REPRINT FROM THE PANDIT.

श्रीभाष्यम्।

विशिष्टाद्वैतपरं रामानुजदर्शनम्।

वेदान्तसूत्रव्याख्यानम्।

बोधायनमहर्षिप्रणीतवेदान्तवृत्त्यनुसारिणा
भगवता श्रीमता रामानुजाचार्येण प्रणीतम्।

श्रीमत्सुदर्शनाचार्यप्रणीतश्रुतप्रकाशिकाख्यव्याख्यासमेतम्।
तृतीयाध्यायमारभ्य चतुर्थाध्यायान्तम्।

पण्डितस्वामिश्रीराममिश्रशास्त्रिणा परिशोधितम्।
तेनैव क्वचित् स्थलविशेषे विशदीकृतं च।

तृतीयखण्डम्।

एतद्ग्रन्थमुद्रणे ई· जे· लाजरसकम्पन्याख्यमपहायापरो नाधिकरोति।

SRÍBHÁSHYA OF RÁMÁNUJA,

WITH THE COMMENTARY,

ŚRUTAPRAKÁŚIKÁ OF SUDARŚANÁCHÁRYA,

EDITED, WITH NOTES,

BY P. S. RÁMA MIŚRA SÁSTRI.

VOL. III.

काश्यां मेडिकल्-हाल्-नामकमुद्रायन्त्रालये मुद्रयित्वा प्रकाशितम्।

१९४८ विक्रमाब्दे १८९१ ई०

PRINTED, PUBLISHED AND SOLD BY E. J. LAZARUS & CO.,
AT THE MEDICAL HALL PRESS, BENARES.

SOLD ALSO BY
JYESTHARAM MUKUNDJI, BOMBAY. GANESH DAS AND CO., BENARES.
OTTO HARRASSOWITZ & M. SPIRGATIS LEIPZIG : LUZAC & CO., LONDON.

[मूल्यम् ४॥)

श्रीभाष्ये तृतीयाध्याये प्रथमपादमारभ्य ।

विषयसूचीपत्त्रम् ।

तृतीयाध्याये द्वितीयः पादः ।

तृतीयाध्याये तृतीयः पादः ।

तृतीयेऽध्याये चतुर्थः पादः ।

चतुर्थेऽध्याये प्रथमः पादः ।

चतुर्थेऽध्याये द्वितीयः पादः ।

चतुर्थेऽध्याये तृतीयः पादः ।

चतुर्थाध्याये चतुर्थः पादः ।

समाप्ता चेयं श्रीभाष्येऽधिकरणविषयसूचनिका
श्रीरामानुकम्पया ।

॥ श्रीमते रामानुजाय नमः ॥

श्रीभाष्ये तृतीयाध्यायमारभ्य चतुर्थाध्यायान्तम् ।

शुद्धिपत्रम् ।

अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृष्ठ०	पंक्ति०
गश्रुते	गतिश्रुते	१७५५	८
पिर्याद्विलामा	पिर्याद्विर्लामा	१७५५	२
अत्यत्र	अन्नत्य	१७६२	२
भिल्यत्व	भिलप्यत्व	१७६३	११
सोमोराजनं	सोमं राजानं	१७६३	४
पृथग्च्छ	पृथगगच्छ	१७६३	२
लदि	लादि	१७६५	८
प्रायाश्चित्ता	प्रायश्चित्ता	१७६६	११
कमाप	कर्माप	१७६८	६
लच्यणा	लत्तणा	११६५	८
कले	किले	१७७१	५
नासौ	तेनासौ	१७७३	८
न्यान्य	नान्य	१७७३	१३
प्रतिपत्ता	प्रतिपत्तौ	१७७८	६
सदा	तथा	१७८३	४
पाप	पात	१७८६	१०
नाधातु	नाभिधातु	१८००	८
हेत्वाभा	हेत्वभा	१८००	११
ज्ञत्वं	संज्ञत्वं	१८०७	७
आकामेकं	आकाशमेकं	१८१२	१
पदार्थाः	केचन पदार्थाः	१८१५	६
तावमि	तावत्त्वमि	१८२४	१४
हेत्वसिद्धौ	हेतुसिद्धौ	१८२६	१२
सर्वगतस्या	नसर्वगतस्या	१८३२	५
त्यन्यरम	त्यन्यत्परम	१८३६	२
तद्धिः	तद्धि	१८३६	१
य एवो	य एषो	१८४०	१२
ब्रह्मणो	ब्रह्मो	१८४०	६
विधि	विदि	१८४६	१०
प्रत्यपादित	प्रतिपादित	१८५७	६
तेभ्य एष प्राण उदगार्यादिति इति पाठोऽपेक्षितः		१८५८	२
सान्यरूपेण	सामान्यरूपेण	१८६२	५
त्वधीन	त्वदधीन	१८६७	४
स्तन्तरा	स्तदन्तरा	१८७३	१३
शक्य	शक्यते	१८७४	५
भेदायन्तं	भेदायत्तं	१८७०	२
दियुक्तहेतोः	दित्युक्ते हेतोः	१८८२	७
त्वान्ताचमनं	त्वाच्च नाचमनं	१८८३	११
दृष्टिर्विधाने	दृष्टिविधाने	१८८४	२
सैव	स एव	१८८४	६
पास्यमु	पास्यत्वमु	१८८६	११
व्यास्थिते	व्यवस्थिते	१८८७	७
देव	तदेव	१८८७	१०
व्याप्ति	व्याप्ती	१८८८	४
वाक्ये	वाक्ये	१८६२	६
स्याम्य	साम्य	१८६४	६
विशेषका	विशेषाका	१८६७	६
उपाकरेति	उपाकरोति	१८६८	८
प्रपित्ति	प्रतिपत्ति	१६०२	२
सूक्ष्य	सूक्ष्म	१६०४	३
तच्छेषु	तच्छेतु	१६०४	१०
कर्मणा	कर्मणो	१६०६	६
गत्यात्मान	गत्यामान	१६०८	४
माहुः	मित्याहुः	१६१८	१२
सच्चीयते	समुच्चीयते	१६१६	७
व्याच्चेति	व्याचष्टेति	१६२१	२
प्रवचनैः	प्रतिवचनैः	१६२७	७
श्रङ्कायाः	शङ्कायाः	१६२३	२
धर्मतश्च	धर्मितश्च	१६३२	७
दयोर्तो	द्वयोर्तो	१६४६	१०
प्रकरणावि	प्रकरणावि	१६५०	३
अनर्थाश्रयण	अनर्थावण	१६६८	१

अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृष्ठ॰	पंक्ति॰
भानैका	भावेनैकी	१६७०	२
प्युत्पत्ति	व्युत्पत्ति	१६७१	६
सूत्रः	सूत्रैः	१६८४	१
दहाति	देहाति	१६८६	२
युक्तति	युक्तेति	१६८७	२
मित्येमेव	मित्येवमेव	१६८८	१२
असस्याधारणः	असहाधारणः	१६६८	५
द्विधानात्	द्विव्यातः	२०००	१०
तेन विद्यायाः	तेन न त्रि-व्यायाः	२००६	१०
भ्यांच्छिष्टान्	भ्योच्छिष्टान्	२०१६	५
यत्नादरः	यत्नादयः	२०१७	६
सत्यकस्य	सत्यनेकस्य	२०१६	८
अवगांमयति	अवगमयति	२०२०	४
धुरादीन	धुरादीनां	२०२०	५
वांहर्भूता	वांहर्भूता	२०२३	५
ब्रह्मांद्या	ब्रह्मविद्या	२०२३	३
निर्विषाय	निर्विद्याय	२०२८	१०
अवच	शब्दश्च	२०३४	२
सूत्रे	सूत्रं	२०३५	२
धर्माश्रुतो	धर्माश्रितो	२०३६	१०
प्रत्महे	प्रचत्महे	२०४२	१२
ब्रह्मवे	ब्रह्मवेदे	२०४५	७
तदनुष्ठानान्त	तदनुष्ठान-नान्त	२०४५	८
मनन	मनस	२०४५	७
स्यानन्त्राधिक्यो	स्यानन्दाधिक्ये	२०४५	२
नाधिकरणोप-योगी	नाधिकरणयो-पयोगी	२०४६	१०
तर्हयो	तदर्हयो	२०५०	६
मार्थ	परमार्थ	२०५१	४
मनुसंधेयस्वमि	मनुसंधेयमिति	२०५१	१०
निष्टं	निकृष्टं	२०५६	७
हतत्वा	हितत्वा	२८५८	१२
धर्मविरुद्ध	धर्माविरुद्ध	२०५६	७
दश्यमानो	दृश्यमानो	२०६२	८
स्नानाद्यननेयं	स्नानाद्यपनेयं	२०६५	६
पातेऽनियम	पातेऽन्तिम	२०६५	१

मीमांसाद्वयगुरवे श्रीमते रामानुजार्याय नमः ॥

अथ श्रीभाष्ये

तृतीयाध्याये प्रथमः पाद आरभ्यते ॥

तदन्तरप्रतिपत्त्यधिकरणम् ।

सू० तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति सम्परिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम् ॥ १ ॥

भू० अतिक्रान्ताध्यायद्वयेन निखिलजगदेककारणं निरस्तनिखिलदोषगन्धमपरिमितोदारगुण[1]सागरं सकलेतरविलक्षणं परं ब्रह्म मुमुक्षुभिरुपास्यतया वेदान्ताः प्रतिपादयन्तीत्ययमर्थः स्मृतिन्यायविरोधपरिहारपरपक्षप्रतिक्षेपवेदान्तवाक्यपरस्परविरोधपरिहाररूपकार्य्यस्वरूपसंशोधनैस्तद्दुर्द्धर्षणत्वहेतुभिः सह स्थापितः, अतोऽध्यायद्वयेन ब्रह्मस्वरूपं प्रतिपादितम् । उत्तरेणेदानीं तत्प्राप्त्युपायैः सह प्राप्तिप्रकारश्चिन्तयितुमिष्यते, तच तृतीयेऽध्याये उपायभूतोपासनविषया चिन्ता वर्त्तते, उपासनारम्भाभ्यर्हितोपायश्च प्राप्यवस्तुव्यतिरिक्तवैतृष्ण्यं प्राप्यतृष्णा चेति तत्सिद्ध्यर्थं जीवस्य लोकान्तरेषु संचरतो जाग्रतः स्वपतः सुषुप्तस्य मूर्च्छतश्च दोषाः, परस्य च ब्रह्मणस्तद्रहितता कल्याणगुणाकरता च प्रथमद्वितीययोः पादयोः प्रतिपाद्यते ॥

टी० सू० तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति सम्परिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम् ॥ १ ॥ उत्तरद्विकसङ्गत्यर्थं पूर्वद्विकार्थमाह "अतिक्रान्तेत्यादिना,

---

१ अपरिमितोदारगुणसागर इत्येव युक्तः पाठो यदि तु यथाश्रुतपाठसंरक्षणसंरम्भस्तर्हि आधाराधेयप्रत्ययमवलम्ब्य सोऽपि शक्यते कथंचिन्निर्वोढुमिति युक्ताः प्रतिपद्यामहे ॥

इत्ययमर्थ इत्यस्मात्पूर्वं प्रथमाध्यायार्थः संक्षिप्तः, निखिलेत्यादिविशेषणानां पूर्ववदर्थः, द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमद्वितीयपादार्थं संक्षिपति "स्मृतिन्याये"ति, तत्र वेदान्तेत्यादिना तृतीयतुरीयपादार्थः संक्षिप्तः, एवं किञ्चिद्विस्तरेण अध्यायद्वयार्थ उक्तः, प्रथमद्विकस्य सङ्ग्रहेणानुगतमर्थमाह "अत"-इति, उत्तरद्विकार्थं संक्षिपति "उत्तरेणे"ति, इदानीं—विषये सिद्ध इति[1]भावः। प्रथमद्विके सिद्धवस्तुरूपविषयचिन्ता कृता। द्वितीये तु साध्यरूपविषयिचिन्ता क्रियते इत्यर्थः। तृतीयचतुर्थयोः साधनफलविषयतया क्रममभिप्रयन् तृतीयाध्यायार्थमाह "तत्रे"ति, प्रथमद्वितीयपादयोर्न ह्युपासनं चिन्त्यत इत्यत्राह "उपासनारम्भे"ति अभ्यर्हितमन्तरङ्गम्, अत्र "परमात्मनि यो रक्तो विरक्तोऽपरमात्मनि" इत्यस्यार्थोऽभिप्रेतः। लोकान्तरेषु संचरतो दोषाश्चिन्त्यन्ते तत्र जागराद्यवस्थस्य दोषाः फलिताः॥ प्रथमाधिकरणस्य संशयमाह—

सू० तत्र देहाद्देहान्तरङ्गच्छन्नयं जीवो देहान्तरारम्भहेतुभिर्भूतसूक्ष्मैः संपरिष्वक्त एव गच्छति? उत ने? ति चिन्तायां यत्र यत्र जीवो याति तत्र तत्र भूतसूक्ष्माणां सुलभत्वादसंपरिष्वक्तो यातीति प्राप्तं पश्चादपि पूर्वपक्षबीजान्युपन्यस्य निरसिष्यति, तत्र सिद्धान्तमाह—

सू० तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति संपरिष्वक्त इति, संज्ञामूर्तिक्लृप्तिरि ति मूर्ति—शब्देन देहः प्रस्तुतः स तच्छब्देन परामृश्यते, तदन्तरप्रतिपत्तौ—देहान्तरगमने भूतसूक्ष्मैः संपरिष्वक्तो जीवो रंहति—गच्छतीत्यर्थः, कुतः प्रश्ननिरूपणाभ्यां—प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां, पञ्चाग्निविद्यायामेवं प्रश्नप्रतिवचने आम्नायेते, "श्वेतकेतुं किलारुणेयं पाञ्चालः प्रवाहणः कर्मिणां गन्तव्यदेशं पुनरावृत्तिप्रकारम्

१ तच्छब्दार्थमिति पा०।

टी० "तत्रे"ति, किं देहान्तरङ्गच्छन् जीवो भूतसूक्ष्मैः संपरिष्वक्तो रंहति ? उतासंपरिष्वक्त ? इति, वेत्थ यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचस इति प्रश्नप्रतिवचने किं संपरिष्वक्तस्य रंहणं गमयतो नेति ? किं श्रद्धादिशब्दैर्यथाप्रसिद्धि स्वार्था उच्यन्ते ? उत भूतसूक्ष्मपरिष्वक्तो जीव ? इति, पितृयाणेन यथा निवर्त्तने एष सोमो राजेति सोम-शब्दस्य सोमदेहजीवपरत्वं किं तस्या आहुतेः सोमो राजा सम्भवतीत्यत्र सोम-शब्दस्य सोमदेहजीवपरतामवगमयति ? नेति ? तं देवा भक्षयन्तीति प्रतिपन्नं भक्षणम् एष सोमो राजेति सोमशब्दस्य सोमदेहजीवपरत्वविरोधि ? उताविरोधीति ? यदा विरोधि तदानीमेष सोमो राजेति सोम-शब्दस्य जीवविषयत्वाभावेन तस्या आहुतेः सोमो राजेति सोम-शब्दस्यापि जीवविषयत्वाभावेन श्रद्धादिशब्दानामपि प्रसिद्धार्थपरतया प्रश्नप्रतिवचनयोः परिष्वङ्गावगमकत्वाभावादसंपरिष्वक्तो रंहतीति पूर्वः पक्षः, यदा भक्षणं जीवपरत्वाविरोधि तदा तत्पूर्ववाक्यस्य-सोम-शब्दस्य जीवपरतया श्रद्धाहुत्यनन्तरवाक्यस्यसोमशब्दस्याप्यबादिद्रव्यसंसृष्टजीवपरत्वेन प्रश्नप्रतिवचनयोर्जीवस्य भूतसूक्ष्मपरिष्वङ्गावगमकत्वात् सम्परिष्वक्तो रंहतीति सिद्धान्तः, तत्र सिद्धान्तमित्यादि, तच्छब्दं व्याचष्टे संज्ञेत्यादिना, प्रश्नप्रतिवचनाभ्यामिति, न हि प्रश्नानन्तरं भूतसूक्ष्मपरिष्वङ्गपरं प्रतिवचनं दृश्यत इति शङ्कायामर्थान्तरव्यवधानशङ्कानिवृत्त्यर्थमनेकप्रश्नतत्प्रतिवचनक्रमरूपतां प्रकरणस्य दर्शयति पञ्चाग्नीत्यादिना,

भू० देवयानपितृयाणपथव्यावर्त्तने अमुष्य लोकस्याप्राप्तारं च वेत्थेति पृष्ट्वेदमपि पप्रच्छ "वेत्थ यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ती"ति तत इमं पश्चिमं प्रश्नं प्रतिब्रुवंश्च द्युलोकमग्नित्वेन रूपयित्वा तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वति तस्या आहुतेः सोमो राजा

सम्भवतीत्यादिना देवाख्या जीवस्य प्राणा अग्नित्वेन रूपिते द्युलोके श्रद्धाख्यं वस्तु प्रक्षिपन्ति, सा च श्रद्धा सोमराजाख्यामृतमयदेहरूपेण परिणमते, तं चामृतमयं देहं त एव प्राणाः पर्ज्जन्येऽग्नित्वेन रूपिते प्रक्षिपन्ति स च देहस्तत्र प्रक्षिप्तो वर्षं भवति, तच्च वर्षं त एव प्राणाः पृथिव्यामग्नित्वरूपितायां प्रक्षिपन्ति, तच्च तत्र प्रक्षिप्तमन्नं भवति, तच्चान्नं त एव पुरुषेऽग्नित्वरूपिते प्रक्षिपन्ति, तच्च तत्र रेतो भवति, तच्च त एव योषाया-मग्नित्वरूपितायां प्रक्षिपन्ति, तच्च तत्र प्रक्षिप्तं गर्भो भवति इत्युक्तत्वाद्-इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुष-वचसो भवन्तीत्येवं पञ्चम्यामाहुतौ हुतायामापः पुरु-षशब्दाभिलप्या भवन्तीत्यर्थः । एवमुक्ते पूर्वास्वप्याहुति-ष्वनुवर्त्तमानानामेवापां सूक्ष्मरूपाणामिदानीं पुरुषाका-रत्वं भवतीत्युक्तं भवति ।

टी० देवयानपितृयाणपथव्यावर्त्तने इति, व्यावर्त्तकाकारावित्यर्थः, सम्भवतीत्यादिनेत्यस्य उक्त्वाऽऽहेत्युत्तरत्रान्वयः, श्रद्धा-शब्देन भूतसू-क्ष्मावस्थाविशेष उच्यते सोमराज-शब्दव्याख्यानममृतमयदेहशब्दः, प्राणा मुख्यप्राणा इन्द्रियाणि च । यद्वा प्राण-शब्दो मुख्यप्राणमात्रपरः गमनस्य प्राणाधीनत्वात् प्राणाधीनः प्रक्षेपो होमत्वेनोपचरित इत्यभि-प्रायेण प्रक्षिपन्तीत्युक्तम्, इति त्वित्यादि श्रुतिवाक्यं, तस्यार्थमाह "एव"-मिति, पुरुषवचस इति वहुव्रीहिसमासेन सम्बन्धमात्रं प्रतीतम् । तत्र पुरुष-शब्दः शब्द? स्वरूपपरः वचःशब्दो वाचकपरः, अतः समास-प्रतिपन्नः सम्बन्धो वाच्यवाचकभावाख्यविशेषरूप इति दर्शयितुं पुरुष-शब्दाभिलप्या इत्युक्तम् । अनेन कथं रंहतो जीवस्य भूतसूक्ष्मपरिष्वक्ता-

वगम इत्यत्राह "एवमुक्त" इति, प्रश्नप्रतिवचनवाक्ययोरुभयोरपि पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचस इत्युक्ते होतव्यद्रव्याकाङ्क्षायां स्ववाक्यस्थतया सन्निहिता आप एव होम्यत्वेन स्वरसतः प्रतीताः वाक्यान्तरस्थाः श्रद्धासोमराजरूपेण परिणामस्यायोग्याः, अतस्सा ऽप्यपामेव ज्ञापिका, एवं प्रश्नप्रतिवचनवाक्यस्वारस्यात् प्रसिद्धश्रद्धाया अयोग्यत्वाच्च पञ्चस्वाहुतिष्वपां होम्यत्वेनानुवृत्तिरस्तीति तासामेव पुरुषवचस्त्वमित्यर्थः ॥

ततः किमित्यत्राह—

सू० अत एवं प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां देहहेतुभूतैर्भूतसूक्ष्मैः सह तत्र तत्र यातीति गम्यते। नन्वापः पुरुषवचस इत्युक्तेऽपां पुरुषाकारपरिणामप्रतीतेर्गच्छता जीवेन तासामेव परिषङ्गः प्रतीयते, अतः कथं सर्वेषां भूतसूक्ष्माणां परिषङ्ग इत्यत्राह—

सू० त्र्यात्मकत्वात्तु भूयस्त्वात् ॥ २ ॥

तु—शब्दश्चोद्यं व्यावर्त्तयति, देहारम्भिकाणामपां केवलानां न देहारम्भसम्भवः, देहाद्यारम्भाय हि तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकामिति त्रिवृत्करणं केवलानामपां श्रवणं तु तासां भूयस्त्वात्, देहे च लोहितादिभूयस्त्वेनारम्भकेष्वपां भूयस्त्वं गम्यते ॥

सू० प्राणगतेश्च ॥ ३ ॥

इतश्च भूतसूक्ष्मपरिष्वक्तस्य गमनमिति गम्यते, उत्क्रामति जीवे प्राणानां तदनुगतिः श्रूयते, "तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ती"ति, स्मर्यते च "मनः षष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि

कर्षति । शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः । गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानिवाशया" दिति, न च निराश्रयाणां गतिरुपपद्यत इति तदाश्रयभूतानां भूतसूक्ष्माणामपि गतिरभ्युपगन्तव्या ॥

टी० "अत" इति, अन्यैस्तु पञ्चाग्निविद्या पितृयाणविषयप्रश्नप्रतिवचनाभ्यामिति व्याख्यातं पितृयाणविषयवाक्यं त्वश्रुतत्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीतेरित्यत्रोदाहरणीयत्वादाद्यं सूत्रं पञ्चाग्निविद्याप्रतिवचनविषयमेवेति भाष्यकाराभिप्रायः ॥ अनन्तरसूत्रशङ्कामाह "नन्वाप" इति, सू० त्र्यात्मकत्वात्तु भूयस्त्वात् ॥ २ ॥ प्रथमस्य पञ्चम्यन्तपदस्य संपरिष्वक्तो रंहतीत्यन्वयो दर्शितः शङ्कायन्त्रस्थपरिष्वक्त-शब्देन द्वितीयपञ्चम्यन्तपदस्य प्रतिज्ञावाक्यं सामर्थ्यादध्याहृतं, केवलानामपां श्रवणं त्विति विशेष्यास्त्विति सूत्रे त्रिवृत्कृतेष्वप्येकैकस्याधिक्यात्तद्विवन्धनस्तद्व्यवहार इत्युक्तम् । अत्र तु तदाधिक्यमपामस्तीति दर्शयितुं सूत्रारम्भः ॥ सू० प्राणगतेश्च ॥ ३ ॥ अवान्तरसाध्यान्वयव्याप्त्यर्थमाह "इतश्च भूतसूक्ष्मे" ति, प्राणानामनुगतिः स्यात्ततः किमित्यत्राह "न चे" ति,

सू० अग्न्यादिगश्रुतेरिति चेन्न भाक्तत्वात् ॥ ४ ॥

भा० "यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वागप्येति वातं प्राणश्चक्षुरादित्य" मित्यादिना प्राणानां जीवमरणकाले ऽग्न्यादिष्वप्ययश्रवणान्न तेषां जीवेन सह गमनमिति गतिश्रुतिरन्यथा नेयेति चेन्न भाक्तत्वात्, अग्न्यादिष्वप्ययश्रवणस्य कथं भाक्तत्वम् ? "ओषधीर्लोमानि वनस्पतीन्केशा" इत्यनपियद्भिर्लोमादिभिः सह श्रवणात्, अतश्चक्षुराद्यप्ययश्रुतिरधिष्ठातृदेवतापक्रमणपरा ॥

सू० प्रथमे श्रवणादिति चेन्न ता एव ह्युपपत्तेः ॥ ५ ॥

यदुक्तमद्भिः सूक्ष्माभिर्भूतान्तरसंसृष्टाभिः परिष्वक्तो जीवो गच्छतीति प्रश्नप्रतिवचनाभ्यामवगम्यत इति तन्नोपपद्यते, द्युलोकाग्निविषये प्रथमे होमेऽपां होम्यत्वाश्रवणात, "तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वती"ति श्रद्धैव होम्यत्वेन श्रुता। श्रद्धा नाम जीवस्य मनोवृत्तिविशेषत्वेन प्रसिद्धा, अतो नापस्तत्र होम्या इति चेन्न यतस्ता आप एव श्रद्धा–शब्देन तत्राभिधीयन्ते, कुतः प्रश्नप्रतिवचनोपपत्तेः, वेत्थ यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति प्रश्नस्य प्रतिवचनोपक्रमे हि श्रद्धा द्युलोकाग्नौ होम्यत्वेन श्रुता, तत्र यदि श्रद्धा–शब्देनापो नोच्येरन् ततोऽन्यथा प्रश्नोऽन्यथा प्रतिवचनमित्यसङ्गतं स्यात्, इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचस इति प्रतिवचननिगमनं च श्रद्धाया अप्त्वमेव साधयति[1] ॥

टी० सू० अग्न्यादिगतिश्रुतेरिति चेन्न भाक्तत्वात् ॥ ४ ॥ यत्रेत्यादिश्रुतिः, अनपियद्भिः ओषधिवनस्पतिषु चाप्ययरहितैः, तत्र हि केशादेरप्ययश्रुतिस्तत्तद्देवताऽपक्रमणपरा तथेदमित्यर्थः । "ओषधीर्लोमानि" लोमाभिमानिदेवता ओषध्यभिमानिदेवतामप्येतीति लोमाभिमानित्वं विहाय केवलमोषध्यभिमानिनी भवतीत्यर्थः । अग्निं वागप्येतीति वागभिमानिनी वन्ह्यभिमानिनीमप्येति वागभिमानित्वरूपं विहाय केवला[2]ग्न्यभिमानिनी भवतीत्यर्थः । सू० प्रथमे श्रवणादिति चेन्न ता एव ह्युपपत्तेः, ॥ ५ ॥ कथमप्त्वं सूचयतीत्यत्राह–

१ सूचयतीति पा०

२ केवलाग्निर्भवतीत्यर्थ इति पा० ।

भा० वेत्थ यथेति हि प्रश्नगतः प्रकार इति तु पञ्चम्यामितीति-शब्देन परिहारो निगम्यते, श्रद्धासोमराजवर्षान्नरेतोगर्भरूपेणाऽपां परिणाममुक्त्वा ह्येवमापः पुरुषवचस इति निगम्यते, श्रद्धा-शब्दस्य चाप्सु वैदिकप्रयोगो दृश्यते "अपः प्रणयति श्रद्धा वा आप" इति श्रद्धां जुह्वति तस्या आहुतेः सोमो राजा संभवतीति सोमाकारेण परिणामश्चापामेवोपपद्यते, अतो भूतान्तरसंसृष्टाभिरद्भिः संपरिष्वक्तो जीवो रंहतीत्युपपन्नम् ॥

सू० अश्रुतत्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीतेः ॥ ६ ॥

यत्पुनरुक्तमद्भिः संपरिष्वक्तो जीवो यातीत्ययमर्थ एतस्माद्वाक्यादवगम्यत इति तन्नोपपद्यते एतस्मिन् वाक्ये जीवस्याश्रवणात्, अत्र हि श्रद्धादय एवाम्ब्ववस्थाविशेषा होम्यत्वेन श्रुता न तु जीवस्तत्परिष्वक्त इति चेत्तन्न इष्टादिकारिणां प्रतीतेः, अस्मिन्नेव वाक्ये ह्युत्तरत्र ब्रह्मज्ञानविधुरेष्टापूर्तदत्तकारिणो द्युलोकं प्राप्य सोमराजानो भवन्ति पुण्यकर्मावसाने च पुनरागत्य गर्भं प्राप्नुवन्तीत्युच्यते। अथ य इमे ग्रामे इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसम्भवन्तीत्यारभ्य पितृलोकादाकाशमाकाशाच्चन्द्रमसमेष सोमो राजा तद्देवानामन्नं तं देवा भक्षयन्ति तस्मिन् यावत्सम्पातमुषित्वा अथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते "योऽयोह्यन्नमत्ति यो यो योनौ[1]रेतः सिञ्चति तद्भूय एव भवती"ति।

१ योयोरेतः सिञ्चतीत्येतावन्मात्रं पुस्तकान्तरे ।

टी० "वेत्ये"ति, प्रश्नगतप्रकारस्य प्रतिवचनान्ते निगमनान्मध्येऽपि तत्प्रकार एवोपपादितः स्यादित्यर्थः । अपामेवोपपद्यते न तु मनोवृत्ति-विशेषस्य, तस्य सोमाकारपरिणामं प्रत्युपादानत्वायोगादित्यभिप्रायः ॥ सू॰ अश्रुतत्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीतेः, ॥ ६ ॥ अस्मिन्नेव वाक्ये-महावाक्य इत्यर्थः । सोमराजानः दिव्यदेहा इत्यर्थः । कस्मिन् वाक्ये ऽयमर्थ इत्यत्राह "अथ य इम" इति, पूर्त्तं खातादिकर्म इष्टापूर्ते दत्तं चेत्युपासते उक्तप्रकारेणानुतिष्ठन्ति, भवतिः प्राप्तिवाची परस्मैपदत्वन्तु छान्दसम् । यद्वा सत्तार्थोभवतिरेवोपसर्गवशात् प्राप्त्यर्थः । यावत्संपातमिति सम्पात-शब्देन कर्माभिधीयते । संपत्यनेन स्वर्गमिति व्युत्पत्त्या तद्रूप एव भवति-तद्योगी भवतीत्यर्थः ॥

मू० अत्रापि द्युलोकाग्नौ श्रद्धां जुह्वति तस्या आहुतेः सोमो राजा सम्भवतीति तदेकार्थत्वाच्छ्रद्धावस्थदेहवि-शिष्टः सोमरूपदेहविशिष्टो भवतीत्युक्तमिति गम्यते, देहस्य जीवविशेषणतैकस्वरूपस्य वाचकः शब्दो विशेष्ये जीव एव पर्यवस्यति, अतः सम्परिष्वक्तो जीवो यातीत्युपपद्यते । ननु च "तं देवा भक्षयन्ती"ति देवैर्भक्ष्यमा-णत्ववचनात्सोमो राजेति न जीव उच्यते, जीवस्यानद-नीयत्वात्, तत्राह-

सू० भाक्तं वाऽनात्मवित्त्वात्तथा हि दर्शयति ॥ ७ ॥

वा-शब्दश्चोद्यं व्यावर्त्तयति इष्टादिकारिणोऽनात्मवि-त्त्वात्स देवानां भोगोपकरणत्वेनेहामुत्र च वर्त्तते इष्टे-ष्टापूर्त्तादिना तदाराधनं कुर्वन्नुपकरोति, आराधनप्रीतैर्दे-वैर्दत्तममुं लोकं प्राप्य तत्र तत्समानभोगस्तदुपकरणं भ-

वति "यथापशुरेवं स देवानाम्" इत्यनात्मविदो देवानामुपकरणत्वं दर्शयति श्रुतिः, स्मृतिरप्यात्मविदां ब्रह्मप्राप्तिमनात्मविदां च देवभोग्यत्वं दर्शयति "देवान् देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपि" इति, । अतो जीवस्य देवानां भोगोपकरणत्वाभिप्रायमन्नत्वेन भक्ष्यत्ववचनम्, अतस्तद्भाक्तं, तेन तृप्तिरेव च देवानां भक्षणमिति श्रूयते "न ह वै देवा अश्नन्ति न पिवन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ती"ति तस्माद्भूतसूक्ष्मैः सम्परिष्वक्तो जीवो रंहतीति सिद्धम् ॥ तदन्तरप्रतिपत्त्यधिकरणं समाप्तम् ॥

टी० अत्रापीति, उभयत्र सोमराज–शब्देन प्रत्यभिज्ञानादैकार्थ्यम् अस्फुटजीवसम्बन्धस्य पूर्ववाक्यस्य स्फुटजीवसम्बन्धिनोत्तरवाक्येनैकार्थ्यादुक्त एवार्थ इत्यर्थः । श्रद्धासोमादिशब्दैस्तत्तद्वस्थदेहविशिष्टवचनं लाक्षणिकमित्यत्राह "देहस्थे"ति, अनन्तरसूत्रशङ्कामाह "ननु चे"ति सू० भाक्तं वाऽनात्मवित्त्वात्तथा हि दर्शयति, ॥ ७ ॥ इह चामुत्र च भोगोपकरणत्वं विवृणोति "इहे"ति, अमुत्र तत्सेवकत्वात् तद्भोगोपकरणत्वं सेवमानस्य तस्य दर्शनमेव तेषां भोगः, "त एतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्तीति न्यायात्, अधिकरणार्थमुपसंहरति "तस्मा"दिति, ॥ परे तु जीवस्याद्भिः सहगमनं वदन्त एव तासामपामग्निहोत्राहुतिरूपत्वं वदन्ति आहुतीनां क्षीरादिद्रवद्रव्यभूयस्त्वात् श्रद्धापूर्वकानुष्ठेयतया श्रद्धा–शब्दवाच्यत्वोपपत्तेः, तथा वाजसनेयके षट्प्रश्नब्राह्मणे "ते वा एते आहुती हुते उत्क्रामतस्ते अन्तरिक्षमाविशतस्ते अन्तरिक्षमाहवनीयं कुर्वाते वायुं समिधं मरीचिमेव शुक्रामाहुतिं ते अन्तरिक्षं तर्पयतस्ते तत उत्क्रामतस्ते दिवमाविशतस्ते दिवमाहवनीयं कुर्वाते आदित्यं समिधं चन्द्रमसमेव शुक्रामाहुतिं ते दिवं तर्पयतस्ते तत आवर्तेते ते इमामाविशतस्ते इमामाहवनीयं कुर्वाते" इत्यारभ्य "ते पुरुषमाविशतस्ते स्त्रियमाविशतः यतस्ततः पुत्रो जायत"

इत्यादिनैकार्थ्याच्चेति, तदिदमपेशलं शब्दतोऽर्थतश्च प्रत्यभिज्ञानाभावात्, न हि श्रद्धाशब्दाप्शब्दयोरन्यतरनिर्देशः । न च द्युपर्जन्यादिक्रमः, अन्तरिक्षद्युपृथिव्यादिक्रमप्रतीतेः । किञ्च देवताविग्रहतदागमनादीनां देवताधिकरणे निर्णीतत्वात् अग्न्यभिरूढानां देवताभिरुपभुक्तानां क्षीरादीनामुत्क्रान्तजीवपरिष्वञ्जकत्वमयुक्तम् । अत्र चान्तरिक्षं तर्पयतो दिवं तर्पयत इत्याहुत्योरूर्द्ध्वलोकवर्तिनां तृप्तिहेतुत्वावगमाच्च पूर्वरूपेण जीवपरिष्वञ्जकत्वं नोपपद्यते, । ननु चाहुत्योरेकदेशो देवताभिर्भुज्यते तदेकदेशो जीवान् परिष्वङ्क्ते देवतोपकरणभूतजीवशरीररूपपरिणामद्वारा देवतातृप्तिहेतुतया तर्पयत इत्येतदुपपद्यत इति नैवम् अश्रुतविभागकल्पनाप्रसङ्गात्, तथा कल्पितविभागस्य एकदेशस्य जीवद्दशायां प्रक्षिप्तस्य यावन्मरणमवस्थानकल्पनप्रसङ्गात्, तथा स्वरूपेण देवतातृप्तिहेतुत्वे सम्भवति जीवशरीरद्वारकत्वस्य कल्पनानुपपत्तेश्च, पटैकदेशे पटशब्दस्येवाहुत्येकदेशे आहुति-शब्दस्यामुख्यत्वाच्च ॥ अन्यैस्तु चन्द्रत्वापत्तिदेवताभक्ष्यत्वयोः स्वरूपेणानुपपन्नत्वादद्भिः सह रंहतीति पूर्वपक्षं कृत्वा प्राप्यस्य चन्द्रस्य सोमराजत्वप्रतिपादनादन्नत्वस्य भाक्तत्वाच्च पृथग्[1]गच्छन्तीति सिद्धान्तः कृतः, अन्तिमसूत्रव्यतिरिक्तानि सूत्राणि पूर्वपक्ष[2]सूत्राणि व्याख्यातानि आपश्चाहुतिरूपा जीवस्य भूतसूक्ष्ममयदेहाप्यायिका अभिमताः, आसामपां षट्प्रश्नब्राह्मणोक्ताहुतिरूपत्वं तावच्छब्दतोऽर्थतश्च प्रत्यभिज्ञानाभावादयुक्तं षट्प्रश्नब्राह्मणेऽपि तर्पयत इति देवतातृप्तिहेतुत्वेन श्रुतानामाहुतीनां वर्षादिपुरुषवचस्त्वपर्यन्तावस्थाविशेषानुपपत्तेश्चायुक्तम् आहुति-शब्दस्य तदेकदेशवाचित्वमश्रुतविभागकल्पनामुख्यत्वाभ्यामयुक्तमित्युक्तम् । अतो देवतातृप्तिमुखेन शुभतरजन्महेतुत्वपर्यन्ताहुतिवैभवानुसन्धानं तत्र प्रतिपाद्यते । न तु देहारम्भिका आप इति युक्तमभ्युपगन्तुं, भवतु वा विभाग आहुतीनां देहारम्भिका आपश्चाहुत्येकदेशरूपाः सन्तु तथाऽपि जीवस्य ताभिः सह रंहणनिषेधो न सिद्धान्तीकर्त्तव्यः

१ पृथग् गच्छतीति पा० ।
२ पूर्वपक्षाणि व्याख्यातानीति पा० ।

"पृथिवी वाव गौतमाग्नि"रित्यारभ्य "तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः वर्षं जुह्वति तस्या आहुतेरन्नं सम्भवति तस्या आहुते रेतः सम्भवती"ति पृथिव्याद्यग्नित्रयविषयाणान्तिसृणां वर्षान्नरेतोरूपाहुतीनामिह श्रुतत्वाद्धूमाभ्रमेघवर्षव्रीह्यादिषु सानुशयजीवसंसर्गस्योपरितनबह्वधिकरणेषु भवन्मतेऽपि सिद्धत्वेनाहुतित्रयस्य जीवसंसृष्टत्वात्, श्रद्धासोमाह्वयाहुतिद्वयेऽपि जीवस्य वियुक्तत्वे तदनन्तरमप्सु तस्य संसर्गे च प्रमाणाभावात्तदुभयकल्पने गौरवात्, कल्पकस्य च कस्यचिदभावादग्यप्रायन्यायेनाद्याहुतिद्वयेऽपि जीवसंसर्गकल्पनस्यैव युक्तत्वाच्च । किञ्चापः पुरुषवचस इति पुरुषवचस्त्वमपां श्रूयते, "तस्या आहुतेर्गर्भः सम्भवती"ति पञ्चम्या आहुतेर्गर्भसम्भवश्च श्रूयते, समानप्रकरणे तस्या आहुत्यैव पुरुषः सम्भवतीति श्रूयते, पुरुष—शब्दो न शरीरमात्रपरः किन्तु शरीरिणि चेतने स्वरस इत्यविगीतं वर्षाद्याहुतित्रये चेतनसंसर्गो भवद[1]भिमतश्च आपः पुरुषवचस इत्युक्ते सत्यप्शब्दश्च पुरुषशब्दसमानाधिकरणः प्रतीयते अयं देवदत्तसंज्ञ इत्युक्ते इदं—शब्ददेवदत्तशब्दयोः सामानाधिकरण्यं हि प्रतीयते । अयं देवदत्त इति, एवं चाप्शब्दपुरुषशब्दयोः सामानाधिकरण्यं चाप्शब्दस्य चेतनोपस्थापकत्वे सिध्येत्, भिन्नविशेष्यनिष्ठयोः पदयोर्गृहदेवदत्तशब्दयोरिव सामानाधिकरण्यानुपपत्तेः, न हि गृहा देवदत्तवचस इति वक्तुं न्याय्यं, तस्मादप्शब्दवाच्यं वस्तु यत्र यत्र होतव्यं श्रुतं तत्र तत्र यया कयाचिद् वृत्त्या जीवस्योपस्थापितत्वमकामेनापि स्वीकार्यं, सामानाधिकरण्यप्रतीतिप्राबल्यात्, यदा त्वप्शब्द एव जीवशरीरभूतभूतसूक्ष्मपरः तदा तस्य देवमनुष्यादिशब्दवच्चेतनविषयत्वं स्वरसतरम्, अतो जीवदेहभूतानामपां जीवस्य च पृथग्गमनमयुक्तम् एवं सहगमने सति प्राणोत्क्रमणविषयश्रुत्यन्तरानुग्रहश्च स्यात्, सोमराजशब्दप्रत्यभिज्ञानं च घटते । यदुक्तमाकाशाच्चन्द्रमसमेष सोमो राजेति प्राप्यस्य सोमराजत्वमुच्यते न तु प्राप्तुरिति तदयुक्तं वाक्यवैयर्थ्यप्रसङ्गात्, प्रसिद्धेन चन्द्रमश्शब्देन पूर्वनिर्दिष्टस्य पुनस्तत्पर्यायाभ्यां सोमराजशब्दाभ्यां निर्देशे किं फलं पूर्वनिर्दिष्टस्य-

[1] भवदभिहितश्चेति पा० ।

भिज्ञाने तु प्रयोजनवत्त्वं स्फुटं श्रद्धाहुतिसम्भूतस्य सोमराजशब्दवाच्यत्वं चन्द्रप्राप्तिदशायामित्यस्यार्थस्य ज्ञाप्यत्वात् । किञ्च चन्द्रमसमभिसम्भवन्तीत्यभिसम्भवनक्रियाकर्त्तृतया प्रथमानिर्दिष्टः प्राप्ता जीव एष इति सर्वनामपदेन परामर्शमर्हति, चन्द्रमसस्तु द्वितीयानिर्दिष्टस्य परामर्शो न स्वरसः । ननु ते धूममभि सम्भवन्तीति वाजसनेयके बहुवचननिर्दिष्टानां प्राप्तृणामेष इत्येकवचनेन परामर्शोऽनुपपन्नः चन्द्रमसस्तु उपपन्न इति चेन्न कृत्स्नवाक्यवैयर्थ्यादपि विभक्तिमात्रस्य क्लिष्टार्थताऽऽश्रयणेन जात्यभिप्रायत्वमात्रकल्पनोपपत्तेः प्रकरणे विभक्त्यर्थनिर्बन्धाभावदर्शनाच्च "तद्देवानामन्नं तं देवा भक्षयन्ती"ति बहुवचननिर्दिष्टोऽभिसम्भविता पुनरेकवचनेन निर्दिश्यते, न चैतदपि वाक्यं चन्द्रविषयं ते चन्द्रं प्राप्यान्नं भवन्तीति वाजसनेयके प्राप्तुरन्नत्वाभिधानात्, तथा "वायुर्भूत्वा धूमोभवति धूमो भूत्वाऽभ्रं भवती"त्येकवचनेन निर्दिश्य "त इ[1]मे व्रीहियवौषधिवनस्पतयस्तिलमाषा जायन्त" इत्युक्त्वा यो यो ह्यन्नमत्ति यो यो ह्यन्नमत्ति यो यो रेतः सिञ्चति तद्भूय एव भवतीत्येकवचनेन निर्दिश्यते, अतो विभक्त्यनादरेण वाक्यवैयर्थ्यपरिहारो न्याय्यः । ननु पञ्चाग्निविद्यायामपि सोमराजशब्दश्चन्द्रविषय इति चेत् न तस्या आहुतेः सोमो राजा सम्भवतीत्युत्पत्तिश्रवणात्कलावृद्धिरेवोत्पत्तिरिति चेन्न अस्वरसत्वात्, सम्भव—शब्दस्याप्यायनवाचित्वाभावाच्च । किञ्च "पर्जन्यो वाव गौतमाग्नि"रित्यारभ्य "तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः सोमराजानं जुह्वती"ति सोमराजस्य पर्जन्ये हुतत्वश्रवणाच्चन्द्रस्य पर्जन्ये प्रविलयाभावाच्च द्वितीयाहुतिविषयसो[2]मराजशब्दस्य चन्द्रविषयत्वमयुक्तम् । न चैवं सति पितृयाणवाक्यस्थसोमराजशब्दस्य प्रयोजनवत्तयेष्टादिकारिविषयत्वे तत्प्रत्यभिज्ञानादत्र सोमराशब्दस्येष्टादिकारिविषयत्वम् अन्यत्रसोमराजशब्दस्येष्टादिकारिविषयत्वे तत्प्रत्यभिज्ञापनेन प्रयोजनवत्तया पितृयाणवाक्यस्थसोमराजशब्दस्येष्टादि-

---

१ त इह इति पा० ।
२ सोमशब्दस्येति पा० ।

कारिविषयमित्यन्योन्याश्रयणाचयुक्तमिति चेन्न पितृयाणवाक्यस्थसोमराज-शब्दावैयर्थ्यस्य पूर्वसोमराजशब्दस्येष्टादिकारिविषयत्वनिर्धारणानपेक्ष-त्वात्पूर्वसोमराजशब्दस्य चन्द्रव्यतिरिक्तविषयतामात्रज्ञानमेव ह्यपेक्षितं, तस्य चन्द्रव्यतिरिक्तविषयत्वं च चन्द्रस्य सम्भवद्भोग्यत्वानुपपत्त्यैव सिद्धं चन्द्रव्यतिरिक्तश्चार्थो घटः पटो वा दंशो मशको वा यत्किञ्चिद्भवतु तस्य सोमराजशब्दवाच्यत्वं चन्द्रप्राप्तिदशायामित्येतावज्ज्ञापनेन उत्त-रवाक्यावैयर्थ्यं सिध्यति, एवं प्रयोजनवदुत्तरवाक्यस्थसोमराजशब्दस्य प्राप्तृविषयतया इष्टादिकारिविषयत्वे सिद्धे तदैकार्थ्येन पूर्वश्रुतोऽपि द्वितीयाहुतिविषयः सोमराजशब्दः तत्पूर्वमेव चन्द्रव्यतिरिक्तविषयतयाऽ-वधारित इष्टादिकारिरूपविशेषविषयो ज्ञायत इति नान्योन्याश्रयः। अथवा प्राप्तुश्चन्द्रसादृश्यज्ञापनं वाक्यफलं *तच्चैतच्छब्दस्य सोमराजपदसामा-नाधिकरण्ये न भवति, अग्नि-शब्दस्य सामानाधिकरण्येन माणवकस्या-ग्निसादृश्यज्ञापनवत्तच्च सोमराज-शब्दस्य चन्द्रव्यतिरिक्तविषयत्वे सिध्यति, न हि स्वस्य स्वेन सादृश्यं ज्ञाप्यम्, अतः सोमराजशब्दस्य न प्राप्यवि-षयत्वम् यत्तु समानप्रकरणे ते चन्द्रं प्राप्यान्नं भवन्ति तांस्तत्र देवा यथा सोमं राजानमाप्यायस्वापक्षीयस्वेत्येवमेनांस्तत्र भक्षयन्तीति सोमान्नत्व-व्यपदेश इष्टादिकारिणां प्रतीयते, अतस्तेषां न सोमराजशब्दाभिलप्यत्वमि-त्युक्तं, तदप्यनेन परिहृतं छान्दोग्यस्थस्य सोमराजशब्दस्येष्टादिकारि-विषयतानिर्वाहणपरत्वाद्वाजसनेयकवाक्यस्य, न हि वृत्त्यन्तरे सम्भवत्ये-कस्य शब्दस्य बहुष्वर्थेषु शक्तिभेदकल्पनं न्याय्यम्, अत इष्टादिकारि-विषयसोमराजशब्दस्य तेषु कथं वृत्तिरित्यपेक्षायां यथा सोमं राजान-मिति दृष्टान्तीकरणेन चन्द्रसादृश्यात् सोमराजशब्दप्रयोगः, सादृश्यं चामृतमयरूपत्वदेववर्गोपयोगयोग्यत्वलक्षणमिति ज्ञायते आप्यायस्वेति वाक्यस्यायमर्थः-यथाऽऽप्यायस्वापक्षीयस्वेति सोमं राजानं भक्षयन्ति एव-मेनांस्तत्र भक्षयन्तीति तेनामृतमयदेहवत्त्वं देववर्गोपयोगार्हत्वं च दर्शितं भवति, अतो भक्षणस्य भाक्तत्ववचनमप्युपपद्यते अतः पृथगुच्छ्र-तीति राद्धान्तोऽनुपपन्नः ॥ तदन्तरप्रतिपत्त्यधिकरणं समाप्तम् ॥

कृतात्ययाधिकरणम् ।

सू० कृतात्ययेऽनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्यां यथेतमनेवं च ॥ ८ ॥

भा० केवलेष्टापूर्त्तदत्तकारिणां धूमादिना पितृयाणेन पथा गमनं कर्मफलावसाने पुनरावर्त्तनं चाम्नातं "यावत्संपातमुषित्वाऽथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्त्तन्त" इति तत्र प्रत्यवरोहन् जीवः किमनुशयवान्प्रत्यवरोहति? उत ने? ति संशय्यते, किं युक्तं, कर्मणः कृत्स्नस्योपभुक्तत्वान्नानुशयवानिति प्राप्तम् । अनुशयो ह्युपभुक्तशिष्टं कर्म ॥

टी० सू० कृतात्ययेऽनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्यां यथेतमनेवं च ॥ ८ ॥ विषयसिद्ध्यर्थमवान्तरसङ्गत्यर्थं च चाह "केवले"ति, यावत्संसारं प्रकृतिसम्बन्धोऽवर्जनीय इत्युक्तं तद्धेतुभूत[1]धर्मसम्बन्धोऽपि अवर्जनीय इत्युच्यत इति सङ्गतिरित्यर्थः । अमुष्माल्लोकान्निवर्त्तमानः किं सानुशयो निवर्त्तते? उत निरनुशय? इति चिन्ता यावत्संपातं प्राप्यान्तमिति च वाक्यं किं सानुशयस्य निवर्त्तनं विरुणद्धि ने? ति संपातकर्म-शब्दौ किं कर्ममात्रपरौ? उत फलदानप्रवृत्तकर्मपरौ? किं तद्य इह रमणीयचरणा इत्यादिवाक्यं संपातादिशब्दस्य फलप्रदानप्रवृत्तकर्मपरतामवगमयति? ने? ति अत्र किं चरणशब्द? आचारपरः उत सुकृतदुष्कृतपर? इति, यदा स आचारपरः, तदा तेन वाक्येन संपातादिशब्दस्य फलप्रदानप्रवृत्तकर्मपरत्वानवगमाद्यावत्संपातमित्यादिवाक्यस्य सानुशयनिवर्त्तनविरोधितया निरनुशयो निवर्त्तत इति स्यात्, यदा चरण-शब्दः सुकृतदुष्कृतपरः तदा तद्य इह रमणीयचरणा इत्यादिवाक्यैकवाक्येन संपातादि-शब्दस्य फलदानप्रवृत्तकर्मपरत्वावगमाद्यावत्संपातमित्यादिवाक्यस्य सानुशयनिवर्त्तनाविरोधितया सानुशयो निवर्त्तत इति सिद्ध्यति । कृतात्यये-कृतस्य कर्मणोऽनुभवेन विनाश इत्यर्थः । अनुशय-शब्दं व्याचष्टे "अनुशयो ही"ति,

१ तद्धेतुकर्मसंबन्धोऽप्यवर्जनीय इति पा० ।

भू० तच्च कृत्स्न[1]फलभोगे सति नावशिष्यते, यावत्संपातमुषित्वेति वचनात्कृत्स्नोपभोगश्च गम्यते, संपतन्त्यनेन स्वर्गलोकमिति संपातः कर्मोच्यते, श्रुत्यन्तरं च "प्राप्यान्तं कर्मणस्तस्य यत्किञ्चेह करोत्ययम् । तस्माल्लोकात्पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्मण" इत्येवं प्राप्तेऽभिधीयते अनुशयवान्प्रत्यवरोहतीति, कुतः दृष्टस्मृतिभ्यां—श्रुतिस्मृतिभ्यामित्यर्थः, श्रुतिस्तावत् "तद्य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत्ते रमणीयां योनिमापद्येरन् । ब्राह्मणयोनिं क्षत्रिययोनिं वैश्ययोनिं वा । अथ य इह कपूयचरणा अभ्याशो ह यत्ते कपूयां योनिमापद्येरन् श्वयोनिं वा [2]शूकरयोनिं वा चण्डालयोनिं वे"ति प्रत्यवरूढान्प्रतिश्रूयते "अमुष्माँल्लोकात्प्रत्यवरूढेषु रमणीयकर्माणो रमणीयां ब्राह्मणादियोनिं प्रतिपद्यन्ते कपूयचरणाः कुत्सितकर्माणः कुत्सितां श्वशूकरचाण्डालादियोनिं प्रतिपद्यन्त इति प्रत्यवरूढानां पुण्यपापकर्मयोगं दर्शयति । स्मृतिरपि "वर्णा आश्रमाश्च स्वकर्मनिष्ठाः प्रेत्य कर्मफलमनुभूय ततः शेषेण विशिष्टदेशजातिकुलरूपायुःश्रुतवित्तवृत्तसुखमेधसो हि जन्म प्रतिपद्यन्ते विष्वञ्चो विपरीता नश्यन्ती"ति तथा ततः परिवृत्तौ कर्मफलशेषेण जातिं रूपं वर्णं बलं मेधां प्रज्ञां द्रव्याणि धर्मानुष्ठानमिति प्रतिपद्यन्ते तच्चक्रवदुभयोर्लोकयोः सुख एव वर्त्तत" इति ॥

१ कृत्स्नफलोपभोग इति पा० ।
२ सूकरयोनिमिति दन्त्यघटितोऽपि पाठः ।

टी० तच्चेति, तच्छब्दः कर्ममात्रपरः । यद्वा नावशिष्यते अवशिष्टं कर्म न सम्भवतीत्यर्थः । यावत्संपातमित्यस्य यावत्पा[1]तमुषित्वेत्यर्थश्चेद्वाक्यवैयर्थ्यमित्यभिप्रायेणाह "संपतन्ती"ति, एवं प्राप्त इत्यादि, दृष्ट–शब्देन प्रत्यक्षश्रुतिर्विवक्षिता अभ्याश इति पदं दिश इतिवत्प्रथमाबहुवचनम् अभ्याङ्पूर्वादश्नूङ् व्याप्ताविति धातोरेवं रूपं भवति, य इहाभ्याशः–अभ्यागन्तारः ते रमणीयचरणा यत्साधुकर्मकारिणो यदि ते रमणीयां योनिमापद्येरन्नित्यर्थः । एवमुत्तरत्र द्रष्टव्यम् । अभ्याश इति पदं प्रत्यवह्नुवाचि । स्मृतिरपीति । गौतमापस्तम्बवचनमुदाहृतम् ।

सू० यावत्सम्पातमिति फलदानप्रवृत्तकर्मविशेषविषयं, यत्किञ्चेह करोत्ययमितीदमपि तद्विषयमेव अभुक्तफलानामकृतप्रायश्चित्तानां च कर्मणां कर्मान्तरफलानुभवान्नाशोऽप्यनुपपन्नः । अतोऽमुं लोकं गताः सानुशया एव यथेतमनेवं च पुनर्निवर्त्तन्ते, आरोहणप्रकारेण प्रकारान्तरेण च पुनर्निवर्त्तन्त इत्यर्थः । आरोहणं हि धूमरात्र्यपरपक्षदक्षिणायनषण्मासपितृलोकाकाशचन्द्रक्रमेण । अवरोहणन्तु चन्द्रमसः स्थानादाकाशवायुधूमाभ्रमेघक्रमेण तत्राकाशावरोहणात् यथेतं वाय्वादिप्राप्तेः पितृलोकाद्यप्राप्तेश्चानेवम् ॥

सू० चरणादिति चेन्न तदुपलक्षणार्थेति कार्ष्णाजिनिः ॥ ९ ॥

रमणीयचरणाः कपूयचरणा इति न चरण–शब्देन ।

टी० यावत्सम्पातमिति फलप्रदानप्रवृत्तकर्मविशेषविषयमिति, अत्र

१ यावत्पतनमुषित्वेति पा० ।

किं स्वर्गकामनयाऽनुष्ठितस्यैव कर्मण एकदेशः फलदानाप्रवृत्तोऽप्यस्तीति सोऽनुशय इति फलदानप्रवृत्त-शब्देन तद्व्यवच्छेदः? उत स्वर्गार्थकर्मव्यतिरिक्तमैहिकफलं कर्मान्तरमप्रवृत्तफलमनुशय इति तद्व्यवच्छेदो विवक्षितः? उच्यते कर्मान्तरमनुशयः, न तु स्वर्गार्थकर्मण एकदेश इति, फलदानप्रवृत्तकर्मविशेषविषयमिति हि भाष्यं, न तु कर्मांशविषयमिति वक्ष्यति च इष्टादेः कर्मणः स्वर्गोपभोगादेव समाप्तत्वादिति स्वर्गार्थकर्मैकदेशस्य तत्राभुक्तत्वं च स्वर्गकामो यजेतेति श्रुतिस्वारस्यविरुद्धं, यत्र तु स्वर्गनरकाद्युपभुक्तकर्मशेषेण योन्यन्तरप्राप्तिर्वचनसिद्धा तत्रानेकशरीरारम्भफलकत्वमेकस्य कर्मण इति वचनबलादवगन्तव्यं, तस्मादामुष्मिके कर्मजात उपभुक्ते ऽवशिष्टमैहिकफलं कर्मान्तरजातमनुशयस्तद्वन्तोऽवरोहन्तीति, श्रुत्यर्थापत्तिमाह "अभुक्ते"ति पुण्यकर्मणो मुमुक्षुत्वपेक्षया पापस्यानीयस्य प्रायश्चित्तं ब्रह्मविद्या यथेतं—यथागतम्, इण् गताविति धा[1]तोः, यथेतमनेवमिति पदद्वयस्यार्थमाह "आरोहणे"ति, । ननु यथेतमिति व्याहतम् आरोहावरोहयोः क्रमवैपरीत्यात्प्रतिलोमक्रमे यथेतमिति विवक्षितेऽप्यनेवमिति व्याहतमित्यत्राह "आरोहणं ही"ति, ॥ सू॰ चरणादिति चेन्न तदुपलक्षणार्थेति कार्ष्णाजिनिः ॥ ९ ॥ वेदे चेति, पृथङ्निर्देशो भिन्नार्थत्वज्ञप्त इत्यर्थः । अनवद्यानि कर्माणीति यागाद्युच्यते यान्यस्माकं सुचरितानीत्याचार उच्यत इति पूर्वपक्षिणोऽभिप्रायः ॥

भा॰ पुण्यपापरूपं कर्माभिधीयते, चरण—शब्दस्य लोकवेदयोराचारे प्रसिद्धेः, लौकिकाः खलु चरणमाचारः शीलं वृत्तमिति पर्यायानभिमन्यन्ते, वेदे च "यान्यनवद्यानि कर्माणि तानि सेवितव्यानि नो इतराणि यान्यस्माकं सुचरितानि तानि त्वयोपास्यानि नो इतराणी"ति चरणकर्मणी भेदेनोपदिश्येते, अतश्चरणाच्छीलाद् योनिवि-

[1] धातुरिति पा॰ ।

शेषप्राप्तिर्नानुशयादिति चेत्तन्न चरणश्रुतिः कर्म्मोपलक्षणार्थेति हि कार्ष्णाजिनिराचार्य्यो मन्यते, केवलादाचारात्सुखदुःखप्राप्त्यसम्भवात्, सुखदुःखे हि पुण्यपापकर्म्मफले ॥

सू० आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात् ॥ १० ॥

भा० एवं तर्ह्यफलत्वादाचारस्य स्मृतिविहितस्यानर्थक्यमिति चेत्तन्न तदपेक्षत्वात् पुण्यस्य कर्म्मणः, आचारवत एव पुण्यकर्म्मस्वधिकारः । "सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्म्म१णि आचारहीनं न पुनन्ति वेदा इत्यादिवचनेभ्यः अतश्चरणश्रुतिः कर्म्मोपलक्षणार्थेति कार्ष्णाजिनेरभिप्रायः ॥

सू० सुकृतदुष्कृते एवेति तु वादरिः ॥ ११ ॥

पुण्यं कर्म्माचरति पापं कर्म्माचरतीति कर्म्मणि चरतेः प्रयोगात्पृथङ्निर्द्देशस्य च प्रत्यक्षश्रुतिसिद्धाचारानुमितश्रुतिसिद्धविषयत्वेन गोबलीवर्द्दन्यायेनोपपत्तेः, मुख्ये सम्भवति न लक्षणा न्याय्येति सुकृतदुष्कृते एव चरणशब्दाभिधेये इति वादरिराचार्य्यो मन्यते, अत्र च वादरिमतमेव स्वमतम्, आचारानुमितश्रुतिविहितसन्ध्यावन्दनादेः कर्म्मान्तराधिकारसंपादनं फलमिति तु स्वीकृतम्, अतः सानुशया एव प्रत्यवरोहन्ति ॥ कृतात्ययाधिकरणं समाप्तम् ॥

टी० पुण्यपापरूपकर्म्मफले इति, आचाराङ्गकानुष्ठितपुण्यापुण्यफले इत्यर्थः । सू० आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात्, एतत्सूत्रार्थं पूर्वसूत्रार्थेन सङ्गमयति "अत" इति, सू० सुकृतदुष्कृते एवेति तु वादरिः, आचार—शब्दस्य

१ सर्वकर्म्मस्विति पा० ।

साधारण्यं दर्शयति "कर्मणी"ति, कर्मणि चरतः प्रयोगात् तदनुष्ठानेप्रयोगादित्यर्थः । पृथङ्निर्देशस्यान्यथासिद्धिमाह "पृथङ्निर्देस्य स्य वे"ति, अनवद्यानि कर्माणीति प्रत्यक्षश्रुतिसिद्धं कर्मोक्तम् अस्माकं सुचरितानीत्याचारानुमितश्रुतिसिद्धं कर्मोक्तमित्यर्थः । कार्ष्णाजिनिमताद्वैषम्यमाह "मुख्य" इति, कार्ष्णाजिनिमते स्वीकृतांशमाह "आचारानुमिते"ति, अधिकरणार्थमुपसंहरति "अत"इति, कृतात्ययाधिकरणं समाप्तम् ॥

अनिष्टादिकार्यधिकरणम् ।

सू० अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम् ॥ १२ ॥

भा० केवलेष्टापूर्त्तदत्तकारिणश्चन्द्रमसङ्गत्वा सानुशया एव निवर्त्तन्त इत्युक्तम्, इदानीमनिष्टादिकारिणोऽपि चन्द्रमसं गच्छन्ति नेति चिन्त्यते? ये विहितं न कुर्वन्ति ये च निषिद्धं कुर्वन्ति ते उभयेऽपि पापकर्माणोऽनिष्टादिकारिणः, किं युक्तं तेऽपि चन्द्रमसं गच्छन्तीति, कुतः, तेषामपि हि तद्गमनं श्रुतं "ये वै केचास्माल्लोकात्प्रयन्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ती"त्यविशेषेण सर्वेषामेव गतिश्रवणात्, एवं तर्हि सुकृतदुष्कृतकारिणोरुभयोरप्यविशिष्टैव गतिः स्यात्, नेत्याह—

टी० सू० अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम्, अवान्तरसङ्गतिमाह "केवले"ति, प्रकृतिसम्बन्धतद्धेतुकर्मसम्बन्धयोरवर्जनीयत्वमुक्तं, तत्र कर्मसम्बन्धेऽपि साधुकर्मसम्बन्धनियमो नास्तीत्युच्यत इति सङ्गतिरिति भावः । किमनिष्टादिकारिणोयमयातनामनुभूय चन्द्रमसङ्गत्वा निवर्त्तन्ते? उत ने? ति, ये वै केचेति वाक्यं तेषां चन्द्रप्राप्तिमवगमयति? ने? ति, किमत्र सर्व–शब्दः प्रेतमात्रविषयः? उतेष्टादिकारिप्रेतविषय? इति, किं पितृयाणगमनमनिष्टादिकारिणामपि? उतेष्टादिकारिणामेवे? ति किमत्र

य इमे ग्राम इत्युपक्रमः पितृयाणस्येष्टादिकारिविषयतामवगमयति? नेति, किमनिष्टादिकारिणां पञ्चमाहुतिमन्तरेण पुरुषत्वसंपत्तिरस्ति? नेति किं तृतीयस्थानमुपन्यस्योर्द्धलोकासम्पूर्णवचनं तृतीयस्थानस्य पञ्चमाहुत्यनपेक्षतां पुरुषत्वनिष्पत्तेरवगमयति? ने? ति, यदा नावगमयति तदा पुरुषत्वसंपत्तेः पञ्चमाहुतिसापेक्षत्वेन ये इमे ग्राम इत्युपक्रमस्य पितृयाणस्येष्टादिकारिविषयत्वानवगमकतया पितृयाणस्य सर्वसाधारणत्वादनिष्टादिकारिणामपि प्राप्तत्वात् सर्वे गच्छन्तीति सर्व-शब्दस्य प्रेतमात्रविषयतया "ये वै केचेत्यादिवाक्येन सर्वेषां चन्द्रप्राप्त्यवगमादनिष्टादिकारिणामपि यातनानुभवानन्तरं चन्द्रमसं गत्वा निवर्त्तन्त इति, यदा परलोकासम्पूर्णवाक्यं तृतीयस्थानस्य पञ्चमाहुत्यनपेक्षतां देहनिष्पत्तेरवगमयति तदा पुरुषत्वसंपत्तेः पञ्चमाहुत्यनपेक्षतया य इमे ग्राम इत्युपक्रमस्यापि पितृयाणस्य इष्टादिकारिविषयत्वावगमकतया पितृयाणस्य सर्वसाधारणत्वाभावादनिष्टादिकारिणामप्राप्तत्वात् सर्वे गच्छन्तीति सर्व-शब्दस्येष्टादिकारिप्रेतविषयतया ये वै केचेत्यादिवाक्येन सर्वेषां चन्द्रप्राप्त्यनवगमादनिष्टादिकारिणो न चन्द्रमसं गच्छन्तीति सिध्यति, इष्टादिशब्देन इष्टापूर्त्ते उच्येते, अत्र देहानारम्भस्य पञ्चमाहुत्यपेक्षारूपश्रुत्यर्थापत्तिश्चाभिप्रेता ॥ अनन्तरसूत्रशङ्कामवतारयति "एवं तर्ही"ति, अविशिष्टैव गतिः स्यात्, पापस्य निष्फलत्वं स्यादित्यर्थः ॥

सू० संयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहावरोहौ तद्गतिदर्शनात् ॥ १३ ॥

भू० तु-शब्दः शङ्कां व्यावर्त्तयति, इतरेषामनिष्टादिकारिणां चन्द्रारोहावरोहौ संयमने यमशासने तत्प्रयुक्तयातना अनुभूयैव नान्यथा, कुतः तद्गतिदर्शनात्, दृश्यते हि पापकर्मणां यमवश्यतया तद्गमनम् "अयं लोको नास्ति न

पर इति मानी पुनःपुनर्वशमापद्यते मे वैवस्वतं संयमनं जनानां यमं राजान"मित्यादिषु ॥

सू० स्मरन्ति च ॥ १४ ॥

स्मरन्ति च सर्वेषां यमवश्यतां पराशरादयः "सर्वे चैते वशं यान्ति यमस्य भगवन् कले"त्यादिषु ॥

सू० अपि सप्त ॥ १५ ॥

पापकर्मणां गन्तव्यत्वेन रौरवादीन् सप्त नरकानपि स्मरन्ति ॥ ननु सप्तसु लोकेषु गच्छतां कथं यमसदनप्राप्तिरत आह–

सू० तत्रापि तद्व्यापारादविरोधः ॥ १६ ॥

तेष्वपि सप्तसु यमाज्ञयैव गमनादविरोधः, अतोऽनिष्टादिकारिणामपि यमलोकं प्राप्य स्वकर्मानुरूपं यातनाश्चानुभूय पश्चाच्चन्द्रारोहावरोहौ स्त इति प्राप्त उच्यते ।

सू० विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात् ॥ १७ ॥

तु–शब्दः पक्षव्यावृत्त्यर्थः अनिष्टादिकारिणामपि चन्द्रप्राप्तिरस्तीत्येतन्नोपपाद्यते, कुतः विद्याकर्मणोरिति, विद्याकर्मणोः फलभोगार्थत्वाद् देवयानपितृयाणयोः ।

टी० सू· संयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहावरोहौ तद्गतिदर्शनात्, संयमन इति निमित्ते सप्तमी, यमाज्ञयेत्यर्थः, अयं लोको नास्ति न पर इति अत्रामुत्र च सुखं नास्तीत्यर्थः, तद्गतिदर्शनादित्यत्रोदाहृते वाक्ये । पापफलानुभवाश्रवणाच्चोक्तं तदवस्यमित्याशङ्कायामाह सू· स्मरन्ति च, पूर्वसूत्रे प्रकृतेष्वारोहादिषु संवादकस्मृतिविषयांशं दर्शयति "यमवश्य-

ता"मिति, सू॰ अपि सप्त, नरकविषयवचनानां प्रसिद्ध्यतिशयादनुपादानम् ॥ अनन्तरसूत्रशङ्कामाह "नन्वि"ति, सप्तसु लोकेषु स्थानेष्वित्यर्थः यमसदनप्राप्तिवचनानि पुराणादिषु पठ्यन्ते तन्निबन्धनेयं शङ्का । सू॰ तत्रापि तद्व्यापारादविरोधः, व्यापारः प्रशासनरूप इति दर्शयति, यमाज्ञयेति यमसदननरकप्राप्त्योः क्रमादविरोध इत्यर्थः । पूर्वपक्षमुपसंहरति "अत"-इति, सू॰ विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात्, फलभोगार्थत्वादिति सम्बन्धसामान्यविषया षष्ठी तादर्थ्यपर्यवसायिनी, तादर्थ्यं च तत्फलभोगार्थत्वम् इतिश्च हेतावित्यर्थः ॥ विद्याप्रसङ्गः किमर्थं इत्यत्राह—

श्रु॰ एतदुक्तं भवति अनिष्टादिकारिणां यथा विद्याविधुरत्वाद्देवयानेन पथा गमनं न सम्भवति तद्वदिष्टापूर्तदत्तविधुरत्वात्पितृयाणेन चन्द्रगमनमपि न सम्भवतीति, देवयानपितृयाणयोर्विद्याविषयत्वं पुण्यकर्मविषयत्वं च कथमवगम्यत इति चेत्, प्रकृतत्वात्तयोः प्रकृता हि देवयाने विद्या, पितृयाणे च कर्म, "तद्य इत्थं विदुय चेमेऽरण्ये श्रद्धां तप इत्युपासत इत्युक्त्वा तेऽर्चिषमभिसम्भवन्ति अर्चिषोऽहरि"त्यादिना देवयानवचनात् । अथ य इमे ग्रामे इष्टापूर्ते दत्तमित्युक्त्वा ते धूममभिसम्भवन्तीत्यादिना पितृयाणवचनाच्च ये वैके चास्माल्लोकात्प्रयन्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ति इत्यपि वचनं य इष्टादिकारिणस्ते सर्वे इति परिणेयम् । ननु पापकर्मणां चन्द्रगमनाभावे पञ्चमाहुत्यसम्भवात् शरीरारम्भ एव नोपपद्यते "पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ती"ति शरीरारम्भः श्रूयते, सा चाहुतिश्चन्द्रप्राप्तिपूर्विकेति दर्शितम्, अतः शरीरारम्भायैव तेषामपि चन्द्रारोहावरोहौ अवश्याभ्युपेत्यावित्यत आह—

सू० न तृतीये तथोपलब्धेः ॥ १८ ॥

न तृतीयस्य स्थानस्य शरीरारम्भाय पञ्चमाहुत्यपेक्षा, कुतः तथोपलब्धेः तृतीयस्थान–शब्देन केवलपापकर्माण उच्यन्ते, तेषां देहारम्भे पञ्चमाहुत्यनपेक्षत्वमुपलभ्यते "वेत्थ यथा कनासौ लोको न संपूर्यत" इत्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचने अथैतयोः पथोर्न कतरेण च तानीमानि क्षुद्राण्यसकृदावर्त्तीनि भूतानि भवन्ति जायस्व म्रियस्वेत्येतत्तृतीयं स्थानं नासौ लोको न संपूर्यत इति तृतीयस्थानस्य द्युलोकारोहावरोहाभावेन द्युलोकासंपूर्तिवचनादस्य तृतीयस्थानस्य शरीरारम्भाय न पञ्चमाहुत्यपेक्षा, पञ्चम्यामाहुताविति चापां पञ्चमाग्निसम्बन्धस्य पुरुषवचस्त्वहेतुत्वमात्रं प्रतिपादयति न्यान्यन्निवारयति अवधारणाश्रवणात् ॥

टी० "एतदुक्त"मिति, दृष्टान्ततयेत्यर्थः विद्याविषयत्वं पुण्यकर्मविषयत्वं चेति विषय–शब्देन फलं विवक्षितं, विशिंषन् हि विषयः परिणेयश्चिर्वोद्धम् । अनन्तरसूत्रमवतारयति "नन्वि" ति, सू० न तृतीये तथोपलब्धेः, वेत्थेत्यादि संपूर्यते प्राप्यत इत्यर्थः । न कतरेण च–न केनचिदित्यर्थः जायस्व म्रियस्व इति ईश्वरशासनानुवर्तिनीत्यर्थः । जायन्ते म्रियन्त इति वार्थः, वेदस्वातन्त्र्यात्, जज्ञे ममे इति भूतार्थता वा पुरीमवस्कन्द लुनीहि नन्दनमित्यादिवत्कर्मफलानुभवाश्रयतया स्थान–शब्दवाच्यत्वं पञ्चम्यामित्यन्तायोगव्यवच्छेद एव नान्ययोगव्यवच्छेद इत्यर्थः ॥ कुत इत्यत्राह–

सू० स्मर्यतेऽपि च लोके ॥ १९ ॥

पुण्यकर्मणामपि केषांचित्पञ्चमाहुत्यनपेक्षया देहारम्भो लोके स्मर्यते द्रौपदीधृष्टद्युम्नप्रभृतीनाम् ॥

सू० दर्शनाच्च ॥ २० ॥

चकारा[1]च्छ्रुतावपि दृश्यते केषांचित्पञ्चमाहुत्यनपेक्षया देहारम्भः "तेषां खल्वेषां भूतानां त्रीण्येव वीजानि भवन्ति अण्डजं जीवजमुद्भिज्जमित्येषूद्भिज्जस्वेदजयोर्भूतयोः पञ्च-माहुतिमन्तरेणोत्पत्तिर्दृश्यते । ननु न स्वेदजानामत्र संकीर्त्तनमस्ति त्रीण्येव वीजानीति वचनात्, तत्राह ।

सू० तृतीयशब्दावरोधः संशोकजस्य ॥ २१ ॥

संशोकजस्य स्वेदजस्याप्यण्डजं जीवजमुद्भिज्जमित्यत्र तृतीयेनोद्भिज्ज-शब्देनावरोधः, सङ्ग्रहो विद्यते इत्यर्थः, अतः केवलपापकर्मणां चन्द्रप्राप्तिर्न सम्भवति ॥ अनि-ष्टादिकार्यधिकरणं समाप्तम् ॥

टी० "अवधारणाश्रवणा"दिति सू॰ स्मर्यतेऽपि च लोके, अपि-शब्दसूचितमाह "पुण्यकर्मणा"मिति, पुण्यकर्मस्वप्ययं नियमो भज्यते किं पुनः पापकर्मस्विति भावः । सूत्रार्थसमुच्चयपरश्च-शब्द इति स्फुटत्वा-दनुक्तिः, लोक-शब्दः प्रसिद्ध्यतिशयद्योतनार्थः । सू॰ दर्शनाच्च, बीजत्रैविध्यं तत्कार्यभूतत्रैविध्येन श्रुतिर्विवृणोति, अण्डजमिति जीवजं जरायुजमुद्भिज्ज-मिति उद्भिज्जशब्दार्थ एव वक्ष्यमाणसूत्रानुरोधेन विवृतः "उद्भिज्जस्वेदज-योरि"ति । अनन्तरसूत्रमवतारयति "नन्वि"ति, सू॰ तृतीयशब्दावरोधः संशो-कजस्य, उद्भिज्जस्य पञ्चमाहुतिनिरपेक्षत्वसम्प्रतिपत्तेः पृथिव्यूष्मजत्वायोनि-जत्वपापोत्तरत्वसाम्याच्च तृतीयशब्देन संग्रहः न तु प्रथमेन द्वितीयेन चेति भावः ॥ अधिकरणार्थमुपसंहरति "अत"इति, परे तु संयमने त्वित्यादिसिद्धान्तसूत्राणि वर्णयन्ति तु-शब्दानुरोधात् यमवश्यतास्मर-णसप्तनरकस्मरणपरयोः सूत्रयोश्च साफल्यात्, ते हि चन्द्रप्राप्तिप्रति-

१ कुत्रचित्पुस्तके श्रुतावपि दृश्यते इत्येव पा॰ ।

षेधसमर्थं पूर्वपक्षविषयत्वे तु तयोस्सूत्रयोर्न किञ्चित्प्रयोजनं रौरवादिषु चित्रगुप्तादीनामधिष्ठातृत्वं स्मर्यमाणं यमाज्ञामूलमित्यधिष्ठातृद्वयाविरोधपरं तत्रापि तद्व्यापारादविरोध इति सूत्रं च व्याख्यातम्, अत्रोच्यते विद्याकर्मणोरिति सूत्रस्यतु-शब्दस्य सिद्धान्तद्योतकत्वाभावे प्रयोजनाभावात् द्वितीयसूत्रस्यतु-शब्दस्य शङ्काविशेषव्यावर्त्तकतया ऽपि सफलत्वात् सूत्रपञ्चकं पूर्वपक्षविषयं भवितुमर्हतीति विद्याकर्मणोरित्यत्र तु-शब्दः शङ्कामात्रव्यवच्छेदक इति चेन्न तदसम्भवात्, विद्यया देवयाने कर्मणा पितृयाणे च पथ्यनधिकृतानां तृतीयस्थानसम्बन्धप्रतिपादनाच्च अनिष्टादिकारिणां न चन्द्रप्राप्तिरिति[1] हि सूत्रार्थो व्याख्यातः, न हि तत्र व्युदसनीया काचिच्छङ्का सम्भवति, श्रुत्या सर्वेषां चन्द्रप्राप्तिशङ्का व्युदसनीया चेत्तर्हि पूर्वपक्ष एवात्र तु-शब्दव्युदसनीय इत्युक्तं स्यात्, द्वितीयसूत्रे तुव्युदसनीयशङ्कोपन्यस्ता । किञ्चारोहावरोहशब्दास्वारस्यं स्फुटं नरकेषु यामीर्यातना अनुभूयास्मिन् लोके जायमानानामुक्तस्थानप्राप्तेस्ततोऽवरोहणस्य चाभावात् पूर्वं यमालयमारोहन्ति ततो नरकप्राप्तिः पुनर्जन्मावधिको व्यापारोऽवरोह इति चेत् अनुभूयेति ल्यबन्तनिर्देशेनारोहावरोहयोरुभयोरपि पश्चाद्भावित्वावगमात् नरकानुभवादनन्तरं यमालयमारुह्य ततोऽवरोहन्तीति चेत् न, अश्रुतत्वात् कल्पकाभावाच्च भवतां अन्येषु तथाऽनुक्तत्वाच्च । यमप्राप्तिवचने पापफलानुभवाश्रवणेन पापवैयर्थ्यचोद्यस्य तदवस्थत्वशङ्कापरिहारार्थतया सू॰ स्मरन्ति च, अपि सप्तेति सूत्रयोः साफल्यमित्युक्तं, । तत्रापि तद्व्यापारादविरोध इति तत्र कस्याविरोध इत्यपेक्षायां नरकगमनाविरोध इति युक्तं पूर्वसूत्रोत्थापितत्वात्तद्विरोधस्य चित्रगुप्ताद्यधिष्ठानस्याप्रकृतत्वाच्च । अन्ये तु न तृतीय इत्यतः पूर्वमेवाधिकरणसमाप्तिमिच्छन्त एवं वर्णयन्ति अनिष्टादिकारिणोऽमुं लोकं धूमादिना मार्गेण गच्छन्ति नेति विषये तत्र पापफलभोगाभावात् कर्मणा विना भोगसम्भवे शास्त्रवैयर्थ्याच्च न गच्छन्तीति पूर्वपक्षः । द्वे सृती अशृणवं पितृणामहं देवानामुत मर्त्यानां ताभ्यामिदं

[1] चन्द्रप्राप्त्यभाव इति पा॰ ।

विश्वमेजत्समेति यदन्तरा पितरं मातरं चे"ति श्रुतेः आपितृलोकात्तेनैव मार्गेण गमनमिति सिद्धान्त इति भोगाभावव्युदासपरं द्वितीयं सूत्रमाहुः अपि सप्तेति सूत्रं च मत्ताभीता यान्ति जना इत्यादि मृत्युगीतश्लोक-सप्तकविषयं तेषु पुण्यकर्मफलस्यापि यमाधीनत्वाम्नानादविरोधः पुण्य-कर्मस्वपि पुरुषेषु यमव्यापाराभ्युपगमादिति तत्रापीत्यादिसूत्रस्यार्थ इत्याहुः । यद्वा आरोगभ्राजादिसूर्यसप्तकविषयमपि सप्तेति सूत्रं "कश्य-पादुदिताः सूर्याः पापान्निघ्नन्ति सर्वदे"ति पापकृतां यातयितृत्वश्रवणात् सप्तसूर्या दिवमनुप्रविष्टाः तानन्वेति पथिभिर्दक्षिणावानिति तेषां पुण्य-कृत्प्राप्यत्वाविरोधश्च, पुण्यकर्मस्वपि तद्व्यापाराभ्युपगमादिति तदनन्तर-सूत्रार्थ इति योजनान्तरं कृतं सूत्रद्वयस्य । अथैतयोः पथोः न कतरेण च न तानीमानि क्षुद्राण्यसकृदावर्तीनीति मार्गद्वयभ्रष्टानां तृतीयस्थानप्राप्ति-वचनादनिष्टादिकृतां पितृयाणप्राप्तिर्नास्तीति शङ्कापरिहारपरं विद्या-कर्मणोरिति सूत्रम् एतयोः पथोरिति पथि–शब्दो न मार्गद्वयपरः, तत्प-रत्वे हि मार्गसम्बन्धो निषिद्धो भवेत् किन्तु तत्प्राप्तिसाधनविद्याकर्म-परः, तयोः प्रकृतत्वान्मार्गयोश्च प्रकृतत्वे सत्यपि ताभ्यां गमनस्यापुरुषत-न्त्रस्य विधातुमशक्यतया तत्साधनस्यैव विधेयत्वाद्विद्याकर्मपरिभ्रंशापरा-धेन दुर्गतिप्रदर्शनपरा श्रुतिरिति नात्र मार्गद्वयसम्बन्धनिषेधः, अतः पितृ-याणेनानिष्टादिकारिणां यमप्राप्तिरिति वर्णितं, न तृतीय इत्यादिकम-धिकरणान्तरं तृतीयस्थानमृतानां चन्द्रविषयसर्वगमनश्रवणादेहारम्भक-पञ्चमाहुत्यपेक्षाभ्यां पितृयाणप्राप्तिं पूर्वपक्षीकृत्य जायस्व म्रियस्वेति विशेषवचनानुपपत्त्यादिभिः पितृयाणगमनं नास्तीति सिद्धान्तितं तत्र तावत् पूर्वाधिकरणस्य पूर्वपक्षराद्धान्तावनुपपन्नौ राद्धान्तस्य प्रमाणविरो-धात्, यथा विद्वदधिकारस्य देवयानस्याविद्वद्विषयत्वमयुक्तं तथा अथ य इमे ग्राम इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसम्भवन्ती"ति पुण्यकृ-दधिकारतया प्रतिपादितस्य पितृयाणस्यापुण्यकृत्सेव्यत्वं ह्यनुपपन्नं ताभ्या-मिदं विश्वमेजत्समेतीति श्रुतिबलादुपपन्नमिति चेत्तर्हि त एव तृतीय-स्थानमृतानां पितृयाणेन प्राप्तिः स्यात् विश्वशब्दासङ्कोचात्, जायस्व

म्रियस्वेत्यादिवाक्यवशात्सङ्कोच इति चेत् तर्हि पुण्यकृदधिकारतया प्रतिपादितस्य पितृयाणस्य पुण्यकृत्सेव्यत्ववाक्यबलादपुण्यकृद्भ्योऽपि सङ्कोच आश्रीयतां, यमसदनस्य पितृलोकैकदेशत्वात् पितृलोकप्राप्त्यन्यथाऽनुपपत्त्या धूमादिप्राप्तिरपुण्यकृतां कल्प्येति चेत्तर्हि तृतीयस्थानभूतानां शरीरग्रहणाऽन्यथाऽनुपपत्त्या चन्द्रपर्यन्तधूमादिमार्गप्राप्तिः कल्प्यतां तत्र वचनविरोधाद्देहग्रहणस्य पञ्चमाहुतिनैरपेक्ष्यं चेत् पुण्यकृदधिकारवचनविरोधादेव यमसदनप्राप्तेर्धूमादिमार्गनैरपेक्ष्यं कल्प्यतां गन्तव्यैक्येऽपि गन्तृभेदेन मार्गानियमश्च सम्भवति, यथा चन्द्रप्राप्तिर्विदुषां देवयानसापेक्षा अविदुषां तन्निरपेक्षा, एवं यमसदनप्राप्तिरपि पुण्यकृतां धूमादिसापेक्षा अपुण्यकृतान्तु तन्निरपेक्षेति युज्यते, अत एव पूर्वपक्षवर्णनं चातिमन्दम्, अत एव संयमने त्वित्यादिसूत्राणि न भोगाभावव्युदासपराणि किन्तु पूर्वपक्षे पुण्यापुण्यकृतां गत्यविशेषशङ्काव्युदासपराणि भवितुमर्हन्ति, अत एवापि सप्तेति सूत्रस्य मृत्युगीतश्लोकसप्तकविषयत्वमयुक्तं कर्मवश्यानां मर्त्यानां यमवश्यत्वे संशयाभावात्, पापिनां दुःखभोक्तृत्वे संशयाभावादारोगभ्राजादिसप्तसूर्यविषयत्वं चायुक्तम्, अतः पुण्यापुण्यकृतां स्थानतोऽपि फलवैषम्यपरत्वमेव युक्तम् । अथैतयोः पथोरिति वाक्ये च पथिशब्दस्य विद्याकर्मविषयत्वादपि देवयानपितृयाणविषयत्वं युक्तं मुख्यत्वान्मार्गवाचिशब्दस्यानुष्ठानविशेषविषयत्वं हि गौणं, मुख्ये सम्भवति च तदन्याय्यं पुरुषतन्त्रत्वाद्विद्याकर्मणी एव विधेये इति चेत् सत्यं, तयोः पुरुषतन्त्रत्वन्तद्विधानपरत्वं पथि—शब्दस्य मुख्यत्वेऽप्युपपद्यते विद्याकर्मफलभूतमार्गभ्रष्टानां दुर्गतिसंकीर्त्तनस्य विद्याकर्मविधानौपयिकत्वात् यतो विद्याकर्मणोरिति त्विति सूत्रेणापुण्यकृतां धूमादिप्राप्तिर्निवारिता, अत एव तृतीयस्थानभूतानां चन्द्रप्राप्तिशङ्का दूरादपास्तेति नाधिकरणं पृथग्वर्णनीयम् । अत एव न तृतीय इत्यादिसूत्राणां पूर्वप्रकृतसाध्योपपादकतया एकाधिकरणत्वमेव युक्तम् ॥ अनिष्टादिकार्यधिकरणं समाप्तम् ॥

तत्स्वाभाव्यापत्त्यधिकरणम् ॥

सू॰ तत्स्वाभाव्यापत्तिरुपपत्तेः ॥ २२ ॥

भा॰ इष्टादिकारिणो भूतसूक्ष्मपरिष्वक्ताः सानुशयाश्चन्द्र[१]मसमवरोहन्तीत्युक्तम्, अवरोहप्रकारश्च अथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्त्तन्ते यथेतमाकाशमाकाशाद्वायुर्वायुर्भूत्वा धूमो भवति धूमो भूत्वाऽभ्रं भवत्यभ्रं भूत्वा मेघो भवति मेघो भूत्वा प्रवर्षती''ति वचनात्, यथेतमनेवं चेत्युक्तं तत्रास्याकाशादिप्रतिपत्ता देवमनुष्यादिभाववदाकाशादिभावः ? उत तत्सादृश्यापत्तिमात्र ? मिति विशये अद्भावस्थस्य सोमभाववदविशेषादाकाशादिभाव इति प्राप्ते तत्स्वाभाव्यापत्तिरेवेत्युच्यते, तत्स्वाभाव्यापत्तिः–तत्सादृश्यापत्तिरित्यर्थः, कुत एतत्, उपपत्तेः, सोमभावमनुष्यभावादौ हि सुख–दुःखभोगाय तद्भावः अत्र त्वाकाशादौ सुखदुःखोपभोगाभावात् तद्भावानुपपत्तेस्तदापत्तिवचनं तत्संसर्गकृततत्सादृश्यापत्त्यभिप्रायम् ॥ तत्स्वाभाव्यापत्त्यधिकरणं समाप्तम् ॥

टी॰ सू॰ तत्स्वाभाव्यापत्तिरुपपत्तेः, मार्गविषयविचारे कृते तदेकदेशविचारविषयतया पेटिकाभेदेन सङ्गत्यर्थमनुवदति ''इष्टादी''ति अपो बिभर्त्तीत्यभ्रं मिह सेचन इति धातोर्मेघ इति रूपं, जलधारणावस्थावर्षानुन्मुखावस्था च विवक्षिता, आकाशादिभावः–आकाशादिशरीरकत्वं सादृश्यापत्तिराकाशात् पृथग्निर्देशानर्हतत्संसर्गः किमाकाशादिभावो देवमनुष्यादिभाववदाकाशादिशरीरत्वापत्तिः ? उत तत्सादृ-

१ चन्द्रमसोऽवरोहन्तीत्युक्तम् इति पा॰ ।

श्यापत्तिमात्र ? मिति, किमत्र सामानाधिकरण्यं मुख्य ? मुत गौण ? मिति मुख्यत्वापवादोऽस्ति ने ? ति, अपवादाभावे मुख्यत्वादाकाशादिदेहत्वं स्यात्, अपवादसद्भावे सामानाधिकरण्यस्य अमुख्यत्वादाकाशादिसादृश्यापत्तिमात्रमिति भवति । अविशेषात्–प्रकरणस्यत्त्वाविशेषात् ।

नातिचिराधिकरणम् ।

सू० नातिचिरेण विशेषात् ॥ २३ ॥

आकाशप्राप्ति प्रभृति यावद्व्रीह्यादिप्राप्ति किं तत्र तत्र नातिचिरं तिष्ठ ? त्युताऽनियम ? इति, विशये नियमहेत्वभावादयम इति प्राप्त उच्यते नातिचिरेण इति, कुतः, विशेषात् उत्तरत्र–व्रीह्यादिप्राप्तौ अतो वै खलु दुर्निष्प्रपतरमिति विशिष्य कृच्छ्रनिष्क्रमणत्वाभिधानात्, पूर्वत्र ह्याकाशादिप्राप्तावचिरं निष्क्रमणं गम्यते, दुर्निष्प्रपतरमिति छान्दसत्वात् त–शब्दलोपः, दुर्निष्प्रपततरं–दुःखनिष्क्रमणतरमित्यर्थः, नातिचिराधिकरणं समाप्तम् ॥

अन्याधिष्ठिताधिकरणम् ।

सू० अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलापात् ॥ २४ ॥

टी० तत्संसर्गकृततत्सादृश्यापत्त्यभिप्रायमिति तत्संसर्गहेतुकभेदकस्थूलाकाराभावपरमित्यर्थः । परे तु व्यपदेशस्य मुख्यत्वादाकाशादिस्वरूपापत्तिं पूर्वपक्षीकुर्वन्ति तदयुक्तं नित्यत्वजत्वादिभिराकाशादिविलक्षणस्य स्थितत्वाच्छङ्काऽनुपपत्तेः । अन्ये तु सर्वस्य वस्तुनो ब्रह्मानन्यतया सर्वविधपरिणामशक्तियोगादाकाशाद्यवस्थापत्तिरिति पूर्वपक्षयन्ति तदप्युक्तन्यायादयुक्तं, पूर्वसिद्धार्थाक्षेपेणाधिकरणमुत्थितमिति चेत् गत्यभावे हि तथा वक्तव्यम् उक्तानाक्षेपेण सम्भवति पूर्वपक्षन्याये स एव निरसनीयः ॥ तत्स्वाभाव्यापत्त्यधिकरणं समाप्तम् ॥ सू० नातिचिरेण विशेषात्, आकाशप्राप्तीत्यादिना सङ्गतिसूचनम्, आकाशादिषु किंचित्कालं तिष्ठति ? उता-

नातिचिरेण निष्क्रामती? ति व्रीह्यादिभावे दुर्निष्प्रपततरत्वाभिधानं किमन्यत्र नाचिरनिष्क्रममवगमयति ने? ति अनवगमकत्वे नियमाभावः, अवगमकत्वे नातिचिरनियमः, नातिचिर-शब्देनाकाशादौ किञ्चिद्विलम्बो व्रीह्यादावतिविलम्बश्च द्योतितौ। नातिचिराधिकरणं समाप्तम्॥ सू· अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलापात्, सङ्गतिं विषयं च दर्शयति-

सू० अवरोहन्तो जीवाः व्रीह्यादिभावेन जायन्त इति श्रूयते, "मेघो भूत्वा प्रवर्षति त इह व्रीहियवा ओषधिवनस्पतयस्तिलमाषा जायन्ते" इति ते किमन्यैर्भोक्तृभिर्व्रीह्यादिशरीरैरधिष्ठितान् व्रीह्यादीनाश्लिष्यन्ति? उत ते भोक्तारो व्रीह्यादिशरीरा जायन्त? इति विशये, जायन्त इति वचनात् देवो जायते मनुष्यो जायत इतिवत् व्रीह्यादिशरीरा एवेति प्राप्त उच्यते-अन्याधिष्ठित इति जीवान्तरेणाधिष्ठिते व्रीह्यादिशरीरे तेषां संश्लेषमात्रमेव, कुतः पूर्ववदभिलापात्, आकाशादिमेघपर्यन्तवत् केवलतद्भावाभिलापात्, यत्र हि भोक्तृत्वमभिप्रेतं तत्र तत्साधनभूतं कर्माभिलप्यते, रमणीयचरणाः कपूयचरणा इति, इह चाकाशादिवन्नाभिलप्यते कर्म फलप्रदाने प्रवृत्तस्य स्वर्गोपभोग्यफलस्येष्टादेः कर्मणः स्वर्गभोगादेव समाप्तत्वात्, अनारब्धस्य च रमणीयचरणाः कपूयचरणा इति वक्ष्यमाणत्वात, मध्ये कर्मान्तराभावाच्च, अत आकाशादिभाववचनवद् व्रीह्यादिभावेन जन्मवचनमौपचारिकम्॥

टी० "अवरोहन्त" इति, अवरोहतां जीवानां व्रीहियवादिभावः किं देवमनुष्यादिभाववत्तच्छरीरकत्व? मुत व्रीहियवादिसंश्लेषमात्र? मिति

कपूयचरणा इत्यादिवत्कर्मनिर्देशाभावः किं संश्लेषमात्ररूपतामवगमति? ने? ति अनवगमकत्वे व्रीह्यादिशरीरकत्वम्, अवगमकत्वे संश्लेषमात्रम् इति। केवलशब्दाभिप्रेतमर्थमाह "यत्र ही"ति, इष्टादिकर्म श्रुतं हीत्यत्राह "फलप्रदान" इति, समाप्तत्वात् यावत्संपातमुषित्वेति हि वचनं,मध्ये—प्रकरणमध्ये कर्मान्तराभावात्—कर्मान्तरश्रवणाभावात् । यद्वा आकाशादिप्राप्तेर्मनुष्यजन्मनश्च मध्ये इत्यर्थः । ननु व्रीह्यादिप्राप्तेरहेतुकत्वमयुक्तं तत्कथं कर्माभावः सत्यं, मनुष्यादिजन्मनिमित्तं कर्मैव तदुपयोगित्वात् व्रीह्यादिप्राप्तिहेतुः, न तु कर्मान्तरमित्यभिप्रायेण कर्मान्तराभावादित्युक्तं, न तु कर्माभावादिति व्रीह्यादिशरीरकाश्च जीवास्तल्लवनदशायामेव अपक्रामन्ति लवनशोषणपेषणपचनाभ्यवहाराद्यवस्थास्वनुवर्त्तमानत्वं न तच्छरीराणां जीवानां किन्तु तत्संश्लिष्टानां जीवानामेवेति ॥

सू० अशुद्धमिति चेन्न शब्दात् ॥ २५ ॥

भा० नैतदस्ति यदन्याधिष्ठिते व्रीह्यादिशरीरे संश्लेषमात्रं भोक्तृत्वहेत्वभावान्न व्रीह्यादिभावेन जन्मेति भोक्तृत्वहेतुसद्भावात् स्वर्गोपभोग्यफलमिष्टादिकर्मैवाशुद्धं पापमिश्रम् अग्नीषोमीयादिहिंसायुक्तत्वात्, हिंसा च "न हिंस्यात्सर्वाभूतानी"ति निषिद्धत्वात् पापमेव, न चात्र पदाहवनीयादिवदुत्सर्गापवादभावः सम्भवति, भिन्नविषयत्वात्, अग्नीषोमीयहिंसाविधिर्हिंसायाः क्रतूपकारकत्वं बोधयति, न हिंस्यादिति तु हिंसायाः प्रत्यवायफलत्वम् । अथोच्येत अग्नीषोमीयादिषु विधितः प्रवृत्तेर्न तद्विषयं निषेधविधिरास्कन्दति, रागप्राप्तविषयत्वात्तस्येति, नैवम्, इहापि रागप्राप्तेरविशिष्टत्वात्स्वर्गकामो

यजेतेत्येवमादौ हि कामिनः कर्त्तव्यतया यागाद्युपदेशात् यागादेः स्वर्गादिसाधनत्वमवगम्य फलरागत एव यागादौ प्रवर्त्तते ।

टी सू॰ अशुद्धमिति चेन्न शब्दात्, अशुद्ध-शब्दस्याशुद्धियुक्तवाचित्वात्पापस्य अशुद्धिरूपत्वाच्च पापमिश्रमित्युक्तं, भाट्टोक्तं मृषावादिभिश्च तदनुरोधादुपन्यस्तम् उत्सर्गापवादन्यायमनूद्य दूषयति न चान्नेत्यादिना, भिन्नविषयत्वादिति आहवनीये जुहोतीति वाक्येन होमत्वादाहवनीयस्य स्थानत्वं प्राप्तम्, एवमेकहोमविषयवाक्यद्वयेऽन्यतराननुष्ठानगर्भोऽन्यतरपरिग्रहविरोधोऽस्त्येव अतस्तयोरुत्सर्गापवादभावसम्भवः । अत्र तु भिन्नविषयत्वाद्विरोधाभावेन नोत्सर्गापवादभाव इत्याह 'अग्नीषोमीये''ति, क्रतूपकारकत्वविषयमेकं वाक्यमन्यत्तु प्रत्यवायफलविषयमतो न विरोधः यथा व्रीहिः पित्तोपहतस्य रक्षकं प्रमेहोपहतस्य बाधकमिति वाक्ययोर्न विरोधः तद्वद्यदि प्रत्यवायफलत्वतदभावपरं वाक्यद्वयं तदा विरोधः स्यात्, न तदस्ति, अतो नायमुत्सर्गापवादन्यायविषय इत्यर्थः । नन्वेवं सोमपानेऽप्युच्छिष्टदोषः स्यात् सोमपानविध्युच्छिष्टनिषेधयोः क्रतूपकारकत्वप्रत्यवायकरत्वविषयतया विरोधाभावात्, नैवं सोमे नोच्छिष्टा भवन्तीत्युच्छिष्टताया एव निषिद्धत्वात्, उच्छिष्टदोषतदभावपरशास्त्रद्वयविरोधस्यावर्जनीयत्वे सति उत्सर्गापवादन्यायेन विशेषवचनप्राबल्यात् निर्दोषत्वसिद्धेः । प्राभाकरोक्तं परिहारं सांख्यः शङ्कते अथोच्यतेत्यादिना, दूषयति ''नैवमि''ति, यागादौ प्रवृत्तिः फलरागादस्तु कथं हिंसाया रागप्राप्तत्वमित्यत्राह–

सू॰ अग्नीषोमीयादिष्वपि तेषां फलसाधनभूतस्य यागादेरुपकारकत्वं शास्त्रादवगम्य रागादेव प्रवर्त्तते, लौकिक्यामपि हिंसायां केनचित्प्रमाणेन हिंसायाः स्वसमीहितसाधनत्वमवगम्य रागात्प्रवर्त्तत इति न कश्चन विशेषः । तथा नित्येषु । कर्मसु सर्ववर्णानां स्वधर्मानुष्ठाने परमपरिमितं

सुखमित्यादिवचनात्, फलसाधनत्वमवगम्य रागादेव प्रवृत्तिरिति तेषामप्यशुद्धियुक्तत्वम्, अत इष्टादीनां पापमिश्रत्वेनाशुद्धियुक्तानां स्वर्गेऽनुभाव्यं फलं स्वर्गेऽनुभूय हिंसांशस्य फलं व्रीह्यादिस्थावरभावेनानुभूयते स्थावरभावं च पापफलं स्मरन्ति "शरीरजैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नर" इति अतो व्रीह्यादिभावेन भोगायानुशयिनो जायन्त इति चेत्तन्न, कुतः शब्दात् अग्नीषोमीयादेः संज्ञपनस्य स्वर्गलोकप्राप्तिहेतुतया हिंसात्वाभावशब्दात् पशोर्हि संज्ञपननिमित्तां स्वर्गलोकप्राप्तिं वदन्तं शब्दमामनन्ति "यज्ञे हिंसितः पशुर्दिव्यदेहो भूत्वा स्वर्गलोकं याती"ति शब्दार्थं कुर्वन्ति हिरण्यशरीर ऊर्ध्वस्वर्गं लोकमेतीत्यादिकम् अनिशयिताभ्युदयसाधनभूतो व्यापारोऽल्पदुःखदोऽपि न हिंसा, प्रत्युत रक्षणमेव तथा च मन्त्रवर्णः "न वा उ एतन् म्रियसे न रिष्यसि देवान् इदेषि पथिभिः सुगेभिः यत्र यन्ति सुकृतो नापि दुष्कृतस्तत्र त्वा देवः सविता दधात्वि"ति ॥

टी० "अग्नीषोमीयादिष्वपी"ति, हिंसास्वित्यर्थः, तर्हि को विशेषो लौकिकवैदिकहिंसयोरित्यत्राह "लौकिक्यामपी"ति, फलसाधनभावग्राहिप्रमाणवैषम्यमेव रागप्राप्तिस्तुल्येत्यर्थः, फलरागादृते ऽपि केषुचित्कर्मसु प्रवृत्तिर्दृश्यते इत्यत्राह "तदा नित्येष्वपी"ति, सर्ववर्णानामित्यापस्तम्बसूत्रं, श्रीविष्णुपुराणे च तत्तदाश्रमकर्मानुष्ठायिनां फलविशेषा उक्ताः । यद्वा प्रत्यवायपरिहारफलत्वं स्यात् तथा ऽपि रागादेव प्रवृत्तिरिति भावः । तेषामप्यशुद्धियुक्तत्वं नित्यकर्मादीनामपि संवत्सरपश्वा-

लम्भनादिभिरशुद्धियुक्तत्वमित्यर्थः । सिद्धान्तमाह "तन्ने"ति, दुःखहेतुः संज्ञपनं हि हिंसा स्यादित्यत्राह "अतिशयिते"ति, तथा च मन्त्रवर्णा इति, न केवलं स्वर्गलोकगमनेन अहिंसात्वकल्पनं किंतु अहिंसात्वं कण्ठोक्तं चेति भावः । अस्यार्थस्य लोकसिद्धत्वमाह–

सू० चिकित्सकं च तादात्विकाल्पदुःखकारिणमपि रक्षकमेव वदन्ति पूजयन्ति च तज्ज्ञाः ॥

सू० रेतः सिग्योगोऽथ ॥ २६ ॥

इतश्चौपचारिकं व्रीह्यादिजन्मवचनम्, व्रीह्यादिभाववचनानन्तरं "यो यो ह्यन्नमत्ति यो यो रेतः सिञ्चति तद्भूय एव भवती"ति रेतःसिग्भावोऽनुशयिनां श्रूयमाणो यथा तद्भाव[1]मात्रं प्रतिपादयति तद्वद्व्रीह्यादिभावोऽपीत्यर्थः ॥

सू० योनेः शरीरम् ॥ २७ ॥

योनिप्राप्तेः पश्चादेवानुशयिनां शरीरप्राप्तिः तत्रैव सुखदुःखोपभोगसद्भावात्, ततः प्रागाकाशादिप्राप्तिप्रभृति तद्योगमात्रमेवेत्यर्थः ॥ अन्याधिष्ठिताधिकरणं समाप्तम् ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजाचार्यविरचिते शारीरकमीमांसाभाष्ये तृतीयाऽध्यायस्य प्रथमः पादः १ ॥

टी० "चिकित्सकं चे"ति, हिंसात्वे सति ह्युक्तदोषसम्भवः, हिंसात्वाभावादेव दूरोत्सारितो दोषः । अयमेव समीचीनो दुष्प्रधर्षणः परिहारः, अतः श्येनाग्नीषोमीयवैषम्यं चेदमेव अल्पदुःखदोऽप्यतिशयिताभ्युदयसाधको व्यापारो रक्षणम् अनर्थोदर्को व्यापारो हिंसेत्यर्थः । अन्ये तु यत्किञ्चिदपि कार्यं नियोगादेव कुर्वतां न प्रत्यवायः यथा राजशासनात्प्रवृत्तानां, श्येनादिवाक्यन्तु परहिंसायां स्वतः प्रवृत्तस्य तदु-

[1] तद्योगमात्रमिति पा० ।

पायबोधनमात्रपरमिति वैषम्यमाहुः, तदयुक्तं प्रायश्चित्तकाम्यपश्वालम्भनानां प्रत्यवायकरत्वप्रसङ्गात् "अकुर्वन् विहितं कर्म निन्दितं च समाचरन्। प्रसजँश्चेन्द्रियार्थेषु प्रायश्चित्ती[1]भवेद् द्विजः"। इत्यादिशास्त्रात् विहिताकरणादिनिमित्तप्रत्यवायभीतो ह्यास्तिकः प्रायश्चित्तमाकाङ्क्षति कामी च पुत्रपश्वन्नभूत्यादिसाधने प्रवर्त्तितुमिच्छति, ततश्च शास्त्रस्योपायबोधन मात्रपरत्वं स्यादिति श्येनसाम्यं दुष्परिहरम् ॥ सू॰ रेतःसिग्योगोऽथ, अनन्तरमित्यन्तेनाथ-शब्दो व्याख्यातः, तद्भूय एव भवति स इत्यध्याहारः, भूयः पश्चात्स तद्भवति, रेतःसिग् भवति, रेतःसिग्योगी भवतीत्यर्थः तत्तद्भावस्यौपचारिकत्वप्रकरणमविच्छिन्नमिति भावः। सू॰ योनेश्शरीरम्, योनिप्राप्तिः—योषिद्योनिप्राप्तिस्तत्रैवेति संसारिजीवशरीरं चेत् भोगार्थमेव न चेद् भोगार्थं तर्हि न तत्संसारिशरीरमिति भावः ॥ अन्याधिष्ठिताधिकरणं समाप्तम् ।

इति श्रीहरितकुलतिलकवाग्विजयिसूनुना श्रीरङ्गराजदिव्याज्ञालब्धवेदव्यासापरनामधेयेन श्रीमद्वरदाचार्यपादसेवासमधिगत श्रीभगवद्रामानुजविरचितशारीरकमीमांसाभाष्यहृदयेन श्रीसुदर्शनसूरिणा विलिखितायां श्रुतप्रकाशिकायां तृतीयस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥ अस्मिन् पादे षडधिकरणानि, सूत्राणि तु सप्तविंशतिः ॥

संध्याऽधिकरणम् । **सू॰ सन्ध्ये सृष्टिराह हि, ॥ १ ॥**

भू॰ एवं कर्मानुरूपगमनागमनजन्मादियोगेन जाग्रतो जीवस्य दुःखित्वं स्था[2]पितम्, इदानीमस्य स्वप्नावस्था परीक्ष्यते, स्वप्नमधिकृत्य श्रूयते "न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्त्यथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते न तत्रानन्दा मुदः प्रमुदो भवन्त्यथानन्दान्मुदः प्रमुदः

१ प्रायश्चित्तीभवेन्नर इति पा॰ ।
२ ख्यापितमित पा॰ ।

सृजते न तत्र वेशान्ताः पुष्करिण्यः स्रवन्त्यो भवन्त्यथ वेशान्तान्पुष्करिण्यः स्रवन्त्यः सृजते स हि कर्त्ते"ति, तत्र संशयः किमियं रथादिसृष्टिर्जीवेनैव क्रियते? आहोस्विदीश्वरेणे? ति किं युक्तं, सन्ध्ये सृष्टिर्जीवेनेति, कुतः सन्ध्यं स्वप्नस्थानमुच्यते "सन्ध्यं तृतीयं स्वप्नस्थान"-मिति वचनात्, सा तु जीवेनैव क्रियते, सृजते स हि कर्त्तेत्याह हि, स्वप्नदृग्जीव एव तत्र प्रतीयते ॥

टी० सू० सन्ध्ये सृष्टिराह हि, एवमित्यादिना पादसङ्गतिरुच्यते जन्मादीति, अत्रादि-शब्देन सुखदुःखानुभवो विवक्षितः दुःखित्वं ख्यापितमिति सुखानुभवेऽपि स्वर्गेऽपि पापभीतस्य क्षयिष्णोर्नास्ति निर्वृत्तिरिति वचनेन दुःखप्राचुर्यात्तत्रापि दुः[१]खित्वमेवेति भावः । वक्ष्यमाणविषयवाक्यस्थस्य तत्र-पदस्य व्याख्यानायाह "स्वप्नमधिकृत्ये"ति, स्वप्नं पश्यतीति हि प्रकृतम्, अनुकूलविषयजा प्रीतिरानन्दः, स्वकीयत्वबुद्धिजा प्रीतिर्मुत्, तद्विनियोगजा प्रीतिः प्रमुत्, तत्रेति किं स्वप्नार्थसृष्टिर्जीवकर्तृका? उत परमात्मकर्तृका? स हि कर्त्तेति किं जीवः परामृश्यते? उत परमात्मे? ति, प्रजापतिवाक्योदितसत्यसङ्कल्पत्वं जीवस्य स्रष्टृत्वमुपपादयति? नेति, स्वप्नार्थमात्रेषु जीवस्य सङ्कल्पाविर्भावकल्पनमुपपद्यते ने? ति यदोपपद्यते तदा तस्यैव स्रष्टृत्वोपपत्तेः स हीति जीवपरामर्शाज्जीवकर्तृकत्वं स्यात् यदाऽऽविर्भावकल्पनमनुपपन्नं तदा स्रष्टृत्वानुपपत्तौ स इति जीवपरामर्शायोगात् परमात्मकर्तृकत्वमिति भवति । आह स हीति सूत्रखण्डं व्याचष्टे 'सृजत' इति, स्वप्नं पश्यतीति प्रकृतो जीवः स इत्युच्यते इति भावः ॥

सू० निर्म्मातारं चैके पुत्रादयश्च, ॥ २ ॥

भा० किं चैनं जीवं स्वप्ने कामानां निर्मातारमेके शाखिनो-

१ दुःखत्वमेवेति भावइति पाठान्तरम् ।

ऽधीयते, "य एषु सुप्तेषु जागर्त्ति कामं कामं पुरुषो निर्म्मिमाण" इति, पुत्रादयश्च तत्र काम्यमानतया काम-शब्देन निर्दिश्यन्ते, नेच्छामात्रं, पूर्वत्र हि सर्व्वान् कामान् छन्दतः प्रार्थयस्व शतायुषः पुत्रपौत्रान् वृणीष्वे"ति पुत्रादय एव कामाः प्रकृताः, अतो रथादीन् जीवः स्वप्ने सृजति, जीवस्य च सत्यसङ्कल्पत्वं प्रजापतिवाक्ये श्रुतम्, अत उपकरणाद्यभावेऽपि सृष्टिरुपपद्यत इति प्राप्तेऽभिधीयते—

सू० मायामात्रन्तु कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् ॥ ३ ॥

तु-शब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति, स्वप्ने रथपुष्करिण्याद्यर्थजातं मायामात्रं—परमपुरुषसृष्टमित्यर्थः, माया-शब्दो ह्याश्चर्यवाची "जनकस्य कुले जाता देवमायेव निर्म्मिते"त्यादिषु तथा दर्शनात्, अत्रापि "न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानः सकलेतरपुरुषानुभाव्यतया न भवन्तीत्यर्थः । अथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते स्वप्नदृगनुभाव्यतया तत्कालमात्रावसानान् सृजत इत्याश्चर्यरूपत्वमेवाह—

टी० सू० निर्म्मातारं चैके पुत्रादयश्च, श्रुत्यन्तरे परमात्मकर्त्तृकत्वं श्रूयत इति शङ्कायामिदं सूत्रम् । अत्रोपात्तवाक्ये जीवलिङ्गं दर्शयति "पुत्रादयश्चे"ति, अपरिकरस्य जीवस्य कथं सृष्टिरित्यत्राह "जीवस्य चे"ति, एतत्सूत्रद्वयं पूर्वपक्षविषयम् । सू० मायामात्रन्तु कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात्, मायामात्रमाश्चर्यरूपमेव अनाश्चर्यरूपं न किञ्चिदपि इत्यर्थः । परमपुरुषसृष्टमिति तु—शब्दसिद्धार्थ उक्तः, मिथ्यात्वव्यावृत्त्यर्थं माया—शब्दं व्याचष्टे

"मायाशब्दोही"ति, जनकस्येति देवस्याश्चर्यरूपा शक्तिर्मूर्त्तिमतीवेत्यर्थः न भवन्तीति श्रुतौ मिथ्यात्वं प्रतीयत इत्याह "अत्रापी"ति, स्वाप्नार्थानां पूर्वकालीनाभावो मिथ्यात्वं च लोकसिद्धमिति तदुभयपरत्वे न भवन्तीति वाक्यस्य वैयर्थ्यं, मिथ्यात्वपरत्वे सृजधात्वस्वारस्यं च स्यात्, प्रसिद्धरथाद्यनुभवस्य प्रतिषेधेऽपि वाक्यवैयर्थ्यं स्यात् स्वप्ने तेषामननुभूतत्वस्य लोकसिद्धत्वात्, स्वप्नदृष्टानां हि जाग्रद्दृष्टेभ्यो ऽन्यत्वं हि लोकसिद्धम्, अतस्तत्परिहाराय प्रसिद्धरथादिभावप्रतिषेधेन विजातीयविचित्रार्थसृष्टिपरत्वं वाक्यस्यावर्जनीयं, तथा सति तद्वैजात्यम् अर्थवशात् सकलेतराननुभाव्यत्वतत्कालमात्रवस्थायित्वरूपत्वमिति माया–शब्दो व्याख्यातः, तेन सह प्रतिज्ञाखण्डस्यार्थमाह–

मू॰ एवंविधाश्चर्यरूपा सृष्टिः सत्यसङ्कल्पस्य परमपुरुषस्यैवोपपद्यते न जीवस्य, तस्य सत्यसङ्कल्पत्वादियुक्तस्यापि संसारदशायां कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वान्न जीवस्य तथाविधाश्चर्यसृष्टिरुपपद्यते, "कामं कामं पुरुषो निर्मिमाण" इति च परमपुरुषमेव निर्मातारमाह "य एषु सुप्तेषु जागर्ति तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते तस्मिँल्लोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चने"त्युपक्रमोपसंहारयोः परमपुरुषासाधारणस्वभावप्रतीतेः, अथ वेशान्तान् पुष्करिण्यः स्रवन्त्यः सृजते स हि कर्त्ते"ति च तया श्रुत्यैकार्थ्यात् परमपुरुषमेव कर्त्तारमाह। स्वाभाविकं चेज्जीवस्यापहतपाप्मत्वादिकं कुतस्तन्नाभिव्यज्यत इत्यत आह–

सू॰ पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ ॥ ४ ॥

तु-शब्दः शङ्काव्यावृत्त्यर्थः, पराभिध्यानात्परमपुरुषसङ्कल्पादस्य जीवस्य स्वाभाविकं रूपं तिरोहितम्, अनादिकर्मपरम्परया कृतापराधस्य ह्यस्य स्वाभाविकं कल्याणरूपं परमपुरुषस्तिरोधापयति, ततस्तत्सङ्कल्पादेव ह्यस्य जीवस्य बन्धमोक्षौ श्रुतौ "यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्ते निलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते अथ सोऽभयं गतो भवति यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते अथ तस्य भयं भवति एष ह्येवानन्दयाति भीषाऽस्माद्वातः पवत" इत्यादिषु ॥

सू० देहयोगाद्वा सोऽपि ॥ ५ ॥

सोऽपि तिरोभावोऽपि देहयोगद्वारेण वा भवति सूक्ष्माचिच्छक्तियोगद्वारेण वा ।

टी० "एवं विधे"ति, हेतुखण्डं व्याचष्टे "तस्ये"ति, पूर्वपक्षयुक्तिं परिहरति "कामङ्काममि"ति, णमुलन्तं पदं, सङ्कल्प्येत्यर्थः । सू० पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ, परस्य नैर्घृण्यादिप्रसङ्गपरिहारमाह "अनादिकर्मे"ति, तत इत्यादि, तत इति व्याख्येयं पदं बन्धस्य तत्सङ्कल्पायत्तत्वे तदन्तर्गतस्तिरोभावश्च तत्सङ्कल्पकृत इति सिद्धमित्यर्थः । कथं भगवत्सङ्कल्पस्य तिरोधायकत्वं प्रकृतेः कर्मणां च हि तिरोधायकत्वमित्यत्राह सू० देहयोगाद्वा सोऽपि, भगवत्सङ्कल्पस्य द्वारभूतं प्रकृत्यादिकमित्यर्थः, वा-शब्दो न तुल्यविकल्पवाची अपि तु व्यवस्थितविकल्पवाचीत्यभिप्रायेणाह-

सू० सृष्टिकाले देहावस्थेनाचिद्वस्तुना संयोगाद्भवति प्रलयकाले नामरूपविभागानर्हातिसूक्ष्माचिद्वस्तुयोगात्, अतो-

ऽनभिव्यक्तस्वरूपत्वात्स्वप्ने जीवो न रथादीन् सङ्कल्पमात्रेण स्रष्टुं शक्नोति "तस्मिँल्लोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चने"ति सर्वेषु सुप्तेषु जागरणं सर्वलोकाश्रयत्वमित्यादयो हि परमपुरुषस्यैव हि सम्भवन्ति, अतो जीवानामल्पाल्पकर्मानुगुणफलानुभवार्थं तावन्मात्रकालावसानांस्तदेकानुभाव्यानर्थानुत्पादयति ॥

सू० सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः ॥ ६ ॥

इतश्च स्वाप्नार्था न जीवसङ्कल्पपूर्वकाः, यतः स्वप्नोऽभ्युदयानभ्युदययोः सूचकः श्रुतेरवगम्यते "यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियं स्वप्नेषु पश्यति । समृद्धिं तत्र जानीयात्तस्मिन्स्वप्ननिदर्शने" इति, अथ स्वप्ने पुरुषं कृष्णं कृष्णदन्तं पश्यति स एनं हन्तीत्यादेश्च स्वप्नाध्यायविदश्च स्वप्नं शुभाशुभयोः सूचकमाचक्षते, सूचकत्वं च स्वसङ्कल्पायत्तस्य नोपपद्यते, तथा चाशुभस्यानिष्टत्वात् शुभस्य सूचकमेव स्रष्टा पश्येत्, अतः स्वप्ने सृष्टिरीश्वरेणैव कृता । सन्ध्याधिकरणं समाप्तम् ॥

तदभावाधिकरणम् ।

सू० तदभावोनाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च ॥ ७ ॥

टी० "सृष्टिकाल"इति, सूक्ष्माचिच्छक्तियोगेति अत्र शक्ति–शब्देन भगवदपृथक्सिद्धविशेषणत्वं विवक्षितम्, एवमवान्तरसाध्यसाधनयोः परमसाध्येनान्वयं दर्शयति अतोऽनभिव्यक्तेत्यादिना, मायामात्रमिति सूत्र-

भाष्ये परममुख्यासाधारणस्वभावप्रतीतेरिति सङ्ग्रहेणोक्तम् । अत्र सर्वेषु सुप्तेषु जागरणमित्यादिना स्वभाव-शब्दार्थो विवृतः, ईश्वरेण क्रियते चेत् किमर्थमस्थिररथादिसृष्टिरित्यत्राह "अत" इति, अल्पाल्पकर्मफलानुभवार्थमस्थिरतत्तद्वस्तुसृष्टिरित्यर्थः । सू० सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः, जीवस्य स्वाप्नसृष्टिमात्रोपयोगिसत्यसङ्कल्पत्वाद्याविर्भावस्तदानीं स्यादिति शङ्काव्यावृत्त्यर्थमिदं सूत्रं, स्वप्नाध्यायविदः—स्वप्नवाचिवेदवाक्यविदः, अत इत्यधिकरणार्थोपसंहारः । परे तु स्वाप्नार्थानामीश्वरसृष्टतया वियदादिवत्पारमार्थ्यं पूर्वपक्षीकृत्य देशकालनिमित्तैर्दुर्निरूपतया मिथ्यात्वं सिद्धान्तयन्ति, एषां च जीवकर्त्तृकत्वमेव सृजत इत्युच्यते तच्चौपचारिकं सुखदुःखदर्शननिमित्तसुकृतदुष्कृतकर्तृत्वनिबन्धन औपचारिकः स्वाप्नार्थकर्तृत्वव्यपदेशः "बहिष्कुलायादमृतश्चरित्वे' ति स्वाप्नार्थविषया श्रुतिश्च बहिरिव चरित्वेत्येवम्परा, तस्मिन् प्रकरणे ईश्वरप्रतिपादनं जीवस्य तदनन्यत्वोपदेशार्थं सुखदुःखसूचकत्वकृतपारमार्थ्यशङ्काव्युदासपरम् ॥ सूचकश्च हि, इति सूत्रं, तच्च द्वितीयं सूचनीयपारमार्थ्येऽपि सूचकं स्त्रीदर्शनादिकं मिथ्येति सूत्राभिप्रायः । ईश्वरादनन्यत्वेन जीवस्य तस्य सङ्कल्पतया स्रष्टृत्वशङ्कां व्युदस्यति "पराभिध्यानात्त्वि"ति जीवस्य ज्ञानैश्वर्यशक्त्यादिसर्वमविद्यातिरोहितं तिरोधाननिवृत्तिः परमात्माभिध्यानात्, अस्य बन्धमोक्षौ हि परमात्माधीनौ, स च तिरोभावः सूक्ष्मस्थूलदेहयोगादिति योजयन्ति, तत्र तावत्पादानुगतार्थतत्सङ्गती अनुपपन्ने जीवत्वावस्थानिरूपणं चेत् पादकृत्यं फलमत इत्यधिकरणासङ्गतिः, न चेश्वरो जीवावस्था तस्य-ब्रह्मणि कल्पितस्य जीवाध्यस्तत्वाभावात्, परमात्मनिरूपणं पादकृत्यं चेत् स्वाप्नार्थानां जीवकर्तृकतया मिथ्यात्वोक्तिरिह न सङ्गच्छते, पूर्वपक्षश्चानुपपन्नः मिथ्यात्वस्य सिद्धान्तीकरणायोगात्, मिथ्यात्वं ह्यारम्भणाधिकरणे कृत्स्नप्रपञ्चस्य समर्थितं, यदा वियदादेरपि मिथ्यात्वसिद्धिः तदा कैमुत्यसिद्धं स्वाप्नार्थमिथ्यात्वमित्यधिकरणवैयर्थ्यं, वियदादीनां व्यावहारिकं सत्यत्वमस्ति स्वाप्नार्थानां तदपि नास्ति व्यवहारविसंवादादिति वियदादिवैलक्षण्यप्रतिपादनार्थोऽयमारम्भ इति चेन्न व्यवहारविसंवादस्य

प्रबोधसमये सर्वलोकसंप्रतिपन्नत्वाद्वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवदित्यत्र तद्वैधर्म्यस्योक्तत्वाच्च, श्रुतिवाक्यकृतसत्यत्वशङ्काव्युदसनार्थ आरम्भ इति चेन्न सूत्रश्रुतिवाक्यासामञ्जस्यात्, तथा हि मिथ्यात्वं समर्थनीयं चेत् सर्वलोकाश्रयत्वादिभिः स्वरसप्रतिपन्नमीश्वरसृष्टत्वं न बाधितव्यम्, ईश्वरसृष्टत्वस्य व्यावहारिकसत्यत्वनिवृत्त्यविरोधात् उपासनविशेषप्रीतपरावरदेवताप्रसादलब्धानां स्वप्नानां ब्रह्मदत्तशापादिदृष्टानामपि व्यावहारिकसत्यत्वनिवृत्तेस्त्वदिष्टत्वात्, व्यावहारिकसत्यत्वाभावः साध्यश्चेत् जीवकर्तृत्वाश्रयणमपि विरुद्धं जीवकर्तृकघटादीनामिव व्यावहारिकसत्यत्वप्रसङ्गात्, जीवस्रष्टृत्वस्यान्तिमसूत्रद्वयव्युदस्तत्वाच्च जीवस्य मुख्यं स्रष्टृत्वं व्युदस्तं, सुखाद्यवभासमूलादृष्टकर्तृत्वादौपचारिकं कर्तृत्वमिति न विरोध इति चेन्न जीवादृष्टमूलानां देहेन्द्रियसर्गादीनामिव व्यावहारिकसत्यत्वप्रसङ्गात्, जीवादृष्टमूलत्वेऽपि देहसर्गादीनामीश्वराधीनत्वमस्तीति चेत् तादृशमीश्वराधीनत्वं स्वाप्नार्थानामप्यस्ति तदीशनस्यासंकुचितत्वात्तादधीन्यस्य भवदनुमतत्वाच्च सर्वदेशसर्वकालवर्तिसर्वजन्तुदृष्टस्वाप्नप्रपञ्चानां जाग्रत्प्रपञ्चादपि महत्तरतया तेषामन्याधीनत्वे पारमैश्वर्यमीश्वरस्य न स्यात्, उभयविधप्रपञ्चस्यापि हि प्रतीतिसत्त्वमविशिष्टं बाधस्याशुतरत्वविलम्बौ हि वैषम्यम्, एवं जीवानां साक्षात्स्वाप्नार्थकर्तृत्वाभावस्य मिथ्यात्वानुपयुक्तस्य सूचितत्वादेव सूत्रकारेण मिथ्यात्वस्य सिषाधयिषितत्वाभावोऽवगम्यते, सूचकश्चेति विरुद्धसूत्रप्रणयनाच्च विरुद्धत्वं वक्ष्यामः। अतो यस्मिन् साध्ये सूत्राण्युपयुक्तानि स्युः न त्वनुपयुक्तानि विरुद्धानि च तदेव साध्यं भवितुमर्हति, ईश्वरसृष्टत्वं पूर्वपक्षयुक्तिश्चेत् पुत्राद्यश्चेति सूत्रांशो निष्फलः, पुत्रादिस्रष्टृत्वस्य जीवेषु सम्भवत ईश्वरसाधकत्वायोगात्, माया-शब्दस्य मिथ्यात्ववाचित्वाभावाच्चाक्षरानुगुणत्वं, सूचकश्चेति सूत्रं विरुद्धं मिथ्यात्वविरोधित्वादर्थक्रियायाः सूच्यस्यैव पारमार्थ्यं न सूचकस्येत्यभिप्राय इति चेत् नाशाब्दत्वात्, उत्सूत्राभिप्रायकल्पने च श्रुतिविरुद्धकल्पनायोगात्, पराभिध्यानात्तिरोधाननिवृत्तिरिति योजनायामध्याहारव्युत्क्रमान्वयौ स्फुटतरौ, सोऽपीति तिरोभा-

वपरामर्शश्च अयुक्तः तिरोभाव-शब्दस्याप्रकृतत्वात्तिरोहितमिति निर्दिष्टे
तिरोधानरूपधात्वर्थमात्रस्य तदिति परामर्शार्हस्य स इति परामर्शायो-
ग्यत्वाच्च पुँल्लिङ्गपदेषु निर्दिष्टेषु कस्यचिदर्थे उचितः परामर्शनीयः
श्रुतिवाक्यं च निरूप्यं न भवतीति श्रुतिर्मुख्या तदनुरोधेन सृजतिर्भाक्त
इति हि भवतां निर्वाहः, सृजतेर्भाक्तत्वं स्थितं पूर्ववाक्यमपि विफलं
लोकप्रसिद्धत्वात् स्वाप्नमिथ्यात्वस्य, अप्राप्ते हि शास्त्रमर्थवत् अतो वैय-
र्थ्यभाक्तत्वाभ्यां वाक्यद्वयमपि दुःस्थं मिथ्याभूतं स्वाप्नार्थजातमनूद्य
भाक्तेन सृजतिना जीवादृष्टमूलत्वं प्रतिपाद्यत इति वाक्यैकत्वमिति
चेन्न उद्देश्यविशेषणभूतमिथ्यात्वानुरोधेन उपादेयवचनस्वारस्यभङ्गस्य
न्यायविदामनभिमतत्वात्, उभयमुख्यत्वसम्भवेऽन्यतरामुख्यत्वाश्रयणानुप-
पत्तेश्च, न च न भवन्तीति जागरितानुभूतार्थाभावपरः प्रबोधे दृश्यानां रथा-
दीनां स्वप्नसमये विद्यमानत्वात्, न च स्वाप्नार्थानां प्राक्कालीनाभाव-
परः स्वप्नकल्पितानां पूर्वमभावस्य लोकसिद्धत्वात्, न च न भवन्तीति
स्वाप्नजाग्रद्दृष्टानामन्योन्याभावोक्तिर्लोकप्रसिद्धत्वादेव, अतः स्वाप्नार्थानां
प्रसिद्धरथादिभावप्रतिषेधेन तद्वैजात्यं प्रतिपाद्यते, तेन तद्देकानुभाव्यत्व-
तत्तत्कालावसायित्वरूपवैलक्षण्यमुक्तं स्यादतो वैलक्षण्यविशिष्टमीश्वरसृ-
ष्टत्वं प्रतिपिपादयिषितमिति वाक्यैकवाक्यत्वमवैयर्थ्यमभाक्तत्वं न्यायावि-
रोधश्च भवति, बहिष्कुलायादमृतश्चरित्वेति मुख्यं स्यात्तपोबलसृष्टे देहा-
न्तरैस्सौभरेरिव ईश्वरसृष्टदेहान्तरेण ज्ञानाधिष्ठितेन बहिश्चरत्युपपत्तेस्तस्मिं-
श्च देहान्तरे चक्षुरादीनां विद्यमानत्वाच्च दुर्निरूपनिमित्तत्वं तेषां चक्षु-
रादीनां स्वाप्नार्थमात्रग्रहणयोग्यत्वात्, देशान्तरगतविशेषान्तरप्रश्ने प्रति-
वचनाभावोपपत्तिः, देशकालविपर्यासश्च घटते स्वप्ने ईश्वरसृष्टैस्तदेका-
नुभाव्यैरादित्यगत्याद्युपाधिविशेषैरवच्छिन्नानां दिक्कालानां तत्तत्स्वप्नद्रष्टृ-
पुरुषापेक्षया तथाभावोपपत्तेर्जागरितावस्थायामपि हि प्राच्यादयः प्रातरा-
दयश्च देशकालविशेषा आपेक्षिका भवन्ति । ननु यत्र प्रबोधसमये रथो
दृश्यते तत्रैव स्वप्ने कथं गजावस्थानं मिथ्यात्वेन विना घटत इति चेन्न
स्वाप्नार्थानां जाग्रद्दृश्यपदार्थैः प्रतिघातानर्हत्वात्, अनिर्वाच्यस्य गजादेरपि

तथात्वं वक्तव्यं तन्निर्वाच्यपक्षेऽपि समानं, कथं मूर्त्तद्वयस्य मिथो ऽप्रतिघातकत्वमिति चेत् वयमप्यनिर्वचनीयवादिनं त्वामेव पृच्छामः कथमिति, अर्थाभावादुपपन्नमिति चेत्, अविषयख्यातिः, स्यात् अपसिद्धान्तश्च, दोषवशादनिर्वचनीयमर्थान्तरं जातमिति भवतां प्रक्रिया, अतश्चोद्यपरिहारौ समानौ, अनिर्वचनीयत्वादुपपन्नमिति चेन्निर्वचनीयत्वान्ममाप्युपपत्तिः, अनिर्वचनीयनिर्वचनीययोर्मिथः प्रतिघातकत्वाभावः शुक्तिकारजतादिषु दृश्यत इति चेत् निर्वचनीययोरपि मिथः प्रतिघातकत्वाभावो वाय्वाकाशादिषु दृष्टः, सूक्ष्मत्वादप्रतिघात इति चेत्, स्वाप्नार्थानामपि सूक्ष्मत्वसम्भवादप्रतिघातः मूर्त्तं चेन्मूर्त्तान्तरप्रतिघातार्हमिति चायुक्तं मूर्त्तत्वमसर्वगतत्वं चेद्गुणादिषु व्यभिचारः, न हि रूपरसादिकं परस्परेण वा द्रव्येण वा प्रतिहन्यते, असर्वगतद्रव्यत्वं मूर्तत्वं चेद् गगने व्यभिचारः, न हि गगनं घटादिभिः प्रतिहन्यते, गगनं चासर्वगतं वेदान्तिनामाद्यन्तवत्त्वात्, दशगुणावरणान्तरपरिच्छिन्नत्वाच्च, स्पर्शवत्त्वं मूर्त्तत्वं चेत्तदानीमपि न प्रतिहन्तव्यत्वनियमः, गगनेन घटस्याप्रतिघातात्, स्पर्शवद् द्वयं मिथःप्रतिघातीति चेन्न वाय्वालोकयोर्व्यभिचाराद्, रूपिद्वयं मिथः प्रतिघातीति चेन्न सलिलालोकयोर्व्यभिचारात्, आलोको ह्यगाधस्वच्छजलेनाप्रतिघातात्तदन्तर्गतान् पदार्थान् स्वयमन्तर्गतः प्रकाशयति, न ह्यालोकमनपेक्ष्य जलान्तर्गतं वस्तु द्रष्टुं शक्यं तमसि तद्दर्शनाभावात्, न चाप्यावयवानां विरलत्वादालोक इव आलोकप्रवेश ऊर्द्ध्वाधरभावेन दक्षिणोत्तरादिभावेन च संयुक्तानां द्रव्याणां जलावयवानां निम्नपातितया निरुध्यमानतया द्रवतया च सच्छिद्रत्वानुपपत्तेः, अतो रूपिद्वयस्य मिथः प्रतिघातनियमाभावात् स्वाप्नगजादीनां प्रतिघातानर्हत्वसम्भवान् न दुर्निरूपत्वम् । अतः श्रुतिन्यायसूत्राक्षरसामञ्जस्यमस्मत्पक्ष एवोपपन्नम् ॥ अपरेऽपि ईश्वरसृष्टत्वात् सत्यत्वं पूर्वपक्षीकृत्य देशादिभिरनभिव्यक्ततया मिथ्यात्वमाहुः तत्रापि सूत्रास्वारस्यं परेषामिव स्यात्, मायामात्र-शब्दो निरालम्बनज्ञानवाचीत्यप्ययुक्तं श्रुतिस्थरथादिशब्दानां रथादिज्ञानवाचित्वाभावात्, दुःखप्रतिभासात् स्वाप्नसृष्टिर्जीवस्येति चासङ्गतं जाग्रद्दृष्टपृथिव्याद्यर्थानां च

दुःखहेतुत्वदर्शनेन जीवस्रष्टत्वप्रसङ्गात्, ईश्वरसृष्टत्वश्रुतिस्वारस्यं तु स्वाप्नार्थेष्वपि तुल्यम् । अन्ये तु सृजत इति स्वातन्त्र्येण जीवस्य कर्तृत्वावगमात्स्वस्य स्वयमेव मायया मोहनायोगात् जीवस्य सत्यसङ्कल्पत्वाच्च सत्या सृष्टिरिति पूर्वपक्षं कृत्वा स्वातन्त्र्योपदेशस्य भ्रान्तिसिद्धानुवादरूपत्वात् सङ्कल्पानाविर्भावात् सूचकत्वादिभिः पुरुष—शब्दाच्च परो मायारूपेण सृजतीति जीवः प्रेक्षकः मायारूपेण सृष्टिश्च विषयशून्यप्रतिभासमात्रसृष्टिरिति वदन्ति । तत्र पराभिध्यानादित्यादिसूत्रद्वययोजनायामस्वारस्यं पूर्ववदनुसन्धेयं श्रुतौ चानुपयोगविरोधाभावेऽपि माया—शब्दस्य मन्त्रौषधादिषु प्रयुक्तस्य निर्विषयज्ञानवाचित्वाभावाच्छ्रुतिवाक्यगतरथादिशब्दानां रथादिप्रतिभासवाचित्वाभावाच्च तन्मतमनुपपन्नं, सूत्रक्रमश्च यथाभाष्यमेव समुचितः, मिथ्यात्वसमर्थनपरत्वेऽनुपपन्नेऽनभिव्यक्तस्वरूपत्वशब्दस्यापि जीवस्य तिरोहितस्वरूपतापरत्वे स्थिते तिरोधानविषयसूत्रद्वयस्य तदासक्तेरुपपन्नत्वाद्धेत्वन्तराभिधायिनः सूचकश्चेति सूत्रस्य तद्भवधायकत्वादपि चरमभावित्वोपपत्तेश्च ॥ संध्याधिकरणं समाप्तम् ॥

सू॰ तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च ॥ ७ ॥

भू॰ इदानीं सुषुप्तिस्थानं परीक्ष्यते, इदमाम्नायते "अथ यत्रैतत्सुप्तः समस्तः सम्पन्नः स्वप्नं न कश्चन विजानाति आसु तदा नाडीषु सुप्तो भवती"ति तथा "अथ यदा सुषुप्तो भवति यदा न कस्यचन वेद हि ता नामनाड्यो हि द्वासप्ततिसहस्राणि हृदयात्पुरीततमभिप्रतिष्ठन्ते ताभिः प्रत्यवसृप्य पुरितति शेत" इति, तथा "यत्रैतत्पुरुषः स्वपिति नाम सता सोम्य! तदा सम्पन्नो भवती"ति एवं नाड्यः पुरीतद्ब्रह्म च सुषुप्तिस्थानत्वेन श्रूयन्ते किमेषां विकल्पः समुच्चयो वेति विशये निरपेक्षत्वप्रतीतेर्युगपदनेकस्थानत्वासम्भवाच्च विकल्प इति प्राप्ते

उच्यते तदभाव इति, तदभावः स्वप्नाभावः सुषुप्तिर्नाडीषु पुरितत्यात्मनि च भवति ते[१] षां स्थानानां समुच्चय इत्यर्थः । कुतः तच्छ्रुतेः त्रयाणां स्थानत्वश्रुतेः, न च कार्यभेदेन समुच्चये सम्भवति पाक्षिकबाधगर्भविकल्पो न्याय्यः ।

टी० इदानीमित्यादिना सङ्गतिरुक्ता भवति, नाडीपुरितद्ब्रह्माणि किं जीवस्य सुषुप्तौ विकल्पेन स्थानानि? उत समुच्चयेन? किमेषां प्रासादखट्वापर्यङ्कवत्कार्यभेदोऽस्ति ने? ति सत आगच्छामह इति ब्रह्मणः प्रबोधश्रवणं ब्रह्मणः पर्यङ्कस्थानीयतामवगमयत् किं कार्यभेदमवगमयति? नेति? अनवगमकत्वे तुल्यकार्यतया युगपदनेकस्थानवृत्त्ययोगाच्च विकल्पः स्यात्, कार्यभेदावगमकत्वे तु प्रासादखट्वापर्यङ्कानामिव कार्यभेदात् समुच्चयः स्यात्, ततश्च परमात्मनः सुषुप्तौ जीवविश्रमस्थानत्वरूपगुणनियमसिद्धिः, युगपदनेकस्थानवृत्त्यसम्भवादिति अणुत्वादिति भावः । तदभाव इति, "यदा सुप्तः स्वप्नं न कथञ्चन पश्यती" ति श्रुत्यनुसारात्तदभाव इति व्यपदेशः,सूत्रस्य च-शब्दात् पुरीतद्विवक्षितम् ॥ पूर्वपक्षयुक्तिव्युदासार्थमाह "न चे"ति, पाक्षिकेति विकल्पश्चाष्टदोषदुष्ट इति शाबरभाष्यम्, एकैकशिरसि चत्वारो दोषा इति शिरोद्वयेऽप्यष्टौ दोषाः, दोषाश्च बाधरूपाः प्रथमं फलसाधनताप्रतिपत्तिबाधः, अनुष्ठानबाधोऽपूर्वोत्पत्तिबाधः, फलबाधश्चेत्येकैकशिरसि चत्वारो दोषाः, अत्र तु यथासम्भवं बाधः, न चतुर्विधोऽपीत्येतदभिप्रेत्य पाक्षिकबाधगर्भविकल्प इति सामान्यनिर्देशः कृतः ॥ कार्यभेदः कथमित्यत्राह-

सू० सम्भवति प्रासादखट्वापर्यङ्कवन्नाड्यादीनां कार्यभेदः, तच नाडीपुरीततौ प्रासादखट्वास्थानीयौ ब्रह्म तु पर्यङ्कस्थानीयम्, अतो ब्रह्मैव साक्षात्सुषुप्तिस्थानम्, ॥

सू० अतः प्रबोधोऽस्मात् ॥ ८ ॥

१ एषामिति पा० ।

यतो ब्रह्मैव साक्षात्सुषुप्तिस्थानम् अतोऽस्माद्ब्रह्मण एषां जीवानां प्रबोधः श्रूयमाण उपपद्यते, "सत आ[1]गत्य न विदुः सत आगच्छामहे" इत्यादिषु । तदभावाधिकरणं समाप्तम् ॥

टी० "सम्भवति चे"ति, सुषुप्तौ नाड्या हृदयाच्चिष्क्रम्य पुरितति शयनं प्रत्यवसृप्येति श्रुतेः । सू० अतः प्रबोधोऽस्मात् ॥ ८ ॥ अतोऽस्मादिति पदद्वयं व्याख्येयं नाड्यादीनामेकार्थत्वाद् व्रीहियवादीनामिव विकल्प इति पूर्वपक्षयुक्तिं परे वदन्ति परम्परयैकप्रयोजनत्वे समुच्चयः स्यादिति निरपेक्षत्वप्रतीतिरेव विवक्षितेति तैरपि वक्तव्यं, तासु तदा भवति यदा सुप्तः स्वप्नं न कथञ्चन पश्यति । अथास्मिन् प्राण एवैकधा भवति ताभिः प्रत्यवसृप्य पुरितति शेत" इति नाड्यादिसमुच्चयश्च श्रुत्या प्रदर्श्यत इति सिद्धान्तयुक्तिरुक्ता, तत्र नाडीनां प्रत्यवसर्पणमार्गत्वमात्रं प्रतिपन्नमिति तासां सुषुप्तिस्थानत्वे समुच्चयाप्रतीतिस्तदनादरः, नाडीपुरीततोर्जीवाधारत्वव्यपदेशस्तदुपाध्याधारतया, ब्रह्माधारत्वं नाम ब्रह्मात्मकत्वमेवेति चायुक्तं सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेनेति सूत्रितत्वाद्वैयधिकरण्यश्रुतीनामस्वारस्याच्च । ननु यत्रैष एतत्सुषुप्तोऽभूत् य एष विज्ञानमयः पुरुषस्तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिन् शेत इति पुरीतति शेत इति च श्रुत्योः कथमविरोधः अत्राकाशे परमात्मनीति परे तथाऽपि हृदय इति वचः पुरीतच्छयने न विरुद्धम्, अतः आकाशशब्दवाच्यपुरीतदाख्यधर्मैक्यादविरोध इति वाच्यं हृदयवेष्टनमांसं पुरीतत्च्च हृदयाधारः, अतो न विरोध इत्यन्ये तच्चायुक्तं हृदयान्नाडीभिः प्रत्यवसृप्य पुरीतति शयनस्य हृदि शयनस्य च विरोधात् । अन्ये तु स्वप्ने सान्तर्यामिकः परमात्मानमुपैतीति वदन्ति तच्चायुक्तम् अन्तर्यामिण ईश्वराद्व्यतिरिक्तस्य परमात्मनोऽप्रामाणिकत्वात्प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्त इति श्रुतिविरोधाच्च अन्यत्सर्वं तुल्यम् ॥ तदभावाधिकरणं समाप्तम् ॥

१ आगम्येति पा० ।

कर्मानुस्मृतिशब्दविध्यधिकरणम् ।

सू० स एव तु कर्म्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः ॥ ९ ॥

किं सुषुप्त एव प्रबोधसमये उत्तिष्ठ? त्युतान्य? इति संशये अस्य सकलोपाधिविनिर्मुक्तस्य ब्रह्मणि सम्पन्नस्य मुक्तादविलक्षणत्वेन प्राचीनशरीरेन्द्रियादिसम्बन्धाभावादन्य इति प्राप्त उच्यते "स एव त्वि"ति, तु-शब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति, स एवोत्तिष्ठति, कुतः, कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः, कर्म तावत्सुषुप्तेन पूर्वकृतं पुण्यपापरूपं तत्त्वज्ञानात्प्राक् तेनैव भोक्तव्यम्, अनुस्मृतिरपि य एवाहं सुप्तः स एव प्रतिबुद्धोऽस्मीति, शब्दोऽपि सुषुप्तप्रबुद्धस्स एवेति दर्शयति "त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा वृको वा वराहो वा कीटो वा पतङ्गो वा दंशो वा मशको वा यद्यद्भवन्ति तथा भवन्ती"ति, विधयश्च मोक्षार्थाः सुषुप्तस्य मुक्तत्वेऽनर्थकाः स्युः, न चासौ सर्वोपाधिविनिर्मुक्त आविर्भूतस्वरूपः तद्यत्रैतत्सुषुप्त इति सुषुप्तं प्रकृत्य नाहं "खल्वयमेवं संप्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति नो एवेमानि भूतानि विनाशमेवापीतो भवति नाहमत्र भोग्यं पश्यामी"ति वचनात् ॥

टी० सू० स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः, सङ्गतिः स्फुटा, किं सुषुप्तादन्यः प्रबोधसमय उत्तिष्ठति उत स एवेति? किं सुषुप्तौ सकलोपाधिविनिर्मोकोऽस्ति? उत ने? ति किं कर्मानुस्मृतिशब्दविधयः सकलोपाधिनिर्मोकाभावमवगमयन्ति ने? ति न गमयन्ति चेत्सकलोपाध्यभावादुत्स्वाणि

सम्पन्न इत्यन्य उत्तिष्ठन्ति गमयन्ति चेत्सर्वोपाधिनिर्मुक्तब्रह्मसम्पत्त्यभावात्स एवोत्तिष्ठतीति स्यात्, सकलोपाधिनिर्मुक्तस्येत्यत्र "न कञ्चन पाप्मानं स्पृशती"ति श्रुतिरभिप्रेता, सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवतीति वाक्यमभिप्रेत्य "ब्रह्मणि सम्पन्नस्ये"त्युक्तं "यद्यद्भवन्ति तथा भवन्ती"ति, पूर्वं ये यथा भवन्ति ते तथा भवन्तीत्यर्थः, न चासाविति अत्र विनाशमेवापीतो भवतीति वाक्ये ज्ञानसङ्कोचो विवक्षितः, । एतद्वचनात्सुषुप्तस्य सर्वोपाधिविनिर्मोक्षाभावः कथमित्यत्राह—

सू० मुक्तस्य परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स तत्र पर्येति जक्षत् क्रीडन् रममाणः स स्वराड् भवति तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति सर्वं ह पश्यः पश्यति सर्वमाप्नोति सर्वश" इति सर्वज्ञत्वादि श्रूयते, अतः सुषुप्तः संसरन्नेवापास्तसर्वकरणो ज्ञानभोगाद्यशक्तो विश्रा[1]मस्थानं परमात्मानमुपसम्पद्याश्वस्तः पुनर्भोगायोत्तिष्ठति ॥ कर्मानुस्मृतिशब्दविध्यधिकरणं समाप्तम् ॥

टी० "मुक्तस्ये"ति, सुषुप्तौ सर्वप्रवृत्तिशून्यत्वज्ञानसङ्कोचावभिहितौ मुक्तस्य तु तदुभयं विपरीतमित्यर्थः । न कंचन पाप्मानं स्पृशतीति श्रुतेः कोऽर्थ इत्यत्राह "अत"इति, ज्ञानभोगाद्यशक्त इत्यादि—शब्देनानुष्ठानमुक्तं, न कञ्चन पाप्मानं स्पृशतीत्यत्रानुष्ठानाशक्तिर्विवक्षिता, सुखदुःखानुभवादिकालुष्यराहित्यं विश्रान्त्यर्थं परमात्मनि सम्पत्तिः, कर्मानुष्ठानवैधुर्यं चाभिहितं न तु सर्वोपाधिमोक्षपूर्वकब्रह्मप्राप्तिरित्यर्थः । सति सम्पत्तिर्नाम शरीरेन्द्रियाधिष्ठातृत्वादिव्यापारान्तरराहित्येन ब्रह्मणि स्थितिमात्रं विवक्षितं सदा सति सम्पन्नत्वादात्मस्वरूपस्य, पूर्वैरमुः प्रक्रान्तस्य कर्मणोऽपरिसमाप्तस्य अपरैरनुष्ठानात् स एवेति कर्मशब्दं परं सर्वं व्याचक्षते, तदयुक्तम् अन्येनोपक्रान्तस्य रथनिर्माणादेर्देवताप्रतिष्ठापनादेरन्यैः

१ विश्रम इति पु० ।

समापनदर्शनात्, मयेदं प्रक्रान्तमिति प्रत्यभिज्ञापूर्वकसमापनं विवक्षितं चे-दस्यानुस्मृतेः को भेदः अर्थान्तरप्रत्यभिज्ञाधारत्वं स्वविषयप्रत्यभिज्ञानं चेति वैषम्यमिति चेत् न, अनुस्मृतिशब्देनैवोभयविधप्रतिसन्धानस्य वक्तुं शक्यत्वात्, न च गोबलीवर्दन्यायेन सङ्कोचः, अर्थान्तरसम्भवेनान्यथासि-द्धत्वात्, अनन्यथासिद्धं हि सङ्कोचकम् । ननु कर्मविधयो विद्याविधयश्च विधि-शब्देन वक्तुं शक्याः अतस्तत्सङ्कोचे तवापि त्वदुक्तदोष इति चेन्न कर्मशब्दस्य तत्फलभोगतत्त्वज्ञानाभ्यां विना कर्मक्षये विनाशस्य निर्हेतुक-त्वप्रसङ्गाभिप्रायत्वात्तस्य च विधि-शब्देनाधातुमशक्यत्वात्, एवं सति कर्मविधिवैयर्थ्यमप्यार्थो हेतुः स्यात्, अतो विधि-शब्दः पारिशेष्याद्विद्या-विधिविषय इति युक्तम्, इदं निरूपणं मरणेऽपि तुल्यमित्यन्ये वदन्ति तदयुक्तं शङ्काहेत्वाभावात्, यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूदित्यादिवाक्यस्य ब्रह्मानुभवविषयत्वाच्च तेन शङ्का अनुस्मृतेः सिद्धान्तहेतुतया सूचितत्वात् भूमृतजातानां प्रत्यभिसन्धानाभावाच्च मरणविषयत्वानुपपत्तेः ॥ कर्मानु-स्मृतिशब्दविध्यधिकरणं समाप्तम् ॥

मुग्धाधिकरणम् ।

सू० मुग्धेऽर्द्धसम्पत्तिः परिशे-षात् ॥ १० ॥

सू० मुग्धमधिकृत्य चिन्त्यते किमयं मूर्च्छा सुषुप्त्यादिष्वन्य-तमाऽवस्था? उतावस्थान्तर? मिति विशये सुषुप्त्यादी-नामन्यतमावस्थायामेव मूर्च्छाप्रसिद्ध्युपपत्तेरवस्थान्तरक-ल्पने प्रमाणाभावादन्यतमावस्थेति प्राप्त उच्यते मुग्धे-ऽर्द्धसम्पत्तिरिति, मुग्धे पुरुषे या तस्यावस्था सा मरणा-यार्द्धसम्पत्तिः कुतः परिशेषात्, न तावत्स्वप्नजागरौ ज्ञा-नाभावात् निमित्तवैरूप्यादाकारवैरूप्याच्च, न सुषुप्तिम-रणे, निमित्तं हि मूर्च्छाया अभिघातादिः, पारिशेष्येण

मरणायार्द्धसम्पत्तिर्मूर्च्छा मरणं हि सर्वप्राणदेहसम्बन्धोपरतिः सूक्ष्मप्राणदेहसम्बन्धावस्थितिर्मूर्च्छा ॥ मुग्धाधिकरणं समाप्तम् ॥

टी०सू० मुग्धेऽर्द्धं सम्पत्तिः परिशेषात् ॥ १० ॥ किं मूर्च्छा नाम जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तीनामन्यतमावस्था? उतावस्थान्तरं? किं लक्षणतो भेदोऽध्यवसातुं शक्यते ने? ति, अशक्यत्वे तास्वन्यतमत्वं, शक्यत्वे अवस्थान्तरत्वं, सुषुप्त्यादीनामित्यादि-शब्देन जागरस्वप्नमरणावस्था गृह्यन्ते, प्रसिद्ध्युपपत्तेः मूर्च्छाशब्दप्रयोगोपपत्तेरित्यर्थः। उपपत्तिश्च ज्ञानलोपस्याविशेषात्। निमित्तवैरूप्यं विवृणोति "निमित्तं ही"ति, आदि-शब्देनात्यन्तानिष्टश्रवणाद्यभिप्रेतं, तर्हि मरणान्तर्गतेति शङ्कायामाकारवैरूप्यं विवृणोति "मरणं ही"ति, निमित्तवैरूप्यात् सुषुप्तिव्यावृत्तिः, आकारवैरूप्यात् मरणव्यावृत्तिः, न सुषुप्तिमरणे इत्युक्तेरासन्नतया सुषुप्तिमरणयोर्धीस्थत्वात्पारिशेष्यमुक्तवान्, पश्चान्मरणान्तर्भावशङ्कायामाकारवैरूप्यं विवृतं सुषुप्तौ प्राणोभूयिष्ठमुपलभ्यते मूर्च्छायामल्पः किञ्चिदुपलभ्यते मृतौ न किञ्चिदपि बाह्यवायुना भूयिष्ठमाप्यायितः सुषुप्तौ मूर्च्छायां किञ्चिदाप्यायितः, अनाप्यायितस्य प्राणस्योपलम्भानर्हत्वात्। अन्ये तु मूर्च्छितः किं मरणाय परमात्मानमभिसम्पन्नः? उत स्वाप्ने तस्मिन् निलीन? उत प्रकारान्तरगत? इति विचारमाचक्षते, जाग्रदादिष्वन्यतमेत्येकविचारान्तर्भावात् पृथक्करणे फलभावाद् द्विधा विचार उचितः। विचारस्य परमात्मपर्यन्तत्वं च विफलं पारिशेष्यहेतोः परमात्मपर्यन्तत्वे अतत्पर्यन्तत्वे चाविशेषात् ॥ मुग्धाधिकरणं समाप्तम् ॥

उभयलिङ्गाधिकरणम् ।

सू० न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि ॥ ११ ॥

भू० दोषदर्शनाद्वैराग्योदयाय जीवस्यावस्थाविशेषा निरूपिताः, इदानीं ब्रह्मप्राप्तितृष्णाजननाय प्राप्यस्य ब्रह्मणो निर्दो-

षत्वकल्याणगुणात्मकत्वप्रतिपादनायारभते, तत्र जागरस्वप्नसुषुप्तिमुग्ध्युत्क्रान्तिषु स्थानेषु तत्तत्स्थानप्रयुक्ता जीवस्य ये दोषास्ते तदन्तर्यामिणः परस्य ब्रह्मणोऽपि तत्र तत्रावस्थितस्य सन्ति नेति विचार्यते किं युक्तं सन्तीति, कुतः तत्तदवस्थशरीरेऽवस्थानात् । ननु सम्भोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात् स्थित्यदनाभ्यां चेत्यादिषु परस्याकर्मवश्यत्वेन दोषाभाव उक्तः तत्कथमकर्मवश्यस्य परस्य ब्रह्मणस्तत्तत्स्थानसम्बन्धाद्दोष उच्यते, इत्थमुच्यते कर्माण्यपि देहसम्बन्धमापादयन्ति अपुरुषार्थजननानि भवन्तीति देहयोगाद्वेत्यत्रोक्तम् । तत्र देहसम्बन्धस्यापुरुषार्थत्वे न भवति ।

टी० सू० न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि ॥ ११ ॥ सङ्गतिमाह "दोषे"ति, प्रथमपादप्रतिपाद्यं जीवस्य सदोषत्वं, द्वितीयपादप्रतिपाद्यं हि परमात्मनो निर्दोषत्वकल्याणगुणाकरत्वे, तत्कथं स्वप्नाद्यवस्थाऽस्मिन् पादे निरूप्यत इति चेत् उच्यते स्वप्नसुषुप्तिनिरूपणेन परमात्मनः स्वाप्नविचित्रार्थस्रष्टृत्वं सुषुप्तिस्थानत्वं चाकारद्वयं प्रतिपादितं भवतीति परमात्मगुणसिद्धेरस्मिन् पादे तन्निरूपणं मूर्च्छादिनिरूपणन्तु पूर्वपादे निरवकाशत्वात् सुषुप्तिनिरूपणसापेक्षत्वाच्चात्र कृतम् ॥ "आरभत इति, सूत्रकार इति शेषः, मुग्ध्युत्क्रान्तिषु स्थानेष्ववस्थास्वित्यर्थः सुषुप्त्यादिस्थानेषु स्थितस्य जीवशरीरकस्य परस्य जीवगता अपुरुषार्थाः किं प्रसज्यन्ते नेति चिन्त्यते देहादिसम्बन्धस्यापुरुषार्थहेतुत्वं किं तद्वस्तुस्वभावप्रयुक्तमुत कर्मविशेषकृतमिति ? किं परमात्मविषयोभयलिङ्गत्वश्रुतिरपुरुषार्थस्य वस्तुस्वभावप्रयुक्ततां व्युदस्य कर्मनिबन्धनतामवगमयितुं प्रभवति नेति ? परस्योभयलिङ्गत्वश्रुतिः किमन्यथा सिद्धा नेति ? परस्योभयलिङ्गत्वं जीववदवस्थाभेदेन वा अतात्त्विकत्वेन वा निर्वोढुं शक्यं नेति

तत्रावस्थाभेदेन निर्वाहार्थं चिन्त्यते परस्योभयलिङ्गत्वं किं तिरोधानार्हं नेति? नामरूपव्याकरणश्रुत्यवगवगतं ब्राह्मणादिशब्दानां ब्रह्मपर्यन्तत्वं किं परस्य कर्मवश्यतामवगमयति ने? ति अतात्त्विकत्वेन निर्वाहार्थमित्थं त्रेधा चिन्त्यते जलसूर्यादिदृष्टान्तः परस्य किमध्यासमूलाविद्यादिदोषसम्बन्धमवगमयति ने? ति, अथात आदेशो नेति नेतीति निषेधः किं प्रकृतसर्वाकारविषय? उत सङ्कुचित? इति च ज्ञानानन्दस्वरूपत्वव्यपदेशः किं परस्य सार्वज्ञ्यसत्यसङ्कल्पत्वादिगुणाश्रयत्वं प्रतिक्षिपति? नेतीति च, यदा ब्राह्मणादिशब्दानां ब्रह्मपर्यन्तत्वं परस्य कर्मवश्यतामवगमयति तदा परस्योभयलिङ्गत्वं तिरोधानार्हमवस्थाभेदेन निर्वाह्यं स्यात्, यदा जलसूर्यादिदृष्टान्तः परस्याविद्यादिदोषसंसर्गज्ञापकः, यदा च नेति नेतीति निषेधः प्रकृतसर्वाकारविषयः, यदा च ज्ञानानन्दस्वरूपत्वव्यपदेशः सार्वज्ञ्यादिप्रतिक्षेपकः तदोभयलिङ्गत्वमतात्त्विकत्वेन निर्वोढुं शक्यं स्यात्, एवमुभयथानिर्वाहसम्भवादुभयलिङ्गत्वश्रुतिरन्यथा सिद्धत्त्यपुरुषार्थस्य वस्तुस्वभावप्रयुक्ततां व्युदस्य कर्मकृतत्वं व्यवस्थापयितुं सा न प्रभवतीत्यकर्मवश्यत्वेऽपि परस्य देहादिसम्बन्धादपुरुषार्थान्वयः स्यात्, यदा तु ब्राह्मणादिशब्दानां ब्रह्मपर्यन्तत्वं न परस्य कर्मवश्यतामवगमयति तदा तस्योभयलिङ्गत्वं तिरोधानानर्हतयाऽवस्थाभेदेन निर्वोढुमशक्यं स्यात्, यदा जलसूर्यादिदृष्टान्तः परस्याविद्यादिदोषसंसर्गं न ज्ञापयति यदा च नेति नेतीति निषेधः सङ्कुचितविषयः, यदा च ज्ञानानन्दस्वरूपत्वव्यपदेशो ज्ञातृत्त्वादिगुणाश्रयत्वं न प्रतिक्षिपति तदा अतात्त्विकत्वेन निर्वोढुमशक्यं स्यात्, अत उभयलिङ्गत्वश्रुतेरुभयथाऽप्यन्यथासिद्धत्वाभावादपुरुषार्थस्य वस्तुस्वभावप्रयुक्ततां व्युदस्य कर्मविशेषप्रयुक्तत्वं सा व्यवस्थापयितुं प्रभवतीत्यकर्मवश्यस्य परमात्मनोदेहादिष्ववस्थितस्यापि नापुरुषार्थादिदोषान्वयप्रसङ्ग इति तत्तदवस्थशरीर इति तच्छब्दो जागरादिपरः जागरादिहेतुताशरीरस्यावस्था । पौनरुक्त्यं शङ्कते "नन्वि"ति, परिहरति "इत्थमि"ति, कर्मणां दुःखावहत्वं देहद्वारकमस्तु ततः किमित्यत्राह 'तच्च" ति, द्वारभूतस्य साक्षादपुरुषार्थहेतुत्वं भवति यथा राजकोपस्य

वधादिहेतुत्वेऽपि तस्य खड्गप्रहारादिद्वारकत्वाद् द्वारभूतखड्गप्रहारस्य वधं प्रति साक्षाद्धेतुत्वं तथेहापीति, इममर्थमभिप्रेत्याह "अपुरुषार्थत्वे न भवती"ति, तदुपपादयति—

मू० इतरथा कर्माण्येव दुःखं जनयिष्यन्ति किं देहसम्बन्धेन, अतोऽकर्मवश्यत्वे सत्यपि नानाविधाशुचिदेहसम्बन्धोऽपुरुषार्थ एव, अतस्तन्नियमनार्थं स्वेच्छया तत्प्रवेशोऽप्यपुरुषार्थसम्बन्धोऽवर्ज्जनीयः, पूयशोणितादिमज्जनं हि स्वेच्छाकारितमप्यपुरुषार्थ एव, अतो यद्यपि जगदेककारणं सर्वज्ञत्वादिकल्याणगुणा[1]करं च ब्रह्म तथाऽपि "यः पृथिव्यां तिष्ठन् य आत्मनि तिष्ठन् यश्चक्षुषि तिष्ठन् यो रेतसि तिष्ठन्" इत्यादिवचनात् तत्रतत्रावस्थितस्य तत्तत्सम्बन्धरूपापुरुषार्थाः सन्तीत्येवं प्राप्ते प्रचक्ष्महे "न स्थानतोऽपि परस्ये"ति, न पृथिव्यात्मादिस्थानतोऽपि परस्य ब्रह्मणोऽपुरुषार्थगन्धः सम्भवति, कुतः उभयलिङ्गं सर्वत्र हि, यतः सर्वत्र श्रुतिस्मृतिषु परं ब्रह्मोभयं लिङ्गम्—उभयलक्षणमभिधीयते निरस्तनिखिलदोषत्वकल्याणगुणाकरत्वलक्षणोपेतमित्यर्थः "अपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोकोऽविजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः समस्तकल्याणगुणात्मकोऽसौ स्वशक्तिलेशाद्धृतभूतवर्गः। तेजोबलैश्वर्यमहावबोधसुवीर्यशक्त्यादिगुणैकराशिः । परः पराणां सकला न यत्र क्लेशादयः सन्ति परावरेशे । समस्तहेयरहितं विष्ण्वाख्यं परमं पदमित्यादिश्रुतिस्मृतिभ्य उभयलक्षणं हि ब्रह्मावगतम् ॥

१ कल्याणगुणाकरश्चेति समुचितः पाठः ।

टी० "इतरथे"ति, तस्माद् द्वारभूतदेहसम्बन्धोऽपुरुषार्थ इत्याह "अत"इति, कर्मवश्यत्वादृते स्वेच्छया प्रवेशेऽप्यपुरुषार्थसम्बन्धो वस्तुस्वभावायत्तत्वादवर्जनीयः यथाऽनन्याधीनस्य स्वयमेवासिना स्वच्छन्दतोऽपि शिरश्छेदोऽपुरुषार्थ एव तद्वदित्याह "अतस्त"दिति, दृष्टान्तमाह "पूये"ति, अकर्मवश्यत्वेऽपि वस्तुस्वभावायत्तापुरुषार्थसम्बन्धः स्यादेवेति पूर्वपक्षोत्थानमित्यर्थः । राद्धान्तमाह "एवं प्राप्त"इति, निरस्तनिखिलदोषत्वकल्याणगुणाकरत्वलक्षणोपेतमित्यर्थ इति निर्दोषत्वश्रुतिवत्कल्याणगुणाकरत्वश्रुतिरपि दोषशङ्कानिरासोपयोगिनी कल्याणगुणानां दोषप्रतिपक्षरूपत्वादिति भावः ॥

सू० भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात् ॥ १२ ॥

भू० यथा जीवस्य प्रजापतिवाक्यावगतापहतपाप्मत्वाद्युभयलिङ्गस्यापि देवादिदेहयोगरूपावस्थाभेदादपुरुषार्थयोगः तथाऽन्तर्यामिणः परस्यापि स्वतोऽपहतपाप्मत्वाद्युभयलिङ्गस्य तत्तद्देवादिशरीरयोगरूपावस्थाभेदादपुरुषार्थयोगोऽवर्ज्जनीय इति चेत्तन्न प्रत्येकमतद्वचनात् यः पृथिव्यां तिष्ठन् य आत्मनि तिष्ठन्नित्यादिषु प्रतिपर्यायं स त आत्माऽन्तर्याम्यमृत इत्यन्तर्यामिणोऽमृतत्ववचनात् तत्र तत्र स्वेच्छया नियमनं कुर्वतस्तत्तत्सम्बन्धप्रयुक्तापुरुषार्थप्रतिषेधात्, जीवस्य तु तत् स्वरूपन्तिरोहितमिति पराभिध्यानात्तु तिरोहितमित्यत्रोक्तम् । ननु स्वेच्छया कुर्वतोऽपि तत्तद्वस्तुस्वभावायत्तापुरुषार्थसम्बन्धोऽवर्ज्जनीय इत्युक्तं नैतद्युक्तं न ह्यचिद्वस्त्वपि स्वभावतोऽपुरुषार्थस्वरूपं कर्मवश्यानां तु कर्मस्वभावानुगुण्येन परमपुरुषसङ्कल्पा-

देकमेव वस्तु कालभेदेन पुरुषभेदेन च सुखाय दुःखाय च भवति।

टी० सू० भेदादिति चेन्न प्रत्येकमदुवचनात्, उभयलिङ्गत्वश्रुतिर्जीवस्याप्यस्ति तत्रावस्थाभेदेन हि तन्निर्वाहस्तद्वत्परमात्मनोऽपि इत्यर्थं परिहरति "तन्ने"ति, प्रतिपर्यायमिति अमृत-शब्दस्य सकृदुक्तिश्चेन्नित्यत्वपरत्वं स्यात्। असकृदावृत्तत्वात् प्रतिपर्य्यायमुक्ततत्तद्वस्तुगतदोषविशेषसम्बन्धराहित्यमेवामृत-शब्देनाभिप्रेतमित्यर्थः। जीवस्य उभयलिङ्गत्वश्रुतिसद्भावेऽपि कथं तस्यापुरुषार्थसम्बन्ध इत्यत्राह "जीवस्ये"ति तिरोधानादेः श्रुतिसिद्धत्वाज्जीवविषयोभयलिङ्गत्वश्रुतिः सङ्कोचिता परमात्मनस्त्वन्याधीनतिरोधानादिश्रुत्यभावात्तद्विषयोभयलिङ्गत्वश्रुतिरसंकुचितवृत्तिरित्यर्थः। नन्वित्यादिना चोदिते परिहरति "नैतदि"ति, वस्तुस्वभावायत्तत्वे सति ह्यपुरुषार्थत्वप्रसङ्गः तदेव नास्तीत्याह "न ही"ति, न केवलं चेतनस्यैवापुरुषार्थसम्बन्ध औपाधिकः अचेतनस्याप्यपुरुषार्थत्वं न स्वभावप्रयुक्तमित्यपि-शब्दस्य भावः। अग्न्यादिषु हेमन्तादिकालापेक्षया सुखदुःखहेतुत्वं दृष्टं पुरुषभेदेन एकमेव वस्तु स्वकीयत्वपरकीयत्वबुद्ध्या सुखदुःखकरं दृष्टं, यथा धान्यादिषु तद्वदित्यर्थः। वस्तुस्वभावायत्तत्वे दूषणमाह—

मू० वस्तुस्वरूपप्रयुक्ते तु ताद्रूप्ये सर्वं सर्वदा सर्वस्य सुखायैव दुःखायैव वा स्यात्, न चैवं दृश्यते तथा चोक्तं "नरकस्वर्गसंज्ञे वै पापपुण्ये द्विजोत्तम?। वस्त्वेकमेव दुःखाय सुखायेर्ष्यागमाय च। कोपाय च यतस्तस्माद्वस्तु वस्त्वात्मकं कुतः। तदेव प्रीतये भूत्वा पुनर्दुःखाय जायते। तदेव कोपाय यतः प्रसादाय च जायते। तस्माद् दुःखात्मकं नास्ति न च किञ्चित्सुखात्मकमि"ति, अतो जीवस्य कर्मवश्यत्वात्तत्तत्कर्मानुगुण्येन तत्तद्वस्तुसम्बन्ध एवापुरु-

षार्थः स्यात्, परस्य तु ब्रह्मणः स्वाधीनस्य स एव सम्ब-न्धस्तत्तद्विचित्रनियमरूपलीलारसायैव स्यात् ॥

सू० अपि चैवमेके ॥ १३ ॥

अपि चैके शाखिन एकस्मिन्नेव देहसंयोगे जीवस्यापुरुषार्थं परस्य तु तदभावं नियमनरूपैश्वर्यायत्तदीप्तियोगं च स्व-शब्देनाधीयते "द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते । तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योऽभिचाकशी"ति इति । अथ स्यात् अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणी"ति ब्रह्मात्मकजीवानुप्रवेशपूर्वकं नामरूपव्याकरणमिति ब्रह्मणोऽपि तदात्मभूतस्य देवमनुष्यादिरूपत्वं तन्नामभाक्त्वं चास्ति, ततश्च ब्राह्मणो यजेतेत्यादिविधिनिषेधशास्त्रगोचरत्वेन कर्मवश्यत्वमवर्ज्जनीयमिति तत्राह—

टी० "वस्तुस्वरूपे"ति, ताद्रूप्ये सुखादिहेतुत्व इत्यर्थ, न ह्येकस्य विरुद्धस्वभावद्वयान्वय उपपन्न इति भावः । न केवलं सुखादिहेतुतायाः कर्मकृतत्वमुपपत्त्या कल्प्यं कण्ठोक्तमपीत्याह "तथा चोक्त"मिति, पुरुषभेदेनैकस्य वस्तुनः सुखादिहेतुत्वमाह "नरकस्वर्गे"ति, नरकस्वर्गत्वं प्राप्ताप्राप्तविवेकेन पापपुण्यकृतमित्यर्थः । एकस्यैव वस्तुन एकपुरुषं प्रति कालभेदेन सुखादिहेतुत्वमाह "तदेव प्रीतय"इति, तस्मात्परतन्त्रस्य जीवस्य कर्मानुगुणभगवत्सङ्कल्पायत्तोऽपुरुषार्थसम्बन्ध इत्याह "अतः"-इति, स्वतन्त्रस्य स्वयं स्वापुरुषार्थोपादानायोगादीश्वरस्येदं लीलोपकरणतया पुरुषार्थभूतमित्याह "परस्य त्वि"ति, । सू० अपि चैवमेके, पूर्वसूत्रे अभिगदव्याख्याना श्रुतिरुदाहृता, अत्र स्पष्टार्थश्रुतिरुदाह्रियत इत्यभिप्रायेण स्व-शब्देनेत्युक्तं, द्वा सुपर्णा इत्यत्र पर्ण-शब्देन अपाकृतविग्रहो ज्ञानं

वाऽभिधीयते । अनन्तरसूत्रमवतारयति "अथ स्यादि"ति, अपुरुषार्थसम्बन्धः कर्माधीनोऽस्तु कर्मवश्यत्वं परमात्मनोऽपि सम्भवतीत्यर्थः ॥

सू० अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात् ॥ १४ ॥

भू० देवादिशरीरानुप्रवेशे तेन तेन रूपेण युक्तमप्यरूपवदेव तद्ब्रह्म रूपरहिततुल्यमेव जीववच्छरीरित्वनिबन्धनं कर्मवश्यत्वम् अस्य न विद्यते इत्यर्थः । कुतः निर्वाहकत्वेन प्रधानत्वात्, "आकाशो ह वै नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद् ब्रह्मे"ति सर्वानुप्रवेशेऽपि नामरूपकार्यास्पर्शेन नामरूपयोर्निर्वोढृत्वमेव ब्रह्मणः प्रतिपादयति । ननु तच्छरीरकत्वेन तदन्तर्यामित्वे कथमरूपवदिति रूपसम्बन्धरहिततुल्यत्वमुच्यते इत्थं, यथा जीवस्य तत्तज्जन्यसुखदुःखभाक्त्वेन तत्तद्रूपसम्बन्धः तथा तदभावात् परस्य ब्रह्मणोऽरूपवत्त्वं विधिनिषेधशास्त्राण्यपि कर्मवश्यानेवाधिकुर्वन्ति, तस्मादरूपतुल्यमेव परं ब्रह्म, ततश्चान्तर्यामिरूपेणावस्थितमपि ब्रह्म निरस्तनिखिलदोषत्वकल्याणगुणाकारत्वरूपोभयलिङ्गमेव ॥

टी० सू० अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात् ॥ १४ ॥ केनाकारेणारूपतुल्यत्वमित्यत्राह "जीववदि"ति, वक्ष्यमाणश्रुत्यभिप्रायेणाह "निर्वाहकत्वेन प्राधान्या"दिति, ते यदन्तरेत्यस्यार्थमाह "नामरूपे"ति, कार्यविशेषबुभुत्सया चोदयति "नन्वि"ति, शरीरित्वेन अनुप्रवेशो हि तन्नियमनादिकार्यार्थ एव तत्कथं कार्यास्पर्श इत्यर्थः । यद्वा तत्तद्बुद्धिशब्दपर्यवसानं हि तत्तदनुप्रवेशकार्ये बुद्धिशब्दविषयत्वेन कर्मवश्यत्वं चावश्यं भावि तत्कथं कार्यास्पर्श इत्यर्थः । परिहरति "इत्थमि"ति, सुखदुःखादिकार्यविशेषस्यास्पर्श उच्यते न तु नियमनादेरित्यर्थः । तर्हि ब्राह्मणो यजेते-

त्येवमादीनां कोऽर्थ इत्यत्राह "विधिनिषेधे"ति, यथा शुक्ल-शब्दस्य गुणि-पर्यन्ताभिधानस्वारस्येऽपि घटस्य शुक्ल इति वाक्येऽर्थानुपपत्त्या शुक्ल-शब्दो धर्ममात्रपरः, तथा ब्राह्मणोजेतेत्यादिष्वप्यर्थानुपपत्त्या जीवमात्र-पर्यन्तत्वमाश्रीयत इत्यर्थः । तथा च यस्य पृथिवी शरीरमित्यादिष्वपि दृष्टमिति भावः । यद्वा ब्राह्मणादिशब्दानां ब्रह्मपर्यन्तत्वेऽपि ब्राह्मणः शुक्ल इतिवद्विशेषणभूतजीवमात्रे कर्मवश्यत्वान्वयात् ब्रह्मणः सद्वारकं कर्मवश्यत्वमिति अधिकुर्वन्ति अधिकारस्तादर्थ्यबोधनं, तस्मादिति, सूत्रार्थमुपसंहरति, परमप्रकृतार्थेनान्वयमाह "ततश्चे"ति, अनन्तरसूत्र चोद्येनावतारयति—

सू० ननु च सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यादिभिर्निर्विशेषप्रकाशै-कस्वरूपं ब्रह्मावगम्यते, अन्यत्तु सर्वज्ञत्वसत्यसङ्कल्पत्वज-गत्कारणत्वसर्वान्तरात्मत्वसत्यकामत्वादिकं नेति नेती-त्यादिभिः प्रतिषिध्यमानत्वेन मिथ्याभूतमित्यवगन्तव्यं, तत्कथं कल्याणगुणाकरत्वनिरस्तनिखिलदोषत्वरूपोभ-यलिङ्गत्वं ब्रह्मण इति तत्राह—

सू० प्रकाशवच्चावैयर्थ्यात् ॥ १५ ॥

यथा च सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यादिवाक्यावैयर्थ्यात् प्र-काशस्वरूपत्वं ब्रह्मणोऽभ्युपगम्यते तथा सत्यसङ्कल्पत्व-सर्वज्ञत्वसर्वजगत्कारणत्वसर्वात्मकत्वनिरस्तनिखिलाऽवि-द्यादिदोषत्वाद्यभिधायिवाक्यार्थावैयर्थ्यादुभयलिङ्गमेव ब्रह्म ॥

आह च तन्मात्रम् ॥ १६ ॥

किञ्च सत्यं ज्ञानमनन्तमित्यादि वाक्यं ब्रह्मणः प्रकाश-

स्वरूपतामात्रं प्रतिपादयति नान्यत् सत्यसंकल्पत्वादिकं वाक्यान्तरावगतं निषेधयति नेति नेतीति च निषेधस्य विषयोऽनन्तरमेव वक्ष्यते ॥

टी० "ननु चे"ति, सत्यं ज्ञानमित्यार्थगुणनिषेधः ज्ञानमात्रस्य सङ्कल्पाद्याश्रयत्वायोगात् ज्ञातुरेव हि तदाश्रयत्वम्। श्रौतनिषेधमाह "नेति नेती"ति, सू॰ प्रकाशवच्चावैयर्थ्यात् ॥ १५ ॥ ज्ञानस्य सर्वज्ञत्वाद्ययोगः किं व्याप्त्याऽभिधीयते? तर्हि ज्ञानं कस्यचिद्गुणभूतं दृष्टमिति ब्रह्मापि कस्यचिद् गुणभूतं स्यात् प्राधान्येन श्रुतिप्रतिपन्नत्वाच्च गुणभूतमिति चेत् तर्हि श्रुतिप्रतिपन्नत्वादेव सर्वज्ञत्वादयोऽपि स्वीक्रियन्तां व्याप्तिविरोधोऽपि नास्ति गुणभूतज्ञानस्यैव ज्ञानाद्यनाश्रयत्वदर्शनात्, अतः सर्वमुपपन्नमिति भावः ॥ सू॰ आह च तन्मात्रम् ॥ १६ ॥ मात्र–शब्दविवक्षितमाह "नान्यदि"ति, इतरनिषेधव्यवच्छेदपरो मात्रशब्द इत्यर्थः । एवं सूत्रद्वयेन आर्थनिषेधः परिहृतः । अथ श्रौतनिषेधमपि परिहरन्नार्थनिषेधपरिहारोपयोगिप्रमाणमुपन्यस्यति–

सू० दर्शयति चाथो अपि स्मर्यते ॥ १७ ॥

भा० दर्शयति च वेदान्तवाक्यगणः कल्याणगुणाकरत्वं निरस्तनिखिलदोषत्वं च "तमीश्वराणां परमं महेश्वरन्तं दैवतानां परमं च दैवतम्। स कारणं करणाधिपाधिपो न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः ॥ न तस्य कार्यं करणं च विद्यते । न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते । पराऽस्यशक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च ॥ यः सर्ववित् यस्य ज्ञानमयन्तपः भीषाऽस्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः । स एको ब्रह्मण आनन्दः यतो वाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सह। आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्

बिभेति कुतश्चन निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निर-ञ्जनम् इत्यादि, स्मर्यते च "यो मामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेश्वरम् । विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् । मयाऽध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम् । हेतुनाऽनेन कौन्तेय जगद्विपरिवर्त्तते । उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमा-त्मेत्युदाहृतः । यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्त्यव्यय ईश्वरः सर्वकृत्सर्वशक्तिर्ज्ञानबलर्द्धिमान् । अन्यूनश्चाप्यवृद्धिश्च स्वाधीनोऽनादिमान् वशी ॥ क्लमतन्द्रीभयक्रोधकामादि-भिरसंयुतः । निरवद्यः परः प्राप्तेर्निरधिष्ठोऽक्षरक्रम" इत्यादि, अतः सर्वावस्थावस्थितस्यापि ब्रह्मण उभयलि-ङ्गत्वात् तत्तत्स्थानप्रयुक्ताः दोषाः परं ब्रह्म स्पृशन्ति ।

सू० अत एव चोपमा सूर्य्यकादिवत् ॥ १८ ॥

यतो नानाविधेषु स्थानेषु स्थितस्यापि परस्य ब्रह्मण उभय-लिङ्गत्वात् न तत्तत्स्थानप्रयुक्तदोषभाक्त्वम्, अत एव जल-दर्पणादिप्रतिबिम्बितसूर्य्यादिवत् परमात्मा तत्रतत्रावस्थि-तोऽपि निर्दोष इति शास्त्रेषूपमा क्रियते "आकाशमेकं हि यथा घटादिषु पृथग्भवेत् । तथात्मैको ह्यनेकस्थो जलधारेष्विवांशुमान् । एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवदि-त्यादिषु ॥

टी० सू० दर्शयति चाथो अपि स्मर्यते ॥ १७ ॥ वेदान्तगणा इति पदे-नाथो–शब्दार्थ उक्तः, अथो–शब्दः कार्त्स्न्यपर इत्यर्थः । निष्कलं निष्क्रियं निर-वद्यमित्याद्युपादानेन श्रौतनिषेधः परिहृतः, गुणविशेषविधाने सति सामा-

स्यनिषेधस्य विहितव्यतिरिक्तविषयत्वात् गुणविशेषनिषेधे सति सामान्य-निषेधस्य तत्पर्यवसायित्वाच्च, सू॰ अत एव चोपमा सूर्यकादिवत्, तथाऽऽत्मैक इत्यत्रैक–शब्दस्यैकस्वभाव इत्यर्थः ॥ अनन्तरसूत्रमवतारयति–मू॰ अत्र चोदयति

सू॰ अम्बुवदग्रहणात्तु न तथात्वम् ॥ १९ ॥

तु–शब्दश्चोद्यं द्योतयति अम्बुवदिति सप्तम्यन्ताद्वतिः अम्बुदर्पणादिषु यथा सूर्यमुखादयो गृह्यन्ते न तथा पृथिव्यादिषु स्थानेषु परमात्मा गृह्यते, अम्ब्वादिषु हि सूर्यादयो भ्रान्त्या तत्रस्था इव गृ[1]ह्यन्ते न परमार्थतस्तत्रस्थाः । इह तु यः पृथिव्यां तिष्ठन् योऽप्सु तिष्ठन् य आत्मनि तिष्ठन्नित्येवमादिना परमार्थत एव परमात्मा पृथिव्यादिषु स्थितो गृह्यते, अतः सूर्यादेरम्बुदर्पणादिप्रयुक्तदोषाऽननुषङ्गस्तत्र तत्र स्थित्यभावादेव, अतो न तथात्वं, दार्ष्टान्तिकस्य न दृष्टान्ततुल्यत्वमित्यर्थः ॥ परिहरति–

सू॰ वृद्धिह्रासभाक्त्वमन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादेवं दर्शनाच्च ॥ २० ॥

पृथिव्यादिस्थानान्तर्भावात् स्थानिनः परस्य ब्रह्मणः स्वरूपतो गुणतश्च पृथिव्यादिस्थानगतवृद्धिह्रासादिदोषभाक्त्वमात्रं सूर्यादिदृष्टान्तेन निवर्त्यते, कथमिदमवगम्यते, उभयसामञ्जस्यादेवम् उभयदृष्टान्तसामञ्जस्यादेवमिति निश्चीयते, आकाशमेकं हि यथा घटादिषु पृथग्भवेत् ।

१ तत्रस्था इति गृह्यन्ते इति पा॰ ।

जलाधारेष्विवांशुमानिति दोषवत्स्वनेकेषु वस्तुषु वस्तुतोऽवस्थितस्याकाशस्य वस्तुतोऽनवस्थितस्यांशुमतश्चोभयस्य दृष्टान्तस्योपादानं हि परमात्मनः पृथिव्यादिगतदोषभाक्त्वनिवर्त्तनमात्रे प्रतिपाद्ये समञ्जसं भवति, घटश[1]रावादिषु यथा वृद्धिह्रासभाक्तु पृथक् पृथक् संयुज्यमानमप्याकाशं वृद्धिह्रासादिदोषैर्न संस्पृश्यते, यथा च जलाधारेषु विषमेषु दृश्यमानोऽंशुमांस्तत्तद्गतवृद्धिह्रासादिभिर्न स्पृश्यते, तथाऽयं परमात्मा पृथिव्यादिषु नानाऽऽकारेष्वचेतनेषु चेतनेषु च स्थितस्तत्तद्गतवृद्धिह्रासादिदोषैरसंस्पृष्टः सर्वत्र वर्त्तमानोऽप्येक एवास्पृष्टदोषगन्धः कल्याणगुणाकर एव।

"अत्र चोदयती"ति, सू॰ अम्बुवदग्रहणात्तु न तथात्वम् ॥ १९ ॥ पृथिव्यादिषु परमार्थतः स्थित्यभ्युपगमे दार्ष्टान्तिकस्य परमात्मनो दृष्टान्ततुल्यत्वाभावात् तुल्यत्वसिद्ध्यर्थं पृथिव्यादिषु स्थितेरपरमार्थत्वमभ्युपेत्यमिति तात्पर्यम् ॥ सिद्धान्तसूत्रमवतारयति "परिहरती"ति, सू॰ वृद्धिह्रासभाक्त्वमन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादेवं दर्शनाच्च ॥ २० ॥ सर्वत्र स्थितेरपरमार्थत्वे सति आकाशदृष्टान्तो न घटते, पारमार्थ्ये तु जलसूर्यादिदृष्टान्तो न घटते, तस्मादुभयदृष्टान्तानुयाय्याकारो वृद्धिह्रासादिदोषाभावः स्वीकार्य इत्यर्थः । एवमित्यन्तं सूत्रांशं समञ्जसं भवतीत्यन्तेन भाष्येण योजयित्वा स्मृतिवचनस्यार्थे योजयति घटकरकादिष्वपीत्यादिना, तर्हि जलसूर्यादिदृष्टान्तः किमर्थः दोषाननुषङ्गे परमार्थापरमार्थयोरुभयत्राप्यनुयायी हेतुः क इत्यपेक्षायामाह—

भा॰ एतदुक्तं भवति यथा जलादिषु वस्तुतोऽनवस्थितस्यांशुमतो हेत्वभावाज्जलादिदोषानभिषङ्गः तथा पृथिव्यादि-

१ घटकरकादिष्विति पा॰ ।

एवमवस्थितस्यापि परमात्मनो दोषप्रत्यनीकाकारतया दोष-हेत्वभावान्न दोषसम्बन्ध इति, दर्शनाच्च—दृश्यते चैवं सर्वात्मना साधर्म्याभावेऽपि विवक्षितांशसाधर्म्याद् दृष्टान्तोपादानं सिंह इव माणवक इत्यादौ, अतः स्वभावतो निरस्तनिखिलाज्ञानादिदोषगन्धस्य समस्तकल्याणगुणाकरस्य पृथिव्यादिस्थानतोऽपि न दोषसम्भवः । अथ स्यात् द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्त्तं चामूर्तमेव चेति प्रकृत्य समस्तस्थूलसूक्ष्मरूपं प्रपञ्चं ब्रह्मणो रूपत्वेन परामृश्य "तस्य ह वा एतस्य पुरुषस्य रूपं यथा महारजनं वासः" इत्यादिना चाकारविशेषं चाभिधाय अथात आदेशो नेति नेतीति न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्तीति सर्वं प्रकृतं ब्रह्मणः प्रकारमिति—शब्देन परामृश्य तत्सर्वं प्रतिषिध्य सर्वविशेषाधिष्ठानं सन्मात्रमेव ब्रह्म विशेषास्त्वेवंविधं स्वस्वरूपमजानता ब्रह्मणा कल्पिता इति दर्शयति, अतः कथमुभयलिङ्गत्वं ब्रह्मण इत्यत्राह—

सू० प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः ॥ २१ ॥

नैतदुपपद्यते यद्ब्रह्मणः प्रकृतविशेषवत्त्वं नेति नेतीति प्रतिषिध्यत इति, तथा सति भ्रान्तजल्पितायमानत्वात् ।

टी० "एतदुक्तं भवती"ति, देशविप्रकर्षः कालविप्रकर्षः स्वभावविप्रकर्षश्चेति त्रेधा विप्रकर्षः, अत्रैकैकविप्रकर्षोऽपि दोषास्पर्शस्य हेतुः तत्र देशविप्रकर्षस्योदाहरणं जलसूर्यादि, स्वभावविप्रकर्षस्योदाहरणम् आकाशः, तत्र देशविप्रकर्षवत् स्वभावविप्रकर्षोऽपि दोषास्पर्शहेतुरिति

दर्शयितुं, दृष्टान्तद्वयोपादानमित्यर्थः, दृष्टान्तद्वयेऽपि देशकालस्वभावसन्निकर्षत्रयसमुदायाभावो दोषास्पर्शे अनुयायी हेतुः सन्निकर्षत्रयसमुदायो दोषसंस्पर्शहेतुः । व्याख्येयसूत्रखण्डं व्याचष्टे "दृश्यते चे"ति, अनन्तरसूत्रशङ्कामाह "अथ स्यादि"ति, महारजनमिति महारजनं कुसुम्भः, । सू॰ प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः ॥ २१ ॥ भेदस्य लोकसिद्धत्वेन अनूदितत्वात् तन्निषेधो न भ्रान्तजल्पितायत इत्यत्राह—

भा॰ न हि ब्रह्मणो विशेषणतया प्रमाणान्तराप्रज्ञातं सर्वं तद्विशेषणत्वेनोपदिश्य पुनस्तदेवानुन्मत्तः प्रतिषेधति, यद्यपि निर्दिश्यमानेषु पदार्थाः प्रमाणान्तरप्रसिद्धाः तथाऽपि तेषां ब्रह्मणः प्रकारत्वमप्रज्ञातमेव, इतरेषां तु स्वरूपं ब्रह्मणः प्रकारत्वं चाज्ञातम्, अतस्तेषामनुवादासम्भवादर्थे वोपदिश्यन्ते, अतस्तन्निषेधो नोपपद्यते यस्मादेवं तस्मात् प्रकृतैतावत्त्वं ब्रह्मणः प्रतिषेधतीदं वाक्यम् । ये तु ब्रह्मणो विशेषाः प्रकृतास्तद्विशिष्टतया ब्रह्मणः प्रतीयमानेयत्ता नेति नेति प्रतिषिध्यते, नेति नेति नैवं नैवम् उक्तप्रकारमात्रविशिष्टं न भवति ब्रह्म, उक्तप्रकारविशिष्टतया या ब्रह्मण इयत्ता प्रकृता साऽथेति—शब्देन परामृश्यत इत्यर्थः । यतश्च निषेधानन्तरं ब्रह्मणो भूयोगुणजातं ब्रवीति, अतश्च प्रकृतविशेषणयोगित्वमात्रं ब्रह्मणः प्रतिषेधति, ब्रवीति हि भूयोगुणजातं, न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत् परमस्ति अथ नामधेयं सत्यस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यमित्ययमर्थः इति नेति नेति यद्ब्रह्म प्रतिपादितं तस्मादेतस्मादन्यद्वस्तु परं न ह्यस्ति ब्रह्मणोऽन्य-

स्वरूपतो गुणतश्चोत्कृष्टं नास्तीत्यर्थः । तस्य च ब्रह्मणः सत्यस्य सत्यमिति नामधेयं तस्य च निर्वचनं "प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्य"मिति प्राण-शब्देन प्राणसाहचर्याज्जीवाः परामृश्यन्ते ते तावत् सत्यं वियदादिवत्स्वरूपान्यथाभावरूपपरिणामाभावात्, तेषामेष सत्यं तेभ्योऽप्येष परमपुरुषः सत्यं जीवानां कर्मानुगुण्येन ज्ञानसङ्कोचविकासौ विद्येते परमपुरुषस्य त्वपहतपाप्मनस्तौ न विद्येते अतस्तेभ्योऽप्येष सत्यं ततश्चैवं वाक्यशेषोदितगुण[1]जातयोगान्नेति नेतीति ब्रह्मणः सविशेषत्वं न प्रतिषिध्यते अपि तु पूर्वप्रकृतेयत्तामात्रम् ।

टी० "न हि ब्रह्मण" इति, अतस्तन्निषेधो नोपपद्यत इत्यनेन सूत्रस्य हि-शब्दाभिप्रेतार्थ उक्तः । प्रकृत इत्यादिसूत्रं व्याचष्टे "ये ब्रह्मण"इति, इति-शब्दो हि प्रकृतप्रकारपरामर्शी तत्कथमियत्तानिषेध इत्यत्राह "नेति नेति नैवं नैव"मिति, उक्तप्रकारमात्रविशिष्टतया ब्रह्मण इयत्ता प्रकृता साऽपि प्रकार एवेति सा इति-शब्देन परामृश्यत इत्यर्थः । ये तु प्रकारनिषेधं सूत्रार्थमाहुः तत्पक्षे त्वप्रत्ययो न घटते, एतावदित्येव वक्तव्यं, सूत्रखण्डान्तरं व्याचष्टे "यतश्चे"ति, अनन्तर-शब्देन ततः-शब्दो व्याख्यातः । भूयः-शब्देन भूयिष्ठत्वमुच्यते, सार्थसङ्ग्रहं वाक्यमुपादत्ते "ब्रवीति ही"ति, तस्यार्थमाह "अयमर्थ"इति, न ह्येतस्मादित्यत्र निषेधपरत्वं प्रतीयते न गुणपरत्वं, स्वरूपस्य सत्यत्वमात्रं चेति शङ्काव्यावृत्त्यर्थम् अयमर्थ इत्यारम्भः । स्वरूपतो गुणतश्चोत्कृष्टमित्यनेन अचेतनजीवव्यावृत्तिः, उत्कर्षानुगुणं नामधेयमाह "तस्य चे"ति, सूत्रार्थमुपसंहरति-

सू० अत उभयलिङ्गमेव परं ब्रह्म ॥ त[2]था च ब्रह्मणः प्रमाणा-

१ गुणजातयोगादिति पा० ।
२ क्वचित्पुस्तके "तथा चे"ति पाठो न दृश्यते ।

न्तरागोचरत्वेन तत्सम्बन्धितया मूर्त्ताऽमूर्त्तादिरूपानुवादेन तन्निषेधासम्भवात् प्रकृतैयत्ताप्रतिषेध उक्तः ॥ तदेव प्रमाणान्तरागोचरत्वं द्रढयति—

सू० तदव्यक्तमाह हि ॥ २२ ॥

तद्ब्रह्म प्रमाणान्तरेण नैव व्यज्यते, आह हि शास्त्रं, "न संदृशे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनं न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचे"त्यादि, ॥ हेत्वन्तरं चाह

सू० अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥ २३ ॥

अपि च संराधने सम्यक् प्रीणने भक्तिरूपापन्ने निदिध्यासन एवास्य साक्षात्कारो नान्यथेति श्रुतिस्मृतिभ्यामवगम्यते । "नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वां ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्ततस्तु तं पश्यति निष्कलं ध्यायमान" इति श्रुतिः । स्मृतिरपि "नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया भक्त्या त्वनन्यया शक्यः अहमेवं विधोऽर्ज्जुन ! । ज्ञातुंद्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परन्तप" इति भक्तिरूपापन्नमेवोपासनं संराधनं तस्य प्रीणनमिति पूर्वमेवोक्तम्, अतो निदिध्यासनाय ब्रह्मस्वरूपमुपादिशत् द्वे वाव ब्रह्मण इत्यादिशास्त्रं ब्रह्मणो मूर्त्तामूर्त्तरूपद्वयादिविशिष्टतां प्रागसिद्धां नानुवदितुं क्षमम् ॥

सू० प्रकाशादिवच्चावैशेष्यं प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासात् ॥ २४ ॥

इतश्च प्रकृतैतावत्त्वं प्रतिषेधति न मूर्त्तामूर्त्तादिविशिष्टत्वं यतः साक्षात्कृतपरब्रह्मस्वरूपाणां वामदेवादीनां दर्शने प्रकाशादिवत् ज्ञानानन्दादिस्वरूपवन्मूर्त्तामूर्त्तादिप्रपञ्च-विशिष्टताया अपि ब्रह्मगुणत्वावैशेष्यं प्रतीयते । "तद्धैत-त्पश्यन्नृषिर्वामदेवः प्रतिपेदे अहं मनुरभवं सूर्य्यश्च" इत्यादि

टी० "अत" इति, अनन्तरसूत्रमवतारयन् सङ्गतिमाह "ब्रह्मणः प्रमाणान्तरेत्यादिना, सू॰ तदव्यक्तमाह हि ॥ २२ ॥ प्रधानपरत्वव्यावृत्त्यर्थम-व्यक्त-शब्दं व्याचष्टे "तदि"ति, सू॰ अपि संराधने प्रत्यक्षानुमाना-भ्याम् ॥ २३ ॥ भक्त्या साक्षात्कारोऽस्तु ततः किं संराधनेन साक्षात्कारस्ये-त्यत्राह "भक्तिरूपे"ति, सू॰ प्रकाशादिवच्चावैशेष्यं प्रकाशश्च कर्मण्या-भ्यासात् ॥ २४ ॥ मूर्त्तामूर्त्तादिप्रपञ्चविशिष्टप्रतीतिर्भ्रान्तिरिति शङ्कायां सूत्रस्योत्तरखण्डं व्याचष्टे—

सू० ब्रह्मस्वरूपभूतप्रकाशानन्दादिश्च तेषां वामदेवादीनां संराधनात्मके कर्मण्याभ्यासात् उपलभ्यते, तद्वच्चाभ्यस्त-संराधनानां तेषां मूर्त्तामूर्त्तादिविशिष्टत्वमप्यविशेषेण प्रतीयत इत्यर्थः । उक्तं ब्रह्मण उभयलिङ्गत्वमुपसंहरति—

सू० अतोऽनन्तेन तथा हि लिङ्गम् ॥ २५ ॥

अत उक्तैर्हेतुभिर्ब्रह्मणोऽनन्तेन कल्याणगुणगणेन विशि-ष्टत्वं सिद्धं, तथा हि सत्युभयलिङ्गं ब्रह्मोपपन्नं भवति ॥ उभयलिङ्गाधिकरणं समाप्तम् ॥

अहिकुण्डलाधिकरणम् ।

सू० उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत् ॥ २६ ॥

मूर्त्तामूर्त्तात्मकस्याचित्प्रपञ्चस्य ब्रह्मणो रूपत्वं "द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे" इत्यादिनोपदिश्यते "अथात आदेशो नेति नेती"ति मूर्त्तामूर्त्ताचिद्वस्तुरूपतया ब्रह्मण इयत्ता प्रतिषिध्यते न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्तीति ब्रह्मणोऽन्यदुत्कृष्टं नास्तीति प्रतिपादितं, तदुपपादनाय नामधेयं सत्यस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यमिति, प्राण-शब्दनिर्दिष्टेभ्यश्चेतनेभ्योऽप्येष सत्यमिति कदाचिदपि ज्ञानादिसङ्कोचाभावादुक्तं, तथा प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः पतिं विश्वस्यात्मेश्वरं नित्योनित्यानां चेतनश्चेतनानामित्यादिश्रुतेश्चायमर्थोऽवगम्यते, तस्याचिद्वस्तुनोब्रह्म-

टी० "ब्रह्मस्वरूपभूते"ति, उपासनेन साक्षात्क्रतत्वादेव हि प्रकाशानन्दादेः पारमार्थ्यं न तु भ्रान्तिसिद्धत्वं तदुन्मूर्तामूर्तप्रपञ्चविशिष्टताऽऽद्वेरप्युपासनेन साक्षात्क्रतत्वात्पारमार्थ्यमित्यर्थः, अनन्तरसूत्रमवतारयति "उत्क्रमि"ति, सू० अतोऽनन्तेन तथा हि लिङ्गम् ॥ २५ ॥ अस्मिन्नधिकरणेऽवान्तरशङ्कातत्परिहारबाहुल्यात् साध्यप्रतिपत्तिर्व्याकुलिता स्यादिति परमसाध्योपसंहारेण तन्निवृत्त्यर्थं सूत्रमभिप्रयन् व्याचष्टे "अत"-इति, तथा हि सतीति इयत्तानिषेधपरत्वे सति न केवलमुभयलिङ्गत्वाबाधः अपि तूभयलिङ्गत्वमुपपादितं भवति हीत्यर्थः। ये तूभयलिङ्गत्वं पूर्वपक्षीकुर्वन्ति तन्मते इदं सूत्रं न घटते उभयलिङ्गत्वसमर्थनेनोपसंहारात्, उभयलिङ्गाधिकरणं समाप्तम् ॥ सू० उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत् ॥ २६ ॥ अवान्तरसङ्गतिमाह "मूर्त्तामूर्त्ते"ति, अचित्प्रपञ्चस्य चिदचिदात्मकप्रपञ्चक-

थने अचित्प्रपञ्चोऽपि कथितः स्यादित्यर्थः । न त्वन्ययोगव्यवच्छेदः सङ्गत्युपयोगित्वेनाचित्प्रपञ्चोपादानं कृतं, न हि रूपविधिः किन्तु निषेधार्थमनुवाद इत्यत्राह "अथात" इति, तथा प्रधानक्षेत्रज्ञेत्यादिना रूपत्त्वं विवृतं भवति, ईश्वरत्वादिकथनान्नियाम्यत्वलक्षणविभूतित्वमेव

सू० रूपत्वप्रकार इदानीं चिन्त्यते—ब्रह्मणो निर्दोषत्वसिद्ध्यर्थं किमस्याचिद्वस्तुनो ब्रह्मरूपत्वमहिकुण्डलन्यायेन? उत प्रभाप्रभावतोरिवैकजातियोगेन? उत जीवस्येव विशेषणविशेष्यतयांऽशांशिभावेनेतीह स्थाप्यमानं विशेषणविशेष्यभावमङ्गीकृत्य प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्, तदनन्यत्वमारम्भण—शब्दादिभ्य इत्यत्र सूक्ष्मचिदचिद्वस्तुविशिष्टाद्ब्रह्मणः स्थूलचिदचिद्विशिष्टस्योत्पत्तिरनन्यत्वं चोक्तं, किं युक्तम् अहिकुण्डलवदिति कुतः, उभयव्यपदेशात्, ब्रह्मैवेदं सर्वमात्मैवेदं सर्वमिति तादात्म्यव्यपदेशात् "हन्ताऽहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणी"ति भेदव्यपदेशाच्चाहेः कुण्डलभावद्रज्जुभाववत्तस्यैव ब्रह्मणः संस्थानविशेषा एवाचिद्वस्तूनि ॥

सू० प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात् ॥ २७ ॥

वा—शब्दः पक्षद्वयव्यावृत्त्यर्थः ब्रह्मस्वरूपस्यैवाचिद्रूपेणावस्थाने भेदश्रुतयो ब्रह्मणोऽपरिणामित्ववादिन्योऽपि बाधिता भवेयुः, अतो यथा तेजस्त्वेन प्रभातदाश्रययोर्भिन्नयोरपि तादात्म्यम्, एवमचित्प्रपञ्चस्य ब्रह्मणो रूपत्वमित्यर्थः ॥

टी० रूपत्वमिति रूपस्वविशदीकारात्, अहिकुण्डलन्यायेन एकद्रव्यावस्थाविशेषयोगेत्यर्थः एकजातियोगस्य खण्डादिदृष्टान्ते सत्यपि प्रभाप्रभावद्दृष्टान्तोपादानं गुणप्रधानभावाभिप्रायेण, अंशोनानाव्यपदेशादित्यत्र जीवब्रह्मणोरंशांशिभाव उक्तः, अत्र त्वचिद्ब्रह्मणोरिति भिदेत्यभिप्रायेण जीवस्येवेत्युक्तं,पौनरुक्त्यशङ्कानिरासार्थमाह "इह स्वाप्यमान"मिति, उभयव्यपदेशात्किमचिद्वस्तुनो ब्रह्मस्वरूपत्वमहिकुण्डलन्यायेन ? उत प्रभातदाश्रययोरिवैकजातियोगेन ? उत विशेषणविशेष्यभावरूपेणांशांशित्वेने ?- ति महानज आत्मा इत्यादिषु ब्रह्मण्यचिद्धर्मप्रतिषेधः कृत्स्नोपादानतादिप्रतिपादनं च विशेषणविशेष्यभावेन ब्रह्मरूपत्वं प्रपञ्चस्यावगमयति ने ? ति न चेत्पूर्वोक्तपक्षद्वयसिद्धिः, अवगमयति चेत्तृतीयपक्षसिद्धिः, अस्य पृथगधिकरणत्वे निदानं श्रोतव्यं प्रकृतैतावत्त्वमित्यादेः पूर्वाधिकरणानुप्रविष्टत्वे हेतुश्च श्रोतव्यः ततो भूय इति पदयोरर्थश्च श्रोतव्यः । सू० प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात् ॥ २७ ॥

सू० पूर्ववद्वा ॥ २८ ॥

भू० वा—शब्दः पक्षद्वयव्यावृत्त्यर्थः, एकस्यैव द्रव्यस्यावस्थाविशेषयोगेऽपि ब्रह्मस्वरूपस्यैवाचिद्द्रव्यस्वरूपत्वादुक्तदोषादनिर्मोक्षप्रसङ्गः । अथ प्रभातदाश्रययोरिवाचिद्ब्रह्मणोर्ब्रह्मत्वजातियोगमात्रं विवक्षितम् एवं तर्ह्यश्वत्वगोत्ववद्ब्रह्मापीश्वरे चिदचिद्वस्तुनोश्चानुवर्त्तमानं सामान्यमिति सकलश्रुतिस्मृतिव्यवहारविरोधः पूर्ववदेव अंशोनानाव्यपदेशात्, प्रकाशादिवत्तु नैवं पर, इति जीववत्पृथक्सिद्ध्यनर्हविशेषणत्वेनाचिद्वस्तुनो ब्रह्मांशत्वं विशिष्टवस्त्वेकदेशत्वेनाभेदव्यवहारो मुख्यः, विशेषणविशेष्ययोः स्वरूपस्वभावभेदेन भेदव्यवहारोऽपि मुख्यः, ब्रह्म-

णो निर्दोषत्वं रक्षितं, तदेवं प्रकाशजातिगुणशरीराणां मणिव्यक्तिगुण्यात्मनः प्रत्यपृथक्सिद्धिलक्षणविशेषणतया यथांऽशत्वं तथेह जीवस्याचिद्वस्तुनश्च ब्रह्म प्रत्यंशत्वम् ॥

सू० प्रतिषेधाच्च ॥ २९ ॥

"स वा एष महानज आत्मा ऽजरोऽमरः नास्य जरयैतज्जीर्यते" इत्यादिभिर्ब्रह्मणोऽचिद्धर्मप्रतिषेधाच्च विशेषणविशेष्यत्वेनैवांशांशिभाव इत्यर्थः ॥

टी० सू० पूर्ववद्वा ॥ २८ ॥ पूर्ववदित्युक्ते प्रथमपक्षपरिग्रहशङ्का स्यादिति तद्व्यावृत्त्यर्थं पक्षद्वयव्यावृत्त्यर्थं इत्युक्तम्, उक्तदोषादपरिणामित्वभेदश्रुतिबाधादित्यर्थः । अथेत्यादि चिदचिदीश्वरेषु ब्रह्मणि च ब्रह्मत्वं नाम जातिः किमनुवर्तते? उत ब्रह्मैव जातिश्चिदचिदीश्वरेष्वनुवर्तत इति विकल्पः, प्रथमे पक्षे ईश्वरवाचिपदैर्जगत्सामानाधिकरण्यं न स्यात् जातिवाचिपदैर्हि सामानाधिकरण्यं न व्यक्तिवाचिभिः, न हि खण्डो गौरितिवत् खण्डो मुण्ड इति सामानाधिकरण्यं, द्वितीये जगत्कारणत्वतदाधारत्वसर्वज्ञत्वादिगुणाश्रयत्वादि नोपपद्यत इत्यर्थः । सकलश्रुतिस्मृतिव्यवहारविरोध इत्यनेन शिरोद्वयेऽपि दूषणद्वयं विवक्षितं, ब्रह्मजातियोगमात्रमिति पाठे ब्रह्मत्वं जातिरिति विकल्पशिरोऽभिप्रेतं स्यात् ब्रह्मत्वजातियोगमात्रमिति पाठे शिरोऽन्तरमभिप्रेतं स्यात्, ब्रह्मापीत्यत्र भावप्रधानो निर्देशः स्यात्, पाठोऽत्र निरीक्ष्यः पूर्ववदेवेत्यादि, अपृथक्सिद्धविशेषणतयांऽशत्वं किं दृष्टमित्यत्राह "तदेव"मिति, । सू० प्रतिषेधाच्च ॥ २९ ॥ स्वरूपपरिणामाभावे कथं कारणात्कार्यस्यानन्यत्वमित्यादय उपपद्यन्त इत्यत्राह–

सू० अतः सूक्ष्मचिदचिद्वस्तुविशिष्टं कारणभूतं ब्रह्म स्थूलचिदचिद्विशिष्टं कार्यभूतं ब्रह्मेति कारणात्कार्यस्यानन्यत्वं, कारणभूतब्रह्मविज्ञानेन कार्यस्य ज्ञाततेत्यादि सर्वमुपपन्नं,

ब्रह्मणोनिर्दोषत्वं च रचितंब्रह्मणोनिर्दोषत्वेन कल्याणगुणाकरत्वेन चोभयलिङ्गत्वमपि सिद्धम् ॥ अहिकुण्डलाधिकरणं समाप्तम् ॥

टी० "अतः सूक्ष्मे"ति, ज्ञाततेत्यादीत्यादि–शब्देन समानाधिकरण[1]शब्दोऽपि विवक्षितः । परे तु न स्थानत इत्यादिसूत्राणि व्याचक्षाणा एवमधिकरणं वर्णयन्ति काश्चित्सर्वकर्मा सर्वकाम इत्यादिश्रुतयः सविशेषलिङ्गाः, अस्थूलमित्यादश्च निर्विशेषलिङ्गाः, तासु किमुभयलिङ्गं ब्रह्म प्रतिपत्तव्यम्? उतान्यतरलिङ्ग? मन्यतरलिङ्गपरिग्रहे च किं सविशेष? मुत निर्विशेष? मिति विचारः श्रुतिबलादुभयलिङ्गे प्राप्ते विरोधात् स्वतस्तावत्तदुभयलिङ्गत्वमयुक्तं पृथिव्यादिस्थानरूपोपाधितोऽपि नोभयरूपत्वं स्वतो निर्विशेषस्याग्निसंपर्काल्लौहित्यवत् सविशेषत्वोत्पत्तौ निर्विकारत्वश्रुतिकोपात्, साकारत्वं प्रतीतिमात्रसिद्धमिति नोभयलिङ्गत्वम्, अन्यतरलिङ्गपरिग्रहे निर्विशेषमेव प्रतिपत्तव्यं सर्वत्र अशब्दमस्पर्शमित्यादिषु निर्विशेषं हि ब्रह्मोपदिश्यते, भेदादिति चेदिति । ननु प्रतिविद्यं ब्रह्मणश्चतुष्पात्त्ववामनीत्व[1]भामनीत्वत्रैलोक्यरूपवत्त्वाद्याकारभेदोपदेशादुभयलिङ्गत्वमविरुद्धमभ्युपगन्तव्यमन्यथा सविशेषत्वश्रुतेर्नैर्विषयत्वप्रसङ्गादिति चेन्न मधुविद्यायां यश्चायमस्यां पृथिव्यां तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषः यश्चायमध्यात्मशरीरस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेति प्रत्युपाधिभेदमभेदवचनात्, अपि चैवमेके शाखिनो भेदनिन्दापूर्वकमभेदमामनन्ति "नेह नानास्ति किंच न मृत्योः स मृत्युमाप्नोती"त्यादिष्विति साकारनिराकारश्रुत्योः को विशेषः येन निराकारमेव ब्रह्माङ्गीकार्यं तत्राह "अरूपव"दिति रूपरहितमेव ब्रह्म अस्थूलमित्यादिवाक्यानां निष्प्रपञ्चब्रह्मतत्त्वप्रधानत्वात्, सति विरोधे तत्प्रधानान्यतत्प्रधानेभ्योबलीयांसीति । तर्हि साकारश्रुतेः का गतिरित्यत्राह "प्रकाशवच्चे"ति, व्यापकोऽपि सूर्यादिप्रकाशोऽङ्गुल्याद्युपाधिसम्बन्धादृजुवक्रादि-

१ समानाधिकरणशब्दादिर्विवक्षित इति पा० ।

भावमापद्यते, एवं ब्रह्माऽप्युपाधिना सविशेषमिव भवति तदुपदेशस्तथोपासनार्थ इति साकारश्रुत्यवैयर्थ्यं तर्हि निष्प्रपञ्चं ब्रह्म कीदृशं तत्राह "आह चे"ति, स यथा सैन्धवघन इत्यादिश्रुतिः चैतन्यमात्रं ब्रह्म निर्विशेषमाह, दर्शयति चेति "अथात आदेशो नेति नेति अन्यदेव तद्विदितात् न सत्तन्नासदुच्यते इत्यन्यव्यावृत्तिमुखेन बोधनं निर्विशेषत्वगमकम् अन्यथा स्वगतविशेषप्रतिपादनोपपत्ताावितरव्यावृत्त्यसामञ्जस्यं स्यात्, विशिष्टदृष्टान्तोपादानाच्च निर्विशेषत्वमुच्यते, अत एव चोपमेति अम्बुवदिति मूर्त्तत्वविप्रकृष्टदेशस्थाभावान्न सूर्यादितुल्यत्वमिति शङ्का वृद्धिह्रासभाक्त्वमिति सर्वसारूप्ये दृष्टान्तदार्ष्टान्तिभावोच्छेदः, अत उपाध्यन्तर्भावात् वृद्धिह्रासादीन् सूर्यादिवद् ब्रह्म भजते, अतो दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः सामञ्जस्यमिति दर्शनाच्चेति पृथक् सूत्रमुपाधिष्वन्वयादन्तर्भावं दर्शयति पुरश्चक्रे द्विपदः पुरश्चक्रे चतुष्पदः पुरः सपक्षीभूत्वा परः पुरुष आविशदि"ति श्रुतिः, अतो नोभयलिङ्गं, न च सविशेषलिङ्गमिति प्रकृतैतावमित्यादिप्रतिषेधाच्चेत्यन्तमेकमधिकरणान्तरं वर्णयन्ति द्वे वाव ब्रह्मण इत्यादिश्रुतिर्विषयः रूपद्वयं रूपवद् ब्रह्म च प्रकृतत्वाविशेषान्निषेधतीति। यद्वा ब्रह्मैव निषेधति तस्यानुपलभ्यमानस्य निषेधे प्रमाणाविरोधादिति प्राप्ते प्रकृतं रूपद्वयं निषिध्यते, अन्यथा महता प्रबन्धेन प्रतिपादितस्य ब्रह्मणो निषेधायोगात् प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं वरं, न चानेनैव न्यायेन रूपद्वयनिषेधानुपपत्तिः प्रतिषेधार्थं लोकसिद्धस्यानूदितत्वात्, अतो ब्रह्म परिशिष्यते ततो ब्रवीति च भूयः न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत् परमस्तीति अन्यस्य नास्तित्वं नेति नेतीति वाक्यस्य ब्रह्मव्यतिरिक्तनास्तितापरत्वेन व्याख्यानरूपमिदं वाक्यम्। यद्वा निषेधरूपादेशादन्यदादेशनं नास्तीत्यर्थः। तदा भूयोब्रवीतीति सूत्रखण्डमथ नामधेयमिति वाक्यविषयम्। अस्ति चेत् ब्रह्म कस्मान्न गृह्यते अत्राह सू॰ तदव्यक्तमाह हि, न चक्षुषा गृह्यते इत्यादिवाक्यविषयमिदं, गृह्यते चेत्याह 'अपि संराधने"इति, संराधनं भक्तिध्यानादि ततस्तु तं पश्यति निष्कलं ध्यायमानः योगिनस्तं प्रपश्यन्तीत्यादिर्विषयः संराध्यसंराधकभावेन जीवब्रह्मभेद-

प्रसङ्गव्युदासकं प्रकाशादिवदिति सूत्रं, कर्म–शब्दोऽङ्गुल्याद्युपाधिपरत्वेन सूर्यादिप्रकाशः सविशेष इव भाति न तु वस्तुतस्तथाभूतः, ब्रह्मणोऽपि सूर्यप्रकाशाद्यवैशेष्यं तत्तुल्यत्वं जीवप्राज्ञयोरभेदस्याभ्यासेन प्रतिपादनात् अत इति अभेदस्य स्वाभाविकत्वात् भेदस्याविद्यकत्वादनन्तेन प्राज्ञेनैकतां गच्छति जीवः, तथा हि ब्रह्मैव भवतीत्यादिलिङ्गम्, अस्मिन्नेव संराध्यसंराधकभावे मतान्तरं स्वमतविशुद्ध्यर्थमुपन्यस्यति "उभयव्यपदेशा"दिति, अवस्थाभेदादंशभेदाच्चाविरोधः सूत्रद्वयोक्तः पूर्ववद्वेति प्रकाशादिवच्चावैशेष्यमिति सूत्रार्थसाम्यमर्थः बन्धपारमार्थ्ये ज्ञानानिवर्त्यतया मोक्षशा[1]स्त्रवैयर्थ्यं स्यात्, भेदस्तु लोकसिद्धोऽनूदित इति तात्पर्यं तत्र प्रतिषेधाच्च अथात आदेशो नेति नेतीत्यादिभिः प्रपञ्चप्रतिषेधाच्च निष्प्रपञ्चब्रह्ममात्रपरिशेषणाद्यथोक्तः सिद्धान्त इति, अत्र ब्रूमः सकलविशेषमिथ्यात्वमारम्भणाधिकरणसिद्धं भवतां यदि श्रुतिविप्रतिपत्तिशमनार्थमारम्भः सोऽपि त्वदुदाहृतवाक्येषु संशयाभावादनुपपन्नः, न हि सर्वकर्मा सर्वकामः अस्थूलमनण्वित्यादिविधिनिषेधानां विषयभेदेनाविरोधात् प्राबल्यदौर्बल्यसंशयः, यदि निर्गुणमित्यादिवाक्यैर्विरोधः तर्हि सामान्यनिषेधस्य च विहितेतरविषयत्वादपच्छेदन्यायाविषयत्वाच्च न ब्रह्मगुणमिथ्यात्वमिति प्रागेवोपपादितत्वात् सिद्धान्तोऽनुपपन्नः, सर्वगन्धः सर्वरसः अगन्धमरसमित्यादिष्वप्येकस्यैव एकत्र विधिनिषेधविषयत्वायोगादेव विधेयतया निषेध्यतया च प्रतिपन्नानां गन्धरसादीनाम् अर्थान्तरत्वमगीकार्यं, न च निषेधार्थो गुणानुवादः गन्धरसादीनां परमात्मधर्मत्वेन लोकप्रसिद्ध्यभावाच्च चोपासनार्थमारोपः सार्वज्ञ्यादीनां स्वरूपपरवाक्यसिद्धत्वात् उपासनप्रकरणानधीतानामप्युपासनार्थत्वे जीवब्रह्मैक्यस्याप्युपासनार्थत्वप्रसङ्गात् प्रकरणाधीतानामपि प्रकरणस्थतामात्रेणोपासनाशेषत्वे सत्यैक्यस्याप्यात्मेत्येवोपासीतेत्युपासनप्रकरणस्थस्य मिथ्यात्वप्रसङ्गाच्च । किञ्च मिथ्यात्वपक्षे श्रुतिविरोधश्च न शमितः स्यात्, किन्तु विरोधादन्यतराप्रामाण्यमेवोक्तं स्यात् यथार्थविषयत्वाभावात्। किञ्च सूत्रशैलीविरुद्धश्च

१ मोक्षशास्त्रवैयर्थ्या दिति पा० ।

सिद्धान्तः अदृश्यत्वादिगुणकः सुखविशिष्टत्वाभिधानादेव चेति अदृश्यत्वादीनामपि गुणत्वं सुखादिवाचिशब्दानां तद्विशिष्टविषयत्वं च वदन् सूत्रकारः कथं निर्विशेषत्वं सिद्धान्तयेत्। किञ्च धर्मोक्तेः सर्वधर्मोपपत्तेश्चेति धर्मविशेषैः सार्वज्ञ्यादिभिः परमात्मत्वं प्रसाध्य कथं साधकधर्माणां मिथ्यात्वं वदेत्, न हि धूमाभावेऽग्निवत्साधकाभावे साध्यं सिध्येत् । किञ्च सूत्रयोजनाऽपि क्लिष्टतरा लिङ्ग—शब्दस्तावत् ज्ञाप्यस्वरूपातिरिक्तज्ञापकपरः प्रसिद्धः निर्विशेषत्वधर्मानभ्युपगमात्, तस्य लिङ्गशब्दवाच्यान्तर्गतत्वमयुक्तम् । किञ्च उभयलिङ्गं नेत्येतावदुक्तम् अन्यतरपरिग्रहे सविशेषं न भवतीति तुशब्दं सर्वत्र हीत्युक्ते निर्विशेषत्वप्रतिपादनादिति चाध्याहार्ये सविशेषत्वप्रतिपादनादिति चाध्याहारे कोनिवारकः प्रतिज्ञाऽनुगुण्याभाव इति चेच अन्यतरपरिग्रहे सविशेषमिति प्रतिज्ञाया अध्याहर्तुं शक्यत्वात्, हेत्वानुगुण्याभावाचेति चेन्न अन्योन्याश्रयस्य स्फुटत्वात्, उपरितनसूत्रानुगुण्यं न भवत्यत इति वक्ष्यामः । अथ स्यात्साकारत्वमेकं लिङ्गं साकार निराकारत्वमप्येकमिति तदुभयमुभय—शब्दवाच्यमित्यतो न द्वितीयप्रतिज्ञाऽध्याहारः प्रतिज्ञानुगुणहेत्वसिद्धौ च नान्योन्याश्रय इति तदयुक्तं सूत्रास्वारस्यात् साकारनिराकारत्वयोः परस्परविरुद्धयोरेकत्वेन निर्देशस्तावत् क्लिष्टः द्वयोरन्यतरविवक्षायां नियामकविशेषाश्रवणेऽपि स्वेच्छया कस्यचिद्विवक्षितत्वकथनमपि क्लिष्टं प्रत्युपाधिभेदमतद्वचनत्वं च त्वदुद्धृतश्रुतौ नास्ति तेजोमयोऽमृतमयः पुरुष इति तेजस्वित्वनिर्विकारत्वानन्दरूपत्वादिबहुविशेषप्रतीतेः, आत्म—शब्दश्च देहप्रतिसम्बन्धिनि व्यापिनि नियन्तरि धारके शेषिणि रूढः इति सोऽपि निर्विशेषत्वविरोधी यतो निर्विशेषत्वप्रतिपादनमयुक्तम्, अत एवापि चैवमेक इति सूत्रं च न भेदव्युदासकश्रुतिविषयं, श्रुतिषु च न प्रामाणिकभेदव्युदास इत्युक्तम्, अरूपवदित्यत्र वच्छब्दवैयर्थ्यम्, अतत्प्रधानेभ्यस्तत्प्रधानप्राबल्यनयोऽप्यत्र निर्विषयः साकारश्रुतीनामतत्प्रधानत्वाभावात्तासां च तत्प्रधानत्वमनुवादत्वोपासनार्थत्वव्युदासात् तात्पर्यलिङ्गावगमाच्च स्थितम् उपासनशेषत्वव्युदासादेव प्रकाशवदिति सूत्रे भव.

दुक्ता वैयर्थ्यमप्ययुक्तं प्रकाशस्यौपाधिकाकारयोगे दृष्टान्तत्वाद्वैयर्थ्यसम-र्थने दृष्टान्ततया ऽन्वयो न घटते, प्रकाशतुल्यं ब्रह्म अतः साकारश्रुतिरौ-पाधिकाकारोपासनार्था, तस्माद्वैयर्थ्यमिति वाक्यभेदो ऽध्याहारश्च, आह-चेति सूत्रं च न निर्विशेषसमर्पणक्षमं विषयवाक्ये ज्ञानघनत्वावधारणस्य रसघनत्वावधारणवत् प्रामाणिकविशेषान्तरप्रतिक्षेपासमर्थत्वात्, निर्वि-शेषत्वप्रतिपादनायोगादेव दर्शयति चेति सूत्रं च न निर्विशेषार्थश्रुति-विषयं, श्रुतौ चान्यव्यावृत्तिमुखेन प्रतिपादनं न निर्विशेषत्वं गमयेत् व्यावृ-त्तिमात्रस्य शाब्दत्वात्, स्वगतविशेषप्रतिपादने सम्भवत्यपि नेति नेतीत्यन्य-व्यावृत्तिकथनं निर्विशेषाभिप्रायमिति चेत् न व्यावर्त्यभूतान्यगतविशेषविरहा-भिप्रायतया तदुपपत्तौ प्रामाणिकविशेषबाधकत्वकल्पनायोगात्, अत एव सूर्यादिदृष्टान्तोपन्यासो ऽपि निर्दोषतयोपपद्यमानो न प्रामाणिकविशेष-बाधकः, अम्बुवदित्यादिसूत्रद्वयस्य दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः सर्वथा साम्य-प्यशङ्का तद्व्युदासमात्रपरत्वमतिमन्दं तयोः सर्वथा साम्यविरहस्यास्त्री-बालं प्रसिद्धत्वादवश्यनिरसनीयशङ्कान्तरतत्परिहारपरत्वस्य स्वारसिक-त्वाच्च परोक्तार्थपरत्वमयुक्तं दर्शनाच्चेति पृथक् सूत्रं कृत्वा तस्य देहा-द्युपाध्यन्तरानुप्रवेशदर्शनादिति व्याख्यानमप्यफलं व्यापकस्य परमात्मनः सर्वत्रावस्थाने गुहां प्रविष्टावित्यादिषु बहुश उक्ते विप्रतिपत्त्यभावात्, प्रकृ-तैतावत्त्वमित्यादेः पृथगधिकरणत्वमप्ययुक्तं तादर्थ्याव्यवधानाभ्यां तदनु-पपत्तेः, हि-शब्देन पूर्वप्रतिज्ञोपपादकत्वावगमात्, उभयलिङ्गं सर्वत्र हि तथा हि लिङ्गमिति स्वतःसूत्राणामेकोपक्रमोपसंहारत्वप्रतीतेश्च निषे-ध्योपस्थापकस्येति-शब्दस्य प्रकारवाचित्वात्प्रकारिणो ब्रह्मणोऽनिषेध्यत्व-शङ्का च नोदेति, ततश्च रूपद्वयं प्रतिषेध्यं चेत् स्वपत्यपवैयर्थ्यम् । यस्तु ब्रह्मप्रतिषेधबाधकत्वेन प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्येति न्याय उक्तः स रूपद्वयप्रतिषेध-मपि निरुणद्धि रूपोक्तिर्लोकसिद्धानुवाद इत्यदोष इत्यपि दुरुक्तं प्रपञ्चस्य ब्रह्मकार्यत्वतद्व्याप्यत्वतन्नियाम्यत्वतद्धार्यत्वादिमुखेन ब्रह्मरूपतायाः प्र-माणान्तरप्रसिद्ध्यभावेनानुवाद्यत्वायोगात्, अतस्त्वदुक्तन्यायस्तवैव बाधकः

न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत् परमस्तीति वाक्यं च न ब्रह्मव्यतिरिक्तं निषेधति, नापि प्रतिषेधरूपादेशादन्यदादेशनं प्रतिषेधति परान्यशब्दयोरन्यतरस्य वैयर्थ्यात्, अप्रतिषेधरूपाणां बहूनामुपदेशदर्शनाच्च अत उत्कृष्टान्तरनिषेधस्तस्यार्थः वेद्यत्वमनभ्युपगच्छता अनन्तरसूत्रद्वयस्याग्राह्यत्वग्राह्यत्वपरस्याविरोधो दुर्वचः यतो जीवब्रह्मणोर्व्याप्यव्यापकत्वादिलक्षणोऽन्योन्यभेदः शास्त्रैकगम्यो न प्रतिषेध्यः, अत एव च प्रकाशादिवच्चेति सूत्रस्य च संराध्यसंराधकभावनिमित्तभेदव्युदासपरत्वमयुक्तम् अवरानगुणत्वाच्च कर्म-शब्दस्याकृत्याद्युपाधिपरत्वं क्लिष्टं कर्मण्यभ्यासादित्यन्वयस्वारस्यं च त्यक्तम्, अभ्यासेनासकृज्जीवप्राज्ञयोरभेदः प्रतिपाद्यत इति निरङ्कुशाध्याहारसाम्राज्यं वाक्यभेदश्च तदुभयरहितनिर्वाहे सम्भवति तदुभयाश्रयणमयुक्तं यतः पूर्वसूत्राणां त्वदुक्तार्थपरत्वानुपपत्तिः, अत एव अतोऽनन्तेनेति सूत्रं च न ब्रह्मणो जीवैक्यापत्तिविषयं, लिङ्ग-शब्दस्य श्रुतिवाचित्वं चायुक्तं प्रत्यक्षानुमानाभ्यामिति श्रुतेः प्रत्यक्षशब्दनिर्दिष्टत्वात्, लिङ्ग-शब्दस्य चिह्नपर्यायत्वाच्च, उभयव्यपदेशादिति सूत्रद्वयस्य संराध्यसंराधकभावे मतान्तरोपन्यासपरत्वमप्ययुक्तं प्रकाशादिवदिति सूत्रस्य तत्प्रयुक्तजीवभेदव्युदासकत्वाभावात् "प्रकाशाश्रयवद्वेति सूत्रं न ब्रह्मैकदेशत्वपरं तेजस्त्वादिति जातियोगस्य हेतुतया प्रतिपादनात्, प्रकाशादिवदिति सूत्रस्य परोक्तार्थपरत्वाभावादेव पूर्ववद्वेति सूत्रं च न तदर्थातिदेशपरम् । नन्वंशो नानेति सूत्रस्य पादान्तरस्थतया विप्रकर्षाच्च तत्परामर्श इति चेच उभयव्यपदेशनिर्वहणार्थातिदेशसूत्रेण उभयव्यपदेशनिर्वहणपरसूत्रार्थस्यैव प्रत्यभिज्ञापितत्वात्, अत्यश्रुतेरिति चेतदुक्तमित्यनेन हि पादान्तरस्थमपि हि अर्भकौकस्त्वादिति सूत्रं प्रत्यभिज्ञाप्यते, एवं निर्विशेषप्रतिपादनानुपपत्तेरेव प्रतिषेधाच्चेति सूत्रमपि न भेदनिषेधपरं किन्तु ब्रह्मण्यचिद्धर्मप्रतिषेधवाक्यविषयमिति युक्तम् । अपरे तु प्रतिषेधाच्चेत्यन्तं सूत्रगणमेकाधिकरणं कुर्वन्ति, निर्गुणविद्यासु किं कारणात्मना निराकारं कार्यप्रपञ्चरूपेण साकारं च ब्रह्मोपास्यम्? उत निराकारमेवे? ति विचार्य नोभयलिङ्गमुपास्यम्, अस्थूलमिति प्रपञ्चाकारस्य निवर्त्तितत्वात्, सृष्टिवा-

क्यानां निराकारप्रतिपत्तावैदम्पर्य्यादिति सिद्धान्तयन्ति, सर्वाणि च भूतानि सर्व एवात्मानः समर्पिता इति नाभिस्थानीये ब्रह्मणि जीवानामरस्थानीयताश्रवणेन भेदमाशङ्क्य परिहरति "भेदादिति चेदि"ति. कारणात्मकं सल्लक्षणमेव ब्रह्मोपास्यं चेत् न बोधलक्षणमुपास्य स्यादित्याशङ्क्याह "प्रकाशवच्चावैयर्थ्यादि"ति, प्रकाशः—अवभासः सोऽस्यास्तीति प्रकाशवत् सत्यज्ञानादिवाक्यावैयर्थ्याद् भेदस्यौपाधिकत्वे दृष्टान्तः सूर्यकादिवदिति प्रकाशादिवच्चावैशेष्यमिति च तदुच्यत इति योजयन्ति तदयुक्तं पादसङ्गत्यभावात् विद्याविशेषेषु उपास्याकारनिरूपणं हि तृतीयपादकृत्यं नोभयलिङ्गनिर्गुणविद्यासूपास्यमित्यध्याहारबाहुल्यं च तत्रान्योन्याश्रयादीन्यनुपपत्त्यन्तराणि पूर्ववद्भेदशब्दस्य साधारणत्वेऽपि स्वापाद्यवस्थानां प्रकृतत्वादवस्थाभेदादिति व्याख्यानमुचितं सल्लक्षणमेवोपास्यमित्यसमर्थितत्वादेव न बोधलक्षणमिति शङ्काऽनुचिता, आनन्दादयः प्रधानस्येति ज्ञानानन्दादीनां सर्वब्रह्मविद्यास्वनुवृत्तेर्वक्ष्यमाणत्वाच्च नात्र वक्तव्यता, प्राप्त्यर्थवचनमपि हि पुनरुक्तमिति नीतिविदः । अन्ये तु न स्थानत इत्यारभ्य प्रतिषेधाच्चेत्येवमन्तमधिकरणचतुष्टयं वर्णयन्ति कार्यावस्था निरूपिताः कारणावस्था निरूप्यन्ते उभयलिङ्गं नाम रूपात्मकं रूपं खण्डत्वादि नाम शब्दप्रवृत्तिहेतुर्गोत्वादि अध्यात्ममधिदैवं चासंख्येषु स्थानेष्वन्तःकरणेषु बहिश्च स्थितस्येश्वरस्य स्थानतः स्वरूपपरिणामेन वा स्वरूपभेदोऽस्ति नेति विचारः, य एषोऽन्तरादित्ये य एषोऽन्तरक्षिणीति स्थानभेदात्तावन्योन्यस्मिन् प्रतिष्ठिताविति सम्बन्धाम्नानात् एतान्यष्टावायतनानि अष्टौ लोका अष्टौ देवा अष्टौ पुरुषाः स यस्तान् पुरुषान्निरुह्य प्रत्यूह्यात्यक्रामत् तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामीति संख्यामननात् रूपं रूपं प्रति रूपो बभूवेत्यादिश्रवणात् प्रलयकालेऽपि जीवानामिव सूक्ष्मभेदोपपत्तेर्भोक्ता भोग्यं प्रेरितारमितिवदेकस्तदा सर्वभूतान्तरात्मेत्यादिष्वेकत्वव्यपदेशस्य जात्यभिप्रायत्वोपपत्तेश्चेश्वरस्य स्थानिनः स्वरूपभेदोऽस्तीति प्राप्ते नेत्युच्यते सर्वत्र ब्रह्मानुकृष्य प्रतिपाद्यते "एतं ह्येव बहुधा महत्युक्थे मीमांसन्ते

एतमग्नावध्वर्यवः एतं महाव्रते छन्दोगा एतमस्यामेतं दिव्ये तं वायावेतमाकाश एतमप्स्वेतमोषधिष्वेतं वनस्पतिषु एतं चन्द्रमस्येतं नक्षत्रेष्वेतं सर्वेषु भूतेष्वेतमेव ब्रह्मेत्याचक्षत" इति, । ननु येऽचामुष्मात् पराञ्चोलोकास्तेषां चेष्टे देवकामानां च ये चैतस्मादर्वाञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे मनुष्यकामानां च तस्यैतस्य तदेव रूपं यदमुष्य रूपं तस्योपनिषदहरित्यधिदैवतं तस्योपनिषदमहमित्यध्यात्ममिति ऐश्वर्यनामरूपभेदात्स्वरूपभेद इति चेत् न मधुविद्यावाक्ये प्रत्येकं प्रतिस्थानमतद्वचनात् एकत्ववचनात् अपि चैकमेके शाखिनस्तयोः स्थानद्वयवर्त्तिनोः परमभेदमधीयते "यदेवेह तदमुत्र यदमुत्र तदन्विह मृत्योः स मृत्युमित्यादिना, सतीष्वप्युभयीषु श्रुतिषु हिरण्यश्मश्रुत्वादिरहितमेव परस्वरूपं तद्धि प्रधानं नित्यमितरत्तु कार्यार्थमागन्तुकमिति, अतो न परमात्मनि स्वरूपभेद इति सोऽयमारम्भः कृतकरत्वान्निरस्तः अन्तर्याम्यधिकरणेन सिद्धसाध्यत्वात् । तत्र हि "य इमं च लोकं सर्वाणि च भूतानि योऽन्तरो यमयती"ति तत्र तत्रावस्थितस्यैकतया परमात्मत्वं दर्शितं, न च वाच्यम् अन्तर्यामिणः परमात्वत्वमात्रं तत्र सिद्धं न तु पृथिव्यादिष्ववस्थितस्यैकत्वमिति एकतया विना परत्वासिद्धेः, एकैकस्थानावच्छिन्नमैश्वर्यं हि जीवेष्वपि सम्भवतीति तस्येश्वरत्वानिर्णय एव स्यात्, तत्तत्स्थानावच्छिन्नैश्वर्यभेदसम्बन्धसंख्यादिहेतव इह परिहर्त्तव्या इति चेन्न परिहारादर्शनात्, न हि तत्परिहार एषु सूत्रेषु कण्ठोक्तः साध्यौपयिकः कृत्स्नोऽप्यर्थ आभिप्रायिको व्याख्येय इति चेत्तर्हि तत्परिहाराः सर्वे तत्र तत्र समन्वयलक्षणाधिकरणेष्वेवाभिप्रेततया व्याख्येयाः । अन्यथा तेषां वाक्यानां परमात्मनि समन्वयासिद्धेः, यत्र स्वपक्षे साधकयुक्तिरेकत्वावगमरूपा प्रतीता तस्याः स्थैर्ये तत्रैव तद्विरुद्धयुक्तिपरिहारो ह्यभिप्रेतो भवितुमर्हति, यथेक्षणेनागौणेन सतः प्रधानवैलक्षण्ये साधिते दृष्टान्तोक्तिः सम्भवार्थतयाऽप्युपपत्तेरनुमानाकारताप्रतिक्षेपोऽभिप्रेतः । आनन्दवल्ल्यां "स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एक" इति पुरुषे आदित्ये चावास्थितस्यैकत्वावगमात् आदित्याख्यदेवताविशे-

ब्रह्मैवानन्दमयत्वप्रत्याख्यानार्थमन्तरादित्यविद्यारम्भ इति तैरेव व्याख्यातत्वात्, स्थानभेदेऽपि स्थानिन एकत्वं पूर्वसिद्धं, सूत्राक्षरानुगुणता च सूत्रे नञ्शब्दस्य किं निषेध्यं, किं नामरूपम्? उत स्वरूपभेदः? नामरूपं चेदनिषेध्यं तत्र विहितत्वात्, स्वरूपभेदश्चेदशाब्दत्वं, जीवावस्थाऽन्वयिनां दोषाणां निषेध्यतया ऽध्याहारस्तु प्रकृतानुसारादुचितः, सर्वत्र हीत्यत्र अनुकृष्य प्रतिपादनादिति चाशब्दम् । अस्माकन्तु हेत्वंशः शाब्द एवा तद्वचनादेकत्ववचनादिति चायुक्तं मधुविद्यावाक्ये यश्चायमिति मुहुर्निर्देशस्य यश्चायं देवदत्तः यश्चायं यज्ञदत्त इतिवद्भेदेऽप्युपपत्तेरात्मत्वव्यपदेशस्य प्रत्येकं युक्तत्वाच्च । ईश्वरैकत्वस्यासमर्थनीयत्वादेव सूत्रान्तरयोरप्यर्थोऽनुपपन्नः प्रकाशवच्चेत्यादिकमधिकरणान्तरं, तत्र आदित्यवर्णं रुक्माभं भारूप इत्यादीनां बोधलक्षणपरत्वं पूर्वपक्षीकृत्य दीप्तिमत्ताप्रतिपादनं सिद्धान्तयन्ति न तेजसि बोधत्वं न बोधे तिमिरापहत्वमतः सादृश्याभावाद्वैयर्थ्यं, तदभावश्चावैयर्थ्यं, तन्मात्रं तेजोमात्रं भारूप इत्युक्तं तेजोरूपस्य परस्य भोक्तृहृदयेऽवस्थानाभिप्राया जलसूर्याद्युपमा दर्पणस्थानीयस्य कस्यचिदभावादम्बुवदग्रहणं नात्र मुख्यप्रतिबिम्बभावः जलस्थानीयमन्तःकरणं तत्र यथा भोक्तृणां वृद्धिह्रासभाक्त्वमन्तःकरणविसर्पणे हि भोक्तारो विसर्पन्ति आलोमभ्य आनखाग्रेभ्यः तस्मिन् प्रतिह्रसमाने प्रतिह्रसन्ते यावदणुभावः एवं परोऽप्यात्मान्तःकरणेषु वृद्धिह्रासभाक्त्वं भजते, एवं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकसामञ्जस्यं दर्शनाज्जीववदनुप्रवेशदर्शनं पुरुष आविशदिति इदमप्यन्तरादित्यज्योतिरधिकरणादिष्वीश्वरस्य दीप्तिमत्त्वस्य सिद्धतया कृतकरत्वादयुक्तम् ईश्वरस्य स्वरूपविसर्पणे निर्विकारत्वश्रुतिवैयर्थ्यं च प्रकृतैतावत्त्वमित्यत्र चतुर्धा संशय्य रूपद्वयातिरिक्तं ब्रह्मेति सिद्धान्तयन्ति तत्र ब्रह्मप्रतिषेधशङ्काऽनुपपन्नेत्युक्त्वा इति–शब्दस्य प्रकारवाचितया ब्रह्मोपस्थापकत्वाभावाद्रूपद्वयस्य ब्रह्मणि तादात्म्यं निषेधतीति च न शङ्कनीयं ब्रह्मणो रूपे इति व्यतिरेकनिर्देशेन तादात्म्यप्रसङ्गाभावात्प्रसक्तस्य हि प्रतिषेधशङ्कानिरासपरत्वं युक्तं तादर्थ्यनैरन्तर्यादिभिरधिकरणान्तरत्वमप्ययुक्तमित्युक्तम् एतावत्त्वं च रूपद्वयमा-

सिध्यति तत्रेयमित्यादि । असङ्करकरत्वाभिप्रायः सेतुव्यपदेशः स्यादिति शङ्कायामाह—

सू० तथा एतं सेतुं तीर्त्वाऽथ सन्नद्धो भवती"ति तरतिव्यता चास्याभिधीयते, अतश्चान्यत्प्राप्यमस्ति, उन्मानव्यदेशाच्च उन्मितं परिमितम् इदं परं ब्रह्म चतुष्पाद्ब्रह्म षोडशकलमिति उन्मानव्यपदेशात्, स चायमुन्मानव्यपदेशस्तेन सेतुना प्राप्यस्यानुन्मितस्यास्तित्वं द्योतयति, तथा सम्बन्धव्यपदेशश्च सेतुसेतुमतोः प्रापकत्वप्राप्यत्वलक्षणो दृश्यते, "अमृतस्य परं सेतुं दग्धेन्धनमिवानलम् अमृतस्यैष सेतु"रिति अतश्च परात्परमस्ति भेदेन च परात्परं व्यपदिश्यते, परात्परं पुरुषमुपैति परात्परं यन्महतो महान्तमिति च, तथा "तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वं ततो यदुत्तरतरं तद्रूपमनामयमि"ति, अत एभ्यो हेतुभ्यः परस्माद्ब्रह्मणः परमपि किञ्चिदस्तीति गम्यते, इत्येवं प्राप्तेऽभिधीयते ॥

सू० सामान्यात्तु ॥ ३१ ॥

तु-शब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति, यत्तावदुक्तं सेतुव्यपदेशात् परात्परमस्तीति तन्नोपपद्यते न ह्ययमन्यं किञ्चित्प्राप्यं प्रति सेतुरुच्यते एषां लोकानामसम्भेदायेति सेतुसामान्येन सर्वलोकासङ्करकरत्वश्रुतेः, सिनोति बध्नाति स्वस्मिन्सर्वं चिदचिद्वस्तुजातमसङ्कीर्णमिति सेतुरुच्यते, एतं सेतुं तीर्त्वेति तरतिश्च प्राप्तिवचनः, यथा वेदान्तं तरतीति ॥

सू० बुद्ध्यर्थः पादवत् ॥ ३२ ॥

यो ऽयं चतुष्पाद् ब्रह्म षोडशकलं पादोऽस्य विश्वाभूतानीत्युन्मानव्यपदेशस्स बुद्ध्यर्थः उपासनार्थः सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यादिभिर्जगत्कारणस्य ब्रह्मणोऽपरिच्छिन्नत्वावगमात् स्वत उन्मितत्वासम्भवात्, जगत्कारणत्वं हि तस्यैव श्रूयते "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेतीति ।

टी० "तथा एतं सेतु"मिति, सम्बन्धव्यपदेश इत्यादि पूर्वं केवलं सेतु-शब्दः अत्र प्रतिसम्बन्धिनिर्देशसहितसेतु-शब्दनिर्देशः, भेदे न चेति पराज्जगत्कारणात् श्रुतावपि पञ्चम्यन्तः परशब्दः कारणविषय इति पूर्वपक्षिणो हृदयम् ॥ राद्धान्तसूत्रमुपादत्ते सू· सामान्यात्तु ॥ ३१ ॥ अन्वयवाचैनाप्यसङ्करकरत्वं दर्शयति "सिनोति बध्नाती"ति, एतं सेतुं तीर्त्वेत्यस्य कोऽर्थ इत्यत्राह "एतं सेतुमि"ति, सू· बुद्ध्यर्थः पादवत् ॥ ३२ ॥ अपरिच्छेदवाक्यं न जगत्कारणविषयं किन्तु तदतिरिक्तत्वतत्त्वविषयमित्यत्राह "जगत्कारणत्वं ही"ति, पादवदिति सूत्रखण्डं व्याचष्टे—

भू० अतो यथा वाक्पादः प्राणः पादश्चतुष्पादोमनः पाद इत्यादिना ब्रह्मणो वागादिपादव्यपदेश उपासनार्थः, एवमयमपि स्वयमनुन्मितस्य कथमुपासनार्थतयाऽप्युन्मानसंभवस्तत्राह—

सू० स्थानविशेषात्प्रकाशादिवत् ॥ ३३ ॥

प्रतिपन्नवागादिस्थानविशेषरूपोपाधिभेदात्तत्सम्बन्धितयोन्मितत्वानुसन्धानं सम्भवति, यथा प्रकाशादेर्विततस्य वातायनघटादिस्थानभेदैः परिच्छिद्यानुसन्धानसम्भव इत्यर्थः ॥

सू० उपपत्तेश्च ॥ ३४ ॥

यदुक्तममृतस्यैष सेतुरिति प्राप्यप्रापकसम्बन्धव्यपदेशात् प्रापकात्परं प्राप्यमन्यदस्तीति तन्न प्राप्यस्य परमपुरुषस्य स्वप्राप्तौ स्वस्यैवोपायत्वोपपत्तेः, "नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वा"मित्यनन्योपायत्वश्रवणात्, ॥

सू० तथाऽन्यप्रतिषेधात् ॥ ३५ ॥

यत्पुनरुक्तं ततो यदुत्तरतरं परात्परं पुरुषम् अक्षरात्परतः पर इत्यादिभेदव्यदेशात्परात्परमस्तीति तन्नोपपद्यते तत्रैव ततोऽन्यस्य परस्य प्रतिषेधात्, "यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चित् यस्मान्नाणीयो न ज्यायोऽस्ति कश्चि"दिति यस्मादपरं परं नास्ति किञ्चित् ।

टी० "अतो यथे"ति, न हि निखिलजगत्कारणस्येश्वरस्य वाक्प्राणचक्षुरादिकतिपयवस्तुपरिच्छिन्नत्वं सम्भवति, अतस्तस्योपासनार्थत्वं संप्रतिपन्नमिति भावः ॥ अनन्तरसूत्रशङ्कामाह "स्वयमनुन्मितस्ये"ति, सू· स्थानविशेषात्प्रकाशादिवत् ॥ ३३ ॥ दृष्टान्तभूतवागादिविषयमिदं सूत्रम् ॥ सू· उपपत्तेश्च ॥ ३४ ॥ अनन्योपायत्वश्रवणात्—प्राप्यस्यैवोपायत्वश्रवणादित्यर्थः । विवृणुते तनूं स्वामित्यनेन प्रापकत्वं प्राप्यत्वं च गम्यते ॥ सू· तथाऽन्यप्रतिषेधात् ॥ ३५ ॥ दूष्यांशं दर्शयन् व्याचष्टे "यत्पुनरित्यादिना, तत्रैव श्वेताश्वतरोपनिषदि ॥ उपात्तवाक्यस्यान्वयमाह "यस्मादपरमि"ति, तस्यार्थमाह—

सू० न केनापि प्रकारेण परमस्तीत्यर्थः, तथाऽन्यत्रापि "न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्ती"ति नेति निर्दिष्टादेतस्माद्ब्रह्मणोऽन्यत्परं न ह्यस्तीत्यर्थः, तथा "न तस्येशे कश्चन तस्य

नाम महद्यशः" इति तद्धि जगदुपादानकारणतयाऽनन्तरमुक्तं "सर्वे निमेषा जज्ञिरे विद्युतः पुरुषादधि स आपः प्रदुघे उभे इमे" इत्यादिना अद्भ्यः सम्भूतो हिरण्यगर्भ इत्यष्टाविति च जगत्कारणं पुरुषमेनं प्रत्यभिज्ञापयति च ।

टी० "न केनापी"ति, यस्मादिति पञ्चम्यन्तपदेनापर-शब्दस्य अन्वये सति समाभ्यधिकनिषेधः कृतः स्यात्, परशब्दस्यान्वये सति समनिषेधो न कृतः स्यात्, तच्चानिष्टं तथा सति परमपुरुषवेदनस्यैकस्यैवापवर्गोपायत्वं पूर्वोक्तं न सिध्येत्, समाभ्यधिकनिषेधपरश्रुत्यन्तरविरोधश्च, अपर-शब्दवैयर्थ्यं च स्यात् परत्वेन विवक्षितद्रव्यातिरिक्तविषयोऽयम् पर-शब्द इति चेत् न कार्त्स्न्येन परत्वनिषेधे स्वतः प्राप्ते तस्यानन्यथासिद्ध-सङ्कोचकाभावात्ततो यदुत्तरतरमित्यादिवाक्यं हेत्वर्थत्वेनान्यथासिद्धमिति भावः ॥ न तस्येश इति वाक्यं जगत्कारणातिरिक्तविषयं स्यादित्यत्राह "तद्धी"ति, "हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे प्रजापतिः प्रजा असृजत धाता यथापूर्वमकल्पय"दित्यादिभिर्हिरण्यगर्भस्य कारणत्वप्रतिपादनात्सद्ब्रह्मात्मादिशब्दैरपि स एव कारणतयोच्यते शम्भुराकाशमध्य इत्यादिभिरपि स एवोच्यते शम्भुः स्वयंभूर्द्रुहिण इति नैघण्टुकोक्तेरिति शङ्कायामाह "अद्भ्यः सम्भूत" इति, अत्रैव विद्युतः पुरुषादधीति पुरुष-शब्दाद्विद्युद्वर्णत्वादतिदिष्टेष्वद्भ्यः सम्भूत इत्यादिवाक्येषु लक्ष्मीपतित्वश्रवणात् यमन्तः समुद्रे कवयो वयन्तीति समुद्रशायित्वश्रवणात्तदतरे परमे व्योमन्निति परमव्योमसम्बन्धश्रवणाच्चावगतपरमपुरुषभावजगत्कारणप्रतिपादकप्रकरणैकप्रकरणं, हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे इत्यादिवाक्यमपि परमपुरुषस्यैव जगत्कारणत्वमाहेत्यर्थः । अन्यथा ब्रह्मशिवयोः सृज्यत्वसंहार्यत्वश्रुतिविरोधश्च ॥

भू० ततो यदुत्तरतरमिति किमुच्यत इति चेत्पूर्वत्र "वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् तमेव विदा-

नमृत इह भवति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाये”ति परस्य ब्रह्मणो महापुरुषस्य वेदनमेवामृतत्वसाधनं नान्योऽमृतत्वस्य पन्था इत्युपदिश्य तदुपपादनाय यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चिद्यस्मान्नाणीयो न ज्यायोऽस्ति कश्चित् वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्व”मिति पुरुषस्य परत्वं तद्व्यतिरिक्तस्य परत्वासम्भवं च प्रतिपाद्य ततो यदुत्तरतरं तदरूपमनामयं य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्त्यथेतरे दुःखमेवापियन्ती”ति पूर्वोक्तमर्थं हेतुतो निगमयति यदुत्तरतरं पुरुषतत्त्वं तदेवारूपमनामयं यतस्ततो ये तत्पुरुषतत्त्वं विदुः त एवामृता भवन्त्यथेतरे दुःखमेवापियन्तीति अन्यथोपक्रमविरोधोऽनन्तरोक्तिविरोधश्च परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यमित्यपि पूर्वंचाक्षरात्परतः पर इत्यक्षराद्व्याकृताद्यः परः समष्टिपुरुषस्तस्मात्परो योऽदृश्यत्वादिगुणकः सर्वज्ञः परमपुरुषः स एवेहापि परात्पर इति समष्टिपुरुषात्परत्वेनोच्यते ॥

टी० ततोयदुत्तरमिति किमुच्यत इति यस्मात्परमित्यादिवाक्यस्य सङ्कोचकत्वेन परोक्तमिदं वाक्यमन्यथासिद्धमिति इममर्थं हृदि निधाय तस्यान्यथासिद्धिः कथमित्याह “किमुच्यत”इति, तस्मात्सर्वगतः शिव इत्यस्य पूर्वपठितं तेनेदं पूर्णं पुरुषेणेति वाक्यं ततः पश्चान्महान् प्रभुर्वै पुरुष इति वाक्यं तदुभयानुरोधेन सर्वाननशिरोग्रीवत्वगुहाशयत्वभगवच्छब्दाद्यनुरोधेन च वर्णनीयं सर्वाननशिरोग्रीवत्वादिकं हि सहस्रशीर्षं देवमित्यादिषु पुरुषोत्तमासाधारणत्वेनावगतमित्यर्थः । ततस्तस्माद्धेतोरित्यर्थः। अरूपमनामयं कर्मकृतदेहतत्कृतदुःखविरोधितापत्रयप्रतिभटमित्यर्थः । उपक्रमविरोधः नान्यः पन्था इति वाक्यविरोधः, य एनं विदुरिति

वाक्यस्य परमपुरुषेतरवेदनपरत्वं हि नान्यः पन्था इत्यनेन विरुद्धम्। अनन्तरोक्तिविरोधश्च, यस्मात्परं नापरमित्यादिवाक्यविरोधश्चेत्यर्थः। परात्परमित्यादि परात्परमित्यादिवाक्येऽपि समष्टिपुरुषात्परत्वेन परमपुरुष उच्यत इति प्रतिज्ञा, पूर्ववाक्ये समष्टिपुरुषविलक्षणतया प्रतिपाद्यत्वेन निश्चितस्यादृश्यत्वादिगुणकस्य परात्पर-शब्देनात्र प्रत्यभिज्ञानादित्यर्थः॥

सू० अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्यः॥ ३६॥

भू० अनेन ब्रह्मणा सर्वगतत्वं सर्वस्य जगतो व्याप्यत्वमायाम-शब्दादिभ्यः सर्वव्याप्तिवाचिशब्देभ्योऽवगम्यमानमस्मात्परं नास्तीत्यवगमयति, आयाम-शब्दस्तावत् तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वं यच्च किञ्चिज्जगत्यस्मिन् दृश्यते श्रूयतेऽपि वा। अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः। नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः। आदि-शब्दाद्ब्रह्मैवेदं सर्वम् आत्मैवेदं सर्वमित्यादयो गृह्यन्ते। अत इदं परं ब्रह्मैव सर्वस्मात्परम्॥ पराधिकरणं समाप्तम्॥

टी० सू० अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्यः॥ ३६॥ पूर्वसूत्रैरधिकस्तुवादे दूषणमुक्तमिह स्वपक्षे प्रमाणमुच्यते नियन्तृत्वेन व्याप्तिज्ञापनार्थं नित्यं विभुमिति श्रुतिरुपात्ता विभुं प्रभुम् इयं श्रुतिः परमपुरुषविषया परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यं दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुष इति पुरुषविषयप्रकरणस्थत्वात्, सूत्रस्थमादि-शब्दं व्याचष्टे "आदिशब्दादि"ति, इत्यादयो गृह्यन्त इत्यादि-शब्देन व्यतिरिक्तसत्त्वनिषेधपरवाक्यानि धारकत्वनियन्तृत्वादिपूर्वकव्याप्तिपरवाक्यानि समानाधिकरणवाक्यानि च विवक्षितानि सर्वविद्योपास्यविशेषनिर्णयपरनारायणानुवाके नियन्तृतया व्याप्तिरन्तर्बहिश्चेत्यादिना धारकत्वं तद्विः

स्वमुपजीवतीति शेषित्वं पतिं विश्वस्येति चोक्तं, नियमनार्थव्यापनधारणाशेषित्वैः कृत्स्नप्रपञ्चशरीरकत्वं ब्रह्मणः सिद्धम् । एवमीश्वरस्य कृत्स्नप्रपञ्चशरीरकत्वसिद्धा तदधिकतत्त्वं नास्तीत्यधिकतत्त्वाभावे प्रमाणमुक्तं स्यात्, तत्त्वान्तरसद्भावे सति कृत्स्नशरीरकत्वायोगात् । किञ्च विश्वतः परमं नित्यम् । अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य विश्वमेवेदं पुरुष इति त्रिविधपरिच्छेदराहित्यमुक्तं, तथा सहस्रशीर्षत्वादिविशिष्टपुरुषप्रतिपादकतयैतत्समानार्थे च पुरुषनारायणे यद् भूतं यच्च भव्यं स भूमिं विश्वतो वृत्वा पुरुष एवेदं सर्वम्" इति त्रिविधपरिच्छेदराहित्यमुक्तम्, अतश्चाधिकवस्तुनिषेधसिद्धिः, अधिकवस्तुसद्भावे सति परिच्छेदाभावायोगात्, अत ईदृशानि वाक्यानि अनुसन्धेयानीति भावः ॥ परैस्तु सम्बन्धव्यपदेशो नाम सता सोम्य तदा संपन्नो भवति प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्त इति दर्शितः । भेदव्यपदेशश्च य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते य एषोऽन्तरक्षिणि पुरुष इति दर्शितः, स्थानविशेषादित्यादिसूत्राणि सम्बन्धभेदव्यपदेशपरिहारपराणि व्याख्यातानि उपाधिभेदापेक्षया भेदव्यपदेशो न स्वरूपतः भेदोपशम एव सम्बन्धः ईदृशः सम्बन्ध उपपद्यते, स्वमपीत इति स्वरूपसम्बन्धश्रवणात्, सर्वन्तं परादादित्यादिरन्यप्रतिषेधः, अनेन सेतुत्वादिव्यपदेशनिराकरणे सर्वगतत्वं सिद्धं भवति, अन्यथा वस्त्वन्तराद्व्यावृत्तत्वेनात्मनः परिच्छेदः स्यात्, सर्वगतत्वं चास्यायाम–शब्दादिभिर्ज्ञायत इति व्याचक्षते तत्र न तावज्जगत्कारणाद्ब्रह्मणो विलक्षणवस्तुमात्रमिह निषेध्यं किन्तूत्कृष्टं तत्त्वान्तरं प्रामाणिकस्य प्रधानजीवेश्वरवैलक्षण्यस्यानिषेध्यत्वात् कार्यकारणभेदनिषेधस्य चारम्भणाधिकरणे कृतत्वात् सेतून्मानभेदव्यपदेशादीनां कार्यकारणभेदसाधकत्वाभावाच्च, न हि कारणमेव स्वकार्यप्राप्तौ सेतुरिति नियमः, सर्वगतत्वस्य सिद्धान्तहेतुतयोक्तत्वाच्च नान्यमात्रं प्रतिषेध्यं तस्य भेदसाधकत्वाद्व्याप्तिर्हि व्याप्यव्यापकभेदमवगमयति, अत उत्कृष्टतत्त्वनिषेधार्थत्वे ऽधिकरणस्य सिद्धे सुषुप्तिवाक्यप्रतिपन्नसम्बन्धो न पूर्वपक्षबीजं भवति कारणात् ब्रह्मणः सुषुप्तस्योत्कर्षाभावात्, अत एवादित्यादिरू-

पस्थानकृतो भेदश्च न पूर्वपक्षयुक्तिः अत एव स्थानविशेषादिति सूत्रं न सम्बन्धभेदव्यपदेशपरिहारपरं कतम आत्मेति योऽयं विज्ञानमय इत्यादिप्रकरणे सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन व्यपदेशात् परमेश्वरो विवक्षित इति समर्थितत्वात् तन्निरासस्यानुपपत्तेः तथाऽन्यप्रतिषेधादिति सूत्रं च यस्मात्परमित्यादिवाक्यविषयं न तु सर्वोक्तं परादादित्यादिवाक्यविषयम् उत्कृष्टान्यनिषेधस्यैवाधिकरणाङ्गत्वात् अनेन सेत्वादिनिर्देशनिराकरणेन अन्यप्रतिषेधाश्रयणेन च सर्वगतत्वं सिध्यति । तच्चायामशब्दादिभिः सिध्यतीति योजनायां वाक्यभेदः तच्छब्दाध्याहारश्च सर्वगतत्वं च भेदसाधकत्वाद् भवतां विरुद्धं, न च भेदे सति वस्तुतः परिच्छेदः स्यात् तस्य भेदरूपत्वाभावात् । अन्ये तु सम्बन्धभेदव्यपदेशौ वयमिव वर्णयन्त एव स्थानविशेषादिति सूत्रमपि तयोः परिहारपरमाहुः विकारवर्त्तिनो ब्रह्मणो बहिर्विकारमवस्थितं ब्रह्म प्रति सेतुत्वं ततो यदुत्तरतरमिति च परमाकाशवर्त्तिन ईश्वरस्य विकारस्थादीश्वरात् भेदव्यपदेश इति न स्वरूपभेद इति उपपद्यते चैवमन्यथेश्वरद्वयप्रसङ्गात् तस्मात्सर्वगतः शिव इत्युक्तं सर्वगतत्वम्, अनेन सेतुत्वादिव्यपदेशनिर्वहणेनोपपादितं भवति, तच्च ज्यायान् पृथिव्या इत्यादिभिरायामशब्दादिभिः सिद्धमिति तदपि न साधनीयः, अनवच्छिन्नब्रह्मानुभवस्य ब्रह्मोपासनलभ्यत्वशास्त्राच्च देशभेदापेक्षं सेतुत्वं वाच्यं सर्वं ह पश्यः पश्यति इमान् लोकान् कामान् नीकामरूप्यनुसंचरन्” इति हि श्रूयते विकारावस्थितादीश्वरात्परमाकाशस्थस्योत्तरत्वमिति निर्वाहोऽप्ययुक्तः, वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वं ततो यदुत्तरतरमिति परमाकाशस्थात् पुरुषादुत्तरत्वप्रतीतेः, अनेन सेतुत्वादिव्यपदेशान्यपरत्वकथनेन तस्मात्सर्वगतः शिव इत्युत्तरवाक्यस्थसर्वगतत्वमुपपादितं भवतीत्यप्ययुक्तं पूर्वपक्षदृष्ट्या पूर्ववाक्योक्तात् कारणपुरुषात् परत्वेऽप्युत्तरवाक्यप्रतिपाद्यस्य सर्वगतत्वे विरोधाभावात्, अतो वाक्यान्तरसिद्धायाः कारणवस्तुनो व्याप्तेरसङ्कोच एव तत उत्कृष्टस्याभावे हेतुत्वेन विवक्षितः ॥

पराधिकरणं समाप्तम् ॥

फलाधिकरणम् । **सू० फलमत उपपत्तेः ॥ ३७ ॥**

भू० उक्तमुपासिसिषोपजननार्थं जीवस्य सर्वावस्थासु सदोषत्वं प्राप्यस्य च परमपुरुषस्य निर्दोषत्वं कल्याणगुणाकरत्वं सर्वस्मात्परत्वं च, अतः परमुपासनं विवक्षन्नुपासीनानां परस्मादेवाऽस्मात्पुरुषात्तत्प्राप्तिरूपमवर्गाख्यं फलमिति संप्रति ब्रूते तुल्यन्यायतया शास्त्रीयमैहिकामुष्मिकमपि फलमत एव परस्मात्पुरुषाद्भवतीति सामान्येन फलमत इत्युच्यते, कुत एतत् उपपत्तेः, स एव हि सर्वज्ञः सर्वशक्तिर्महोदारो यागदानहोमादिभिरुपासनेन चाराधित ऐहिकामुष्मिकभोगजातं स्वस्वरूपप्राप्तिरूपमपवर्गं च दातुमीष्टे, न ह्यचेतनं कर्म क्षणध्वंसि कालान्तरभाविफलसाधनं भवितुमर्हति ॥

सू० श्रुतत्वाच्च ॥ ३८ ॥

"स वा एष महानज आत्माऽन्नादो वसुदानः एष ह्येवानन्दयाती"ति भोगापवर्गरूपं फलमयमेव ददातीति हि श्रूयते ॥ सम्प्रति पूर्वपक्षमाह—

सू० धर्मं जैमिनिरत एव ॥ ३९ ॥

अत एवोपपत्तेः शास्त्राच्च यागदानहोमोपासनरूपधर्ममेव फलप्रदं जैमिनिराचार्यो मन्यते, लोके हि कृष्यादिकं कर्म दानादिकं च कर्म साक्षाद्वा परम्परया वा स्वयमेव फलसाधनं दृष्टम्, एवं वेदेऽपि यागदानहोमादीनां साक्षात्फलसाधनत्वाभावेऽपि परम्परया अपूर्वद्वा-

रेण फलसाधनत्वमुपपद्यते, तथा यजेत स्वर्गकाम इत्यादिशास्त्रमपि सिषाधयिषितस्वर्गस्य कर्त्तव्यतया यागाद्यभिदधदन्यथानुपपत्त्या अपूर्वद्वारेण फलसाधनत्वमेवावगमयति, ।

सू० पूर्वन्तु वादरायणो हेतुव्यपदेशात् ॥ ४० ॥

तु-शब्दः पक्षव्यावृत्त्यर्थः, पूर्वोक्तं परमपुरुषस्यैव फलप्रदत्वं भगवान् वादरायणो मन्यते, कुतः हेतुव्यपदेशात्, यज देवपूजायामिति देवताराधनभूतयागाद्याराध्यभूताग्निवाय्वादिदेवतानामेव तत्तत्फलहेतुतया तस्मिंस्तस्मिन्नपि वाक्ये व्यपदेशात् "वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामो वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवैनं भूतिं गमयती"त्यादिषु ।

टी० सू० फलमत उपपत्तेः, ॥ ३८ ॥ सिद्धान्तोपक्रममिदमधिकरणम्, अवान्तरसङ्गत्यर्थमनुवदति "उक्त"मिति, सर्वस्मात्परत्वं प्राप्यत्वं तत्कल्याणगुणाकरत्वान्तर्भूतमपि पृथगधिकरणनिरूपितत्वात् पृथगुक्तं, सूत्रे मुक्तिरिति न निर्दिष्टमपि तु फलमिति साधारणनिर्देशः कृतः, अतस्तस्य प्रयोजनमाह "तुल्यन्यायतये"ति, त्रिवर्गप्रदकर्माराध्यत्वफलप्रदत्वयोरपि मुमुक्षोरनुसन्धेयत्वात्तदप्यत्र निरूपितम् अत उपासनोपयोग्यर्थविचारानन्तरं तदुपयोग्यर्थान्तरं निरूप्यत इति सङ्गतिरित्यर्थः । फलत्वमुक्तं फलप्रदत्वं निरूप्यत इति च सङ्गतिः, तच्च कल्याणगुण इति पादान्तर्भावः पूर्वमीमांसायाम् अपूर्वाधिकरणे द्वारमात्रं निरूपितम्, अत्र तु द्वारविशेषो निरूप्यत इति भिदा । किं सा पूर्वोत्कर्मोपासनात् स्वर्गापवर्गफलोत्पत्तिः? उत कर्मोपासनाराधितात् वाय्वादिरूपात्केवलाच्च ब्रह्मणः? इति, किं स एवैनं भूतिं गमयति यमेवैष वृणुते तेन लभ्य इत्यादिवाक्यशेषे।वाय्वादिरूपस्य

केवलस्य च ब्रह्मणः फलप्रदत्वमवगमयतिने? ति किं वाक्यशेषो यथा प्रतीतार्थपरः? उतातत्पर? इति, अतत्पर इति अतत्परत्वे तत्तद्देवताह्रस्य च ब्रह्मणः फलप्रदत्वाभावात् सा पूर्वात्कर्मोपासनात्फलसिद्धिः स्यात्, अनन्यपरत्वे तु देवताह्रपस्य केवलस्य चेश्वरस्य फलप्रदत्वावगमकत्वात् कर्मोपासनाराधितात् तत्तद्देवताह्रपात् केवलाच्च ब्रह्मणः फलसिद्धिः सर्वज्ञत्वमर्थिनामपेक्षिततद्विरोधितन्निरासादिज्ञानोपयोगि सर्वशक्तित्वं भोग्यभोगोपकरणादिनिष्पादनप्रतिबन्धनिरसनोपयोगि द्वयमपि लुब्धस्याकिञ्चित्करमिति महोदारत्वोक्तिः, ईश्वरस्य योग्यत्वमुक्तं, कर्मणस्त्वयोग्यत्वमाह "न ही"ति, । सू॰ श्रुतत्वाच्च, ॥ ३८ ॥ केवलकर्मणो योग्यत्वाभावादीश्वरस्यैव योग्यत्वात्तस्यैव फलप्रदत्वं कल्प्यमित्युक्तं तत्कण्ठोक्तं चेत्यस्य सूत्रस्यार्थः । अत्रादः-अत्रदः । अनन्तरसूत्रं पूर्वपक्षपरमित्याह "संप्रती"ति, सू॰ धर्मं जैमिनिरत एव, ॥ ३९ ॥ उपपत्तिं दर्शयति "लोके चे"ति, शास्त्रं दर्शयति "एवं वेदेऽपी"ति, स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र फलसाधनत्वं श्रुतमेव तत्र सद्वारकत्वं कल्प्यमिति न विरोधः ॥ सिद्धान्तसूत्रमुपादत्ते "पूर्वं तु बादरायणो हेतुव्यपदेशात्, यज देवेत्यादि तथा व्यपदेशं दर्शयति "वायव्यमि"ति, मन्त्रार्थवादयोरनुष्ठेयार्थप्रकाशनस्तुत्योरन्यपरत्वान्न स्वार्थे प्रामाण्यमित्यत्राह—

मू॰ कामिनः सिषाधयिषितफलसाधनत्वप्रकारोपदेशोऽपि विध्यपेक्षित एवेति नातत्परत्वशङ्का युक्ता। एवमपेक्षितेऽपि फलसाधनत्वप्रकारे शब्दादेवावगते इति तत्परित्यागमश्रुतापूर्वादिपरिकल्पनं च प्रामाणिका न सहन्ते, लिङादयोऽपि देवताराधनभूतयागादेः प्रकृत्यर्थस्य कर्तृव्यापारसाध्यतां व्युत्पत्तिसिद्धां शब्दानुशासनानुमतामभिदधति, नान्यदलौकिकमिति प्रागेवोक्तं, तदेवं वायुव क्षेपिष्ठा देवतेत्यादिशब्दाद्वाय्वादीनां फलप्रदत्वमवगम्यते, वाय्वा-

द्यात्मना च परमपुरुष एवाराध्यतया फलप्रदायित्वेन चावतिष्ठत इति श्रूयते "इष्टापूर्त्तं बहुधा जातं जायमानं विश्वं बिभर्ति भुवनस्य नाभिः तदेवाग्निस्तद्वायुस्तत्सूर्यस्तदु चन्द्रमा" इति अन्तर्यामिब्राह्मणे च "यो वायौ तिष्ठन् यस्य वायुः शरीरं योऽग्नौ तिष्ठन् य आदित्ये तिष्ठन्नि"त्यादि श्रूयते, स्मर्यते च "यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयाऽर्चितुमिच्छति । तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् । स तया श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते लभते च ततः कामान्मयैव विहितान् हि तान्" इति । अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव चेति, प्रभुरिति फलप्रदायीत्यर्थः । देवान् देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपि । यान्ति मद्याजिनोऽपि मामिति च, लोके च कृष्यादिभिर्विचित्ररूपान् द्रव्यविशेषान् संपाद्य तै राजानं भृत्यद्वारेण साक्षाद्वाऽर्चयन्ति, अर्चितश्च राजा तत्तदाराधनानुगुणं फलं च प्रयच्छन् दृश्यते, वेदान्तास्त्वनिपतितसकलेतरप्रमाणसम्भावनाभूमिं निरस्तसमस्ताविद्यादिदोषगन्धं स्वाभाविकानवधिकातिशयापरिमितोदारगुणसागरं पुरुषोत्तमं प्रतिपाद्य तदाराधनरूपाणि च यागदानहोमात्मकानि स्तुतिनमस्कारकीर्त्तनार्चनध्यानानि च तदाराधनानि च, तदाराधितात्परस्मात्पुरुषाद्भोगापवर्गरूपं फलं चवदन्तीति सर्वं समञ्जसम् ॥ फलाधिकरणं समाप्तम् ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते शारीरकमीमांसाभाष्ये
तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

टी० "विध्यपेक्षित एवे"ति, मन्त्रार्थवादयोः प्रतीयमानार्थे तात्पर्याभावेऽपि रात्रिसत्रप्रतिष्ठापगोरणशतयातनासाध्यसाधनभावशर्कराञ्जनद्रव्यपशुविशेषादिरर्थवादाद्युक्तोऽप्यर्थो विध्यपेक्षिततया भवद्भिरेव स्वीकृत इति भावः ॥ देवतानामपि फलदत्वमस्तु ततः किमपूर्वस्य फलप्रदत्वानभ्युपगम इत्यत्राह "एवमि"ति, श्रुतहानमश्रुतकल्पनं चानुपपन्नमित्यर्थः । अश्रुतकल्पनं हि कल्प्यापूर्ववादे वाच्यापूर्ववादे तु नवास्तीत्यत्राह "लिङादयोऽपी"ति, पूर्वस्मिन् पक्षे अपूर्वमेव कल्प्यम् अन्यत्र त्वपूर्वे तस्य लिङादिवाच्यत्वं कल्प्यमित्यर्थः प्रागेव–प्रथमाधिकरण एवेत्यर्थः । ततः किमित्यत्राह "तदेवमि"ति, । ततः किं परमपुरुषस्य फलप्रदत्व इत्यत्राह "वाय्वाद्यात्मना चे"ति, अयमर्थः सम्भवतीति दर्शयति "लोके चे"ति, विग्रहाद्यभावं ये त्वनुमानादिभिः साधयन्ति तन्मते तदुक्तानुमानं कालात्ययापदिष्टमित्यभिप्रायेणाह "वेदान्तास्त्वि"ति, स्तुतिनमस्कारादीनामुपबृंहणसिद्धत्वात्तेषां ध्यानेन सह कीर्त्तनं सर्वं समञ्जसं विध्यर्थवादमन्त्राणां सर्वेषां सामञ्जस्यमित्यर्थः ॥ फलाधिकरणं समाप्तम् ॥

इति श्रीहरितकुलतिलकवाग्विजयिसूनुना श्रीरङ्गराजदिव्याज्ञालब्धवेदव्यासापरनामधेयेन श्रीमद्वरदाचार्यपादसेवासमधिगतश्रीभगवद्रामानुजविरचितशारीरकमीमांसाभाष्यहृदयेन श्रीमत्सुदर्शनसूरिणा विलिखितायां श्रुतप्रकाशिकायां तृतीयस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ समुदिताधिकरणसंख्या ॥ ८२ ॥ समुदितसूत्रसंख्या च ॥ ३५४ ॥ द्वितीयपादीयाधिकरणसंख्या ॥ ८ ॥ सूत्राणि तु ॥ ४० ॥

———o———

श्रीमते परमगुरवे रामानुजाय नमः ॥

अथ तृतीयाध्याये तृतीयः पाद आरभ्यते ॥

———◦———

सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणम् ।

सू० सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् ॥ १ ॥

मू० उक्तं ब्रह्मोपासिसिषोपजननाय वक्तव्यं ब्रह्मणः फलदायितापर्यन्तम्, इदानीं ब्रह्मोपासनानां गुणोपसंहारविकल्पनिर्णयाय विद्याभेदाभेदचिन्ता प्रस्तूयते, प्रथमं तावदेकस्या वैश्वानरविद्यादिकाया अनेकशाखासु श्रूयमाणायाः किमेकविद्यात्वम्? उत विद्याभेद? इति चिन्त्यते, अविशेषपुनःश्रवणस्य प्रकरणान्तरस्य च भेदकत्वाच्छाखाऽन्तरे चोभयोरवर्ज्जनीयत्वाद्विद्याभेद इति प्राप्तम्, अत एव "तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत शिरोव्रतं विधिवद्यैस्तु चीर्णं"मिति शिरोव्रतवतामाथर्वणिकानामेव विद्योपदेशनियम उपपद्यते, विद्यैक्ये हि विद्याङ्गस्य शिरोव्रतस्यान्येषामपि शाखिनां प्राप्तेर्नियमो नोपपद्यते, एवं प्राप्त उच्यते सर्ववेदान्तप्रत्ययमेकमुपासनमिति, कुतः ।

टी० सू० सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात्, ॥ १० ॥ पादसङ्गत्यर्थमनुवदति "उक्तमि"ति, अन्यत्रोपयोगार्थं स्वीकार उपसंहारः, तत्र तत्रोक्तस्य तत्र तत्रैवोपयोगो विकल्पः, तयोर्निर्णयायेत्यर्थः, विद्यानामभेदे उपसंहारः, भेदे विकल्पः । प्रथमाधिकरणकृत्यमाह "प्रथमं तावदि"ति, अनेकशाखासु संश्रूयमाणायाः एकसंज्ञत्वेनैकफलत्वेन श्रूयमाणाया इत्यर्थः । पूर्वमीमांसायां शाखान्तराधिकरणे शाखान्तरे कर्मभेद इति सूत्रेण पूर्वपक्षमुक्त्वा "एकं वा संयोगरूपचोदनाख्याविशेषादि"ति सिद्धान्तितम्, अत्र तु शाखान्तराधिकरणोक्तन्यायो वेदान्तवाक्येषु किं प्रवर्त्तते? उत ने? ति संशय्य प्रवर्त्तत? इति निर्णीयते नानाशाखाम्नाताया वैश्वानरविद्यादिकायाः किं प्रतिशाखं भेदः? उतैकत्व? मिति, किं शाखान्तरे प्रत्यभिज्ञानमैक्यमवगमयति? ने? ति, किं शिरोव्रतवतामाथर्वणिकानां विद्योपदेशनियमोवेदान्तविहितविद्यासु शाखान्तराधिकरणन्यायावतारे निरुणद्धि ने? ति किं शिरोव्रतं

विद्याङ्गम्? उताध्ययनाङ्ग? मिति, विद्याङ्गत्वे शाखान्तरनयावतारप्रतिबन्धकत्वात् प्रत्यभिज्ञानस्यैक्यानवगमकतया विद्याभेदः, अध्ययनाङ्गत्वे शिरोव्रतस्य विद्यासु शाखान्तरनयाप्रतिबन्धकतया प्रत्यभिज्ञानस्यैक्यावगमकत्वाद्विद्यैकत्वमिति, तत्र पूर्वपक्षयुक्तिमाह "अविशेषे"ति, अग्निहोत्रं जुहोति दध्ना जुहोतीत्यादिषु जुहोतिपदस्य पुनःश्रवणेऽपि दध्नेति विशेषः श्रूयते तद्व्यावृत्त्यर्थमविशेषपुनःश्रवणस्येत्युक्तम् इडो यजति बर्हिर्यजति तनूनपातं यजतीत्यादिषु हि यजति—शब्दादेः पुनःश्रवणं भेदकं दृश्यते, एकस्यामपि शाखायाम् अनयोर्भेदहेतुत्वमस्तु ततः किमित्यत्राह "शाखान्तरे चे"ति, शाखान्तरत्वादेव शाखान्तराधिकरणे या सिद्धान्तयुक्तिः सैवात्रापि स्यादिति तयैवात्तमिति शङ्कायामधिकं पूर्वपक्षहेतुमाह "अत एवे"ति, अत एव विद्याभेदादेवेत्यर्थः। कथमन्यथा नियमानुपपत्तिरित्यत्राह "विद्यैक्य"इति, ब्रह्मविद्याऽङ्गस्य शिरोव्रतस्यान्येषामपि शाखिनां प्राप्तिरनिष्टा विद्यैक्ये तदङ्गस्य शिरोव्रतस्यान्येषामपि प्राप्तेर्न नियमोपपत्तिस्तस्मान्न विद्यैक्यमित्यर्थः। राद्धान्तमारभते "एवं प्राप्त"इति, सूत्रे प्रतिज्ञाखण्डं सपूरकपदमुपादत्ते "सर्वे"ति, सर्ववेदान्तप्रत्ययं सर्वेषु वेदान्तेषु प्रतीयमानमित्यर्थः कर्मकाण्डसूत्रस्मारणपरत्वात्तत्रस्थमेकमिति पदमध्याहृतम् । ऐक्यहेतुषु संयोगनिर्देशस्याप्राथम्येऽपि चोदनायाः प्राधान्यात्

सू० चोदनाद्यविशेषात् चोदना तावदुपासीत विद्यादित्येवं जातीयको धात्वर्थविशेषविधिः, आदि—शब्देन "एकं वा संयोगरूपचोदनाख्याऽविशेषादि"ति कर्मकाण्डशाखान्तराधिकरणसूचोक्ताः संयोगरूपाख्या गृह्यन्ते, एषां चोदनादीनामविशेषात् सैवेयं विद्येति शाखान्तरे प्रत्यभिज्ञायते, तथा हि छान्दोग्यवाजसनेयकयोर्वैश्वानरमुपास्त" इति चोदना तावदेकरूपा, वेद्यैकनिरूपणीयस्वरूपस्य विदिपर्यायस्योपासेर्वेद्यभूतवैश्वानरैक्याद्रूपमप्यविशिष्टम ।

आख्या च वैश्वानरविद्येत्यविशिष्टा, फलसंयोगोऽप्युभयत्रापि ब्रह्मप्राप्तिरूपोऽविशिष्टः, अत एभिः प्रत्यभिज्ञानाच्छाखान्तरेऽपि विद्यैक्यम् । यत्तूक्तमविशेषपुनःश्रवणात्प्रकरणान्तराच्च विधेयभेदप्रतीतेर्न विद्यैक्यमिति तदनुभाष्य परिहरति—

सू० भेदान्नेति चेदेकस्यामपि ॥ २ ॥

अविशेषपुनःश्रुत्या प्रकरणान्तराच्च विधेयभेदान्न विद्यैक्यमिति चेत् एकस्यामपि विद्यायां प्रतिपत्तृभेदात्पुनः श्रुतिः प्रकरणान्तरं चोपपद्यते, यत्र ह्येकस्मिन् प्रतिपत्तरि पुनःश्रुतिः प्रकरणान्तरं च विद्यते तत्राऽन्यथानुपपत्त्या विधेयभेदाद्विद्याभेदः, प्रतिपत्तृभेदे तु तत्प्रतिपत्त्यर्थतया पुनःश्रुत्याद्युपपत्तेस्तत्र न विधेयान्तरसम्भवः ।

टी० चोदनाद्यविशेषादित्युक्तं, कर्मव्यावृत्तोपासनवाचिधात्वभिप्रायेण धात्वर्थविशेषेत्युक्तम्, एकस्यां शाखायां विद्यादिति शाखान्तरे उपासीतेति विधिपदे सति तत्राप्यैक्यसिद्धिरित्यभिप्रायेण विधिपर्यायस्योपासेरित्युक्तं, द्रव्यदेवते कर्मणो रूपं विद्यायास्तूपास्यैकनिरूपणीयत्वात् तदेव रूपम् ॥ अनन्तरसूत्रमवतारयति 'यत्तूक्तमि''ति, सू० भेदान्नेति चेदेकस्यामपि ॥ २ ॥ शाखान्तराऽधिकरणसिद्धान्तसाधकहेतुः संक्षिप्तः प्रथमसूत्रे, तत्र पूर्वपक्षशङ्कापरिहारः संक्षिप्तो द्वितीये, विधेयभेदान्न विद्यैक्यमिति विधेयं सामान्यं विधेर्विशेष उपासनं प्रतिपत्तृभेदादिति प्रकरणभेदाभ्युपगमेन प्रतिपत्तृभेदात् परिहारः प्रकरणभेदो नास्तीति च परिहार्यं प्रतिपत्तृभेदादुपपत्तिं व्यतिरेकपूर्वकमुपपादयति "यत्र ही''ति, अन्यथाऽनुपपत्त्येति प्रतिपत्तृभेदाभावे अविशेषपुनःश्रवणप्रकरणभेदयोर्वैयर्थ्यरूपानुपपत्तिः । अनन्तरसूत्रं शङ्कामुखेनावतारयति—

सू० यच्चोक्तं शिरोव्रतवतामाथर्वणिकानामेव विद्योपदेशनियमदर्शनाद्विद्याभेदः प्रतीयत इत्यत्राह—

सू० स्वाध्यायस्य तथात्वे हि समाचारेऽधिकाराच्च सववच्च तन्नियमः ॥ ३ ॥

नैतदस्ति शिरोव्रतोपदेशनियमदर्शनं विद्याभेदं द्योतयतीति, शिरोव्रतस्य विद्याङ्गत्वाभावात्, स्वाध्यायस्य तथात्वे हि तन्नियमः स्वाध्यायस्य तथात्वसिद्ध्यर्थं तज्जन्यसंस्कारभाक्त्वसिद्ध्यर्थं हि शिरोव्रतोपदेशनियमः न विद्यायाः, कुत एतत्, "नैतदचीर्णव्रतोऽधीयीते"ति तस्याध्ययनसंयोगात्, समाचारेऽधिकाराच्च, समाचाराख्ये ग्रन्थे इदमपि वेदव्रत[1]त्वेन व्याख्यातमित्यतिदेशात् तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत–वेदविद्यामित्यर्थः, सववच्च तन्नियमः यथा हि सवहोमाः सप्तसूर्यादयः शतोदनपर्यन्ता आथर्वणिकैकाग्निसम्बन्धिनः तत्रैव भवन्ति न चेताग्निषु ॥

सू० दर्शयति च ॥ ४ ॥

दर्शयति च श्रुतिरुपासनस्य सर्ववेदान्तप्रत्ययत्वं, तथा हि छान्दोग्ये "तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यमित्युक्ता किं तत्र विद्यते यदन्वेष्टव्यमिति प्रश्नपूर्वकमपहतपाप्मत्वादिगुणाष्टकविशिष्टः परमात्मा तस्मिन्नुपास्य इत्युक्तम् ॥

टी० "यच्चोक्तमि"ति, सू० स्वाध्यायस्य तथात्वे हि समाचारेऽधिकाराच्च सवच्च तन्नियमः, ॥ ४ ॥ शिरोव्रतस्य विद्याङ्गत्वे सति हि विद्ये-

१ इदमपि वेदव्रतेन व्याख्यातमिति पा० ।

क्यात् सर्वशाखिनां शिरोव्रतप्राप्तिः, विद्याङ्गत्वमेव नास्ति अध्ययनाङ्गत्वादित्यर्थः । इदमपि वेदव्रतेन व्याख्यातमिति वेदव्रतेन शिरोव्रतेनेदमपि व्याख्यातमित्यर्थः । शिरोव्रते पुष्कलोपदेशं कृत्वा व्रतान्तरं प्रस्तुत्य तत्र शिरोव्रतोक्तक्रममतिदिशद्वाक्यं शिरोव्रतं वेदव्रत-शब्देन निर्दिदेश, शिरोव्रतमध्ययनाङ्गं चेत्तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेतेत्यस्य कोऽर्थ इत्यत्राह "तेषामि"ति, अध्ययनाङ्गं शिरोव्रतं तेषामेवेति कथं नियम इत्याह "सववच्चे"ति, कस्यचित् कर्मविशेषस्य शाखाविशेषवतामसाधारणत्वं युक्तमित्यर्थः सप्तसूर्यादय इति आरोगो भ्राजः पटरः पतङ्गः स्वर्णरो ज्योतिषीमान् विभास इत्युक्तसप्तसूर्यदेवताकं कर्म शतौदनाख्यं च कर्म सप्तसूर्योपक्रमाः शतौदनपर्यन्ता होमा आथर्वणिकानामेकस्मिन्नग्नावेव क्रियन्ते न त्रेतादिषु तद्वन्नियम इत्यर्थः ॥ सू॰ दर्शयति च

सू॰ तैत्तिरीयके तु छान्दोग्यस्थं प्रतिनिर्देशमुपजीव्य "तत्रापि दहरं गगनं विशोकस्तस्मिन् यदन्तस्तदुपासितव्यमि"ति गुणाष्टकविशिष्टस्य परमात्मन उपासनमुच्यते, तदुभयत्र विद्यैकत्वेन गुणोपसंहारादेवोपपद्यते । तदेवं शाखान्तराधिकरणन्यायसिद्धं विद्यैक्यं स्थिरीकृत्य तत्प्रयोजनमाह

सू॰ उपसंहारोऽर्थाभेदाद्विधिशेषवत्समाने च ॥ ५ ॥

एवं सर्ववेदान्तेषु समाने सत्युपासने वेदान्तान्तराम्नातानां गुणानां वेदान्तान्तरे उपसंहारः कर्त्तव्यः, कुतः विधिशेषवदर्थाभेदात्, यथैकस्मिन्वेदान्ते श्रुतो वैश्वानरदहरादिविधिशेषो गुणस्तद्विद्यासम्बन्धात्तदुपकाररूपप्रयोजनसिद्ध्यर्थमनुष्ठीयते, तथा वेदान्तान्तरोदितोऽपि तद्विद्यास-

म्बन्धित्वेन तदुपकाराविशेषादुपसंहर्त्तव्य इत्यर्थः । च-शब्दोऽवधारणे । सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणं समाप्तम् ॥

अन्यथात्वाधिकरणम् ।

सू० अन्यथात्वं शब्दादिति चेन्नाविशेषात् ॥ ६ ॥

टी० तैत्तिरीयके ऽपेक्षिताकथनाच्छान्दोग्योक्तार्थोपजीवनं सिद्धं, तच्च विद्यानां सर्ववेदान्तप्रत्ययन्यायविषयत्वं द्योतयतीत्यर्थः । अनन्तरसूत्रसङ्गतिमाह "तदेवमि"ति, । सू० उपसंहारोऽर्थाभेदाद्विधिशेषवत्समाने च, ॥ ५ ॥ समाने सत्युपासने एकसंज्ञके एकफले चोपासने समाने इत्यर्थः, गुण-शब्देनाङ्गमुच्यते स्वशाखोक्तगुणस्तद्विद्योपकारकत्वादेव ह्यङ्गीक्रियते, तथा शाखान्तरोक्तोऽपि गुणस्तद्विद्योपकारकत्वादङ्गीकार्य इत्यर्थः । परे त्वाख्याभेदं रूपभेदं भूमिभोजनादिवच्छिरोव्रतादि[1]कर्मभेदं पुनःश्रुतिनिन्दाशक्तिसमाप्तिवचनप्रायश्चित्ताद्यर्थदर्शनानि शाखान्तरसंख्याप्रक्रियाश्च पूर्वपक्षहेतुतया वर्णयन्ति, तैत्तिरीयकं वाजसनेयकं शाट्यायनकमित्याख्याभेदाश्च प्रदर्शिताः, भेदाच्चेति चेदिति गुणभेदाच्चेति चेदिति व्याचक्षते, वाजिनः पञ्चाग्निविद्यायां षष्ठमप्यग्निमामनन्ति,प्राणसंवादे वाक्चक्षुःश्रोत्रमनोभ्यश्छान्दोग्यसिद्धेभ्यश्चतुर्भ्यः प्राणेभ्योऽधिकं पञ्चमं "रेतोह वै प्रजापति-रित्यादिना आमनन्ति, अतोगुणभेदः साम्पादिकाग्न्यभिप्राया पञ्चसंख्या, षष्ठस्तु छन्दोगैरप्युपसंहार्यः प्राणसंवादे चाधिकस्योपसंहारो न विरुद्ध इति परिहरन्ति दर्शयति चेति सूत्रमपि सर्वे वेदा यत्पदमामनन्तीति सर्वश्रुतिषु वेद्यब्रह्मैकत्वोपदेशान्महद्भयं वज्रमुद्यतम् इति काठकोक्तभयहेतुत्वस्य अथ तस्य भयं भवतीति तैत्तिरीयके भेदनिन्दयैव परामर्शाद्वाजसनेयकोक्तस्य वैश्वानरस्य यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमिति छान्दोग्ये सिद्धवदुपादानाच्च वेदोऽप्यपायन्यायेनोपासनानामपि सर्ववेदान्तप्रत्ययत्वसिद्धिं दर्शयतीति व्याचक्षते, विधिशेषवदिति विधिशेष—शब्दश्चाग्निहो-

१ धर्मभेदमिति ।

आदिधर्मपरत्वेन व्याख्यातः तत्र तावत् कात्स्न्र्येनायं पादो ब्रह्मज्ञानपक्षे न सङ्गच्छते प्रत्युत विरुद्ध्यते[1] एव शास्त्रस्य निर्विशेषवस्तुनि तात्पर्याभ्युपगमात्. गुणोपसंहारस्य च तद्विरुद्धत्वात्, गुणानामतात्त्विकत्वाच्चासङ्गतिरिति चेदत एव ह्यसङ्गतिः, न हि तत्त्वप्रधानशास्त्रस्यातात्त्विकगुणप्रतिपादनपरत्वं युक्तं क्रममुक्त्युपायत्वादुचितमिति चेत् क्रममुक्तिर्नाम किं सगुणप्राप्तिपूर्विका निर्गुणब्रह्मप्राप्तिः तदयुक्तं प्रमाणाभावात्, गुणविशिष्टदहरोपासनेन परंज्योतिःप्राप्तिस्तत्प्राप्तस्य निरङ्कुशैश्वर्यं च श्रुतं, न हि परंज्योतिःप्राप्तेरन्यो मोक्षोऽस्ति सगुणोपासनेन निर्गुणविद्योत्पत्त्या मुक्तिः क्रममुक्तिरिति चेत् न सगुणोपासनस्य विपरीतवासनाजनकत्वेन निर्गुणविद्योत्पादनप्रत्यनीकत्वात्, अदृष्टद्वारा निर्गुणविद्योत्पादकत्वमिति चेत् न सगुणोपासनस्यैव परब्रह्मप्राप्तिं प्रत्यव्यवहितोपायत्वप्रतिपादकप्रमाणविरोधात्, आनन्दादीनां सर्वत्रानुवृत्तेर्निर्गुणविद्याया अभावाच्च, अतः पादोऽयं तत्पक्षानुपयुक्तो विरुद्धश्च, अस्मै तु शाखान्तरीयगुणोपसंहारफलसमर्पकप्रयोजनसूत्रवशाच्चिन्तायाः सर्वविद्यासाधारणतावगतेरत्र पूर्वपक्षस्य शाखान्तरीयसर्वविद्यासाधारणतया तद्धेतुना ऽपि साधारणेन भवितुं युक्तम् अतोऽविशेषपुनःश्रुतिः प्रकरणान्तरं चेत्युभयमपि भाष्ये निर्दिष्टं, न त्वाख्यारूपभेदादयः तेषां विद्याविशेषासाधारणत्वात्साधारणपूर्वपक्षानुपयोगात्, अत एव भेदादिति चेदिति सूत्रे ऽपि ताभ्यामेव भेदः शङ्कितः न तु गुणभेदात् गुणभेदाद्यधीनभेदचिन्ताया उपरितनाधिकरणकार्यत्वात्, भाष्ये तु द्वितीयसूत्रस्य पूर्वपक्षहेतोरत्रसूत्र उपन्यासः प्रतिपत्तिसौकर्यार्थः पूर्वपक्षयुक्तिप्रतिपत्त्यनन्तरं सिद्धान्तयुक्तिप्रतिपत्तिर्हि सुकरा । किञ्च तैत्तिरीयकं वाजसनेयकमित्यादिराख्याभेदः परैर्दर्शितः न तु भाष्ये वैश्वानरविद्या दहरविद्येतिवत् तैत्तिरीयकविद्या वाजसनेयकविद्येति तत्तदृषिप्रवचननिमित्तनामधेयानां विद्यानामत्वेन प्रसिद्ध्यभावात्, प्रसिद्ध्यभ्युपगमे ऽपि प्रवचननिमित्तनामधेयानां विद्याभेदाभेदयोरप्रयोजकत्वाच्च तित्तिरिताण्डिप्रवचननिमित्ते संज्ञाभेदे ऽपि हि दहरोपासनमभिन्नं तैत्तिरीय-

---

[1] तद्विरुद्ध एवेति पा० ।

कमिति नाम्न एकत्वेऽपि पुरुषविद्यादहरविद्ययोर्भेदश्च दृश्यते, वेदान्तानां ब्रह्मविद्याप्रधानत्वात्पादाद्ये साधारणेऽधिकरणेऽपि वैश्वानरादिविद्योदाहृता न तु प्राणविद्यादिः, दर्शयति चेत्यत्र सर्वत्र सर्ववेदान्तप्रत्ययत्वे वेद्यब्रह्मैकत्वोपदेशो हेतुत्वेन वक्तुमयुक्तः दहरवैश्वानरादिज्ञानामप्यभिन्नत्वप्रसङ्गात् काठकतैत्तिरीयकयोर्भयहेतुत्वस्य गुणस्योपन्यासश्च न विद्यैक्यसाधकः काठके ईश्वरस्य नियन्तृत्वप्रतिपादनात्, अथ तस्य भयं भवतीत्युपासनविच्छेदस्य भयहेतुत्वप्रतिपादनाच्च वाक्ययोर्भिन्नार्थत्वात्, भीषाऽस्मादित्याद्युक्तेर्भयहेतुत्वेन विवक्षितेऽपि तैत्तिरीयककठवल्लीवाक्ययोर्मिथः साकाङ्क्षत्वविरहि[1]णोरुपजीव्योपजीवकभावाभावेन तत्कृतैक्यज्ञापनस्य विफलत्वाच्च, वैश्वानरविद्यायां च यस्त्वेतमिति न वाजसनेयकोक्तानुवादः स्वशाखावाक्य एव पूर्वप्रतिपादितस्यानुवादेन फलसमर्पकत्वसम्भवात् तस्य वाक्यस्य, अतः क्वचिदपुष्कलोपदेशे शाखान्तरसाकाङ्क्षतया तदेकवाक्यत्वे लिङ्गमिति सूत्रार्थो युक्तः, विधिशेषशब्दस्य स्वशाखासमर्पितवेद्यगुणपरत्वं युक्तम् उपकारकत्वमात्रादपि तद्विद्योपकारकत्वे दृष्टान्तस्यौचित्यातिरेकात् ॥ अन्ये तु प्रयोजनसूत्रं पृथगधिकरणमाहुः श्रुतिषु कस्यचिदङ्गस्यानुक्तेरज्ञानमूलत्वायोगादुपदेशे सति कार्यस्यावश्यभावेन कार्याभावायोगाच्च परिशेषात् क्वचिदनुक्तिः स्वरूपाभावनिबन्धनत्वादनन्तानां धर्माणामुपसंहारायोग्यत्वात् च सत्यपि विद्यैकत्वेनान्यत्र श्रुता धर्माः अन्यत्रोपसंहार्या इति पूर्वपक्षं कृत्वा तच्छाखोक्ताङ्गवदङ्गान्तरमप्यर्थाभेदादुपसंहार्यं क्वचिदवचनमस्य शाखान्तरीयाङ्गोपसंहारस्य वैकल्पिकत्वसूचनार्थं प्रतिकल्पं समानेऽपि कर्मणि प्रयोगभेददर्शनात् तलवकारादपि ताण्डकेऽधिकमशिशिषादिषु दीक्षादिसम्पादनं पुरुषविद्यायां कृतं तदत्रोदाहरणमिति वर्णयन्ति कर्मैकत्वे स्थिते सत्यङ्गानामुपसंहर्तव्यत्वं शाखान्तराधिकरण एव सिद्धमिति तत्स्मरणमात्रस्य कृतत्वात् पूर्वपक्षोत्थानहेत्वाधिक्याभावाच्च पृथगधिकरणत्वमयुक्तम्, आनन्त्यादिकमपि हि तत्रापि वक्तुं शक्यते तत्र सिद्धमप्यत्रोपजीव्यत्वात् सौकार्याय चिन्त-

१ साकाङ्क्षत्वविरहेणोपजीव्योपजीवकभावाभावेनेति पा॰ ।

नीयमिति चेत् न श्रुतिलिङ्गादिस्वरूपस्यापि चिन्तनीयत्वप्रसङ्गात्, न च शाखान्तरीकाणां सर्वेषां विकल्पः किन्तु तुल्योपकाराणामेव तत्तवकारता- धिङ्कस्यपुरुषविद्यामात्रमिह नोदाहार्यं सर्वविद्यासाधारणत्वाभावात् प्रदर्शनार्थमुदाहृतमिति चेत् उदाह्रियतां संशयाभावात्तु पृथग्विचारो न युक्त इति॥ सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणं समाप्तम् ॥ सू· अन्यथात्वं शब्दा- दिति चेन्नाविशेषात्, ॥ ६ ॥ अवान्तरसङ्गतिमाह ।

सू॰ एवं चोदनाद्यविशेषाद्विद्यैकत्वमेकत्वे च गुणोपसंहारः कर्त्तव्य इत्युक्तम्, अतः परं काश्चन विद्या अधिकृत्य प्रत्यभिज्ञाहेतुभूतचोदनाद्यविशेषोऽस्ति नेतीति निरूप्य निर्णीयते, अस्त्युद्गीथविद्या वाजिनां छन्दोगानां च, वा- जिनां तावत् "द्वया ह प्राजापत्या देवाश्चासुराश्चेत्यारभ्य "ते ह वा देवा ऊचुः हन्तासुरान् यज्ञ उद्गीथेनात्ययामेत्युद्गीथेनासुरविध्वंसं प्रतिज्ञायोद्गीथे वागादिमनःपर्य- न्तदृष्टावसुरैरभिभवमुक्त्वा "अथ हेममासन्यं प्राणमूचु- रित्यादिनोद्गीथे प्राणदृष्ट्या असुरपराभवमुक्त्वा भवत्या- त्मना पराऽस्य द्विषन् भ्रातृव्यो भवति य एवं वेदेति भ्रातृ- पराजयफलायोद्गीथे प्राणदृष्टिर्विहिता, एवं छन्दोगा- नामपि देवासुरा ह वै यत्र संयेतिर इत्यारभ्य "तद्ध देवा उद्गीथमाजह्रुरनेनैनानभिहनिष्याम इत्युद्गीथेना- सुरपराभवं प्रतिज्ञाय तद्देवोद्गीथे वागादिदृष्टौ दोषम- भिधाय "अथ एवायं मुख्यप्राणस्तमुद्गीथमुपासाञ्चक्रिरे"- इत्यादिनोद्गीथे प्राणदृष्ट्या असुरपराभवमुक्त्वा यथा- श्मानमाखणमृत्वा विध्वंसते एवं हैव स विध्वंसते य एवं

विदि पाप्मं कामयत" इति शत्रुपराभवायोद्गीथे प्राणदृष्टिर्विहिता, वेदनविषयविधिप्रत्ययाश्रवणेऽपि फलसाधनत्वश्रवणाद्वेदनविषयो विधिः कल्प्यते ।

टी० "एवमि"ति, सामान्येनोपासनशास्त्रेषु सर्वशाखाप्रत्ययन्यायस्यावतीर्णत्वमुक्तं, तत्र भेदाभेदहेतुसद्भावासद्भावौ विद्याविशेषेषु निरूप्येते इति सङ्गतिः, वैश्वानरविद्यादिकायाश्चोदनाद्यविशेषाद्विद्यैक्यमुक्तमत्रापि तथा स्यादिति शङ्कया अवान्तरसङ्गतिः अस्तीत्यादि द्वयाः द्विविधाः उद्गीथेनात्ययाम उद्गीथेन जयामेत्यर्थः, आसन्यमासन्नं मुख्यमित्यर्थः, भवत्यात्मनेति अस्य द्विषन् भ्रातृव्यः अरातिः पराभवतीत्यर्थः संयेतिरे–युद्धं चक्रुः यथा श्मानमित्यादि आखन्यत इत्याखनं मृत्पिण्डः यथा मृत्पिण्डोऽश्मानं प्राप्य विध्वंसते इत्यर्थः, । नात्र वेदनविधिः श्रूयत इत्यत्राह "वेदनविषये"ति, फलसाधनत्वश्रवणे सति हि विधिकल्पनं फलसाधनत्वमेव नास्ति, उद्गीथविद्यायाः क्रतुसाद्गुण्यमेव फलमित्यर्थवादोक्तशत्रुपराभवादौ तात्पर्याभावादित्यत्राह–

मू० उद्गीथविद्यायाः क्रत्वर्थत्वेन क्रतुसाद्गुण्यफलत्वेऽप्यार्थवादिकमपि फलं तदविरुद्धं ग्राह्यमेवेति देवताधिकरणे प्रतिपादितं, तच्च संशय्यते किमत्र विद्यैकम्? उत नेति? किं युक्तं विद्यैक्यमिति कुतः, उभयत्रोद्गीथस्यैवाध्यस्तप्राणभावस्योपास्यत्वश्रवणाच्चोदनाद्यविशेषात्, फलसंयोगस्तावच्छत्रुपरिभवरूपो न विशिष्यते, रूपमप्यध्यस्तप्राणभावोद्गीथाख्योपास्यैक्यादविशिष्टं, चोदना च विदिधात्वर्थगता ऽविशिष्टा, आख्या चोद्गीथविद्येत्यविशिष्टा, अत्र राद्धान्तिच्छायया परिचोद्य परिहरति अन्यथात्वं

शब्दादिति चेन्नाविशेषादिति, यदुक्तं विद्यैक्यमिति तन्नोपपद्यते रूपभेदात् रूपान्यथात्वं हि शब्दादेव प्रतीयते वाजसनेयके हि अथ हेममासन्यं प्राणमूचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्य एष प्राण उदगायदित्युद्गानस्य कर्त्तरि प्राणदृष्ट्या ऽसुरपराभवमुक्त्वा य एवं वेदेति कर्त्तर्य्येव प्राणदृष्टिरेवं-शब्दादवगम्यते, छान्दोग्ये "अथ ह य एवायं मुख्यः प्राणस्तमुद्गीथमुपासाञ्चक्रिरे" इत्युद्गानस्य कर्म्मण्युद्गीथे प्राणदृष्ट्याऽसुरपराभवमुक्त्वा "य एवं विदि पापं कामयत इत्येवं शब्दात् कर्म्मण्येवोद्गीथे प्राणदृष्टिर्विहिता, अत एकत्र कर्त्तरि प्राणदृष्टिशब्दादन्यत्र कर्म्मणि प्राणदृष्टि-शब्दाच्च रूपान्यथात्वं स्पष्टं, रूपान्यथात्वे च विधेयभेदे सति

टी० "उद्गीथविद्याया" इति, अर्थवादो हि स्तावकत्वेन रुचिजनकः असता गुणेन रुचिर्न जायत इति तत्रापि तात्पर्यमस्त्येवेति "तदुपर्यपि बादरायणः" इत्यत्र प्रत्यपादितमित्यर्थः, एवं विषयशुद्धिः कृता । अथ संशयमाह "तत्रे"ति, किम् उभयत्र विद्यैक्यम्? उत विद्याभेदः? किमुभयत्र विद्या प्रत्यभिज्ञायते ने?ति किमुभयत्रोद्गीथस्यैवोपास्यत्व? मुत-क्वचित् उद्गीथावयवः प्रणवः? क्वचित् उद्गाता चोपास्यः? कमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत तेभ्य एष प्राण उद्गायतीति वाक्यद्वयं किमुभयत्र विहितस्योपासनस्योद्गीथावयवविषयतामुद्गातृविषयतां चावगमयति ने?ति यदा नावगयति तदोभयत्रोद्गीथस्यैवोपास्यत्वेन विद्याप्रत्यभिज्ञानाद्विद्यैकत्वं स्यात्, यदा तु वाक्यद्वयमुद्गीथावयवस्य प्रणवस्योद्गातुश्चोपास्यतामवगमयति तदा रूपभेदेन छान्दोग्ये वाजसनेयके च एकविद्याप्रत्यभि-

ज्ञानाभावाद्विद्याभेदः स्यादिति सूत्रमवतारयति "अत्रे"ति, त्वं न उद्गायेति तेभ्य एव प्राण उद्गातरि प्राणदृष्टिं कृतवन्त इत्यर्थः, एवं वेद एवं विदीत्यत्रैवं शब्दाभ्यां कर्त्तरि प्राणदृष्टिः कर्मणि प्राणदृष्टिश्च कथ्यत इत्यर्थः ।

सू० केवलचोदनाद्यविशेषेऽकिञ्चित्कर इति विद्याभेद इति चेत्तन्न अविशेषात् अविशेषेण ह्युभयचोद्गीथसाधनकपरपरिभव उपक्रमे प्रतीयते, वाजसनेयके "ते ह देवा ऊचुर्हन्तासुरान् यज्ञ उद्गीथेनात्ययामे"त्युपक्रमे श्रूयते, छान्दोग्येऽपि "तद्ध देवा उद्गीथमाजह्रुरनेनैनानभिहनिष्याम" इति, अत उपक्रमाविरोधाय तेभ्य एष प्राण उद्गायदित्यध्यस्तप्राणभाव उद्गीथ उद्गानकर्म्मभूत एव पाकादिचोदनादिवत्सौकर्यातिशयविवक्षया कर्त्तृत्वेनोच्यते, अन्यथोपक्रमगत उद्गीथ-शब्दः कर्त्तरि लाक्षणिकः स्यात्, अतो विद्यैक्यमिति प्राप्ते प्रचक्ष्महे—

सू० न वा प्रकरणभेदात्परोवरीयस्त्वादिवत् ॥ ७ ॥

न वेति पक्षं व्यावर्तयति, न चैतदस्ति यद्विद्यैक्यमिति कुतः प्रकरणभेदात् "ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीते"ति प्रकृतमुद्गीथावयवं प्रभूतं प्रणवं प्रस्तुत्यैतस्य वा अक्षरस्योपव्याख्यानं भवति देवासुरा ह वै यत्र संयेतिरे" इत्यारभ्य "अथ ह य एवायं मुख्यः प्राणस्तमुद्गीतमुपासाञ्चक्रिर" इत्युद्गीथावयवभूतप्रणवविषयमुपासनं छन्दोगा अधीयते, वाजिनस्तु—

टी० केवलचोदनाद्यविशेषेऽकिञ्चित्कर इति चोदनाद्यविशेषस-मुच्चय एवैक्ये प्रमाणं शब्दान्तरादिष्वन्यतमं भेदकमित्यर्थः । पूर्वपक्षी सिद्धान्तिच्छायया कृतं चोद्यं परिहरति "तच्चे"ति, उपक्रमाविरोधाय उपसंहारगतः कर्तृवाचिशब्द औपचारिक इत्यर्थः । सू० न वा प्रकरणभेदात् परोवरीयस्त्वादिवत्, ॥ ७ ॥ उद्गीथ-शब्दस्य कृत्स्नोद्गीथपरत्वमोमित्येतदक्षरमित्यनेन व्यावर्तितं पञ्चभागस्य हि साम्नो द्वितीयभाग उद्गीथः प्रस्तावोद्गीथप्रतिहारोपद्रवनिधनाख्याः पञ्चभागाः तेषु द्वितीयस्योद्गीथस्यावयवभूतः प्रणवः तस्योद्गीथशब्देनाभिधानं स्वरविशेषसिद्ध्यर्थम् ॥

भू० तादृशप्राचीनप्रकरणाभावात् "हन्तासुरान् यज्ञ उद्गीथेनात्ययामे"ति कृत्स्नमुद्गीथं प्रस्तुत्या"थ हेममासन्यं प्राणमूचुस्त्वं न उद्गाये"त्यादिकृत्स्नोद्गीथविषयमधीयते, अतः प्रकरणभेदेन विधेयभेदः, विधेयभेदे च रूपभेद इति न विद्यैक्यम् । किञ्च अथ ह एवायं मुख्यः प्राणस्तमुद्गीथमुपासाञ्चक्रिर इति पूर्वप्रकृतोद्गीथावयवभूतः प्रणव एवाध्यस्तप्राणभावश्छन्दोगानामुपास्यः, वाजिनान्तु कृत्स्नस्योद्गीथस्य कर्तोद्गाता प्राणदृष्ट्योपास्य इति । अथ हेममासन्यं प्राणमूचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्य एष प्राण उद्गायदित्युद्गातरि प्राणाध्यासं निर्दिश्य "य एवं वेदे-त्युद्गातैवाध्यस्तप्राणभाव उपास्यो विधीयते, अतश्च रूपभेदः, न चोद्गातर्युपास्ये विहित उद्गीथेनात्ययामेत्याख्यायकोपक्रमविरोधः शङ्कनीयः उद्गातुरुपासने उद्गीथस्योद्गानकर्मभूतस्यावश्यापेक्षितत्वात्तस्यापि पर

परिभवाख्यं फलं प्रति हेतुत्वात्, अतो रूपभेदाद्विद्याभेद इति चोदनाद्यविशेषेऽपि न विद्यैक्यम् ॥

टी० तादृशप्राचीनप्रकरणाभावदिति, उद्गीथावयवभूतप्रणवस्यो-वोद्गीथशब्देनाभिधानं न प्रकृतं वाजसनेयके ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमु-पासीतेति ईदृशवाक्याश्रवणात् उद्गीथ–शब्दस्य स्वतोऽसंकुचितवृत्तित्वात् कृत्स्नोद्गीथपरत्वमुद्गीथसम्बन्धित्वेऽध्यस्तप्राणभावत्वे च समानेऽप्यु-द्गीथावयवकृत्स्नोद्गीथविषयत्वभेदाद्विद्याभेदः अतः प्रकरणभेदेनेति प्रकरणं विधेयार्थप्रतिपादकप्रदेशविशेषः, तद्भेदेन विधेयभेदः विधेय-भेदे च रूपभेदः इतीति विधेयभेदे रूपभेदःफलित इत्यर्थः, नेत्येता-वता पूर्वपक्षव्यावृत्तिसिद्धावपि वा–शब्दप्रयोगाभिप्रेतमर्थमाह "किञ्चे"-ति, यत्तु पूर्वपक्षिणाऽऽशङ्क्य परिहृतं सोऽपि सिद्धान्तहेतुरेवेत्यर्थः । अध्य-स्तप्राणभावस्योद्गातृरुपास्यत्वे उपक्रमविरोध इत्यत्राह "न चे"ति, न ह्युपक्रमाधिकरणे उपक्रमानवगतम् उपसंहारावगतं त्याज्यमित्युक्तम् अपि तु उपक्रमावगतस्य न भङ्गः कार्य इति, अत्र तु उपक्रमावगतं तदधिकं च स्वीक्रियते उद्गीथेनात्ययामेत्यस्योद्गातृगीयमानोद्गीथे तात्पर्यमिति भावः ॥

सू० परोवरीयस्त्वादिवत् यथैकस्यामपि शाखायामुद्गीथाव-यवभूते प्रणवे परमात्मदृष्टिविधानसाम्येऽपि हिरण्मयपु-रुषदृष्टिविधानात् परोवरीयस्त्वादिगुणविशिष्टदृष्टिविधा-नमर्थान्तरभूतम् ॥

सू० सञ्ज्ञातश्चेत्तदुक्तमस्ति तु तदपि ॥ ८ ॥

उद्गीथविद्येति संज्ञैक्यात्तद्विद्यैक्यमुक्तं चेत्तत् संज्ञै-क्यं विधेयभेदेऽप्यस्त्येव यथाऽग्निहोत्रसंज्ञा नित्याग्नि-होत्रे कुण्डपायिनामयनाग्निहोत्रे च यथा चोद्गीथवि-द्येति छान्दोग्ये प्रथमप्रपाठकोदितासु बह्वीषु विद्यासु ॥

सू० व्याप्तेश्च समञ्जसम् ॥ ९ ॥

छान्दोग्ये प्रथमप्रपाठके उत्तरास्वपि विद्यासूद्गीथावयवस्य प्रणवस्य प्रथमप्रस्तुतस्योपास्यत्वेन व्याप्तेश्च तन्मध्यगतस्य "तद्ध देवा उद्गीथमाजह्रु"रित्युद्गीथ-शब्दस्य प्रणवविषयत्वमेव समञ्जसम् ।

टी० परोवरीयस्त्वादिवदिति सौत्रं पदम् उपास्यैकत्वे दृष्टिविशेषैकत्वे च सत्यपि दृष्टिविशेषणभूतपरमात्मनो हिरण्मयत्वपरोवरीयस्त्वादिधर्ममात्रभेदात्तत्र विद्याभेदः अतः किं पुनरुपास्यभेदे सतीत्यर्थः । परोरजा इति वत् परोवरीयान् वरं,यस्मां परः तस्य भावः परोवरीयस्त्वम् एव कर्मकर्तृवैषम्यमुक्तं सू० संज्ञातश्चेत्तदुक्तमस्ति तु तदपि ॥ ८ ॥ कुण्डपायिनामयनाग्निहोत्रं मासमात्रे समाप्तिकं ज्योतिष्टोमेन यजेत वाजपेयेन यजेतेतिवद्विद्यानामधेयानां स्वत्वाश्रयत्वाभावेऽप्यविच्छिन्नसंप्रदायक्रम एव विद्यानां तत्तन्नामत्वे प्रमाणं प्रणवमात्रस्योद्गीथ-शब्दाभिधानं पूर्वमेव पर्यवसितम् अत्र तूद्गीथशब्दस्य कृत्स्नोद्गीथविषयत्वाद्विद्यैक्यमिति शङ्कायामाह सू० व्याप्तेश्च समञ्जसम् ॥ ९ ॥ उत्तरास्वपीति ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीतेत्यारभ्य ते इति त्वोद्गी ऋचस्सामयजुषः स्वरमेव प्राविशन् यदा वा ऋचमाप्नोति ओमित्येवाति स्वरतीति तथा असौ वा आदित्य उद्गीथ एव प्रणव ओमिति ह्येष स्वरं नेतीति तथा "अथाध्यात्मं य एवायं मुख्यः प्राणस्तमुद्गीथमुपासीत ओमिति ह्येष स्वरं नेतीत्या दिषूद्गीथ-शब्दस्य प्रणवविषयत्वं स्फुटम् । अवयवमात्रे समुदायवाचिशब्दप्रयोगः कथमित्यत्राह—

सू० अवयवे च समुदायशब्दः पटो दग्ध इत्यादिषु दृश्यते, अत उद्गीथावयवभूतः प्रणव एवोद्गीथशब्द-निर्दिष्ट इति स एव प्राणरूपश्चोपास्यः छान्दोग्ये प्र.तपस्त ये: । वाजसनेयके तु कृत्स्नोद्गीथविषय उद्गीथ-शब्द इति कृत्स्नो-

द्गीथस्य कर्त्तोद्गाता प्राणदृष्ट्योपास्य इति विद्यानानात्वं सिद्धम् ॥ अन्यथात्वाधिकरणं समाप्तम् ॥

टी० "अवयवे चे'ति, पटो दग्ध इति, इदमुदाहरणं व्याकरणोक्तं पटैकदेशे दग्धेऽपि हि पटो दग्ध इति हि प्रयोगः । हेतुं संक्षिपन्निगमयति "अत" इति, परैस्तु पूर्वपक्षे विद्यैक्यं[1] वदद्भिरेव छान्दोग्येऽप्युद्गीथ-शब्देन कर्त्तृत्वं लक्ष्यमिति रूपभेदः परिहृत, सिद्धान्ते च कर्त्तृपरत्वं लक्षणाया निरस्तम् । भाष्ये तु वाजिभिरुक्तं कर्त्तृत्वं सौकर्याभिप्रायौपचारिकमिति पूर्वपक्षे रूपैक्यमभिहितं तत्तु साधिष्ठं फलनिर्देशवदुपक्रमगतानेकोद्गीथ-शब्दस्य स्वारस्यापरित्यागात परस्य त्वुद्गीथशब्दद्वयमस्वरसं तच्चोपक्रमस्थमुद्गीथस्य फलसाधनत्वनिर्देशास्वारस्यं च, अतो भाष्योक्तः पूर्वपक्षः उभयत्र उद्गीथसाधनः प्रबलः प्रबलस्य पूर्वपक्षस्य निरासश्च सिद्धान्तद्रढिम्ने स्यान्न तु मन्दस्य, तस्मिन्निरस्तेऽपि हि तत्रोक्तदोषराहित्यात्प्रबलः पूर्वपक्ष उदेतीति व्याप्तेश्च समञ्जसमिति सूत्रमधिकरणान्तरमाहु, ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीतेति वाक्यं विषयः अध्यासापवादैक्यविशेषणपक्षेष्वन्यतमनिर्द्धारणकारणाभावादनिर्धारणमिति पूर्वः पक्ष, त्रयाणाम् अपक्षाणां सावद्यत्वाद्विशेषणपक्षस्य तदभावाच्च स एवोपादेय इति राद्धान्तः, अध्यासे अन्यतरबुद्ध्या नान्यतरबुद्धिनिवृत्तिः, तदानीम् ओंकारम् उद्गीथाध्यासविशिष्टम् उपासीतेति वाक्यस्यार्थः, अपवादे अन्यतरबुद्ध्या अन्यतरबुद्धिर्निवर्त्तत इति भिदा, यथा सर्पं रज्जुं जानीयादित्युक्ते सर्पबुद्धिनिवृत्तिः ब्राह्मणो भूमिदेव इति वत् अनतिरिक्तार्थत्वमेकत्वम् विशेषणत्वम् नाम साम्यरूपेण प्रतिपन्नस्यार्थस्य विशेषणावच्छिन्नतया समर्पणं यथा उत्पलस्य नीलिमेति विशेषणम् ओंकारश्च सर्ववेदव्यापी तस्य उद्गीथ-शब्देन विशेषणं नाम उद्गीथावयवभूतस्य तस्य तथात्वेन लक्षणया समर्पणम्, तत्राध्यासपक्षोऽनुपपन्नः लक्षणाप्रसङ्गात्, उद्गीथशब्दो हि ओंकारे लाक्षणिकः उद्गीथाध्यासविशिष्टतायाः उद्गीथशब्दार्थत्वाभावात्, एवम् ओंकारशब्दश्च

१. विद्याया अभेदमिति पा० ।

उद्गीथे लाक्षणिकः फलं च कल्प्यम् "आपयिता ह वै कामनामि"ति फलं चाप्त्यादि दृष्टिफलमिति न तदत्र फलम् अपवादेऽपि फलाभावस्तुल्यः, न च मिथ्याज्ञाननिवृत्तिः फलम्, आत्मनि भ्रमनिवृत्तिवत् पुरुषार्थरूपत्वाभावात्, अशक्यश्चापवादः ओंकारोद्गीथबुद्ध्योरन्यतरस्यानिवृत्तेः, अनिवृत्तिश्च पूर्वमेतयोरन्योन्याध्यासाभावात्, रज्जुसर्पभ्रान्तिमत एव पुरुषस्य सर्पं रज्जुं जानीयादित्युक्ते सर्पधीनिवृत्तिः एकत्वपक्षोऽपि न युक्तः एकशब्देन विवक्षितार्थसिद्धौ शब्दान्तरवैयर्थ्यात् संदेहाद्यभावाच्च, पिकः कोकिल इतिवत् न सप्रयोजनता । किञ्च उद्गीथ–शब्दः कृत्स्नद्वितीयभक्तिविषयत्वात् ओंकारातिरिक्तवृत्तिः ओंकारशब्देऽपि उद्गीथावयवव्यतिरिक्तप्रणवेऽपि वर्त्तमानत्वात् उद्गीथातिरिक्तवृत्तिरिति नैकत्वपक्षोऽपि न्याय्यः, अतः पारिशेष्यात्सार्वत्रिकमोङ्कारम् उद्गीथशब्दोऽवयवलक्षणया विशिनष्टीति युक्तं, न चाध्यासविशेषणपक्षयोर्लक्षणा तुल्या इति वाच्यम् अर्थान्तरे अर्थान्तरबुद्धिसमर्पणं विप्रकृष्टम् अवयविवाचकशब्देन अवयवसमर्पणं सन्निकृष्टमिति यथा पटादिशब्दानां पटाद्येकदेशसमर्पणमिति वैषम्यात्, अतो व्याप्तेः प्रणवस्य सार्वत्रिकत्वहेतोः प्रणवस्य तद्विशेषणत्वं समञ्जसमिति भक्त्यवयवोयः प्रणवः तम् उपासीतेति विशेषणत्वं युक्तमिति, एतत्सर्वम् अपरेषां योजनायामपि प्रायेण तुल्यम्, अत्र ब्रूमः व्याप्तेश्चेति च–शब्दस्वारस्यात् पूर्वाधिकरणशेषत्वं प्रतीयते तच्चापेक्षितं तदा कृत्स्नोद्गीथतदेकदेशविषयत्वलक्षणरूपभेदस्य अनेन सूत्रेण स्थापनासिद्धेः । किञ्च प्रणवस्योद्गीथ–शब्दविशेष्यतायां हेतुरोङ्कारशब्दस्योद्गीथावयवव्यतिरिक्तवृत्तित्वं व्याप्तिशब्दविवक्षितमिति इदमपि न साधीयः उत्पलातिरिक्तवृत्तित्वेऽपि नील–शब्दस्य विशेष्यसमर्पकत्वाप्रसिद्धेः, उत्पलविशेषणत्वं हि प्रसिद्धं ततश्चोत्पलस्य नीलविशेष्यत्ववदुद्गीथस्य प्रणवविशेष्यत्वमप्यविरुद्धं स्यात्, अत उत्तरविद्यास्वनुगम एव उद्गीथशब्दस्य प्रणवविषयत्वे समञ्जसो हेतुः । अतः सूत्रस्य यथोक्तार्थपरत्वं पूर्वाधिकरणशेषत्वं च युक्तम् । अन्येषामैकाधिकरण्यमेवाभिमतं योजनामात्रे वैषम्यम्

१ वाचकशब्देनेति पा० ।

अन्यथात्वं विद्याभेद इति व्याख्यातं तदयुक्तम् अन्यत्वमित्यनुक्तेः, शब्दभेदादिति पाठभेदं कृत्वा त्वन्न उद्गायस्व उद्गीथ उपासाञ्चक्रिरे इति प्रथमाद्वितीयाविभक्तिभेदादिति व्याख्यातं नाविशेषादिति विभक्तिभेदेऽप्यर्थाभेदादित्युक्तं, तच्चायुक्तं रूपभेदाद्विद्याभेदस्य शङ्कासूत्रविवक्षितत्वे सम्भवति विभक्तिभेदादिति शङ्काऽभावात्तद्दूषणव्याख्यानस्य मन्दत्वात्, अर्थैकत्वेऽपि तमुपासीत स उपास्य इति विभक्तिभेदसम्भवस्य स्फुटत्वात्, उपदेशभेदान्नेति चेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधादिति विभक्तिभेदकृतशङ्कायाः पूर्वमेव परिहृतत्वाच्च अतो रूपभेदप्रतिपादकवाक्यादिति व्याख्यानमुचितं प्रकरणभेदात्—प्रकारभेदादिति चातीवास्वरसं प्रकरणशब्दरूढिभङ्गात् भेदशब्दाध्याहाराच्च । अन्यथात्वाधिकरणं समाप्तम् ॥

सर्वाभेदाधिकरणम् । **सू० सर्वाभेदादन्यत्रेमे ॥ १० ॥**

मू० छान्दोग्यवाजसनेयकयोः प्राणविद्याऽऽम्नायते, "यो ह वै ज्येष्ठं श्रेष्ठं च वेद ज्येष्ठश्च ह वै श्रेष्ठश्च भवति प्राणो ह वाव ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्चे"त्यादि, तत्र ज्यैष्ठ्यश्रैष्ठ्यगुणकं प्राणमुपास्यं प्रतिपाद्य वाक्चक्षुः श्रोत्रमनस्सु वसिष्ठत्वप्रतिष्ठात्वसंपत्त्वायतनत्वाख्यान् गुणान् प्रतिपाद्य वागादीनां देहस्य च प्राणायत्तस्थितित्वेन तदायत्तवृत्तिकार्यत्वेन च प्राणस्य श्रैष्ठ्यं प्रतिपाद्य वागादिसम्बन्धितया श्रुतान् वसिष्ठत्वादीन् गुणांश्च प्राणसम्बन्धितया प्रतिपादयन्ति, एवं छान्दोग्यवाजनेयकयोर्ज्यैष्ठ्यश्रैष्ठ्यगुणको वसिष्ठत्वादिगुणकश्च प्राण उपास्यः प्रतिपाद्यते, कौषीतकीनां तु प्राणविद्यायां तथैव श्रैष्ठ्यज्यैष्ठ्यगुणकः प्राण उपास्यः प्रतिपादितः, न पुनर्वसिष्ठत्वादयो वागादि-

सम्बन्धिनो गुणाः प्राणसम्बन्धितया प्रतिपादिताः, तत्र संशयः किमत्र विद्या भिद्यते? उत ने? ति किं युक्तं भिद्यते इति कुतः रूपभेदात् यद्यप्युभयत्र प्राण एव ज्यैष्ठ्य-श्रैष्ठ्यगुणक उपास्यः प्रतीयते तथाऽप्येकत्र वशिष्ठत्वा-दिभिरपि गुणैर्युक्तः प्राण उपास्यः प्रतीयते ॥

टी० सू० सर्वाभेदादन्यत्रेमे ॥ १० ॥ पूर्वाधिकरणे दृष्टिविशेषणतया प्राणः प्रस्तुतः तद्विषयस्वतन्त्रोपासनं निरूप्यत इति सङ्गतिः, छान्दोग्ये इत्या-दिना विषयः शोध्यते "प्रशस्य श्र इति" प्रशस्य—शब्दस्य श्रादेशाच्छ्रैष्ठ्यं प्रश-स्यत्वं "ज्य चे"ति सूत्रेण प्रशस्य शब्दस्य ज्यादेशः, वृद्धस्य चेति सूत्रेण वृद्ध—शब्दस्य ज्यादेशः, तस्मादत्र ज्यैष्ठ्यं प्रवृद्धत्वं वसिष्ठप्रतिष्ठासम्पदायतनश-ब्दैर्वाक्चक्षुश्श्रोत्रमनसां यथाक्रमं तत्तत्कार्यजननसामर्थ्यानि विवक्षितानि किं कौषीतकीप्राणविद्याछान्दोग्यवाजसनेयकोक्तप्राणविद्यातो भिद्यते? न वे? ति किमुभयत्र वेद्यैक्यमुत ने? ति किमुयत्र वसिष्ठत्वादिगुणकमुपासन? मुत कौषीतकीनां तद्विधुर? मिति यदहं वसिष्ठास्मि त्वं तद्वसिष्ठोऽसीत्य-नुवादाभावेऽपि वागादीनां प्राणाधीनत्वाभिधानं वसिष्ठत्वादिप्राप्तिं प्राणस्य गमयति ने? ति न चेत् कौषीतकीप्राणविद्यायां वसिष्ठत्वाद्य-प्राप्तेरुपासनस्य अतद्विषयत्वात् तद्विषयत्वातद्विषयत्वयोर्विद्याभेदः[1], गम-यति चेत् कौषीतकीनामपि वसिष्ठत्वादिप्राप्तेरुपासनस्य तद्विषयत्वेन रूपभेदाभावादैक्यमिति[1] ।

भू० इतरत्र तु तद्विधुर इत्युपास्यरूपभेदाद्विद्याभेद इति प्राप्ते ब्रूमः—सर्वाभेदादन्यत्रेमे, नात्र विद्याभेदः अन्यत्र कौषीतकीनां प्राणविद्यायामपि इमे वसिष्ठत्वादयो गु-णा उपास्याः सन्ति कुतः सर्वाभेदात प्रतिज्ञातप्राणज्यैष्ठ्य-

१ तद्विषयातद्विषययोर्विधयोर्भेद इति पा० ।

श्रैष्ठ्योपपादनप्रकारस्य सर्वस्य तच्चाप्यभेदात्तथा हि छ-न्दोगवाजसनेयिनां प्राणविद्यायाम् "एता ह वै देवता अहं-श्रेयसे व्यूदिरे अहंश्रेयसे विवदमाना" इति चोपक्रम्य वागाद्येकैकापक्रमणे अन्येषां सप्राणानामिन्द्रियाणां श-रीरस्य च स्थितिं तत्तत्कार्यं चाविकलं प्रतिपाद्य प्राणो-त्क्रमणे सर्वेषां विशरणमकार्यकरत्वं चाभिधाय सर्वेषां प्राणाधीनस्थितित्व-तदधीनकार्यत्वाभ्यां प्राणस्य ज्यैष्ठ्य-मुपपादितम्, एवमुपपादितं वागादिकार्यस्य प्राणाधीन-त्व"मथ हैनं वागुवाच यदहं वसिष्ठाऽस्मि त्वं तद्वसिष्ठो-ऽसीत्यादिना वागादिभिरनूद्यते, कौषीतकीनां प्राणवि-द्यायामपि प्राणज्यैष्ठ्यश्रैष्ठ्यप्रतिपादनाय वागादिषु वसि-ष्ठत्वादयः प्रतिपादिताः । "अथ हेमा देवताः प्रजापतिं पितरमेत्याब्रुवन् कोवै नः श्रेष्ठ" इत्यादिना वागादिगता गुणा वागादयश्च देहश्च प्राणाधीन इति प्राणस्य ज्यै-ष्ठ्यमुपपादितं वागादिभिः स्वस्वगुणानां वसिष्ठत्वादी-नां प्राणाधीनत्वानुवादमात्रं तु न कृतं नैतावता रूपभे-दः वागादीनां वसिष्ठत्वादिगुणान्वितानां प्राणाधीनका-र्यत्वोपपादनेनैव प्राणस्य वागादिवसिष्ठत्वादिगुणहेतुत्वस्य सिद्धत्वात्, तदेव हि प्राणस्य वसिष्ठत्वादिगुणयोगित्वं यद्वागादिवसिष्ठत्वादिहेतुत्वम्, गुणयोगित्वम्, अतोऽ-त्रापि वसिष्ठत्वादिगुणयोगात् प्राणो ज्येष्ठःप्रतिपन्न इति नास्ति विद्याभेदः, ॥ सर्वाभेदाधिकरणं समाप्तम् ॥

टी० इतरत्र तु व्यूदिरे इति स्वप्रकरणस्थगुणेन नैराकाङ्क्ष्यादिति भावः । व्यूदिरे इति छान्दोग्यपाठः विवदमाना इति वाजिनां पाठः, व्यूदिरे-विवादं चक्रुः, यदहं वसिष्ठाऽस्मि त्वं तद्वसिष्ठोऽसीति यदहं यत्स्वकार्यकरणसमर्थोऽस्मि तस्य त्वधीनत्वात्त्वमेव तत्कार्यसामर्थ्यमित्यर्थः । परे तु वागादिगता गुणा वसिष्ठत्वादयः इमे वसिष्ठत्वादयो गुणा अन्यत्रापि भवन्ति सर्वशाखासु प्राणविज्ञानस्याभेदात्, अभेदश्च प्राणसंवादादिसारूप्यादिति व्याचख्युः, न च श्रुतहानिरश्रुतकल्पना वा स्वदेशे प्रसिद्धा देवदत्तगुणा देशान्तरेऽपि ह्यभियोगविशेषात् प्रसिद्धा भवन्तीति च परिहृतं तत्र विज्ञानस्याभेदः शाब्दश्चेत्तदुपपादकसारूप्यकथोक्तिर्न स्यात् अभेद-शब्देन सारूप्यविवक्षायां सर्वाकारसारूप्यं विवक्षितं चेद्विज्ञानसारूप्यं गुणसारूप्यनिबन्धनं, तत्सारूप्यं च न वसिष्ठत्वाद्यनन्वये सिध्यतीति हेत्वसिद्धिः स्यात्, अतस्तत्परिहारायमुपपादनप्रकारस्य सर्वस्याभेदादिति व्याख्यानं निराकाङ्क्षत्वान्निःसंशयत्वाच्चायुक्तमुक्तं देवदत्तगुणप्रसिद्धिदृष्टान्तश्चातिप्रसङ्गादनादृतः सर्वत्र प्राणविज्ञानस्य ज्येष्ठश्रेष्ठगुणयुक्तस्य प्रत्यभिज्ञानादित्यपरे, ततोऽप्युपपादनसारूप्यादित्युचित तत्र वसिष्ठत्वादिप्राप्तावसाधारणहेतुत्वात् । न चैकं प्रतिशिष्यत इति सर्वादृश्यत्वमकिञ्चित्करमिति वाच्यम् । अतः सर्वसाधारणत्वात् पादाद्याधिकरणाभिप्रेतमित्यत्रानुक्तिः । अन्ये तु फलभेदाद्विद्याभेद इति पूर्वपक्षं वर्णयन्ति "एकत्र हि ज्येष्ठश्च ह वै श्रेष्ठश्च भवती"ति श्रुतम् । अन्यत्र तु "तथैवैनं विद्वान् सर्वेषां भूतानां प्राणमेव प्रत्यगात्मानमभ्युपगम्य सहैव तैः सर्वैरस्माल्लोकादुत्क्रामति स वायुप्रतिष्ठ आकाशात्मा स्वरेति स तद्भवति यत्रैतद्देवतास्तत् प्राप्य तदमृतो भवति यदमृता देवता" इति श्रुतम् । उभयत्र प्राणदेवतासु सायुज्यस्यैव प्रधानफलत्वाज्ज्येष्ठश्रैष्ठ्यगुणसम्बन्धस्य फलस्य प्रधानफलेऽन्तर्गतत्वादित्यर्थः । अतो गुणा वसिष्ठत्वादय उपसंहार्या इति सिद्धान्तयन्ति, फलभेदाद्विद्याभेदवर्णनमेव युक्तम् न तु वसिष्ठत्वादिगुणानन्वयात्, गुणोपसंहारानुपसंहारौ हि भेदाभेदफलभूतौ न तु भेदाभेदोपपादकाविति, अत्र ब्रूमः अत्र स्वरेति स

तद्भवतीति स्वर्गाधिपतित्वमुक्तं स राड्भवदितिवत् स्वर्गाधिपत्यं श्रैष्ठ्यान्तर्गतम् । अमृतत्वं चिरकालस्थितिरूपतया ज्यैष्ठ्यान्तर्गतं, वृद्धतमत्वं हि ज्यैष्ठ्यम्, इदं च आदरादलोपः उपस्थितेऽतस्तद्वचनादित्यत्र वक्ष्यमाणन्यायसिद्धं, तत्र हि जक्षणादीनां सत्यसंकल्पत्वरूपफलान्तर्भावो वक्ष्यत इति, तेन न्यायेन फलान्तर्भावसम्भवनेन फलभेदाप्रतीतिर्भाष्ये तदुपन्यासाभावः उपस्थितेऽत इति सूत्रस्य योजनान्तरं तु तत्रैव निरसिष्यते, अतः कृतकरत्वस्यावर्जनीयत्वादिह फलभेदावर्णनं तत्परिहारानुक्तिश्च । सर्वाभेदाधिकरणं समाप्तम् ॥ मध्ये सङ्गतिविशेषेण प्रस्तुतमधिकरणान्तरं व्याचिख्यासुः प्राणविद्याङ्गविषयनिरूपणस्य पश्चात् करिष्यमाणत्वमाह "प्राणविद्याङ्गे"ति, अनन्तराधिकरणसङ्गतिमाह "यथा प्राणस्ये"ति, ।

सू० प्राणविद्याङ्गविषयमन्यदपि निरूपणमनन्तरमेव करिष्यते, यथा प्राणस्य वसिष्ठत्वाद्यनुसन्धानेन विना ज्यैष्ठ्यश्रैष्ठ्यानुसन्धानानुपपत्तेरनुक्तानामपि वसिष्ठत्वादीनां कौषीतकीप्राणविद्यायां प्राप्तिस्तथा ब्रह्मस्वरूपानुसन्धानं यैर्गुणैर्विना नोपपद्यते ते ब्रह्मविद्यासु सर्वास्वनुसन्धेया इत्ययमर्थः प्रतिपाद्यते—

आनन्दाद्यधिकरणम् । **सू० आनन्दादयः प्रधानस्य ॥११॥**

अत्र ब्रह्मस्वरूपगुणानां सर्वासु परविद्यासूपसंहारोऽस्ति नेति विचार्यते, अप्रकरणाधीतानामुपसंहारे प्रमाणाभावात् प्रकरणश्रुतानामेवोपसंहार इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः आनन्दादयः प्रधानस्य, अभेदादिति वर्त्तते. प्रधानस्य गुणिनो ब्रह्मणः सर्वेषूपासनेष्वभेदात् गुण्यपृथग्भावाद्गुणानां सर्वत्रानन्दादयस्तद्गुणा उपसंहर्त्तव्याः, एवं तर्हि गुण्यपृथग्भावादेवानन्दादिवत् प्रियशिरस्त्वादयोऽपि तस्य प्रि-

यमेव शिर इत्यादौ ब्रह्मगुणत्वेन श्रुताः सर्वत्र प्रसज्ज्येरन्, नेत्याह—

सू० प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरुपचयापचयौ हि भेदे ॥ १२ ॥

ब्रह्मस्वरूपगुणानां प्राप्तावुच्यमानायां प्रियशिरस्त्वादीनामप्राप्तिः तेषामब्रह्मगुणत्वात् ब्रह्मणः पुरुषविधत्वरूपणमात्रान्तर्गतत्वात् प्रियशिरस्त्वादीनाम् ।

टी० अनुक्तानामपीति त्वं तद्वसिष्ठ इति वा प्राणो वसिष्ठ इति वा वेदृशवचनव्यक्त्याऽनुक्तानामित्यर्थः । सू० आनन्दादयः प्रधानस्य ॥ ११ ॥ स्वरूपगुणानां—स्वरूपप्रतीत्यनुबन्धिगुणानामित्यर्थः । किमानन्दादयो गुणाः सर्वासु विद्यासु उपसंहार्या? उत यत्र श्रूयन्ते तत्रैवे? ति, किमानन्दादीनामैश्वर्यादिवत् गुणपृथक्स्थितिमात्रम्? उत ब्रह्मस्वरूपवत् प्रतीत्यनुबन्धित्व? मिति, फलफलिभावः स्फुटः, अप्रकरणेति स्वप्रकरणे समानप्रकरणे चानधीतानामुपसंहारेऽतिप्रसङ्गादिति भावः । अभेदादिति वर्त्तत इति सर्वाभेदादन्यत्रेमे इति सूत्रस्याऽभेद—शब्दोऽत्रानुवर्त्तत इत्यर्थः । सर्वाभेदादिति समस्तस्याप्यभेद—शब्दस्यानुवर्त्तनमुपपद्यते बुद्ध्या तावतोंऽशस्य निष्कृष्य परामर्शात्, यथा अथ शब्दानुशासनं केषां शब्दानामित्यत्रानुशासन-शब्दस्येति भावः । सौत्रं प्रधान-शब्दं व्याचष्टे "गुणिन" इति, अभेदादैक्यात् अभेदादित्यनेन फलितमाह "गुणपृथगि"ति, गुणानामिति साधारणशब्दनिर्देश उत्तरसूत्रशङ्कोत्थानार्थः आनन्दादयः आनन्दत्वादयः द्व्येकयोरितिवत् भावप्रधानो निर्देशः । अन्तरसूत्रशङ्कामाह "एवं तर्ही"ति, सू० प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरुपचयापचयौ हि भेदे ॥ १२ ॥ अब्रह्मगुणत्वात्, ब्रह्मगुणत्वाभावात्, तदेवोपपादयति "ब्रह्मण" इति, भेदपदं व्याचष्टे—

सू० अन्यथा शिरःपक्षपुच्छाद्यवयवभेदे सति ब्रह्मणोऽप्युपचयापचयौ प्रसज्येयातां, तथा च सति सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यादि विरुध्यते । नन्वेवमेव ब्रह्मसम्बन्धिनामैश्वर्यगाम्भीर्यौदार्यकारुण्यादीनां गुणानामनन्तानां गुण्यपृथक्स्थितत्वमात्रेण तत्राश्रुतानामप्युपसंहारे सति सर्वे सर्वत्र प्रसज्येरन्, आनन्त्यादुपसंहाराशक्तिश्च तत्राह-

टी० "अन्यथे"ति, ततः किमित्यत्राह "तथा चे"ति, आदिशब्दादस्थूलमनण्वह्रस्वमित्यादिवाक्यानि गृह्यन्ते, । नन्वस्यां योजनायां विग्रहविशेषनित्यत्वाद्यभ्युपगमो विरुध्यते शिरःपक्षाद्यवयवभेदे सत्युपचयापचयप्रसङ्गोक्तेः, अतोऽ[1]न्यत्र कृतं योजनान्तरमेव वरं नैवं, योजनान्तरानुपपत्तेर्वक्ष्यमाणत्वात्, अस्यां योजनायां कस्यचिदपि विरोधस्याभावाच्च, तथा हि नात्र कालभेदेन ह्रासवृद्धिपरावुपचयापचय-शब्दौ किं त्वापेक्षिकप्रचितत्वाप्रचितत्वतारतम्यपराविति सर्वव्याख्यातृसंमतमिदम्, अतः कालभेदानपेक्षौ प्रकोष्ठाङ्गुल्योरिव पीनत्वकृशत्वरूपौ उपचयापचयौ सूत्रेण प्रसञ्जनीयतया विवक्षितौ प्रकोष्ठाङ्गुल्यादयो ह्यवयवाः पीनाः कृशाश्चोपलभ्यन्ते, न च तेषां स्थूलत्वकृशत्वे कालभेदायत्ते कालभेदाधीनवृद्धिह्रासविवक्षायां हि नित्यत्वविरोधः । किञ्च न तावदन्तवत्त्वं साक्षादेव सूत्रेण प्रसञ्जनीयतया विवक्षितम्, उपचयापचयशब्दयोस्तद्वाचित्वाभावात्, शिरःपक्षादिमत्त्वस्यान्तवत्त्वे प्रयोजकत्वाभावाच्च ईश्वरसंजिहीर्षाविषयत्वादिकं हि तत्र प्रयोजकं, नाप्यवयवप्रवेशनिर्गमौ प्रसञ्जनीयौ नित्यविग्रहेऽपि तयोरिष्टत्वात्, परमव्योमनि लये हि भगवद्विग्रहे तदंशभूतव्यूहविभवादिविग्रहप्रवेशनिर्गमौ प्रामाणिकौ, एवमपि परिमाणतारतम्यप्रसङ्गो विग्रहस्य दुर्वार इति चेन्न विकल्पासहत्वात्, किं कालभेदायत्तं परिमाणतारतम्यं विवक्षितम्? उत स्वेच्छायत्तं? न प्रथमः हिरण्यगर्भ-सन-

[1] व्याख्यान्तरकृतं योजनान्तरमेव वरम् ।

क–सनन्दादिदेहेष्वापलयादेकरूपेषु व्यभिचारात् द्वितीयेऽपि किमिच्छया परिमाणतारतम्यार्हत्वं प्रसञ्जनीयं तर्हीष्टप्रसङ्गः स्यात्, तदंशभूतेषु विग्रहेषु बाल्ययौवनवामनत्वमहीयस्त्वादिदर्शनात्, यदि देशविशेषावच्छिन्नस्येश्वरविग्रहविशेषस्य तत्तारतम्यं तद्ग्राह्यभावादनुपपन्नम्. अतः स्थूलत्वकृशत्वरूपं प्रदेशभेदेन युगपद्गाविपरिमाणतारतम्यमस्थूलत्वादिश्रुतिविरुद्धं स्वरूपे प्रसञ्जनीयतया विवक्षितमिति न कश्चिद्विरोध इति ॥ अनन्तरसूत्रस्य शङ्कामाह–"नन्वि"ति एवमेवेत्येवकारः एवमेव प्रसज्येरन्नित्युत्तरत्रान्वयात् प्रसङ्गस्यावर्जनीयत्वपरः, ब्रह्मसम्बन्धिनामेवेत्यत्रैवकारोऽब्रह्मसम्बन्धित्वव्यावर्त्यार्थः, । ततश्चैश्वर्यादीनां वास्तवत्वसिद्धिर्विवक्षिता भवति ॥

सू० इतरे त्वर्थसामान्यात् ॥ १३ ॥

भा० तु–शब्दश्चोद्यं व्यावर्त्तयति, इतरे त्वानन्दादयोऽर्थसामान्यात्सर्वत्रानुवर्त्तन्ते, ये त्वर्थसमाना अर्थस्वरूपनिरूपणधर्मत्वेनार्थप्रतीत्यनुबन्धिनस्तेऽर्थस्वरूपवत्सर्वत्रानुवर्त्तन्ते, ते च गुणाः सत्यज्ञानानन्दामल[1]त्वादयः यतो वा इमानीत्यादिना जगत्कारणतयोपलक्षितं ब्रह्म सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म आनन्दो ब्रह्मेत्यानन्दादिभिश्च स्वरूपतो निरूप्यते, अत उपास्यब्रह्मस्वरूपावगमाय सर्वासु विद्यास्वानन्दादयोऽनुवर्त्तन्ते । ये तु निरूपितस्वरूपस्य ब्रह्मणः कारुण्यादयो गुणाः प्रतिपन्नास्तेषां गुण्यपृथक्स्थिति[2]त्वेऽपि प्रतीत्यनुबन्धित्वाभावात् ये यत्र श्रुतास्ते तत्रोपसंहार्या इति निरवद्यम् । यद्युपचयापचयप्रसङ्गात् प्रियशिर-

१ सत्यज्ञानानन्दामलत्वानन्तत्वानि इति पा० ।

२ गुण्यपृथक्स्थितत्वेऽपीति पा० ।

स्त्वादयो ब्रह्मणः पुरुषविधत्वनिरूपणमात्रार्थाः न तु ब्रह्मगुणाः तथैवनथारूपस्य ब्रह्मणस्तथात्वेन रूपणं किमर्थं क्रियते, अतथाभूतस्य हि तथात्वरूपणे केन चित्प्रयोजनेन भवितव्यं यथ ऽऽत्मानं रथिनं विद्धीत्यादिनोपासकस्य तदुपकरणानां च रथिरथादित्वरूपणमुपासनोपकरणभूतशरीरेन्द्रियादिवशीकरणार्थं क्रियत इत्युक्तं, न चेह तथाविधं किञ्चित्प्रयोजनं दृश्यत इति बलाद्ब्रह्मगुणत्वं प्रियशिरस्त्वादीनामभ्युपेत्यं तत्राह–

टी० सू· इतरे त्वर्थसामान्यात् ॥ १३ ॥ अर्थस्वरूपनिरूपणधर्मत्वेनार्थप्रतीत्यनुबन्धिन इति अर्थस्वरूप–शब्देन धर्मिस्वरूपमुच्यते "अर्थस्वरूपवद्भातिस माधिः सोऽभिधीयत" इति हि शौनकवचनम्, अर्थप्रतीतिकाले प्रतीयमानत्वनियमः सामान्यशब्दाभिहितं साम्यमित्यर्थः । तेषामानन्त्यादसम्भवशङ्कां परिहरन् शक्योपसंहारतां दर्शयति "ते चे"ति, तेषामर्थप्रतीत्यनुबन्धित्वं श्रुत्या दर्शयति "यतो वा"इति, जगत्कारणतयोपलक्षितमिति केषुचिदुपासनेषु जगत्कारणत्वमनुसन्धेयं तज्जलानिति शान्त उपासीतेत्यादिवाक्यविहितेषु केषुचित्, एवं च सति ·यत्रानुसन्धेयं तत्र ज्ञाप्यान्तर्गतत्वात् जगत्कारणत्वं विशेषणं यत्र त्वननुसन्धेयं तत्रोपलक्षणं ज्ञाप्यानन्तर्गतत्वात्, अत एव हि जन्मादिसूत्रभाष्ये उपलक्षणत्वं विशेषणत्वमपि कारणत्वस्याङ्गीकृतं, प्रकृतिपुरुषकालविशिष्टस्य लक्षणं जगत्कारणत्वं तत्र विशेष्यांशस्य लक्षणमानन्दादयः, तत्र विशिष्टानुसन्धाने कारणत्वमनुसन्धेयं न तु विशेष्यानुसन्धान इत्यभिप्रायेण उपलक्षितमित्युक्तम्, अमलत्वश्रुतिर्निष्कलं निष्क्रियम् अपहतपाप्मे यादिर्द्रष्टव्या, स्वरूपतः–असाधारणाकारेण । अनन्तरसूत्रशङ्कामाह "यदी"ति, अतथाभूतस्य तस्य तथात्वरूपणे प्रयोजनं ·दृष्टमत्र तु प्रयोजनाभावात् प्रियशिरस्त्वादिकं न रूपणमात्रमपि तु गुण एवेत्यर्थः ॥

सू० आध्यानाय प्रयोजनाभावात् ॥ १४ ॥

भा० प्रयोजनान्तराभावादध्यानायायं रूपणोपदेशः क्रियते आध्यानमनुचिन्तनमुपासनमुच्यते ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यचोपदिष्टाध्यानरूपवेदनसिद्धये ह्यानन्दमयब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थम् आनन्दमयं ब्रह्म प्रियमोदादिरूपेण विभज्य शिरःपक्षादित्वेन रूपयित्वोदिश्यते, यथा अन्नमयः पुरुषोऽयं देहः शिरःपक्षपुच्छादिभिस्तस्येदमेव शिर इत्यादिना बुद्धावारोप्यते, यथा च प्राणमयमनोमयविज्ञानमयास्तस्य प्राण एव शिर इत्यादिना प्राणाद्यवयवैर्बुद्धावारोप्यन्ते, एवमेवैभ्योऽर्थान्तरभूतस्तन्तरात्माऽऽनन्दमयोऽपि प्रियमोदादिभिरेकदेशैः शिरःप्रभृतित्वेन रूपितैराध्यानाय बुद्धावारोप्यते, एवमानन्दमयोपलक्षणत्वात् प्रियशिरस्त्वादीनां न सर्वदाऽऽनन्दमयप्रतीतावनुवर्त्तन्ते, ॥

सू० आत्म-शब्दाच्च ॥ १५ ॥

अन्योऽन्तर आत्मानन्दमय इत्यात्म—शब्देन निर्देशादात्मनश्च शिरःपक्षपुच्छासम्भवात् प्रियशिरस्त्वादयस्तस्य सुखप्रतिपत्त्यर्थं रूपणमात्रमिति गम्यते। नन्वन्योऽन्तर आत्मा प्राणमयोऽन्योऽन्तर आत्मा मनोमय इत्यात्म—शब्दस्याऽनात्मस्वपि पूर्वं प्रयुक्तत्वादन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमय इत्यात्म—शब्दस्यात्मविषयत्वं कथं निश्चीयते तत्राह—

सू० आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात् ॥ १६ ॥

अन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमय इत्यत्रात्म-शब्देन परमात्मन एव ग्रहणम् इतरवत्, यथा इतरत्र आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् स ऐक्षत लोकान्नु सृजा" इत्यादिष्वात्म-शब्देन परमात्मन एव ग्रहणं तद्वत्, कुत एतत् ।

टी० सू० आध्यानाय प्रयोजनाभावात् ॥ १४ ॥ आध्यानमनुचिन्तनमिति "स्याच्चिन्ता स्मृतिराध्यान"मिति हि नैघण्टुकाः, उपासनोपयोगिशास्त्रजन्यज्ञानसिद्ध्यर्थमित्यर्थः । परोक्षार्थस्य बुद्धावारोपणं शिरःपक्षादिरूपणादेव हि भवति, प्रियमोदादिभिरेकदेशैरिति, अतिशयितसुखानामपि ब्रह्मसुखैकदेशत्वेन ब्रह्मणोऽपरिच्छिन्नसुखत्वमुक्तं भवतीति भावः । न सर्वेदेति शास्त्रेण प्रतिपत्तौ बुद्ध्यारोहणाय प्रियशिरस्त्वादि प्रतिपत्तव्यम् एवमपरिच्छिन्नानन्दे प्रतिपन्ने सत्युपास्तौ प्रियशिरस्त्वादिकं नानुसन्धेयमित्यर्थः । सू० आत्मशब्दाच्च ॥ १५ ॥ आत्मनो निरवयवत्वप्रसिद्धिमुपजीव्य प्रवृत्तमिदं सूत्रमित्यभिप्रायेणाह "आत्मनश्चे"ति, अनन्तरसूत्रस्य शङ्कामाह "नन्वि"ति, । सू० आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात् ॥ १६ ॥ इतरवदिति, आत्मा वा इदमित्यादिष्वपि ।

मू० उत्तरात् सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेत्यानन्दमयविषयादुत्तराद्वाक्यात् ॥

सू० अन्वयादिति चेत्स्यादवधारणात् ॥ १७ ॥

पूर्वत्र प्राणमयादिष्वनात्मस्वात्मशब्दान्वयदर्शनान्नोत्तरान्निर्देशं शक्य इति चेत् स्यादवधारणात्, स्यादेव निश्चयः कुतः अवधारणात् पूर्वत्रापि तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत इति परमात्मन एव बुद्ध्याऽवधारितत्वादन्नमयादन्तरे प्राणमये प्रथमं परमात्मबुद्धिरवतीर्णा, तदनन्तरं च प्राणमयादन्तरे मनोमये, ततो विज्ञानमये

तत आनन्दमये प्रक्रान्ता परमात्मबुद्धिस्तदन्तराभावादुत्तराच्च सोऽकामयतेति वाक्यात् प्रतिष्ठितेत्युपक्रमे ऽप्यपरमात्मनि परमात्मबुद्ध्याऽऽत्म–शब्दान्वय इति निरवद्यम् ॥

आनन्दाद्यधिकरणं समाप्तम् ॥

टी० उत्तरात् स ईक्षतेत्यादिवाक्यात् परमात्मन एव ग्रहणमित्यर्थः । सू० अन्वयादिति चेत् स्यादवधारणात् ॥ १७ ॥ पूर्वत्रेत्यादि उपक्रमाधिकरणन्यायेन पूर्वानुसारेण उक्तं नेयं तस्मादुत्तरवाक्यात् पूर्वस्यात्मविषयत्वं न निश्चेयमित्यर्थ । स्यादित्यादि परमात्मन एव बुद्ध्यावधारितत्वात् विषयीकृतत्वात्, एवमुपक्रमोपक्रमे परमात्मन एवात्मबुद्धिविषयत्वाच्चोत्तरवाक्यस्योपक्रमबाध इत्यर्थः । तर्हि मध्ये त्वपरमात्मनि परमात्मवाचिशब्दः कथमित्यत्राह "अन्नमया"दिति, प्राणमयादिष्वप्यात्म–शब्दोऽपरमात्मबुद्ध्योपचारतो न प्रयुक्तः, अपि तु परमात्मबुद्ध्यैव प्रयुक्तः, अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानामिति तत्तदन्तःप्रवेशेन नियन्तृत्वं ह्यात्मत्वं, तत्र प्राणमयेऽन्नमयादन्तरत्वमात्रेण परमात्मबुद्धिर्जाता तस्याप्यन्तरदर्शनेन तत्रापि परमात्मबुद्धिर्जाता, पूर्वत्र तु निवृत्ता उत्तरोत्तरे तत्तदन्तरे चात्म-शब्दः प्रयुक्तः, यस्यान्यदन्तरं नास्ति ईक्षणादिकं च श्रुतं तस्मिन् परमात्म-बुद्धिरात्मशब्दश्च प्रतिष्ठितौ एवम[1]त्रापि परमात्मबुद्धिविषय एवात्मशब्द-योगादयमप्यात्म–शब्दः परमात्मविषय एवेति नात्रोपक्रमबाध इत्यर्थः । परे त्वानन्दरूपत्वविज्ञानघनत्वसर्वगतत्वसत्यत्वसर्वात्मत्वधर्माणां सर्व-विद्याऽननुगतत्वं पूर्वपक्षीकृत्य सर्वाभेदात् सर्वत्र ब्रह्मण एकत्वात्तेषां सार्व-सार्वत्रिकत्वमाहुः, तत्र भाष्ये तु सर्वात्मकत्वसर्वगतत्वयोः पृथगनुक्तिरानन्त्यान्तर्भावात्, सर्वाभेदादित्यत्राभेद–शब्दमात्रानुवृत्तिर्युक्ता । अथ शब्दानुशासनं केषां शब्दानामितिवत् सर्वस्याभेदात् सर्वत्राभेदादिति समासवैकल्प्यप्रसङ्गात् सर्वशब्दाननुवृत्तिः पूर्वाधिकरणेऽपि सप्तमीसमास इति चेन्न तदनुपपत्तेरुक्तत्वात्, प्रियशिरस्त्वेति प्रियं मोदः प्रमोद इति परस्परापेक्षया

[1] एवं पूर्वत्रापि इति पा० ।

भोक्त्रन्तरापेक्षया चोपचयापचयौ स्तः, अतः सजातीयविजातीयस्वगतभेदर-हिते ब्रह्मणि न प्रियशिरस्त्वादयः ते तु कोशधर्माः तथाऽपि ब्रह्मगुणत्वा-भ्युपगमेन न्यायः प्रदर्शितः संयद्वामत्वादीनामसार्वत्रिकत्वायेत्याहुः । तत्र कोशधर्मत्वं प्रागेव निरस्तं, ब्रह्मणो निर्भेदत्वं च प्रमाणविरुद्धमिति बहुश उक्तं, ब्रह्मगुणानां भोक्त्रन्तरगतमोदाद्यपेक्षया नापचयः, न तेषां वृद्धिरूपश्चोपचयोऽस्ति किन्तु सर्वेभ्योऽतिशयः स चैकरूपः, न च पर-स्परापेक्षया प्रकर्षापकर्षौ सर्वेषां स्वरूपतो विषयतश्च निरतिशयत्वात् अत उपचयापचयसङ्गाच्च विषेधः किन्तु शिरआदिभेदे सति स्थूलत्वकृशत्वा-न्वयप्रसङ्गादेवाब्रह्मगुणत्वं प्रियशिरस्त्वादीनामिति युक्तमन्यथा शिरःश-ब्दवैयर्थ्यं च स्यात्, प्रियमोदाद्यवाप्तिरिति तदा वक्तव्यम्, इतरे त्विति अर्थस्य ब्रह्मण एकत्वादित्यतोऽपि तुल्यत्वादिति तु स्वरनम्, आनन्दज्ञा-नादिशब्दा आनन्दत्वादिसमान्यमुखेन प्रवृत्ताः स्वार्थं परित्यज्याखण्डं वस्तु लक्षयन्ति, अत आनन्दादयः पदार्थाः सर्वेऽप्युपसंहर्तव्या इत्यप्य-युक्तं शब्दप्रमाणके वस्तुनि यथाशब्दं गुणाभ्युपगमस्य युक्तत्वात्, गुणा विवक्षयामेकेतरशब्दवैयर्थ्याद्, अतद्व्यावृत्तिमुखेन प्रतिपत्तेर्मुख्यार्थापवादा भावेनायुक्तत्वाच्च शङ्कितावचापवादाः प्रागेव परिहृताः आध्यानायेत्यधि-करणान्तरं वर्णितम्, इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था इत्यादिविषयः इन्द्रियादि-भ्योऽर्थादीनां प्रत्येकं परत्वं प्रतिपाद्यं तथा प्रतिपद्यत्वाद्वाक्यैकत्वासम्भ-वाद्वाक्यभेदो न दोषः इति पूर्वपक्षं कृत्वा वाक्यैकत्वसम्भवात् पुरुषस्य सर्वस्मात्परत्वं प्रतिपाद्यं प्रत्येकं परत्वप्रतिपादने प्रयोजनाभावात्, दश मन्वन्तराणीह तिष्ठन्तीन्द्रियचिन्तका इति स्मार्तफलानामिहाश्रुतत्वात्, वाक्यैक्ये सम्भवति तत्कल्पनेन वाक्यभेदायोगात्, परप्रतिषेधकाष्ठाश-ब्दादिभिः पुरुषप्रतिपत्त्यर्थत्वतात्पर्यावगमात् आत्म--शब्दाच्च, गूढोत्मा न प्रकाश इति दुरवगमतयोक्तस्यात्मनः प्रतिपत्त्यर्थत्वाच्चेति वर्णयन्ति आध्यान-शब्दश्च ध्यानपूर्वकसम्यग्दर्शनपर इति तदयुक्तं कृतकरत्वात् अवान्तरवाक्यभेदो दुरपह्नवः, महावाक्यैकत्वेन परमपुरुषपरत्वं चाधिक-रणद्वयेन समन्वयाध्याये चिन्तितं, न च बहूनान्ततस्ततः परत्वप्रतिपाद-

नस्य महावाक्यभेदकत्वमिह परिहर्त्तव्यं बहूनां प्राणमयादीनां तत्त-दन्तरत्वप्रतिपादनवन्मनुष्यगन्धर्वानन्दादीनां पूर्वपूर्वानन्दाधिकत्वप्रतिपा-दनवच्च महावाक्यैकत्वाविरोधस्य स्फुटतरत्वात्, आत्मगृहीतिरित्यादि चाधिकरणान्तरं वर्णितम् आत्मा वा इदमेक एवेत्यादिर्विषयः "स इमाँ-ल्लोकानसृजते"ति लोकस्य सृष्टिश्रवणात्तस्याश्च प्रजापतिकर्तृकत्वप्रसिद्धेः परमात्मविवक्षायां महाभूतादिसृष्टेर्वक्तव्यत्वादिह तदश्रवणादात्मैवेदमग्र आसीत् पुरुषविध इत्यादिष्वात्म–शब्दस्य सशरीरे हिरण्यगर्भेऽपि प्रयोग-दर्शनात्ताभ्यो गामानयत्ताभ्योऽश्वमानयदित्यादिव्यापाराच्च परमात्मव्य-तिरिक्तः कश्चिदिति पूर्वपक्षीकृत्यात्मन आकाश इत्यादिवदिहापि परमा-त्मगृहीतिरात्मत्वादेर्मुख्यत्वाच्च उत्तरात्स ईक्षतेति श्रवणात् लोकसृष्टि-प्रतिपादकवाक्यान्वयदर्शनाच्च पर इति चेत् न स्यादेव परः, एकत्वावधा-रणात्, लोकसृष्टिस्तु महाभूतसृष्ट्यनन्तरभाविनीति व्याचक्षते वर्णकान्तरं च कृतं, वाजसनेयके योऽयं विज्ञानमयः इत्यादि छान्दोग्ये सदेवेत्यादि च विषयः आम्नानवैषम्यादतुल्यार्थत्वं क्वचिदात्मशब्देनोपक्रमः अन्यत्र सच्छब्देनेति पूर्वपक्षं कृत्वा सद्विद्यायामप्यात्मगृहीतिः, यथा वाजसनेयि-नामुत्तरात्तादात्म्योपदेशात् उपक्रमेणान्वयात् तत्र च आत्म–शब्दाश्रवणा-न्नेति चेत् स्यादेवात्मगृहीतिः एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानावधारणात्, अन्यथा हि सद्विज्ञानेनात्मा न ज्ञातः स्यात्, सामान्यस्य सच्छब्दस्य विशेषाकाङ्क्षस्य विशेषनिष्ठतया तुल्यार्थत्वं युक्तमिति उभयथाऽप्यधिकरणं पादासङ्गतं, विद्याभेदाभेदविचारात्मकत्वाभावात्, आद्ये वर्णके समन्वयाध्याय एवायं विचारः प्राप्तः कारणविषयत्वात् कृतकरत्वं च यदा सतोऽपि ईक्षणादिना परमात्मत्वमीक्षणस्य चागौणत्वमात्म–शब्देन साधितं तदात्मविषये ईक्ष-णादियुक्तवाक्ये कः संशयः । अत एव द्वितीयवर्णकमप्यनपेक्षितम् ईक्षत्यधि-करणे सच्छब्दस्य प्रधानविलक्षणब्रह्मपरत्वं हि निरूपितं यदाऽर्थान्तररू-ढानामाकाशादिशब्दानामपि कारणवाक्यस्थानां परमात्मविषयत्वं स्था-पितं तदा साधारणस्य सच्छब्दस्य परमात्मविषयत्वे कः संशयः, उदाहर-णमप्ययुक्तं योऽयं विज्ञानमय इति वाक्यस्य जीवविषयत्वात्, प्रकरणस्य-

जीववाचिशब्दानां क्वचित् परमात्मसामानाधिकरण्यस्य कृतनिर्वाहत्वाच्च पूर्वमेव वर्णक्रमपरैरादृतम् अधिकरणभेदे सूत्रयोजनाभेदे च यद्दूषणजातमुक्तं तत्सर्वमपरेषां पक्षेऽपि समानम् । अन्ये तु आनन्दविज्ञानैश्वर्यतेजःशक्त्यादयो ब्रह्मद्वारेण सन्निधानोपपत्तेः सर्वत्रोपसंहार्याः । सत्यकामत्वादीनां तेषु गुणेषु यथायोगमन्तर्भाव इत्याहुः । भाष्ये त्वैश्वर्यशक्त्यादीनां पृथगनुक्तिरानन्त्येऽन्तर्भावात् । ते हि वस्त्वपरि[1]च्छेदौपयिकाः गुणतोऽप्यानन्त्यमनन्त—शब्देन विवक्षितमिति भाष्यविदां स्फुटं, प्रियशिरस्त्वेति प्रियमोदप्रमोदादीनाम् उपचयापचयात्मकत्वादंशभेदे सति ते सम्भवन्ति न ब्रह्ममात्रे तस्य निरस्तसमस्तविकल्पत्वात्, । आनन्दज्ञानादयोऽपि उपचयापचयरूपतया न सार्वत्रिका इति शङ्कायामाह "इतरे त्वि"ति, ऐश्वर्यादयोऽर्थसामान्याच्छक्तिरूपत्वाच्चोपचयापचयात्मकाः अतः सार्वत्रिकाः, एतदुक्तं भवति आदित्यादिस्थानभेदादधिष्ठेयभेदाच्च विषयभेदाच्च ऐश्वर्यज्ञानानन्दादीनामुपचयापचयात्मकतया तदवच्छिन्नतया ब्रह्मणोंऽशभेदः स्यात्, यैरुपचयापचयात्मकैर्गुणैर्गुणिभेदः न ते स्वा[2]भाविकाः ये ब्रह्ममात्रसम्बन्धिनः शक्तिमात्ररूपा गुणास्ते सर्वत्रोपसंहार्या इति, तदयुक्तम् अर्थसामान्यशब्दस्य शक्तिवाचित्वाभावात्, ब्रह्मगुणानां सर्वदा सर्वत्र स्वरूपतो विषयतश्चानवच्छिन्नत्वात् ज्ञानैश्वर्यादिशब्दानां शक्तिवाचित्वाभावाल्लयेऽपि तदवस्थप्रकृत्यादीनां ब्रह्मनियाम्यत्वधार्यत्वाद्"यस्य मृत्युः शरीरमि-त्यादि शरीरशरीरिभावश्रुतिसिद्धत्वाच्च, अत उपचयापचयरूपत्वाभावात् गुणानामधिष्ठेयादिभेदेऽपि नांशभेदः, तथा भवद्भिरेव न स्यानत इत्यत्र तस्मादाध्यात्मादिस्थानभेदेन भेद इति वदद्भिरुपपादितं च । किञ्च ईश्वरस्यैव ह्यधिष्ठेयभेदाद्भेदः तस्य तत्कृतांशभेदाभावेऽभिहिते स एव ब्रह्मेति स्यात्, ब्रह्मणि निर्भेदत्वाभ्युपगमात् तस्य चेश्वरे दृष्टत्वात्, ततश्च गुणिभेदकगुणप्राप्त्यनुपपत्तेः शक्तिमात्ररूपगुणानुवृत्तिरित्यनुपपन्नम् । आध्यानायेति चाधिकरणान्तरमाहुः कठवल्ल्यां यच्छेद्वाङ्मनसी इत्याद्युक्तेन्द्रि-

१ वस्त्वपरिच्छेदौपयिकः इति पा० ।
२ सार्वत्रिकः इति पा० ।

यसंयमनं शिरःपक्षपुच्छादिकल्पनं च विषयः ध्यानविध्यसन्निधानात् तत्त्वप्रतिपत्त्यर्थमिति पूर्वपक्षः तमेकनेमीत्यादौ चक्रत्वपरिकल्पनस्य तत्त्वानां ब्रह्मावयवत्वज्ञापनवत् प्रयोजनान्तराभावात् ज्ञानात्मनि अन्योऽन्तर आत्मेत्यात्मव्यपदेशस्य ध्यानार्थतया सङ्गतत्वात् ब्रह्मविदाप्नोति परं दृश्यते त्वग्र्ययेति ध्यानविधेः सन्निहितत्वादसन्निधानेऽप्युत्कृष्टान्वयोपपत्तेर्ध्यानार्थमिति सिद्धान्तितं तत्तावत्कठवल्ल्यामयुक्तम् इन्द्रियसंयमनरूपप्रयोजनस्य विद्यमानत्वात् । तर्हि प्रतिसर्गक्रमस्य प्रतीयमानस्याविवक्षाप्रसङ्ग इति चेत् न प्रतिसर्गक्रमपरमित्यनुपपत्तेः, सा च प्रागेव दर्शिता तैत्तिरीयके च येऽन्नं ब्रह्मोपासते ये प्राणं ब्रह्मोपासत इत्युपास्तेरर्वाचीनफलानां च श्रुतत्वेन संशय एव नास्ति, शिरःपक्षाद्यवयवोपासनस्य ब्रह्मोपासनाङ्गत्वमुपपाद्यमिति चेत् न तस्याशक्योपपादनत्वात् । तच्च तत्त्वप्रतिपत्तिरूपदृष्टफले सम्भवत्यदृष्टकल्पनाऽनुपपत्तेः प्रतिपर्यायं श्रुतानामुपासनानां ब्रह्मध्यानाङ्गत्वे वाक्यभेद इति चेत् ततः किम् अवान्तरवाक्यभेदो भवताऽपि दुरपन्हवः आनन्दमयव्यतिरिक्तोपासनानां क्षुद्रफलत्वेनानन्दमयोपासन एव श्रद्धाजननार्थतया महावाक्यैकत्वं तत्रोपपद्यते अतो न ब्रह्मध्यानाङ्गत्वमिति तत्समर्थनार्थमधिकरणभेदकल्पनमनुपपन्नम् । आत्मगृहीतिरित्यादिकं चाधिकरणान्तरं वर्णयन्ति, ऐतरेयके आत्मा वा इदं, वाजसनेयके नैवेह किञ्चनाग्र आसीन्मृत्युनैवेदमावृतमासीदिति च विषयः, एकत्र उक्थमुक्थमिति प्रजा वदन्तीत्यारभ्य प्रजापते रेतोदेवः प्राण उक्थमित्येव विद्यादिति महाव्रतसम्बन्ध्युक्थविषयोपासिसम्बद्धः प्राणशरीरोऽन्तर्यामी प्रतीयते, वाजसनेयके तु "उषा वा अश्वस्य मेध्यस्य शिरो यः सूर्य" इत्यश्वमेधोपासिसम्बन्धितया पुरुषः प्रतीयते । अत उभयत्रार्थप्रत्यभिज्ञानाभावादर्थभेद इति पूर्वपक्षं कृत्वा मृत्यु—शब्देनात्मगृहीतिरितरवदात्मा वा इतिवदुत्तरात् तन्मनोऽकुरुत इत्यात्मन्वी स्यामिति वाक्यात् स इमान् लोकानसृजतेतिवत् सा पृथिव्यभवदिति लोकसृष्टिप्रतीतिवाक्याच्च वाजसनेयकेऽश्वमेधान्वयात् अशनाया हि मृत्युरित्यशनाया मृत्यु—शब्दान्वयाच्चार्थभेद

इति चेत् न आत्मा वा इदं नैवेह किञ्चनेत्युभयत्रावधारणात् अर्थैकत्वप्रतीतेः अशनायामृत्यु-शब्दौ जगत्सञ्जिहीर्षायुक्तपरमात्मपरौ उपासनप्रकरणमुभयत्र परिसमाप्तम् । असमाप्तावप्युपास्यात्मैकत्वं सिध्यति इह सिद्ध आत्मा पूर्वत्राप्युपास्यतया सम्बद्ध इत्याहुः वर्णकान्तरं च कृतम् । आत्मा वा इदमित्यैतरेयकवाक्यम् आत्मैवेदमग्र आसीत् पुरुषविध इत्यादिबृहदारण्यकवाक्यं च विषयः एकत्राशरीर आत्मा प्रतिपन्नः अन्यत्र तु पुरुषविधः स शरीरः सो ऽबिभेदिति भयारत्याद्युपेतश्चेति वाक्ययोरर्थभेद इति पूर्वपक्षं कृत्वा एकत्र स ऐक्षत लोकान्नुसृजा इत्यादिना ऽन्यत्र समुखाच्च योनेर्हस्ताभ्यां चाग्निमसृजतेत्यादिना चोत्तरवाक्येनोभयत्र देवतासृष्ट्याम्नानात्, शरीरभयाद्यन्वयादर्थभेद इति चेत् न आत्मैवेमित्यवधारणेन परत्वावगमात् अशरीरस्यापि परस्य हिरण्यगर्भरूपेण शरीरग्रहणं भयान्वयश्च घटते, ईश्वरव्यूहानामेव ब्रह्मादीनां सृज्यत्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोतीति विद्याधिगमादिप्रवृत्तिश्च लीलारूपा संसारधर्मं शरीरप्रवृत्तिमीश्वरो निरोद्धुं क्षमः नान्य इति भिदेति वर्णयन्ति । अत्र ब्रूमः किमत्रोपासनयोरैकत्वं सिषाधयिषितम्? उत कारणवाक्ययोरैकार्थ्यत्वं? प्रथमस्तु भवद्भिरेव निरस्तः, न हि वयमुपासनयोरैकत्वं ब्रूम इति वदद्भिरुपपादितं च तद्धि द्वयोरश्वमेधमहोव्रतोक्थविषयत्वात्, द्वितीये त्वध्यायासङ्गतिः कारणविचारस्य समन्वयाध्यायकृतत्वात्, कृतकरत्वं चैकत्वावधारणसङ्कल्पपूर्वकप्रपञ्चसर्गादिभिः परमात्मपरत्वनिर्णयस्य पूर्वमेव कृतत्वादधिकशङ्काया अभावाच्च, अशनायामृत्यु-शब्दाभ्यां संशय इति चेत् यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चोभे भवत ओदन इति वाक्यतुल्यत्वादस्य वाक्यस्य, अत्ता चराचरग्रहणादित्यनेनात्तुः परमात्मनो मृत्यु-शब्दवाच्यतोपपत्तेश्च, आकाशप्राणादिशब्दात् मृत्यु-शब्दस्य को विशेषः कृतकरत्वादेव द्वितीयं वर्णकमपि निरस्तं, तत्र च देवतासृष्ट्येकत्वावधारणादिना हि सिद्धान्तः संसारिवेतनाचिद्धर्मान्वयस्तु प्रकृतिपुरुषरूपेणावस्थितब्रह्मणः सम्भवतीत्यवस्थितेरिति काशकृत्स्न इत्यादिषूपपादितं, भवद्भिश्च सर्वधर्मोपपत्तेश्चेत्यत्र सर्वमिदं दर्शितमिति कृतकरत्वमवर्जनीयं हिरण्यगर्भस्य विद्याधिगमादयो

लीला इति तु न युक्तं लीलात्वकल्पकाभावात्, तस्मिन् जज्ञे स्वयं ब्रह्मेति तु वचनं परमात्मनः सर्वशरीरकत्वान्मुख्यं हिरण्यगर्भस्य क्षेत्रज्ञत्वं चानपोदितसृज्यत्वश्रुत्यादिभिः सिद्धं, मोक्षधर्मप्रभृतिषु चोपबृंहणेषु स्फुटतरमिति नात्र प्रपञ्च्यते अत आनन्दादय इत्यारभ्य सप्तानां सूत्राणामधिकरणत्र[1]यकल्पनमयुक्तम् ॥ आनन्दाद्यधिकरणं समाप्तम् ॥

कार्याख्यानाधिकरणम् ।

सू० कार्य्याख्यानादपूर्वम् ॥ १८ ॥

भा० पूर्वप्रस्तुतप्राणविद्याशेषभूतमिदानीं चिन्त्यते, छान्दोग्यवाजसनेकयोर्ज्येष्ठं श्रेष्ठं च प्राणमुपास्य मुक्ता प्राणस्य वासस्त्वेनापोऽभिधीयन्ते छान्दोग्ये तावत् "सहोवाच किं मे वासो भविष्यतीत्याप इति होचुस्तस्माद्वा एतदशिष्यन्तः पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्चाद्भिः परिदधति लम्भुको ह वासोभवत्यनग्नो भवती"ति, वाजसनेयके "किं मे वास इति प्राणेन दृष्टा वागादय ऊचुः "आपो वास इति तद्विद्वांसः श्रोत्रिया अशिष्यन्त आचामन्त्यशित्वा चाचामन्ति एतमेव तदनमनग्नं कुर्वन्तो मन्यन्ते तस्मादेवं विदशिष्यन्नाचामेदशित्वा चाचामेदेत[2]देव तदनमनग्नं कुरुत" इति, तत्र संशयः किमत्राचमनं विधीयते? उताऽपां प्राणवासस्त्वानुसन्धान? मिति, अशिष्यन्नाचामेदशित्वा चाचामेदिति आचमने विधिप्रत्ययश्रवणात् एतमेव तदनमनग्नं कुरुत इति वेदने विधिप्रत्ययाभावादनग्नतासंकीर्त्तनस्य स्तुत्यर्थतयाऽन्वयोपपत्तेश्च भोजनाङ्गस्या-

---

१ अधिकरणत्रैधकल्पनमिति पा० ।
२ अशित्वा चाचामेदेतमेव तदनमनग्नं कुरुते इति ।

चमनस्य स्मृत्याचारप्राप्तत्वेन विधिप्रत्ययबलात्प्राणविद्याङ्गमाचमानन्तरं विधीयत इति प्राप्ते ब्रूमः—आचमनीयानामपां प्राणस्य वासस्त्वानुसन्धानमेवेहापूर्वमप्राप्तं विधीयते, कार्य्याख्यानात्,—

टी० सू० कार्याख्यानादपूर्वम् ॥ १८ ॥ एकान्तरितपूर्वाधिकरणेनास्य सङ्गतिः लम्भुक्तो ह वासो भवति वासो लब्धवान् भवति अनं प्राणम् । अत्र किं प्राणविद्याङ्गमाचमनमन्यद्विधीयते? उताचमनीयानामपां प्राणवासस्त्वानुसन्धानं? किं वेदने विधिप्रत्ययाश्रवणेऽपि किं मे वासः आपो वास इत्याद्युपक्रमादिपर्यालोचनया वासोदृष्टिपरत्वं प्रतीयते? ने? ति न चेदाचमनान्तरविधिः स्यात्, प्रतीयते चेदाचमनीयास्वप्सु वासोदृष्टिविधिः स्यात् । स्तुत्यर्थतयाऽन्वयोपपत्तेश्चेति नानुसन्धानार्थतयेत्यर्थः । राद्धान्तमाह "इति प्राप्ते" इति, अपूर्वपदव्याख्यानमप्राप्तपदम्, इह विधीयत इति इह—शब्दः प्रकरणपरः दृष्टिविध्यन्तरोपेतत्वं विवक्षितं यदिदं किञ्च आश्वभ्य आशकुनिभ्यः आकीटपतङ्गेभ्यस्तत्तेऽन्नमिति तत्तत्प्राण्यदनीये वस्तुनि प्राणाप्यायकभूते प्राणान्नत्वदृष्टिर्विधित्सितेति तत्साहचर्यादपि वासस्त्वदृष्टिविधिर्युक्त इति भावः । प्राणवासस्त्वानुसन्धानमप्राप्तं विधीयते अप्राप्ताख्यानादियुक्तहेतोः साध्याविशिष्टतैव स्यादिति तन्निवृत्त्यर्थमाह—

सू० अप्राप्ताख्यानात्, अप्राप्ताख्याने शास्त्र[१]स्यार्थवत्त्वादित्यर्थः, एतदुक्तं[२] भवति किं मे वासः आपो वास अद्भिः परिदधति एतदेवतदनममग्नं कुरुत इत्युपक्रमोपसंहारयोर्वाक्यस्यापां प्राणवासोदृष्टिपरत्वप्रतीतेराचमनस्य स्मृत्याचारप्राप्तत्वादाचमनमनूद्याचमनीयास्वप्सु प्राणवास-

१ शब्दस्यार्थवचत्त्वादिति पा० ।
२ एतमेवेति पा० ।

स्त्वानुसन्धानं विधीय इति, अत एव च्छान्दोग्ये तस्मा-द्वा एतदशिष्यन्तः पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्चाद्भिः परिदधतीत्यद्भिः परिधानमेवोक्तं नाचमनम् ॥ कार्याख्यानाधिकरणं समाप्तम् ॥

टी० "अप्राप्ताख्याने शब्दस्ये"ति, न हि ज्ञातज्ञापने प्रयोजनं प्राणवासस्त्वानुसन्धानस्याप्राप्तत्वेऽपि आचमने विधिप्रत्ययश्रवणाद् द्वितीयाचमनस्याप्राप्तत्वात्तदेव विधीयत इत्यत्राह । "एतदुक्तमि"ति, एवंविदाचामेदिति स्नात्वा भुञ्जीतेतिवत् प्रतिपन्नस्यैव अप्राप्तत्वात् अप्रतिपन्नाप्राप्तार्थान्तरकल्पनायोगादुपक्रमोपसंहारतात्पर्यलिङ्गोपेतत्वाच्छाखाद्वयानुयायित्वाच्च प्राणवासस्त्वानुसन्धानमेव विधेयं, स्मृत्याचाराभ्यां प्राप्तत्वात् तात्पर्यलिङ्गाभावादर्थान्तरसम्भवादेकशाखामात्रप्रतिपन्नत्वान्नाचमनं विधेयमित्यर्थः । परैस्त्वाचमनं वास्त्वानुसन्धानमुभयं किं विधेयम्? उताचमनम्? उत वासोदृष्टि? रिति त्रेधा विवादः कृतः, भाष्ये तूभयविधानपक्षो वाक्यभेदस्य स्फुटत्वादनादृतः अप्सु वासः कार्यपरिधानाख्यानात् अपां वासस्त्वकल्पनं विधेयमिति योजयन्ति परिधानाख्यानस्य हेतुत्वायोगात् तदनादरः, अप्राप्तत्वमेव हि हेतुः आचमनीयास्वप्सु वासोदर्शनं विधेयम् अहरहः कर्त्तव्यस्य चाचमनस्य संकीर्त्तनादित्यपरेषां योजना, एवं सति वासोदर्शनस्य विधेयत्वे हेतुः कण्ठोक्तो न स्यात् किन्तु आचमनीयासु अप्सु कर्त्तव्यताया हेतुरुक्तः स्यात्, अतस्तनादरः, । अन्ये तु आचमनान्तरं प्राणविद्याङ्गं विधेयम् आचामेदिति विधिप्रत्ययश्रवणात्, अनग्नतासंकीर्त्तनं स्तुत्यर्थमिति सिद्धान्तयन्ति । अथवा आपो वास इति वासोदृष्टिर्विहिता कास्वप्सु वासोदृष्टिरित्यपेक्षायाम् आचामेदित्याचमनान्तरविधिः अर्थादाचमनीयास्वप्सुवासोदृष्टिर्नियम्यते, अत ए[1]नं कुरुतइत्यर्थः वादश्च विहितावासोदृष्टिमनुवदतीति च सिद्धान्तयन्ति तदयुक्तं किं मे वास आप इति होचुः अद्भिः परिदधतीति

१ अनग्नं कुरुत इत्यर्थवादस्तु इति पा० ।

आपो वासः अनग्नं कुरुत इति उभयत्रोपक्रमोपसंहारपर्यालोचनया वासोदृष्टिविधाने तात्पर्यावगमात् छान्दोग्यैकार्थ्याच्च, न हि तत्राचामेदिति विधिः तत्रानुक्तमप्याचमनं विवक्षितम् अनुक्तस्यान्यतो ग्राह्यत्वादिति चेत् अन्यत्राप्यनुक्तत्वात् । ननूक्तमाचामेदिति चेन्न तस्मादेवं विदशिष्यन्नाचामेदिति वाक्ये प्राङ्मुखोभुञ्जीतेति प्राङ्मुखत्ववद्वेदनस्य विधेयत्वप्रतीतेः । यदि ह्याचमनं विधेयं तदा ह्येवं विदित्यनर्थकं स्यादनग्नं कुरुत इत्यर्थवादश्रवणादेव तदर्थज्ञानस्य सिद्धत्वात्, न हि विध्यन्तरेष्वार्थवादिकार्थज्ञानमेवं विदित्युच्यते यतोऽस्य वाक्यस्याचमनान्तरविधिपरत्वमयुक्तम् अत एव वासोदृष्ट्यनुवादेनाचमनान्तरविधिरिति पक्षोऽप्यनुपपन्नः ॥ कार्याख्यानाधिकरणं समाप्तम् ॥

समानाधिकरणम् । **सू० समान एवं चाभेदात्** ॥ १९ ॥

भू० वाजसनेयके अग्निरहस्ये शाण्डिल्यविद्याऽऽम्नाता, सत्यं ब्रह्मेत्युपासीताथ खलु क्रतुमयोऽयं पुरुष इत्यारभ्य "स आत्मानमुपासीत मनोमयं प्राणशरीरं भारूपं सत्यसङ्कल्पमाकाशात्मानमिति, तथा तस्मिन्नेव बृहदारण्यके पुनरपि शाण्डिल्यविद्याऽऽम्नायते "मनोमयोऽयं पुरुषो भाः सत्यं तस्मिन्नन्तर्हृदये यथा व्रीहिर्वा यवो वा स एष सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रशास्ति यदिदं किं" चेति, तत्र संशयः किमत्र विद्या भिद्यते ? उत नेति संयोगचोदनाख्यानामविशेषेऽपि वशित्वाद्युपास्यगुणभेदेन रूपभेदाद् विद्याभेद इति प्राप्त उच्यते समान एवमिति यथाऽग्निरहस्ये मनोमयः प्राणशरीरः भारूपः सत्यसङ्कल्पत्वादिगुणगणः श्रुतः, एवं बृहदारण्यकेऽपि मनोमयत्वादिके समाने सत्यधिकस्य वशि-

त्वादेश्च सत्यसङ्कल्पत्वगुणाभेदान्न रूपभेदः। अतो विद्यैक्यम् ॥ समानाधिकरणं समाप्तम् ॥

टी० सू० समान एवं चाभेदात् ॥ १९ ॥ पूर्वत्राधिकरणे प्राणविद्याशेषत्वेन प्रसक्तं तत्पूर्वाधिकरणे स्वरूपप्रतीत्यन्तर्भूतानां गुणानामुपसंहार्यत्वमुक्तम्, एवं सत्यसंकल्पत्वान्तर्भूतवशित्वादिगुणानामुपसंहार्यत्वमुच्यते इति सङ्गतिः, किमत्र विद्या भिद्यते ? नेति किमुभयत्र रूपभेदोऽस्ति ? नेति ? किमग्निरहस्ये वशित्वादिप्राप्तिरस्ति ? नेति किं मनोमयभारूपसत्यसंकल्पत्वाम्नानमेव गुणिवप्रत्यभिज्ञया वशित्वादिप्राप्तिं गमयति नेति न गमयति चेत् वशित्वाद्यप्राप्त्या रूपभेदात् विद्याभेदः, गमयति चेत् वशित्वादिप्राप्त्या रूपाभेदाद्विद्यैक्यं, बृहदारण्यके यद्वशित्वादिकमधिकमुक्तं, यच्च वाजसनेयके सत्यसङ्कल्पत्वमधिकमुक्तं तदुभयमपि तुल्यार्थमिति न रूपभेदः सत्यसंकल्पत्वकार्यत्वाद्वशित्वादेः अधिपतिशब्दोक्तं शेषित्वं न सत्यसंकल्पत्वान्तर्भूतमिति चेत् न शेषित्वस्य नियमनासङ्कोचहेतुत्वात् अन्यदीये स्वतन्त्रे च वस्तुनि नियमनस्य हि कदाचिद्विहतिशङ्का भवति, अतस्तदभावादसंकुचितमैश्वर्यं सत्यसङ्कल्पत्वान्तर्गतम् । परे त्वेकस्यां शाखायां पुनरुक्तेः प्रतिपत्तृभेदेन परिहर्तुमशक्यत्वात् पञ्चकृत्वोऽभ्यासात् प्रयाजभेदवद्विद्याभेदं पूर्वपक्षीकृत्य मनोमयत्वादिगुणकोपास्याभेदादग्निरहस्ये विद्यां विधाय सैव बृहदारण्यके वशित्वादिगुणविधानाय पठ्यत इति गुणविधानाय पुनः श्रुत्युपपत्तेःप्राग्विहितमनोमयत्वादिगुणोपन्यासस्य विहितविद्याप्रत्यभिज्ञानार्थत्वोपपत्तेर्विद्यैक्यं सिद्धान्तयन्ति । अपरेषामपि इदं तुल्यम् अन्येऽप्यभ्यासन्यायेन विद्याभेदं पूर्वपक्षीकृत्य पुनः पाठस्य सत्यसङ्कल्पत्वरूपैश्वर्यस्य सातिशयत्वसम्भवात् निरतिशयत्वस्य प्रतिपादनार्थमैश्वर्यस्य विशेषरूपवशित्वाद्यनेकगुणविधानायानुवादरूपत्वोपपत्तेर्विद्यैक्यमाहुः। तत्र "प्राप्ते कर्मणि नानेको विधातुं शक्यते गुण" इति न्यायेनानेकगुणविधानानुपपत्तिमाशङ्क्य सत्यसङ्कल्पत्वरूपैश्वर्यस्य निरङ्कुशत्वमिध्यर्थं स एवैश्वर्यगुणोनानाविधो विहित इति परिहरन्ति तत्र सर्वेषां पूर्वपक्षोत्या-

नासम्भवः बृहदारण्यके सर्वस्य वशीत्यान्वादेः श्रूयमाणत्वादापातप्रतीतिदशायामेव विशेषावगमादविशेषपुनःश्रवणनिमित्तविद्याभेदशङ्काऽनुपपत्तेः, अतो रूपभेदात् पूर्वपक्ष उचितः । येषामग्निरहस्ये अनुक्ता गुणा बृहदारण्यके विधीयन्त इति पक्षः तेषां प्राप्ते कर्मणि नानेको विधातुं शक्यते गुण इति न्यायेन प्राप्तायां विद्यायामनेकगुणविधाने वाक्यभेदः प्रसजेत्, ऐश्वर्यगुण एको विधीयत इत्यन्ये परिहरन्ति, गुणान्तरत्वे सिद्धे हि तथा निर्वाह उपपद्यते गुणविशेषान्तर्भावसम्भवात्तु भाष्ये तदरनादरः ॥ समानाधिकरणं समाप्तम् ॥

संबन्धाधिकरणम् । **सू० सम्बन्धादेवमन्यत्रापि ॥ २० ॥**

भू० बृहदारण्यके श्रूयते "सत्यं ब्रह्मेत्युपक्रम्य "तद्यत्सत्यमसौ स आदित्यो य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषोयश्चायं दक्षिणेऽक्षि"न्नि त्युपक्रम्य आदित्यमण्डलेऽक्षिणि च सत्यस्य ब्रह्मणो व्याहृतिशरीरत्वेनोपास्यमुक्त्वा "तस्योपनिषदह-रित्यधिदैवतं तस्योपनिषदहमित्यध्यात्ममिति द्वे उपनिषदौ रहस्यनामनी उपासनशेषतयाऽऽम्नायेते, ते किं यथाश्रुतस्थानविशेषनियतत्वेन व्यवस्थिते? उतोभयत्रोभे अनियमेने? ति संशये सत्यस्य व्याहृतिशरीरस्यैवोपास्यस्य ब्रह्मणो द्वयोः स्थानयोः सम्बन्धादुपास्यैक्येन रूपाभेदात् संयोगाद्यभेदाच्च विद्यैक्यादनियमेनेति प्राप्तं तदिदमुच्यते सम्बन्धादेवमन्यत्रापीति, यथा मनोमयत्वादिगुणविशिष्टस्यैक्यादुपास्यैक्येन रूपाभेदाद्विद्यैक्याद् गुणोपसंहारः, एवमन्यत्राप्यादित्यसम्बन्धिनो ब्रह्मणः सत्यस्यैकत्वेन विद्यैक्यादुभयोरुभयत्रोपसंहार इत्येवं प्राप्ते प्रचक्ष्महे-

सू० न वा विशेषात् ॥ २१ ॥

न चैतदस्ति यद्विद्यैक्यादुपसंहार इति कुतः विशेषात् उपास्यरूपविशेषात् ब्रह्मण एकत्वेऽप्येकत्रादित्यमण्डलस्थतयोपास्यत्वमितरत्राक्ष्याधारतयोपास्यत्वमिति स्थानसम्बन्धित्वभेदेन रूपभेदाद्विद्याभेदः, नैवं शाण्डिल्यविद्याया उपास्यस्थानं भिद्यते उभयत्र हृदयाधारत्वेनोपास्यत्वात्, अतो व्यवस्थिते इति, ॥

सू० दर्शयति च ॥ २२ ॥

दर्शयति चाक्ष्याधारादित्याधारयोर्गुणानुपसंहारं तस्यैतस्य देव रूपं यदमुष्य रूपमित्यादिना रूपाद्यतिदेशेन स्वतो ह्यप्राप्तावतिदेशेन प्राप्त्यपेक्षा ॥ सम्बन्धाधिकरणं समाप्तम् ।

संभृत्यधिकरणम् । **सू० संभृतिद्युव्याप्त्यपि चातः ॥ २३ ॥**

तैत्तिरीयके नाराणा[1]यनीयानां खिलेषु च ब्रह्मज्येष्ठा वीर्यासंभृतानि ब्रह्माग्रे ज्येष्ठं दिवमाततान ब्रह्मभूतानां प्रथमोत जज्ञे तेनार्हति ब्रह्मणा स्पर्द्धितुं कः" इति, ब्रह्मणि ज्येष्ठानां वीर्याणां संभृतिः द्युव्याप्तिश्चेत्यादिगुणजातमाम्नातं, तेषामुपासनविशेषमनारभ्याधीतानां गुणानां सर्वासु विद्यासूपसंहारे प्राप्ते उच्यते "सम्भृतिद्युव्याप्त्यपी"ति, ।

१ नारायणीयानामिति युक्तः पाठः ।

टी० सू० सम्बन्धादेवमन्यत्रापि ॥ २० ॥ यथा मनोमयत्वादिगुणकस्यैवोपास्यत्वेन विद्यैक्यम् एवमत्यादित्यसम्बन्धिनो व्याहृतिशरीरकस्यैवोपास्यत्वेन विद्यैक्यमिति शङ्कया सङ्गतिः, दक्षिणेऽक्षिन् दक्षिणेऽक्षिणि उपनिषदाविति व्याख्येयपदं रहस्यनामनी इति व्याख्यानं किमेते नामनी यथाश्रुतस्थानव्यवस्थिते? उत उभयत्राव्यवस्थयोपसंहार्ये? इति, किमत्र विद्यैक्य? मुत ने? ति किं व्याहृतिशरीरत्वेनोपास्यत्वमुभयत्र विद्यैक्यं सङ्गमयति ने? ति किमुपास्यगुणैक्यमात्रमभेदहेतुः? उत स्थानैक्यमपी? ति स्थानं किमुपास्यान्तर्गम्? उत नेति न चेदुपास्यगुणाभेदमात्रमभेदहेतुरिति व्याहृतिशरीरत्वस्य विद्यैक्यगमकत्वात् तदभेदेन नाम्नोर्विकल्पेनोपसंहारः स्थानस्योपास्यान्तर्भावे स्थानैक्यमप्यभेदहेतुरिति व्याहृतिशरीरत्वमात्रेण विद्यैक्यानवगमेन विद्याभेदान्नाम्नोर्व्यवस्थितत्वमिति पूर्वपक्षस्यानुत्सूत्रत्वमाह "तदिद"मिति, । सूत्रस्य वाक्यार्थमाह "यथे"ति, । सू० न वा विशेषात् ॥ २१ ॥ अतो व्यवस्थिते इति नामनी इत्यर्थः। सू० दर्शयति च ॥ २२ ॥ घाविद्यैक्येन स्वतः प्राप्तौ रूपादीनां नातिदेशापेक्षा, तस्मादतिदेशो विद्याभेदनिबन्धनः तस्माद् गुणानुपसंहार इत्यर्थः ॥ सम्बन्धाधिकरणम् समाप्तम् ॥

सू० सम्भृतिद्युव्याप्त्यपि चातः ॥ २३ ॥ पूर्वाधिकरणे नाम्नोः स्थानभेदाद्व्यवस्था कृता तथाऽनारभ्याधीतस्य सम्भृत्यादिकस्यापि स्थानभेदाद्व्यवस्थेति सङ्गतिः, उपासनविशेषमनारभ्य अप्रस्तुत्येत्यर्थः, किं सम्भृत्यादिगुणानां सर्वासु उपसंहारः? उत कासुचित्? किमनारभ्याधीतानां कासुचिद्विनियोगः? उत सर्वासु? किं सामर्थ्यं कासुचिदेव विनियुङ्क्ते? ने? ति, न चेत् क्वचिद्विनियोगाभावात् सर्वासूपसंहारः सामर्थ्यं क्वचिद्विनियोजकं चेत् विनियोगलाभात् कासुचिदेवोपसंहारः सम्भृतिद्युव्याप्ति इति वक्तव्यमित्याशङ्क्याह–

सू० संभृतिद्युव्याप्तीति समाहारद्वन्द्वत्वादेकवद्भावः सम्भृत्यादिकमनारभ्याधीतमपि अत एव स्थानभेदाद्व्यवस्थाप्यं न

सर्वत्रोपसंहर्त्तव्यं, कथमनारभ्याधीतानां स्थानविशेषनियतत्वं स्वसामर्थ्यादिति ब्रूमः द्युव्याप्तिस्तावद्धृदयाद्यल्पस्थानगोचरासु विद्यासु नोपसंहर्त्तुं शक्या संभृत्त्यादयोऽपि तत्सहचारिणः तत्तुल्यदेशा इत्यल्पस्थानविषयासु विद्यास्वनुपसंहार्याः शाण्डिल्यदहरादिविद्यास्वल्पस्थानविषयासु ज्यायान् पृथिव्याः यावान् वाऽयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाश इत्यादयस्तच तत्राशक्योपसंहाराः मनोमयत्वापहतपाप्मत्वादिविशिष्टस्योपास्यस्य माहात्म्यप्रतिपादनपराः ॥ संभृत्यधिकरणं समाप्तम् ॥

टी० "समाहारे"ति, हृदयस्थस्य द्युव्याप्त्यादिकमनुपपन्नं चेत् कथं दहरविद्याविष्वर्भकौकसोऽपि ज्यायस्त्वाद्युक्तिरित्यत्राह "शाण्डिल्ये"ति, माहात्म्यप्रतिपादनपराः स्वतोऽनन्तत्वरूपमहात्म्यप्रतिपादनपरा इत्यर्थः । न त्वेतद्विद्यारया उपास्याकारपरा इत्यर्थः, अल्पस्थानविषयदहरविद्यादिषु द्युव्याप्त्यादेरनुपसंहारश्चेत् कथं सर्वविद्यानुयायिष्वानन्दादिष्वन्तर्भूतस्यानन्त्यस्यानुसन्धेयत्वम्, इत्यम् औपाधिकाल्पत्ववतो ब्रह्मणस्तस्मिन्नेव स्थान औपाधिकमहत्त्वं विरुद्धमिति तदनुपसंहार उक्तः, आनन्दाद्यन्तर्भूतमानन्त्यं स्वाभाविकमिति न विरोधः, औपाधिकाल्पत्वानुसन्धानं स्वाभाविकमहत्त्वानुसन्धानं चाविरुद्धं स्वतोऽपरिच्छिन्नं ब्रह्मास्मदनुग्रहायौपाधिकाल्पत्ववत्स्यितमिति ह्यनुसंधातुं शक्यम् अल्पत्वमहत्त्वयोरौपाधिकयोर्युगपदेकत्रान्वयो विरुद्ध इत्यर्थः । उभयत्र समानमनोमयत्वादिगुणवत्संभृत्यादीनामुपास्यप्रत्यभिज्ञापनात्तमत्वादाधिदैविक्यः संभृत्यादयो नाध्यात्मं भवतीति परैरुच्यते तद्गुणविशिष्टताभेदादप्रत्यभिज्ञापनं चेत् क्वचिदपि गुणोपसंहारो न स्यात्, अतोविरुद्धगुणविशिष्टब्रह्मविषयविद्यासु नोपसंहार इत्येव युक्तम् ॥ संभृत्यधिकरणं समाप्तम् ॥

पुरुषविद्याधिकरणम् ।

सू० पुरुषविद्यायामपि चेतरेषामनाम्नानात् ॥ २४ ॥

भा० तैत्तिरीयके पुरुषविद्याऽऽम्नायते "तस्यैवं विदुषो यज्ञस्यात्मा यजमानः श्रद्धा पत्नी शरीरमिध्ममुरो वेदिर्लोमानि बर्हि"रित्यादिका छान्दोग्येऽपि पुरुषविद्याऽऽम्नायते "पुरुषो वाव यज्ञस्तस्य यानि चतुर्विंशतिवर्षाणी"त्यादिका, तत्र संशयः किमत्र विद्या भिद्यते? उत ने? ति पुरुषविद्येति नामैक्यात्पुरुषावयवेषु यज्ञावयवकल्पनसाम्येन रूपैक्यात्तैत्तिरीयके फलसंयोगाश्रवणात् प्रह षोडशवर्षः शतं जीवतीति छान्दोग्ये श्रुतस्यैव पुरुषविद्याफलत्वात् फलसंयोगस्याप्यविशेषात् विद्यैक्यमिति प्राप्त उच्यते उभयत्राम्नातयोर्विद्ययोः पुरुषविद्यात्वेऽपि विद्याभेदोऽस्त्येव, कुतः इतरेषामनाम्नानात् एकस्यां शाखायामाम्नातानां गुणानामन्यत्रानाम्नानात्, तथा हि यत्सायं प्रातर्मध्यन्दिनं च तानि सवनानीत्यादयस्तैत्तिरीयके आम्नाताः, छान्दोग्ये सवनत्वेन नाम्नायन्ते त्रेधा विभक्तं पुरुषायुषं छान्दोग्ये सवनत्वेन कल्प्यते, छान्दोग्ये श्रुतानामाशिशिषादीनां दीक्षादित्वकल्पनं तैत्तिरीयके न श्रुतं, यजमानपत्न्यादिपरिकल्पनं चान्यथा, अतो रूपमुभयत्र भिद्यते तथा फलसंयोगोऽपि भिद्यते तैत्तिरीयके हि पूर्वानुवाके "ब्रह्मणे त्वा महस ओमित्यात्मानं युञ्जीते"ति ब्रह्मविद्यामभिधाय तत्फलत्वेन ब्रह्मणो महिमानमाप्नोतीत्युक्त्वा तस्यैवं विदुष इत्यादिनाऽऽम्नाता

पुरुषविद्या अस्यैव ब्रह्मविदुषो यज्ञत्वकल्पनमिति गम्यते, अतो ब्रह्मविद्याङ्गत्वात् ब्रह्मप्राप्तिरेवाच फलं फलवत्सन्निधावफलं तदङ्गमिति च न्यायात्तैत्तिरीयकाम्नाता पुरुषविद्या ब्रह्मविद्याङ्गमिति गम्यते, छन्दोग्ये त्वायुःप्राप्तिफला पुरुषविद्येत्युक्तम्, अतो रूपफलसंयोगयोर्भेदाद्विद्याभेद इत्येकचाम्नातानां गुणानामेक[१]चानुपसंहारः ॥ पुरुषविद्याऽधिकरणं समाप्तम् ॥

टी० सू० पुरुषविद्यायामपि चेतरेषामनाम्नानात् ॥ २४ ॥ व्युत्पत्तिसन्निधिसमाम्नातस्य संभृत्यादेस्तत्समानस्थानानुप्रवेशादेकविद्यान्वय उक्तः, एवं ब्रह्मविद्यासन्निधिसमाम्नातपुरुषविद्यायास्तच्छेषत्वमिति सङ्गतिः । किमुभयत्र विद्यैक्यम्? उत विद्याभेद? इति, किमुभयत्र रूपसंयोगादेर्भेद? उत ने?ति किमुभयत्र प्रहषोडशवर्षैः शतं जीवतीत्यायुःप्राप्तिरेव फलम्? उत तैत्तिरीयकविद्यायां ब्रह्मप्राप्तिः फलं? किं तैत्तिरीयकपुरुषविद्या प्रकृतब्रह्मविद्याङ्ग? मुत ने?ति किं तस्यैवं विदुष इति निर्देशो ब्रह्मविद्याङ्गत्वं गमयति ने?ति, न चेत् ब्रह्मविद्याङ्गत्वाभावेन ब्रह्मप्राप्तिफलकत्वाभावात् आयुःप्राप्तिरेव फलमिति फलाभेदाद् रूपाभेदाच्च विद्यैक्यं स्यात् यदा तस्यैवमिति निर्देशो ब्रह्मविद्याङ्गत्वं गमयति तदा तैत्तिरीयकपुरुषविद्याया ब्रह्मविद्याङ्गत्वेन ब्रह्मप्राप्तिफलकतया फलभेदाद्रूपभेदाच्च विद्याभेदः फलसंयोगाश्रवणादिति विरोधिफलश्रवणे सति संयोगभेदः स्यात् विरोधिफलाश्रवणे आख्यारूपयोरभेदेन प्रत्यभिज्ञानादनुक्तमपि फलमन्यत्र स्वीकार्यमित्यर्थः । कथं फलाश्रवणं पुरुषविद्याया उपरिष्टात् ब्रह्मणो महिमानमाप्नोतीति हि फलं श्रूयते तच्च केवलपुरुषविद्याया ब्रह्मविद्यात्वाभावात् ब्रह्मप्राप्तिरूपं फलमयोग्यत्वात् पुरुषविद्यासम्बन्धमनवाप्य पूर्वानुवाकोक्तब्रह्मविद्ययाऽन्वितं

१ गुणानामितरत्रानुपसंहार इति पा० ।

भवतीत्यभिप्रायेण फलसंयोगाश्रवणादित्युक्तं, यथा द्वादशाहीनस्येति वाक्यं सत्रप्रकरणेऽधीतमपि तत्र संबन्धुमयोग्यत्वात् तत उत्कृष्य अहीनप्रकरणे सम्बध्यते तद्वत्, प्रहषोडशवर्षः शतं जीवतीत्यत्र प्रजीवतीत्यन्वयः, अत इत्यादि । ब्रह्मविद्याङ्गत्वं कथमित्यत्राह "फलवत्सन्निधावि"ति, अफलत्वं च पूर्वोक्तं पूर्वानुवाकेऽपि ब्रह्मणो महिमानमाप्नोतीति ब्रह्मप्राप्तिः श्रूयते, उत्तरानुवाकेऽपि ब्रह्मणो महिमानमाप्नोतीति श्रूयते तत्र पुरुषविद्याया अफलत्वे ब्रह्मणो महिमानमाप्नोतीति वाक्यद्वयं पुनरुक्तमिति चेन्न पूर्वानुवाके श्रूयमाणा ब्रह्मप्राप्तिः स्वर्गकामपदवदधिकारिविशेषणं ब्रह्मप्राप्तिकाम एवं कुर्यादित्यर्थः । उत्तरानुवाक्ये तदङ्गभूतं पुरुषावयवेषु यज्ञपरिकल्पनं विधाय एवं साङ्गमभिहिताया ब्रह्मविद्यायाः फलं ब्रह्मप्राप्तिरिति ब्रह्मणो महिमानमाप्नोतीति निगमयतीति ॥ पुरुषविद्याऽधिकरणं समाप्तम् ॥

वेधाद्यधिकरणम् । **सू० वेधाद्यर्थभेदात् ॥ २५ ॥**

आथर्वणिका उपनिषदारम्भे "शुक्रं प्रविध्य हृदयं प्रविध्येत्यादी"न्मन्त्रानधीयते, सामगाश्च रहस्यब्राह्मणारम्भे "देवसवितः प्रसुव यज्ञं प्रसुवे"त्याद्यामनन्ति, काठकास्तैत्तिरीयकाश्च "शन्नो मित्रः शं वरुण" इत्यादिकं, शाट्यायनिनश्च "श्वेतोऽश्वो हरिनीलोऽसी"त्यादिकम्, ऐतरेयिणस्तु महाव्रतब्राह्मणमधीयते, "इन्द्रो हवै वृत्रं हत्वा महानभव"दित्यादि, कौषीतकिनोऽपि महाव्रतब्राह्ममेव "प्रजापतिर्वै संवत्सरस्तस्यैष आत्मा यन्महाव्रत"मिति वाजसनेयिनस्तु प्रवर्ग्यब्राह्मणम् "देवा ह वै सत्रं निषेदु"रित्यादि, तत्र संशयः किमुपनिषदारम्भेष्वधीताः शुक्रं प्रविध्य शन्नो मित्र इत्यादयो मन्त्राः प्रवर्ग्यादीनि च कर्माणि विद्या-

ङ्गमुत नेति किं युक्तं विद्याङ्गमिति, कुतः सन्निधिसमाम्नानात् विद्याङ्गत्वप्रतीतेः, यद्यपि शुक्रं प्रविध्येत्यादीनां मन्त्राणां प्रवर्ग्यादेश्च कर्मणः श्रुतिलिङ्गवाक्यैर्बलवद्भिर्यथायथं कर्मसु विनियोगोऽवगम्यते तथाऽपि "शन्नो मित्रः स ह नाववत्वि"त्यादेर्मन्त्रस्यान्यत्र विनियोगाभावाद्विद्याधिकाराच्च विद्याङ्गत्वमवर्ज्जनीयमिति सर्वासु विद्यासु ते[1] मन्त्रा उपसंहर्त्तव्या इति प्राप्ते प्रचक्ष्महे वेधाद्यर्थभेदात् "शुक्रं प्रविध्य हृदयं प्रविध्य ऋतं वदिष्यामि सत्यं वदिष्यामि ऋतमवादिषं सत्यमवादिषं तेजस्विनाऽवधीतमस्तु माविद्विषावहै।" इत्यादिभिर्लिङ्गैरभिचाराध्ययनादिष्वेषां विनियोगावगमान्न विद्याऽङ्गत्वम् ।

टी० सू० वेधाद्यर्थभेदात् ॥ २५ ॥ ब्रह्मविद्यासन्निधिसमाम्नातायाः पुरुषविद्यायास्तदङ्गत्वमुक्तम्, एवं सन्निधिसमाम्नानां शन्नोमित्रादिमन्त्राणां ब्रह्मविद्याङ्गत्वं स्यादिति शङ्कया सङ्गतिः, प्रवर्ग्यादीनि चेत्यादि—शब्देन महाव्रतादिकं गृह्यते, प्रवर्ग्यादेः संशयविषयत्वाभावेऽप्यापातप्रतीत्यनुगुणः संशय उक्तः, किं शुक्रं प्रविध्येत्यादिमन्त्राः प्रवर्ग्यादीनि च कर्माणि विद्याङ्गानि? न? ति किमेषां यथायथं श्रुतिलिङ्गवाक्यैः कर्मसु विनियोगः? उत ब्रह्मविद्यायां प्रकरणाद्विनियोगः? किमेषां प्रकरणपाठोऽङ्गत्वाय? उत दिवाकीर्त्त्याऽऽरण्येऽनुवाक्यतायै,? यदाऽङ्गत्वाय तदा प्रकरणाद्विनियोग इति विद्याङ्गत्वं, यदा दिवाकीर्त्त्यारण्येऽनुवाक्यतायै तदा यथायथं श्रुत्यादिभिः कर्मसु विनियोगाच्च विद्याङ्गत्वं, विद्याधिकाराद्विद्याप्रस्तावात् एवं प्राप्त इति, वेधादीत्यादि—शब्देन ऋतवदनादिकं गृह्यते ब्रह्मविद्याङ्गत्वाभावः शुक्रं प्रविध्येत्यादीनां स्पष्टः । तत्कथं सूत्रे वेधस्य कण्ठोक्तिरित्यत्राह—

१ इमे पा० ।

भ० एतदुक्तं भवति यथा वै हृदयं प्रविध्येत्यादि मन्त्रसामर्थ्याच्छुक्रं प्रविध्येत्यादीनामभिचारादिशेषत्वमवम्यते, एवमेवतं वदिष्यामि तेजस्विनाऽवधीतमस्त्वित्यादि मन्त्रसामर्थ्यादेव स्वाध्यायशेषत्वं शन्नोमित्रेत्यादिमन्त्राणामवम्यते, अतो न तेषां विद्याङ्गत्वमिति शुक्रं प्रविध्येत्यादीनां प्रवर्ग्यादिब्राह्मणानां चेह पाठोदिवाकीर्त्यत्वारण्येऽनुवाक्यत्वक्तत: । वेधाद्यधिकरणं समाप्तम् ॥

हान्यधिकरणम् ।

सू० हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात्कुशाच्छन्दस्तुत्युपगानवत्तदुक्तम् ॥ २६ ॥

छन्दोगा आमनन्ति "अश्व इव रोमाणि विधूय पापं चन्द्र इव राहोर्मुखात्प्रमुच्य धूत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसंभवामी"ति, आथर्वणिकाश्च तथा "विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जन: परमं साम्यमुपैती"ति, शाट्यायनिनस्तु "तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति सुहृद: साधुकृत्यां द्विषन्त: पापकृत्यामि"त्यादि, कौषीतकिनस्तु तत्सुकृतदुष्कृते विधूनुते तस्य प्रिया ज्ञातय: सुकृतमुपयन्ति अप्रिया दुष्कृतमिति, एवं क्वचित्पुण्यपापयोर्हानि: क्वचित्प्रियाप्रियेषु तत्प्राप्ति: क्वचिदुभयं च श्रुतं, तदुभयमेकैकविद्यायां श्रुतमपि ।

टी० "एतदुक्तं भवती"ति दृष्टान्ततयेत्यर्थ:, मन्त्रसामर्थ्यात् मन्त्रावगतवस्तुसामर्थ्यात् लिङ्गादित्यर्थ:, तर्हि तेषां कथमुपनिषद्भि: सह पाठ

इत्यत्राह "शुक्रमि"ति, अरण्येऽनुवाक्यत्वम् अलुक् । नन्वरण्येऽनुवाक्यत्वं रहस्यत्वात्तच्च विद्यासम्बन्धादिति विद्याऽङ्गत्वमिति चेत् न तस्यान्यथासिद्धत्वात्, अनुपनीतस्त्रीशूद्राद्यश्रवणार्थम् अदृष्टार्थं वा तत्स्यात्, यथा एतदारण्यकं सर्वं नाव्रती श्रोतुमर्हतीति । ननु न प्रकरणाद्विद्याङ्गत्वं प्रकरणवत्याः सर्वारण्यकव्यापिन्याः कस्याश्चिद्विद्यायाः अभावात् सन्निधिमात्रमकिञ्चित्करम्, अन्यथा दर्शपौर्णमासादीनामप्यन्यशेषत्वप्रसङ्गादिति पूर्वपक्षे परिचोद्य आरण्यकाम्नायपरिग्रहो न विना कारणेन भवति, कारणमरण्येऽनुवाक्यत्वमिति चेत् तदपि विद्यासम्बन्धनिबन्धनाद् रहस्यत्वादित्यन्ये परिहरन्ति । तदप्यरण्येऽनुवाक्यत्वस्य पूर्वोक्तान्यथासिद्ध्यैव प्रतिक्षिप्तं भवति ॥ वेधाद्यधिकरणं समाप्तम् ॥ सू॰ हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात् कुशाच्छन्दस्तुत्युपगानवत्तदुक्तम् ॥ २६ ॥ सन्निधिसमाम्नातानां शुक्रं प्रविध्येत्यादीनामतदङ्गत्वमुक्तं, तथा सन्निधिसमाम्नातहानोपायनचिन्ताऽनन्तरं प्राप्तेति सङ्गतिः ॥

सू॰ सर्वविद्याङ्गमास्थेयं सर्वब्रह्मविद्यानिष्ठस्यापि ब्रह्म प्राप्नुवतः पुण्यपापप्रहाणस्यावश्यं भावित्वात् प्रहीणविषयत्वाच्चोपायनस्य तच्चिन्तनं च विधीयमानं सर्वविद्याङ्गं भवितुमर्हति, तत्रेदं विचार्यते हानिचिन्तनमुपायनचिन्तनमुभयचिन्तनं च विकल्प्येरन्, उपसंह्रियेरन् वा, किं युक्तं विकल्प्येरन्निति, कुतः पृथगाम्नानसामर्थ्यात्, समुच्चये हि सर्वत्रोभयानुसन्धानं स्यात्, तच्च कौषीतकीवाक्येनैव सिद्धमित्यन्यत्राम्नानमनर्थकमेव स्यात्, अतोऽनेकत्राम्नानस्य विकल्प एव प्रयोजनं, न चाध्येतृभेदेन परिहर्तुं शक्यम् अनेकत्राम्नानमविशेषपुनः श्रवणं ह्यध्येतृभेदपरिहार्यम्, अत्र तु हानिरेव द्वयोः शाखयोरुपायनमेव चैकस्यां, न च विद्याभेदेन व्यवस्थापयितुं

शक्यं सर्वशेषभूतमिदमनुसन्धानमित्युक्तत्वात्, अत्रेदमुच्यते, हानौ तूपायनशब्दशेषत्वादिति, तु-शब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति—

टी० सर्वविद्याङ्गमास्थेयमिति अङ्ग-शब्देनापेक्षितमुच्यते, प्रहीणविषयत्वाच्चोपायनस्येति प्रहीणविषयशब्देन प्रहीणसम्बन्ध उच्यते उपायनमन्यत्र प्रवेशः सुकृतमुपयन्तीति श्रुत्यनुसारादुपायनमित्युक्तं, प्रहीणसंबन्धित्वादुपायनस्य प्रहीणस्य कर्मणः क्वचित्प्रवेशो ह्यवश्यम्भावीत्यर्थः तच्चिन्तनं च विधीयमानमिति तत्क्रतुन्यायात् "एतमितः प्रेत्याभिसम्भविताऽस्मीति यस्य स्यादद्धेती"ति करणश्रवणात् अभिसम्भवानीत्यनुसन्धानस्य श्रुत्या च विधीयमानत्वं सिद्धं सर्वविद्याङ्गं हानोपायनचिन्तनस्य तत्सिद्ध्यर्थत्वात् तच्चिन्तनं सर्वविद्याङ्गमित्यर्थः, एवं विषयः शोधितः। संशयमाह "तत्रे"ति, विकल्पेरन् विकल्पेन तिष्ठेयुरित्यर्थः विकल्प्येरन्निति च पाठोऽस्ति हानेरुपायनस्योभयस्य चिन्तनानि विहितानि किं विकल्पेर? न्नुत समुच्चीयेरन्? किमुपायनं हानिशेषतया विद्याङ्गम्? उत स्वतन्त्रतये?ति, एवं किमुपायनवाक्यं शाखान्तराऽधीतमपि हानिवाक्यशेष?मुत स्वतन्त्रं? किं कौषीतकीनामुभयाम्नानमुपायनवाक्यस्य हानिवाक्यशेषताविरोधि न?ेति, विरोधित्वे उपायनवाक्यस्य स्वातन्त्र्यादुपायनं स्वातन्त्र्येण विद्याङ्गमिति तच्चिन्तनानां विकल्पः उभयाम्नानं शेषत्वाविरोधि चेदुपायनवाक्यस्य हानिवाक्यशेषत्वेनोपायनस्य हानशेषतया विद्याङ्गत्वमिति चिन्तनानां समुच्चयः । अत्रेदमित्यादि ॥

मू० हानाविति प्रदर्शनार्थं केवलायां हानौ केवले चोपायने श्रूयमाणे तयोरितरेतरसमुच्चयोऽवश्यं भावी, कुतः, उपायनशब्दशेषत्वात्, उपायन-शब्दस्य हानिवाक्यशेषत्वात्, उपायनवाक्यस्य हि हानिवाक्यशेषत्वमेवोचितं, विदुषा त्यक्तयोः पुण्यपापयोः प्रवेशस्थानवाचित्वादुपायनवाक्यस्य

प्रदेशान्तराम्नातस्य वाक्यस्य प्रदेशान्तराम्नातवाक्यशेषत्वे दृष्टान्ता उपन्यस्यन्ते "कुशाच्छन्दस्तुत्युपगानव" इति कौषीतकिनः कुशावानस्पत्या इत्यामनति, शाव्यायनिनां तु चौदुम्बर्य्यः कुशा इति वाक्यं सामान्येन वानस्पत्यत्वेनावगताः कुशा औदुम्बर्य्य इति विशिंषत्तद्वाक्यशेषतामापद्यते, तथा देवासुराणां छन्दोभिरित्यादिनाऽविशेषेण देवासुराणां छन्दसां प्रसङ्गे देवच्छन्दांसि पूर्वमिति वचनं क्रमविशेषं प्रतिपादयत्तद्वाक्यशेषतां गच्छति।

टी० हानाविति प्रदर्शनार्थम्, उपायनस्यापि प्रदर्शनार्थमित्यर्थः, उपायनशब्दशेषत्वादित्युक्ते उपायन-शब्दस्य अन्यत् शेषभूतमिति प्रतिभातीति तद्व्यावृत्त्यर्थं व्याचष्टे "उपायन-शब्दस्य हानिवाक्यशेषत्वा"-दिति, हानिवाक्यस्योपायनशब्दः शेष इत्यर्थः। विपरीतं किं न स्यादित्यत्राह "उपायनवाक्यस्ये"ति, तदुपपादयति "विदुषे"ति, प्रधानस्य तदुपयोगित्वेन प्राप्तं हि शेषभूतम्, अत्र अस्य विदुषोऽपेक्षितत्वेन प्रधानं सुकृतदुष्कृतप्रहाणं तदेव हि तस्य प्रयोजनं, प्रहाणोपयोगी ह्यन्यत्र प्रवेशः तस्माद्धानिवाक्यं प्रत्युपायनवाक्यं शेषभूतमित्यर्थः। तथेति हानिप्रवेशवाक्ययोः प्रधानशेषभावे दृष्टान्तो माभूदिति तद्व्यावृत्त्यर्थमाह "प्रदेशान्तरे"ति, कालापिन[1] एके शाखिनः शाखान्तराम्नातं वाक्यं वनस्पतिसामान्यवाचि, तस्य विशेषकाङ्क्षायां तत्समर्पकत्वे शेषभूतमित्यर्थः, तथेति देवदैवत्यान्यसुरदैवत्यानि च छन्दांसि तत्रानिर्द्धारितक्रमविशेषस्य वाक्यस्य क्रमविशेषनिर्द्धारणमुखेन शेषभूतमित्यर्थः। देवासुराणामिति देवासुरशब्दक्रमादेव छन्दःक्रमो ज्ञायत इति न वाक्यन्तरापेक्षेति चेत् न क्रमाविवक्षायामप्यल्पाच्तरत्वाद्देव-शब्दस्य पूर्वनिपातसम्भवेन वाक्यान्तरापेक्षणात्।

१ कालापिनः इति पा०।

मू० तथा हिरण्येन षोडशिनस्तोत्रमुपाकरोतीत्यविशेषेण प्राप्ते समयाविशिते सूर्ये षोडशिनस्तोत्रमुपाकरोतीति विशेषविषयं वाक्यं तद्वाक्यशेषत्वं भजते, तथा ऋत्विज उपगायन्तीत्यविशेषप्राप्तस्य नाध्वर्युरुपगायेदिति वाक्यमनध्वर्युविषयतामवगमयत्तद्वाक्यशेषत्वमृच्छति, एवं सामान्येनावगतमर्थं विशेषेण व्यवस्थापयितुं क्षमस्य वाक्यस्य तच्छेषत्वमनभ्युपगच्छद्भिस्तयोरर्थयोर्विकल्पः समाश्रयितव्यः, स च सम्भवन्त्यां गतौ न युज्यते, तदुक्तं पूर्वस्मिन्काण्डे "अपि तु वाक्यशेषत्वादन्याय्यत्वाद्विकल्पस्य विधीनामेकदेशः स्यादि"ति, तदेवं केवलहानोपायनवाक्ययोरेकवाक्यत्वात् केवलस्य हानस्य केवलस्य चोपायनस्याभावाद्विकल्पोनोपपद्यते ।

टी० स्तोत्रं गानविशेषविशिष्टोच्चारणं, शस्त्रं केवलमेकस्वरोच्चारणमुपाकरणं प्रस्तावः, अत एवोपाकर्मणि चोपाकरण–शब्दप्रयोगः अध्ययनारम्भत्वात् उपाकारेति–प्रस्तौतीत्यर्थः, समयाविषिते[1] ईषदुदित इत्यर्थः । अनिर्द्धारितकालविशेषस्य वाक्यस्य कालविशेषं प्रतिपादयद्वाक्यं शेषभूतमित्यर्थः, तथेति सामान्यप्राप्तमुपगानमृत्विग्विशेषे व्यवस्थापयद्वाक्यं सामान्येनोपगानवाचिवाक्यस्य शेषभूतमित्यर्थः । अविशेषप्राप्तस्य उपगानस्येत्यध्याहारः, इमान्युदाहरणानि कर्मविचारोक्तानि अमीषां वाक्यानां शाखान्तराम्नातवाक्यं प्रति शेषत्वानभ्युपगमे किं स्यादित्यत्राह "एवं सामान्येने"ति, स चेति पाक्षिकबाधगर्भविकल्पं विनाऽपि समुच्चयेन गतौ सम्भवन्त्यामित्यर्थः । तदुक्तमिति सूत्रखण्डः । तं पूरयति "पूर्व-

१ समया उदित इत्यर्थः इति पा० ।

स्मिन् काण्डे" इति, एकवाक्यत्वादिति अन्योऽन्यशेषशेषिभावेनान्वयादेकवाक्यत्वं केवलस्य हानस्य केवलस्य चोपायनस्य चाभावात् अप्रामाणिकत्वात् विकल्पे नोपपद्यते सर्वोपनिषत्सु उभयमुक्तं भवतीति विकल्पोनोपपद्यत इत्यर्थः ॥

सू० कौषीतकीनामुभयाम्नानमविशेषपुनःश्रवणत्वेन प्रतिरत्नृभेदार्दविरुद्धम् ॥ हान्यधिकरणं समाप्तम ॥

साम्परायाधिकरणम् ।

सू० साम्पराये तर्त्तव्याभावात्तथा ह्यन्ये ॥ २७ ॥

सुकृतदुष्कृतयोर्हानमुपायनं च सर्वासु विद्यासु चिन्तनीयमित्युक्तं, तद्धानं किं देहवियोगकाले देहादुत्क्रान्तस्याध्वनि च ? उत देहवियोगकाल एवे ? ति विशये उभयत्रेति युक्तम्, उभयथा श्रुतत्वात्, एवं हि कौषीतकिनः समामनन्ति "स एतं देवयानं पन्थानमापद्याग्निलोकं गच्छती" त्युपक्रमस्य "स आगच्छति विरजां नदीं तां मनसाऽत्येति तत्सुकृतदुष्कृते धूनुते" इत्यत्र वाक्ये अध्वनि सुकृतदुष्कृतहानिः प्रतीयते, ताण्डिनस्तु "अश्व इव रोमाणि विधूय पापं चन्द्र इव राहोर्मुखात्प्रमुच्य धूत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसम्भवामी" त्यत्र तु देहवियोगकाल एवेति प्रतीयते शाट्यायनकेऽपि "तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति सुहृदः साधुकृत्यां द्विषन्तः पापकृत्या"मिति पुत्रेषु दायसंक्रान्तिसमकालं सुकृतदुष्कृतसंक्रमणं श्रूयमाणं देहवियोगकालमिति गम्यते, अतः सुकृतदुष्कृतयोरेकदेशो देहवियोगकाले हीयते, शेषस्त्वध्वनीति प्राप्ते

उच्यते "सांपराय" इति, सांपराये देहोत्क्रमणकाल एव विदुषः सुकृतदुष्कृते निरवशेषं क्षीयेते, कुतः तत्त्याभावात् विदुषो देहवियोगात्पश्चात्सुकृतदुष्कृताभ्यां तरितव्यभोगाभावात्, विद्याफलभूतब्रह्मप्राप्तिव्यतिरेकेण हि सुकृतदुष्कृताभ्यां भोक्तव्ये सुखदुःखे न विद्येते, तथा ह्यन्ये देहवियोगादूर्द्ध्वं ब्रह्मप्राप्तिव्यतिरिक्तसुखदुःखोपभोगाभावमभिधीयते "अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशत एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये अथ सम्पत्स्ये" इति च, ॥

सू० छन्दत उभयाविरोधात् ॥ २८ ॥

टी० कौषीतकीनामिति अन्यतरोक्तावपि अन्यतरस्य प्राप्तत्वात् सर्वत्र हानमुपायनं चोक्तं भवतीत्यविशेषणपुनःश्रवणमेव, अतस्तत्प्रतिपत्तृभेदादिति वक्तुं युक्तमित्यर्थः । परे तु हानोपायनचिन्ताविकल्पसमुच्चयविषयं विचारमनिच्छन्तो वस्तुविषयं विचारमाचक्षते, उभयाम्नानेन सन्देहः उपायनाम्नाने हानिरार्थिकी, केवलहान्याम्नाने विशयः, किं सुहृद्दुर्हृद्भिः उपायनं हान्या संनिपतेत् ? उत नेति, अश्रुतत्वादन्यकर्तृके हानेरन्यकर्तृकोपायनस्यावश्यंभावाभावाद्विद्यान्तरशेषतया श्रुतस्यान्यत्र प्रतीत्ययोगाच्च नोपायनं संनिपततीति पूर्वपक्षं कृत्वा उपायनस्य कौषीतकीवाक्ये हानशेषतया समधिगतत्वात्संनिपतति, अनुष्ठेयोपसंहारस्यैव विद्यैकत्वापेक्षा न तु स्तुत्यर्थतया कीर्त्तितस्य, तस्य तूपसंहारो विद्यान्तरेऽपि युज्यते, अर्थवादान्तरस्य अर्थवादान्तरापेक्षा दृष्टा एकविंशो वा इतरोऽसावादित्य इत्यर्थवादः, द्वादश मासाः पञ्चर्त्तवस्त्रय इमे लोका इत्यर्थवादसाकाङ्क्षः त्रिष्टुभौ भवतः सेन्द्रियत्वायेत्ययमपि इन्द्रियं वै त्रिष्टुबित्यादिसापेक्षः.

दृष्टः, अतोविद्यास्तुतिप्रकर्षायोपायनं संनिपतति, शाखान्तरे श्रुतस्यान्यत्रापेक्षायां दृष्टान्तः कुशादयः, गुणोपसंहारचिन्तायां स्तुत्युपसंहारचिन्ता प्रासङ्गिकीति विचारान्तरं च कुर्वते विधूननं नाम किं हान?-मुतार्थान्तरम् ? अमूर्त्तद्रव्येषु कम्पनायोगात्त्वननचलनवद्वस्तुगतं कार्यान्तरप्रतिबन्धनं लक्षणयोच्यत इति पूर्वपक्षं कृत्वा लक्षणायामपि सन्निहितोपायनपदानुसारेण प्रहाणलक्षणो चिन्ता, शाखान्तरस्य शाखान्तरेऽपि सन्निधौ दृष्टान्ताः कुशादयः, उपायनशेषत्वादिति वक्तव्ये शब्दशेषत्वादिति निर्देशोऽन्यगतसुकृतदुष्कृतयोरन्यत्र प्रवेशासम्भवेन स्तुतिपरत्वाभिप्राय इति चाहुः । अपरेषामपि तुल्यम् । अन्ये तु स्तुत्यर्थत्वमनादृत्य हानोपायनयोर्योगान्ते चिन्त्यत्वमिच्छन्तश्चिन्ताविकल्पसमुच्चयनिर्द्धारणाय केवलहानौ नोपायनोपसंहारः प्राप्तस्यावचने कारणान्तराभावात् इति पूर्वपक्षं कृत्वाऽनारभ्याधीतसर्वविद्यासाधारणकौषीतकीवाक्यैकदेशप्रतिपन्नोपायनस्य सर्वहानवाक्यानां शेषत्वात्, केवलहानश्रवणेऽप्युपसंहर्त्तव्यमित्याहुः । अत्र ब्रूमः अत्र साक्षात्सङ्गत्यभावः परैरेवाभ्युपेतः तस्यां सम्भवन्त्यां प्रासङ्गिकविचारपरत्वमयुक्तम् । ननूपरितनाधिकरणद्वयं तथापि प्रासङ्गिकमिति चेत् सत्यं, सोऽस्माकं युज्यते न तु भवतः, अधिकरणविशेषपश्चाद्भावनियामकाभावात्, प्रासङ्गिकेन हि विचारेण प्रसञ्जकानन्तरभाविना भाव्यं, गुणोपसंहारः प्रसञ्जकश्चेत् स्तुत्युपसंहारचिन्तया द्वितीयादनन्तरं वा पादान्ते वा भवितव्यं न तु मध्ये विशेषहेत्वभावात्, अस्माकन्तु हान्यादिविचारे साक्षात् सङ्गते सति हान्यादेः समयविशेषादिचिन्तायास्तदनन्तरभावित्वं हि युज्यते, अतः सङ्गत्याऽनुपपत्त्या हान्यादिचिन्ताविषयो विचारो भवितुमर्हति केवलहानावुपायनं सन्निपतेन्न वेति विचारोन घटते सकलकर्मप्रहाणस्य सर्वब्रह्मविद्याफलत्वस्यार्थसामर्थ्यसिद्धत्वात्, ब्रह्मवेदनाव्यभिचारिसर्वकर्मप्रहाणप्रत्यभिज्ञापनेन विहितत्वादुपायनस्य, क्रत्वव्यभिचारिजुहूप्रत्यभिज्ञापनेन विहितपर्णताया इव सर्वासु विद्यासु सन्निपातोपपत्तेर्न्यायान्तरनिरपेक्षत्वात्, विद्यान्तरगोचरार्थवादस्यार्थवादान्तरेण सन्निपातोपपत्तिरपि दुर्वचा

एकविंशत्वार्थवादादिवत् साकाङ्क्षत्वाभावादेकविंशत्वस्यापेक्षितत्वात्तत्रापेक्षणीयप्रपित्तिराकाङ्क्षिता, नैवं विधूननश्रुतेरुपायनमपेक्षितं, न हि वटुः पटहध्वनिभिर्विधूतनिद्र इत्युक्ते निद्राया अन्यैरुपायनमपेक्षितं, तथाऽपि रक्तपटन्यायेनोत्थापिताकाङ्क्षं सन्निपततीति चेत् न अतिप्रसङ्गात्, पुनश्च किंप्रभावा विद्येत्यप्याकाङ्क्षामुत्थाप्य "भाति च तपति च कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं वेद नास्याब्रह्मवित्कुले भवती"त्यादयोऽर्थवादाः कस्मान्नाकृष्येरन्, पुरुषान्तरगतसुकृतदुष्कृतयोः पुरुषान्तरसंक्रमणानुपपत्त्या स्तुतिमात्रमिति चेत् न क्रियोत्तीर्णयोः कर्तृविषययोरीश्वरनिग्रहानुग्रहयोः पुरुषान्तरे फलदानानुगुण्यलक्षणसंक्रमणोपपत्तेः । ननूपायनस्य सर्वविद्याशेषत्वे तच्चिन्तनस्य सार्वत्रिकत्वं स्वयमेव सिध्यतीति नारम्भणीयता स्यादिति चेत् न पृथगाम्नानसामर्थ्यस्य पूर्वपक्षहेतोः स्थितत्वादारम्भोपपत्तेः ॥ हान्यधिकरणं समाप्तम् ॥ सू० साम्पराये तर्तव्याभावात् तथा ह्यन्ये ॥ २७ ॥ सङ्गत्यर्थमनुवदति "सुकृते"ति, ताण्डिनः छन्दोगाः किं विदुषः कृतदुष्कृतहानं देहवियोगकाले अध्वनि च? उत देहवियोगकाल एव? किमुभयत्र हानिश्रवणम्? उत देहविवियोगकाल एव? किं सुकृतदुष्कृते धूनुत इति वाक्यावयवस्य स एतं देवयानमित्यस्मात् प्रागन्वयः? उत यथापाठमन्वयः? किमशरीरस्य सुखदुःखाननुभवश्रवणानुरोधेन प्रागन्वयवर्णनं न्याय्यम्? उत देवयानगत्यै सूक्ष्मदेहस्थित्यर्थं यथापाठमन्वयवर्णनं न्याय्यं? किं सूक्ष्मदेहस्थितिः कर्मणा विनोपपद्यते? ने?ति, न चेत् सूक्ष्मदेहस्थितये यथापाठमन्वयस्य न्याय्यत्वात्तथैवान्वय इत्युभयत्र हानिश्रवणाद्देहवियोगकाले ऽध्वनि च हानं स्यात्, सूक्ष्मदेहस्थितिः कर्मणा विनोपपद्यते चेत् प्रागन्वयवर्णनस्य न्याय्यत्वेन तथैवान्वय इत्युभयत्र श्रवणाभावाद्देहवियोगकाल एव सुकृतदुष्कृतहानं स्यात्, अत्रेतरे सर्वे च कौषीतकीवाक्यमेवोदाहृत्य सांपरायेऽध्वनि वेति संशयमाहुः, तदयुक्तं वाक्यद्वयोत्थत्वात्संशयस्य, न हि कौषीतकीवाक्यमात्रेण संशयो जायते, दायसंक्रान्तिसमकालत्वमपि देहवियोगकाल एव, प्रहाणस्यार्थापत्तिः उभयश्रुत्यवैयर्थ्यं पूर्वपक्षहेतुः, इति प्राप्त इत्यादि

ततेर्ष्याभावादित्यत्र तरतिः प्राप्तिवचनः, अशरीरं वाव सन्तमिति शरीर-
वियोगानन्तरमेवेति भावः । सू० छन्दत उभयाविरोधात् ॥ २८ ॥

मू० एवमर्थस्वाभाव्यात्सुकृतदुष्कृतहानिकालेऽवधृते सत्युभया-
विरोधेन श्रुतेरर्थस्वभावस्य चाविरोधेन छन्दतो यथेष्टं
पदानामन्वयो वर्णनीयः, कौषीतकीवाक्ये तत्सुकृतदुष्कृते
धूनुत इति चरमश्रुतो वाक्यावयव एतं देवयानं पन्थान-
मापद्येति प्रथमश्रुतावयवात्प्रागनुगमयितव्य इत्यर्थः ॥
अत्र पूर्वपक्षी प्रत्यवतिष्ठते ।

सू० गतेरर्थवत्त्वमुभयथाऽन्यथा हि विरोधः ॥ २९ ॥

मू० सुकृतदुष्कृतयोरेकदेशस्य देहवियोगकाले हानिः शेषस्य
पश्चादिति उभयथा कर्मक्षये सत्येव गतेरर्थवत्त्वं—देवया-
नगतिश्रुतेरर्थवत्त्वमित्यर्थः, अन्यथा हि विरोधः देहवि-
योगकाल एव हि सर्वकर्मक्षये सूक्ष्मशरीरस्यापि नाशः
स्यात्, तथा सति केवलस्यात्मनो गमनं नोपपद्यते, अत
उत्क्रान्तिसमये विदुषो निःशेषकर्मक्षयोऽनुपपन्नः, अत्रो-
त्तरम् ।

सू० उपपन्नस्तल्लक्षणार्थोपलब्धेर्लोकवत् ॥ ३० ॥

मू० उपपन्न एव उत्क्रान्तिकाले सर्वकर्मक्षयः कथं, तल्लक्षणा-
र्थोपलब्धेः क्षीणकर्मणोऽप्याविर्भूतस्वरूपस्य देहसम्बन्धल-
क्षणार्थोपलब्धेः, परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनि-
ष्पद्यते स तत्र पर्येति जक्षत् क्रीडन् रममाणः स स्व-

राड् भवति तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति स एकधा भवति त्रिधा भवतीत्यादिषु देहसम्बन्धाख्योऽर्थो ह्युपलभ्यते, अतः क्षीणकर्मणोऽपि सूक्ष्मशरीरयुक्तस्य देवयानेन गमनमुपपद्यते, कथं सूक्ष्मशरीरमप्यारम्भककर्मविनाशेऽवतिष्ठत इति चेत्, विद्यामाहात्म्यादिति ब्रूमः, विद्या हि स्वयं सूक्ष्मशरीरस्यानारम्भिकाऽपि प्राक्तनसुखदुःखोपभोगसाधनस्थूलशरीरस्य सर्वकर्मणां च निरवशेषक्षयेऽपि स्वफलभूतब्रह्मप्राप्तिप्रदानाय देवयानेन पथैनं गमयितुं सूक्ष्मशरीरं स्थापयति, लोकवत्—यथा लोके सस्यादिसमृद्ध्यर्थमारब्धे तडागादिके तेषु तदिच्छादिषु विनष्टेष्वपि तदेव तडागादिकमशिथिलं कुर्वन्तस्तत्र पानीयपानादिकं कुर्वन्ति तद्वत् । अथ स्याद्ज्ञानिनां साक्षात्कृतपरतत्त्वानां देहपातसमये कर्मणो निरवशेषक्षयाद्देहपातादूर्द्ध्वं सूक्ष्मशरीरमात्रं गत्यर्थमनुवर्त्तते सुखदुःखानुभवो न विद्यते इति यदुक्तं तन्नोपपद्यते वसिष्ठावान्तरतपःप्रभृतीनां साक्षात्कृतपरतत्त्वानां देहपातादूर्द्ध्वं देहान्तरसङ्गमः पुत्रजन्मविपत्त्यादिनिमित्तसुखदुःखानुभवश्च दृश्यत इति, । अत उत्तरं पठति—

सू० यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम् ॥ ३१ ॥

भू० नास्माभिः सर्वेषां ज्ञानिनां देहपातसमये सुकृतदुष्कृतयोर्विनाशः उक्तः, अपि तु येषां ज्ञानिनां देहपातानन्तर-

मार्चिरादिका गतिः प्राप्ता तेषां ज्ञानिनां देहपातसमये सुकृतदुष्कृतहानिरुक्ता वसिष्ठादीनां त्वाधिकारिकाणां न देहपातादनन्तरम् अर्चिरादिका गतिप्राप्तिः ।

टी० अर्थस्वाभाव्यादिति श्रुतिवाक्ये सत्यपि तर्तव्याभावादिति सूत्रोक्तत्वादर्थस्वाभाव्यमेवात्र हेतुरुक्तः, श्रुतेरर्थस्वभावस्य चाविरोधेनेति श्रुतेः–देहवियोगकाल एव प्रहाणपरश्रुतेः, पदानामिति महावाक्यापेक्षया पदस्थानीयानां वाक्यावयवानामित्यर्थः, छन्दत इति यथेष्टमित्युक्ते कुत्र केषामन्वय इत्यस्फुटत्वादनुपपन्नान्वयो माभूदिति तदर्थमाह "कौषीतकी"ति, यथाऽग्निहोत्रं जुहोति यवागूं पचतीति वाक्ययोरर्थक्रमेण पाठक्रमो बाध्यते, तद्वदिहापि तत्सुकृतदुष्कृते धूनुते स एतं देवयानं पन्थानमापद्यते" इत्यर्थक्रम इत्यर्थः ॥ अनन्तरसूत्रमवतारयति "अत्रे"ति, सू० गतेरर्थवत्त्वमुभयथाऽन्यथा हि विरोधः ॥ २९ ॥ केवलस्यात्मनो गमनं नोपपद्यत इति कथम् अणुत्वात् गमनं युज्यत इति चेन्न करणकलेवररहितस्य प्रवृत्त्यशक्तत्वात् सत्यसङ्कल्पत्वादेरनाविर्भूतत्वाच्च उपपन्न इत्युत्तरसूत्रारम्भत्वात् तत्सङ्घटनार्थमनुपपन्न इति पूर्वसूत्रव्याख्यानं समापितम् ॥ उत्तरसूत्रमवतारयति "अत्रोत्तरमि"ति, सू० उपपन्नस्तल्लक्षणार्थोपलब्धेर्लोकवत् ॥ ३० ॥ लक्षण–शब्दः स्वरूपवाची अकर्महेतुकदेहसम्बन्धरूपप्रमेयोपलब्धेरित्यर्थः । तदुपलब्धेरिति वक्तव्ये किमर्थं तल्लक्षणार्थोपलब्धेरिति शब्दभूयस्त्वमिति चेत् उच्यते न ह्याविर्भूतस्वरूपस्य कर्मकृतप्राकृतदेहसम्बन्धोऽस्ति तस्माच्छरीरत्वाकारेण सजातीयदेहसम्बन्धमात्रमेव न त्वयमेव कर्मकृतः प्राकृतदेह इत्यभिप्रायेण तल्लक्षणार्थोपलब्धेरित्युक्तं, लोकवदिति सोत्रमंशमवतारयितुमाह "कथमि"ति, विद्यामाहात्म्यमुपपादयति "विद्या ही"ति, पापं यथा स्वफलभूतदुःखभोगाय निरयप्राप्तिहेतुं वपुर्दिशति यथा पुण्यं स्वफलसुखभोगाय स्वर्गप्राप्तिहेतुं वपुर्दिशति तथा ब्रह्मविद्याऽपि स्वफलब्रह्मप्राप्तिहेतुं शरीरं स्थापयतीत्यर्थः । लोकवदिति सूत्रखण्डं व्याचष्टे "यथे"ति, अन्यहेतुकतयोत्पन्नस्य हेत्वभा-

वेऽपि कार्यान्तरार्थं स्थितौ दृष्टान्त उक्तः ॥ अनन्तरसूत्रशङ्कामाह "अथ स्यादि"ति, सू० यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम् ॥ ३१ ॥ वसिष्ठादीनामर्चिरादिगत्यनासक्तिमुपपादयति--

सू० प्रारब्धस्याधिकारस्यासमाप्तत्वात् तेषां कर्मविशेषेणाधिकारविशेषं प्राप्तानां यावदधिकारसमाप्ति तदारम्भकं कर्म न क्षीयते, प्रारब्धस्य हि कर्मणो भोगादेव क्षयः, अत आधिकारिकाणां तदारम्भकं कर्म यावदधिकारमवतिष्ठते, अतस्तेषां न देहपातानन्तरमर्चिरादिगतिप्राप्तिः । साम्परायाधिकरणं समाप्तम् ।

टी० "प्रारब्धस्ये"ति, अधिकारः-पदं, ततः किमित्यत्राह "तेषामि"ति, देहपातानन्तरप्राप्तार्चिरादिगतीनामेव विदुषां देहपातसमकाले सुकृतदुष्कृतक्षयः नैवान्येषां वसिष्ठादीनाम् असमाप्ताधिकाराणान्तद्धेतोरनुभवैकविनाश्यस्य कर्मणो विद्यमानतया नार्च्चिरादिगतिरासन्ना, अतो न देहपातसमकाले कर्मक्षय इति न दोष इत्यर्थः । अत्र द्वितीयसूत्रस्य परैर्वर्णकान्तरं च कृतं कर्मक्षयहेतोर्यमनियमादिविद्याऽभ्यसनस्य देहपातात् पश्चात् अशक्यतया तद्धेतुकर्मक्षयस्यो[१]पपत्तेः देहपातात्पूर्वमेव छन्दतइच्छातोऽनुष्ठानं तत्पूर्वकं सुकृतदुष्कृतहानं च स्यात्, एवं च सति नित्यनैमित्तिकयोरविरोध इति, अध्याहारबाहुल्यात् कौषीतकीनां पाठस्य परिहारस्य वक्तव्यत्वाच्च तदनादरः । देवयानमध्येऽनुष्ठानानुपपत्तेः प्रहाणानुपपत्तिरिति वा, साधकावस्थायामेव छन्दतोऽनुष्ठानं तत्पूर्वकं च सुकृतदुष्कृतहानमिति वाऽध्याहारः कार्यः, अस्माकं तु अन्वयः कार्य इत्येतावदध्याहार्य गतेरर्थवत्त्वमित्यधिकरणान्तरं कृतं देवयानः पन्थाः क्रमविशेषेण सर्वत्र सन्निपततेत्? उत विभागेन क्वचित्सन्निपतेत् क्वचिन्ने? ति विचार्य हानिसन्निधौ श्रुतत्वात् उपायनानुवृत्तिवद्देवयानानुवृत्तिरिति पूर्वपक्षं कृत्वा

१ कर्मक्षयस्यानुपपत्तेरिति पा० ।

गतेर्द्वैयानस्य पथोऽर्थवत्त्वम्? उभयथा क्वचित्सन्निपतेत् क्वचिन्नेति विभागेन भवतीति निरञ्जनस्य ब्रह्मभूयङ्गतस्य देशान्तरगमनविरोधात् पर्यङ्कविद्यादिसगुणोपासनेष्वेव गतिकारणभूतपर्यङ्कारोहणाद्युपलब्धेश्च लोकवत्, यथा ग्रामान्तरप्राप्तेर्मार्गापेक्षत्वेऽपि नारोग्यप्राप्तौ मार्गापेक्षा तद्वदिति वर्णितं, तदयुक्तं निर्गुणविद्याया एवाप्रामाणिकत्वाद्वत्तराच्वार-स्याच्च, अर्थवत्त्वमुभयथेत्युक्ते त्वर्थवत्त्वस्यैव प्रकारद्वययोगित्वं स्यात् द्वैयानस्य क्वचिदसन्निपातो नाम तत्र प्रयोजनशून्यत्वं, कथमर्थवत्त्वस्य प्रकारोऽर्थशून्यत्वं ब्रह्मणोऽनन्तत्वेऽप्युपासकस्य निरञ्जनत्वाविर्भावः काल-विशेषमिव देशविशेषमपेक्षत इति न विरोधः। अपरे त्वाहुः पर[1]-कीययोः सुकृतदुष्कृतयोः कथं परत्र सङ्क्रान्तिरित्याशङ्कायां छन्दतः परत्र शुभाशुभसङ्कल्पतस्तदीयसुकृतदुष्कृतापत्तिः यथा "शप्यमानस्य यत्पापं शपमानन्तु गच्छती"त्यादिशास्त्रप्रामाण्यात् न युक्तयः क्रमन्ते, कौषीतकी-शाट्यायनश्रुत्योरविरोधात्, एवं पुण्यमपि निवर्तते चेत् किमर्था गतिरित्य-पेक्षायां गतेरर्थवत्त्वमित्यादि गतेरर्थवत्त्वमुभयथा पुण्यपापनिवृत्तिरूपप्र-कारद्वयेन भवति। अन्यथा पुण्यानुवृत्तावनावृत्तिश्रुतिविरोधः, गतिश्च देशविशेषप्राप्तये युज्यते, तदाह उपपन्न इति, उपपन्नो गत्युपदेशः पर्यङ्क-विद्यायां लोक इव कार्यब्रह्मणा संवादाद्युपलब्धेरिति, तत्र ब्रूमः परत्र शुभाशुभसङ्कल्पत इत्युक्तेऽपि परकीययोः कथमन्यत्र प्रवेश इति संशयोऽ-वतिष्ठते, तत्र शास्त्रप्रामाण्यादिति वक्तव्यम्. अतश्च कौषीतकीशाट्याय-नश्रुत्योरविरोधाद्दित्येतावताऽलं छन्दत इत्यस्य वैयर्थ्यम्। अनन्तरसूत्रस्य च पुण्यं निवर्त्तते चेत् किमर्था गतिरिति शङ्कापरिहारपरत्वमयुक्तं देश-विशेषप्राप्तिरूपप्रयोजनस्याशाब्दत्वात् कण्ठोक्तस्योभयहानस्यानावृत्तिश्रु-त्यविरोधस्य च गतिप्रयोजनत्वाभावात् सुकृतदुष्कृतप्रहाणं देहवियोगसमय एव भवद्भिर्निश्चितमिति तस्य पश्चाद्भाविगतिप्रयोजनत्वं ह्ययुक्तम् अना-वृत्तिश्रुत्यविरोधस्य च गन्तृपुरुषसमवायि[2]त्वाभावेन गतिफलत्वासम्भवः

१ परक्रिययोरिति पा०।
२ समवेतत्वाभावेनेतिपा०।

गतिप्रतिपादकाभ्युपगमफलं हि तदन्तर्गतं कार्यब्रह्मप्राप्ति तत्संवादादिप्रयोजनमनन्तरसूत्रोक्तमस्तीति चेत् तर्हि तेनैवालम् । अन्ये तु साम्पराय इति सूत्रं पूर्वपक्षविषयं कृत्वा द्वितीयस्य सिद्धान्तविषयत्वमिच्छन्तः श्रुतिद्वयविरोधपरिहारपरं द्वितीयसूत्रमेवं व्याचक्षते छन्दतः सङ्कल्पतश्चिन्तनादुपासनार्थमध्वनि सुकृतदुष्कृतहानं कौषीतकीवाक्यस्यानाम्नाधीतत्वात्, सर्वविद्याशेषत्वेनानुचिन्तनार्थम्, इतरद्वाक्यं तत्त्वप्रतिपत्त्यर्थमेवमुभयोः श्रुत्योरविरोध इति । यद्वा यैः कर्महानमध्वनि विन्तितं तेषां तदध्वनि स्यात् यैर्देहवियोगे तच्चिन्तितं तेषां देहवियोगे स्यादिति छन्दत उभयत्राविरोध इत्याहुः, । तत्र प्रथमः पक्षोऽनुपपन्नः मुमुक्षूणां तत्त्वस्यैव चिन्तनीयत्वेन चिन्तनार्थं तत्त्वप्रतिपत्त्यर्थं चेति विभागानुपपत्तेः, चिन्तितप्रकारेण फलसिद्धिश्चेत्तत्त्वमेव स्यात्, न चेत् चिन्तनवैयर्थ्यं छन्दशब्दस्य चिन्तावाचित्वं च क्लिष्टं छन्दतश्चेति च-शब्दाभावात्, तत्त्वप्रतिपत्त्यर्थताया अशाब्दत्वं च, द्वितीयोऽप्यनुपपन्नः तुल्यबलत्वाभावादुपासकभेदेन विकल्पाश्रयणानुपपत्तेः, साम्परायपक्षो हि वाक्यद्वयावगतः इतरस्त्वेकेन पापं विधूय धूत्वा शरीरमिति श्रौतक्रमस्तरितव्यप्रयोगाभावानुगृहीतस्तदननुगृहीतात् कौषीतकीनां पाठक्रमात्प्रबलस्त्व गतेरर्थवत्त्वमित्यधिकरणान्तरमाहुः अर्चिरादिगतिः किं तत्त्वप्रतिपत्त्यर्थमाम्नायते ? उत तत्त्वप्रतिपत्त्यर्थमुपासनार्थं चेति संशयः, गतिमुपासीतेति विध्यभावात् पूर्वः पक्षः, एकस्या एवार्चिरादिगतेर्न्यूनाधिकपर्वभावेन श्रुतत्वान्न्यूनाधिकभावविरोधस्योपासनार्थतया परिहर्तव्यत्वात्, ध्यानस्य च ध्यानवतां तथा तथा प्राप्त्यर्थत्वाच्च उभयार्थमिति सिद्धान्तयन्ति तत्तद्विद्यासु प्रतिपादितपर्वमात्रचिन्ता गतिश्रवणरहितासु विद्यासूपसंहृतसर्वपर्वा गतिश्चिन्त्या यथातत्त्वमुपासनस्य निसर्गप्राप्तत्वादित्याहुः । "एवंवित् पादेनैवाध्यारोहती"ति वचनाच्च तत्त्ववेदनमुपासनं च गत्यात्मानफलमवगतं, वेदन-शब्दो ह्यविशेषतस्त्वज्ञानमुपासनं च वदतीति, उपपन्न इति गतिश्रुतेरुभयथाऽर्थ उपपन्नः, तत्प्रमाणतया मूर्द्धन्यनाड्या निष्क्रमणेन ब्रह्मप्राप्त्युपलब्धेः तथा निष्क्रमणस्यान्तकाले पुरुषेण कर्तुमशक्यत्वात् स्मृत्यविभ्रंशेन तत्सौकर्या-

बानुदिनं स्मरणं कार्यं लोके परिशीलितेनाध्वना गच्छन् हि सन्तमसेऽपि न प्रमाद्यतीति वर्णयन्तीति तदयुक्तं मार्गपर्वविरोधस्य उपासनार्थत्वेन विनाऽपि सुपरिहरत्वस्य गतिपादे वक्ष्यमाणत्वात्, मार्गपर्वणां न्यूनाधिक्यभावविरोधस्तु सर्वशाखाप्रत्ययन्यायेन सुपरिहरः, परिहरिष्यते च, क्वचित्कस्यचिदनाम्नानस्याज्ञाननैरर्थक्यनिबन्धनत्वाभावादन्यत्राम्नातस्यासद्भावायोगात् वस्तुनि विकल्पायोगाच्च, तथा तथोपासनार्थमिति चेत् न उपासनार्थत्वेन विनाऽप्यनाम्नानोपपत्तेः, न हि कर्मकाण्डे क्वचित्कस्यचिदनाम्नानमुपासनार्थं, नाप्यज्ञानादिनिबन्धनं, किंनिबन्धनमिति चाचोदनीयम्, अनादिवेदपाठस्यापर्यनुयोज्यत्वात्, मन्त्रब्राह्मणभागाः क्वचित्सङ्कीर्णा आम्नाताः क्वचिच्च सङ्कीर्णाः कोऽत्र पर्यनुयोगः, अनाम्नानस्य न्यूनतयोपासनार्थत्वे सर्वशाखाप्रत्ययन्यायश्च भज्यते, क्वचिदप्यनुक्तोपसंहारस्यानपेक्षितत्वात्, "एवं त्रित्यर्थक्कं पादेनाध्यारोहती"ति श्रुतिश्च यथा ऽवस्थितमार्गविषयतयोपपन्ना, तस्याश्रुतत्वेन न्यूनाधिकपर्वविशिष्टताविषयत्वे नियामकाभावात्, न च फले तुल्ये ऽपि न्यूनाधिकानुसन्धानं युक्तं, न हि मार्गपर्वसु कस्यचिदप्राप्तिरुपपद्यते, न हि प्रथमद्वितीयानतिक्रमेण दशमसोपानप्राप्तिरुपपद्यते, उपपन्न इत्यादिसूत्रार्थोऽप्यनुपपन्नः मार्गचिन्तनस्य दृष्टोपायत्वानुपपत्तेः, न हि चिरानुध्यातोराजमार्ग उत्क्रान्तेन प्राप्तुं शक्यते, अतो यथाभाष्यमेवार्थ उपपन्नः ॥ साम्परायाधिकरणं समाप्तम् ॥

अनियमाधिकरणम् ।

सू० अनियमः सर्वेषामविरोधः शब्दानुमानाभ्याम् ॥ ३२ ॥

भू० उपकोसलादिषु येषूपासनेष्वर्चिरादिगतिः श्रूयते किं तन्निष्ठानामेव तया ब्रह्मप्राप्तिः? उत सर्वेषां ब्रह्मोपासननिष्ठाना?मिति संशये, इतरेष्वनाम्नानात् "ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते श्रद्धां सत्यमुपासत" इतीतरसकल-

ब्रह्मविद्योपस्थापकत्वे प्रमाणाभावाच्च तन्निष्ठानामेवेति प्राप्तेऽभिधीयते अनियम इति, सर्वेषां सर्वोपासननिष्ठानां तयैव गन्तव्यत्वात् तन्निष्ठानामेवेति नियमो नास्ति, सर्वेषां तयैव गमने हि सति शब्दानुमानाभ्यां श्रुतिस्मृतिभ्यामविरोधः, अन्यथा विरोध एवेत्यर्थः, श्रुतिस्तावत् छान्दोग्यवाजसनेयकयोः पञ्चाग्निविद्यायामर्चिरादिमार्गेण सर्वोपास[1]ननिष्ठानां गमनमाह "य एवमेतद्विदुर्ये चेमेऽरण्ये श्रद्धां सत्यमुपासते तेऽर्चिषमभिसम्भवन्ती"ति, वाजसनेयके "तद् य इत्थं विदुर्ये चे[2]मेऽरण्ये श्रद्धातप इत्युपासते तेऽर्चिषमभिसंभवन्ती"ति इति, छान्दोग्ये य इत्थं विदुरिति पञ्चाग्निविद्यानिष्ठान् ये चेमेऽरण्ये इत्यादिना श्रद्धापूर्वकं ब्रह्मोपासीनाश्चोद्दिश्यार्चिरादिकागतिरुपदिश्यते "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म सत्यं त्वेव विजिज्ञासितव्यमिति सत्य—शब्दस्य ब्रह्मणि प्रसिद्धेः, तपः—शब्दस्यापि तेनैकार्थ्यात्सत्यतपः—शब्दाभ्यां ब्रह्मैवाभिधीयते श्रद्धापूर्वकं ब्रह्मोपासनं चान्यच्च श्रुतं, सत्यं त्वेव विजिज्ञासितव्यमित्युपक्रम्य श्रद्धा त्वेव विजिज्ञासितव्येति, स्मृतिरपि "अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम् । तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जना" इति सर्वेषां ब्रह्मविदामनेनैव मार्गेण गमनमित्याह—

१ सर्वब्रह्मोपासननिष्ठानामिति पा० ।
२ ये चामी अरण्ये इति पा० ।

टी० सू० अनियमः सर्वेषामविरोधः शब्दानुमानाभ्याम् ॥ ३२ ॥
अर्च्चिरादिगतेः प्रस्तुतत्वात्तन्नियमानियमचिन्तेत्यवान्तरसङ्गतिः, किमर्चिरादिगतिस्तत्सन्निधिसमाम्नातोपासननिष्ठानामेव? उत सर्वविद्यानिष्ठानां? किं छन्दोग्यवाजसनेयकयोस्तद्य इत्थं विदुर्ये एवमेतद्विदुरिति वाक्ययोः पञ्चाग्निविद्यानिष्ठानामेवार्च्चिरादिगतिश्रवणम्? उत सर्वब्रह्मविद्यानिष्ठानां? ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते ये चामी अरण्ये श्रद्धां सत्यमुपासत इति किं पञ्चाग्निविद्यानिष्ठानुद्दिश्य गतिर्विधीयते? उतेतरानप्युपासकान्? किं श्रद्धासत्यतपःशब्दैरुपास्यब्रह्मोपस्थानमुखेन उपासनान्तरप्रतिपत्ति? रस्ति ने? ति, किम् उपकोसलविद्यायामाचार्यस्तु ते गतिं वक्तेति गत्यनुवादः उपासनान्तरप्रतिपत्तिमुपोद्बलयति? नेति, यदा नोपोद्बलयति तदा ब्रह्मोपस्थापनमुखेन उपासनान्तराप्रतिपत्तेः इतरोपासकानामनुद्दिष्टत्वात् पञ्चाग्निविद्यानिष्ठानेवोद्दिश्य गतिविधानात् छान्दोग्यादौ पञ्चाग्निविद्यानिष्ठव्यतिरिक्तानामप्यर्चिरादिगतिश्रवणाभावात् न सर्वब्रह्मविद्यानिष्ठानामिति स्याद्, यदोपोद्बलयति तदा ब्रह्मोपस्थापनमुखेनोपासनान्तरप्रतिपत्तेरितरानप्युद्दिश्य विहितत्वेन छान्दोग्यादौ पञ्चाग्निविद्यानिष्ठव्यतिरिक्तानामप्यर्चिरादिगतिश्रवणात्सर्वब्रह्मनिष्ठानामपि अर्चिरादिगतिः स्यादिति ॥ सिद्धान्त्यभिमतवाक्यस्य निर्वाहमाह "ये चेमे" इति, प्रमाणाभावादिति सत्यतपःशब्दयोर्ब्रह्मवाचकत्वाभावेन कारणाभावोऽभिप्रेत इति प्राप्त इति, गमने हि सतीति, हि-शब्दः सूत्रयोजनाशेषः, अविरोध इति श्रुतिस्मृतिभ्यामस्यार्थस्याविरोध इत्यर्थः, । उदाहृतवाक्यैः सर्वब्रह्मविद्यानिष्ठानामर्चिरादिगतिमत्त्वप्रतिपादनं दर्शयति "छान्दोग्य इत्थं विदु"रिति, सत्य-शब्दस्य ब्रह्मवाचकत्वं दर्शयंस्तन्मुखेन तपः-शब्दस्यापि तद्वाचित्वं दर्शयति "सत्यं ज्ञान"मिति, तपः-शब्दस्यापि "परमं योमहत्तप" इत्यादिषु द्रष्टव्यम् । परैस्तु विद्यामन्तरेण केवलश्रद्धातपोभ्यामर्चिरादिगतिलाभासम्भवस्य "विद्यया तदारोहन्ति यत्र कामाः परा[1]हृताः न तत्र दक्षिणा

१ परागता इति पा० ।

यान्ति नाविद्वांसस्तपस्विन" इत्यादि श्रुतिसिद्धत्वात् श्रद्धातपःपरायणानां विद्यानिष्ठत्वमार्थमित्युक्तं, तदविरुद्धम् आर्थत्वादपि शाब्दत्वं सम्भवत्युक्ततमं "स एनान् ब्रह्म गमयती"ति ब्रह्मप्राप्तिफलत्वात् फलस्य च यथोपासनभावित्वात्, तत्रोपास्यतया प्रतीतं सत्यतपः-शब्दवाच्यं ब्रह्मैवेति च सिद्धम् । श्रद्धापूर्वकं ब्रह्मोपासनस्य श्रुत्यन्तरसिद्धतां दर्शयति "श्रद्धापूर्वकमि"ति, स्मृतिवचने ब्रह्म ब्रह्मविदोजना इत्यत्र तात्पर्यं न विद्याविशेष उक्तः ।

भा० एवंजातीयकाः श्रुतिस्मृतयो बह्व्यः सन्ति, एवं सर्वविद्यासाधारणीयं गतिः प्राप्तैवोपकोसलविद्यादावनूद्यते ॥

अनियमाधिकरणं समाप्तम् ॥

टी० एवंजातीयका इति, "तयोर्द्धमायन्नमृतत्वमेति सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयान्ति अथोत्तरेण तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया विद्यया ऽऽत्मानमन्विष्यादित्यमे[1]वाभियन्ति" इत्यादयः श्रुतयः "स ह्याश्रमैर्विजिज्ञास्यः समस्तैरेवमेव तु । द्रष्टव्यस्त्वनुमन्तव्यः श्रोतव्यश्च द्विजातिभिः । य एवमेनं जानन्ति ये चारण्यकमाश्रिताः । उपासते तपः सत्यं श्रद्धया परया युताः क्रमात्ते सम्भवन्त्यर्चिरहः शुक्लं तथोत्तरम् । अयनं देवलोकं च सवितारं स वैद्युतम् । तत्र तत्पुरुषो दिव्यो मानवो ब्रह्म लौकिकान् । करोति पुनरावृत्तिस्तेषामिह न विद्यते" ॥ इत्यादिस्मृतयश्च विवक्षिता, सर्वविद्यास्वर्चिरादिगतिः प्राप्ता चेच्छान्दोग्ये प्रदेशद्वयेऽर्चिरादिगतेर्द्विरुक्तिः कथमित्यत आह "एवं सर्वे"ति, पूर्वपक्षे तद्य इत्थं विदुरित्यादिवाक्यस्य संकोचोऽनुवादत्वं च, सिद्धान्ते तु न तत्सङ्कोचः, अन्येषामनुवादत्वमात्रमेव, इदमधिकरणम्, अर्चिरादिगतिचिन्तनस्य तत्सिद्ध्यर्थत्वात् अर्चिरादिगतेः सर्वविद्यासु चिन्तनीयतया कृतं तद्व्यक्तीभविष्यति, इतरे सर्वेऽपि यावदधिकारमिति सूत्रमतः परस्तात् पठित्वा अधिकरणान्तरमाहुः । तत्र परे तु विदुषस्तद्देहपातानन्तरं देहान्तरमुत्पद्यते न वेति संशय्य ब्रह्मविदामपि

१ आदित्यमेवाभियान्तीति पा० ।

वशिष्ठादीनामितिहासपुराणेषु देहान्तरोत्पत्त्यवगमाद्विद्याया: पाक्षिकं मोक्षहेतुत्वमहेतुत्वं वेति पूर्वपक्षं कृत्वा वर्त्तमानब्रह्मविदां प्रारब्धभोगक्षय इवाधिकारिकपुरुषाणामपि प्रारब्धाधिकारहेतुकर्मक्षये मोक्ष इति न पाक्षिकहेतुत्वाहेतुत्वे इति सिद्धान्तयन्ति। तदयुक्तं प्रत्यक्षया श्रुत्या विद्याया अपवर्गहेतुत्वे श्रुते तद्विरुद्धेतिहासपुराणवचसामप्रमाणतया विद्याया अपवर्गसाधनत्वे संशयानुत्थानात् । किञ्च यावदधिकारमवस्थितिरित्युक्ते कथमहेतुत्वपरिहार: यावदधिकारमवस्थानेन वर्त्तमानदेहानन्तरमप्यपवर्गाभावस्य सिद्धत्वादहेतुत्वमेव समर्थितं भवति । नन्वधिकारस्य प्रारब्धकर्मकृतत्वात् तदवसाने मोक्षहेतुत्वमेव विद्याया मोक्षहेतुत्वमिति चेत् न प्रारब्धकर्मणोऽपि स्वाप्नार्थवन्मिथ्यात्वेन निवर्त्तकज्ञाने सति स्थित्यनुपपत्ते:, प्रवृत्तफलस्य कर्माशयस्य मुक्तेषोर्वेगक्षयादिव फलक्षयाद्विश्रान्तिरिति चेत् न प्रारब्धकर्मणोऽपि स्वाप्नशरवेगस्येव मिथ्यात्वेन बाधादनन्तभोगानुपपत्ते:, न हीषुमोक्षणक्षण एव पुरुषे प्रबुद्धे शरश्च वेगश्चाबाधितौ तिष्ठत:, यदि वसिष्ठादीनां न निवर्त्तकज्ञानमुदितं तर्ह्यहेतुत्वशङ्काया अभावात्सुतरामनारम्भणीयता । अपरे तु वसिष्ठादीनां देहान्तरोत्पत्तिदर्शनेन विद्याया अर्च्चिरादिनाऽपवर्गहेतुत्वव्यभिचारशङ्कानिवारकं सूत्रं व्याचक्षते तन्मतेऽपि श्रुतिविरोधे स्मृत्यप्रामाण्येन संशयाभावात् अधिकरणानारम्भस्तुल्य: । अन्ये तु अर्च्चिरादिमार्गस्य ऋजुत्वादादित्यादीनां परिभ्रमणशीलत्वेन तत्र नियमेनानवस्थानादार्जवेन न सदा देवाश्चिन्त्या: किन्तु यदा यत्र यस्तिष्ठति स तत्र तदा चिन्त्यत इति विचार्य भ्रमतामपि सूर्यादीनां शरीरान्तरेण मार्गानुगुणस्थित्युपपत्तेर्मार्गानुगुण्येन सदा ते देवाश्चिन्तनीया इति सिद्धान्तयन्ति, तदयुक्तं कृतकरत्वात् देवताऽधिकरणेऽनेकप्रतिपत्तिदर्शनादिति युगपदनेकत्र प्रवृत्तिविरोधोऽयं शरीरभेदेन परिहृत: यतो विचारान्तराण्ययुक्तानि अत एवास्य सूत्रस्य विदुषो देहात्यये सकलकर्मक्षयस्य व्यभिचारशङ्काव्युदासपरत्वमेव युक्तं यतस्तदेव युक्तम् । अत एव साम्परायाधिकरणशेषत्वमेव घटत इति अनियमसूत्रात् प्रागेव पाठ: समीचीन: । ननु अनियमसूत्रात् परत्वमुपपद्यते विदुषोऽर्चि-

रादिनाऽपवर्गप्राप्त्यदर्शनपरिहारपरत्वेऽपि सङ्गत्युपपत्तेः, नैवम् । अर्चिरादिगतेर्देहानन्तरभावित्वचिन्तनपरत्वाभावादनियमसूत्रस्य सर्वविद्यानिष्ठसाधारणत्वं हि तेन सूत्रेण निरूपितम् । अतो विद्याफलविशेषस्य देहपातानन्तरभावित्वचिन्तनपरस्य यावदधिकारमिति सूत्रस्य साम्परायाधिकरणशेषतया पूर्वमेव पठनं युक्तम् । अनियमाधिकरणं समाप्तम् ॥

अक्षरध्यधिकरणम् ।

सू० अक्षरधियां त्ववरोधः सामान्यतद्भावाभ्यामौपसदवत्तदुक्तम् ॥ ३३ ॥

भू० बृहदारण्यके श्रूयते "एतद्वैतदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमलोहितमस्नेहमच्छायमतमोऽवाय्वनाकाशमसङ्गमरसमगन्धमचक्षुष्कमश्रोत्रमवागमनोऽतेजस्कमप्राणमसुखममात्रमनन्तरमबाह्यं न तदश्नाति किञ्चन एतस्य वा ऽक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्यचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठत" इति, तथा आथर्वणे "अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुःश्रोत्रं तदपाणिपाद"मिति, तत्र संशयः किमिमे ऽक्षरशब्दनिर्दिष्टब्रह्मसम्बन्धितया श्रुताः अस्थूलत्वादयः प्रपञ्चप्रत्यनीकतास्वरूपाः सर्वासु ब्रह्मविद्यास्वनुसन्धेयाः ? उत यत्र श्रूयन्ते तत्रैवे ? वेति, किं युक्तं यत्र श्रुतास्तत्रैवे ? ति, कुतः विद्यान्तरस्य रूपभूतानां गुणानां विद्यान्तरस्य रूपत्वे प्रमाणाभावात्, प्रतिषेधरूपाणामेषां गुणानामानन्दादिवत्

टी० सू० अक्षरधियां त्ववरोधः सामान्यतद्भावाभ्यामौपसदवत्तदुक्तम् ॥ ३३ ॥ अथार्चिरादिगतेः पूर्वविद्या[1]साधारण्यमुक्तं तथा ऽस्थूलत्वादेरपि सर्वसाधारण्यं निरूप्यत इति सङ्गतिः पूर्वाधिकरणे प्रकरणं पूर्वपक्षहेतुः अत्रापि तथेति वा सङ्गतिः । प्रपञ्चप्रत्यनीकतास्वरूपा इति प्रपञ्चप्रत्यनीकं ब्रह्म तस्य प्रपञ्चप्रत्यनीकत्वरूपस्वभावेन निरूपकाः अस्थूलत्वादिधर्मा इत्यर्थः । किं मैत्रेयीब्राह्मणे श्रुतमस्थूलत्वादिकं तत्रैवोपसंहार्यम्? उत सर्वासु विद्यासु? अस्थूलत्वादीनां किं ब्रह्मासाधारणतया तत्स्वरूपनिरूपकत्वम्? उत केवलज्ञानानन्दादीना?मिति, किमस्थूलत्वादिकं विनाशङ्कितकृत्स्नदोषव्यावृत्तिप्रतीतिरस्ति ने?ति अस्ति चेत् केवलज्ञानादीनामेव निरूपकत्वेनास्थूलत्वादेरनुपसंहार्यत्वं भवेत्, न चेत् स्वरूपनिरूपकत्वात् सर्वासूपसंहार्यत्वं प्रमाणाभावात् हेत्वभावात् । वस्तुसामर्थ्ये प्रमाणमाशङ्क्य प्रतिषेधति—

मू० स्वरूपावगमोपायत्वाभावाच्च, आनन्दादिभिरवगतस्वरूपे हि ब्रह्मणि स्थूलत्वादयः प्रपञ्चधर्माः प्रतिषिध्यन्ते निरालम्बनप्रतिषेधायोगात्, एवं प्राप्ते प्रचक्ष्महे अक्षरधियां त्ववरोध इति, अक्षरब्रह्मसम्बन्धिनीनामस्थूलत्वादिधियां सर्वब्रह्मविद्यास्ववरोधः संग्रहणमित्यर्थः, कुतः सामान्यतद्भावाभ्यां सर्वेषूपासनेषूपास्यस्याक्षरस्य ब्रह्मणः समानत्वादस्थूलत्वादीनां तत्स्वरूपप्रतीतौ भावाच्च, एतदुक्तं भवति असाधारणाकारेण ग्रहणं हि वस्तुनो ग्रहणं, न च केवलानन्दादि ब्रह्मणोऽसाधारणमाकारमुपस्थापयति प्रत्यगात्मन्यप्यानन्दादेर्विद्यमानत्वात्, हेयप्रत्यनीको ह्यानन्दादिर्ब्रह्मणोऽसाधारणं रूपं, प्रत्यगात्मनस्तु स्वतो-

१ सर्वविद्यासाधारण्यमुक्तमिति युक्तः पाठः ।

हेयविरहिणोऽपि हेयसम्बन्धयोग्यताऽस्ति, हेयप्रत्यनीकत्वं च चिदचिदात्मकप्रपञ्चधर्मभूतस्थूलत्वादिविपरीतरूपम्, अतोऽसाधारणाकारेण ब्रह्मानुसंदधताऽ–

टी० "स्वरूपे"ति, स्वरूपावगमोपायत्वाभावं विवृणोति "आनन्दादिभिरि"ति, लब्धरूपे क्वचित् किञ्चित्तादृगेव निषिध्यत इत्यभिप्रायः अस्थूलत्वादिधियामवरोध इति सर्वब्रह्मविद्यास्वस्थूलत्वादिकमनुसन्धेयमित्यर्थः, सामान्यतद्भावाभ्यामिति समुच्चित्यैको हेतुः, सर्वविद्यासु ब्रह्मानुगतं चेत्कथमस्थूलत्वादिगुणानां तत्स्वरूपप्रतीत्यनुबन्धित्वमित्यत्राह "एतदुक्त"मिति, अत्र विवक्षिता प्रतीतिर्न येन केनचिदाकारेण प्रतीतिः अपितु व्यावृत्ताकारेण प्रतीतिर्विवक्षिता तादृशप्रतीत्यन्तर्भावोऽस्थूलत्वादीनामस्त्येवेत्याह "असाधारणे"ति, आकारमुपस्थापयति–स्वरूपमुपस्थापयतीत्यर्थः । हेयसंबन्धाभावः प्रत्यगात्मनोऽप्यस्ति तत्कथं हेयप्रत्यनीकानन्दादिब्रह्मणोऽसाधारणं रूपमित्यत्राह "प्रत्यगात्मन"स्त्विति, ब्रह्मणोहेयप्रत्यनीकत्वमसाधारणमस्तु तत्रास्थूलत्वादिकं कथमसाधारणमित्यत्राह "हेयप्रत्यनीकत्वं" चेति, विपरीतरूपं–विरोधिरूपं तत्तद्वेषशङ्काव्यावर्तकमित्यर्थः ॥

सू० ऽस्थूलत्वादिविशेषितज्ञानानन्दाद्याकारं ब्रह्मानुसन्धेयमिति अस्थूलत्वादीनामानन्दादिवद्ब्रह्मस्वरूपप्रतीत्यन्तर्भावात्सर्वासु ब्रह्मविद्यासु तथैव ब्रह्मानुसन्धेयमिति, । गुणानां प्रधानानुवर्त्तित्वे दृष्टान्तमाह औपसदवदिति यथा जामदग्न्यचतूराचपुरोडाशाद्युपसद्गुणभूतः सामवेदपठितोऽग्निर्वै होत्रं वेत्वित्यादिको मन्त्रः प्रधानानुवर्त्तितया याजुर्वैदिकेनोपांशुत्वेन प्रयुज्यते, तदुक्तं प्रथमे काण्डे "गुणमुख्यव्यतिक्रमे तदर्थत्वान्मुख्येन वेदसंयोग" इति,

नन्वेवं सर्वासु ब्रह्मविद्यासु ब्रह्मण एव गुणित्वाद् गुणानां च प्रधानानुवर्त्तित्वात् "सर्वकर्मा सर्वगन्धः सर्वरस" इत्यादेर्गुणजातस्य प्रतिविद्यं व्यवस्थितस्याप्यव्यवस्था स्यात्तत्राह—

टी० अस्थूलत्वादिविशेषितेति, अस्थूलत्वाद्युपेतत्वमुक्तं स्थूलत्वादिविरोधिशब्दाभिलप्य आकारोऽस्थूलत्वादिर्भावान्तरस्यैव अभावशब्दार्थत्वात्, अत एव ह्यस्थूलत्वं सुसूक्ष्म-शब्देनोक्तं श्रुत्यन्तरे, अस्थूलत्वादिधर्मैर्यथायोग्यं तत्तद्व्यावृत्तिरवगन्तव्या अचक्षुष्ट्वाप्राणत्वादिभिरिन्द्रियाधीनज्ञानप्राणायत्तचेष्टितजीवव्यावृत्तिः अनणुत्वसूक्ष्मत्वादिभिर्मुक्तस्यापि व्यवच्छेदः, आनन्त्येन सर्वव्यवच्छेदेऽपि शङ्कितस्थूलत्वादिव्यवच्छेदस्तु तद्विरोध्यस्थूलत्वादिभिरेव सिध्येदित्यवश्यानुसंधेयत्वमेतदधिकरणार्थमुपजीव्य पूर्वमानन्दादिष्वमलत्वं च सह पठितम् । औपसदवदिति वक्ष्यमाणदृष्टान्तः कर्मविषयः, दार्ष्टान्तिकं तूपासनं तस्मात् दृष्टान्तोपजीव्यमंशमाह "गुणानां प्रधानानुवर्त्तित्वे" इति, जामदग्न्यचतूरात्र जमदग्निना मुहुरनुष्ठितं चतूरात्रं नाम कर्म तत्र पुरोडाशद्रव्यकोपसदङ्गभूतः सामवेदपठितो मन्त्रः "उच्चैः साम्ने"ति वचनात् सामवेदपठितत्वेन तस्य मन्त्रस्योच्चैर्गाने प्राप्तेऽप्युपांशु यजुषेत्युपांशु पठितव्ययजुर्वेदोक्तोपसत्कर्मशेषत्वेन तदनुवर्त्तित्वादुपांशुप्रयोगः प्राप्त इत्यर्थः । गुणमुख्यव्यतिक्रम इति व्यतिक्रमो विरोधः यथा प्रकरणान्तराधीतानामपि प्रधानानुवर्त्तित्वं दृश्यते, तथा प्रकरणान्तराधीतानामप्यस्थूलत्वादिधर्माणां प्रधानभूतधर्म्यनुवृत्तिरुपपन्नेत्यर्थः । अयं दृष्टान्तः आनन्दादेरपि तुल्य इत्यभिप्रेतः ॥ अनन्तरसूत्रशङ्कामाह "नन्वेव"मिति, अस्थूलत्वाद्यनेकगुणानां बहुशाखोक्तानां सर्वविद्यानुगत्वे तेषां बाहुल्यात् प्रधानानुवर्त्तितया प्राप्तानां सर्वकर्मत्वादीनां चानन्त्यादुपसंहाराशक्तिः स्यादिति चाभिप्रायः ॥

सू० इयदामननात् ॥ ३४ ॥

आमननमाभिमुख्येन मननम् अनुचिन्तनम् । आमनना-द्धेतोरियदेव गुणजातं सर्वत्रानुसन्धेयत्वेन प्राप्तं यद-स्थूलत्वादिविशेषितमानन्दादिकं येन गुणजातेन विना-ब्रह्मस्वरूपस्येतरव्यावृत्तस्यानुसन्धानं न सम्भवति तदेव सर्वत्रानुवर्त्तनीयं तच्चेयदेवेत्यर्थः । इतरे तु सर्वकर्मत्वा-दयः प्रधानानुवर्त्तिनोऽपि चिन्तनीयत्वेन प्रतिविद्यं व्यव-स्थिताः ॥ अक्षरध्यधिकरणं समाप्तम् ॥

टी० सू० इयदामनात् ॥ ३४ ॥ सूत्रस्याक्षरार्थमाह आमननमित्या-दिना तात्पर्यमाह "येने"ति, ब्रह्मणोऽव्यावृत्ताकारानुसन्धानाय प्राप्तं गुण-जातमियदेवेत्यर्थः । अत्र परे तु सामान्यतद्भावाभ्यां प्रतिषेधमुखेन प्रतिपादनप्रकारस्य समानत्वादक्षरस्य ब्रह्माभिन्नतया प्रत्यभिज्ञानाच्चेति योजयन्ति ततोऽपि वरमुक्तार्थपरत्वं निदर्शनानुगुण्यात् अङ्गानां प्रधा-नानुवर्त्तित्वे हि निदर्शनोपन्यासः भावाभावरूपधर्मविषयत्वात् आन-न्दादय इत्यनेन न पौनरुक्त्यमाहुः । तदयुक्तम्, सत्यादिवाक्यानामतद्व्या-वृत्तिपरत्वाभ्युपगमात् तत्रापि स्वरूपातिरिक्तव्यावृत्तिरूपधर्मानभ्युपगमात् सकलेतरव्यावृत्तस्वरूपस्य सत्यादिवाक्यप्रतिपन्नस्य व्यवच्छेद्यविशेषव्यावृ-त्तिप्रतिपत्तौ प्रयोजनाभावाच्च । न हि पांसुराशेर्विविक्तस्य रत्नस्य पुनः पुनः प्रत्येकं पांसुव्यतिरेचने किंचित्प्रयोजनम् । ऋतं पिबन्तौ द्वा सुपर्णेति वाक्य-योर्विद्याभेदाभेदविषयमियदामननादिति सूत्रमधिकरणान्तरमाहुः उभ-योर्भोक्तृत्वमेकत्र एकस्य भोक्तृत्वमन्यतरस्याचाभोक्तृत्वम् अन्यत्र इति विद्याभे-दमुक्त्वा छत्रिन्यायेनाविरोधात् जीवोपादानस्य तादात्म्यप्रतिपादनार्थ-त्वाच्च रूपाभेदाद्विद्यैक्यमित्युक्तं तदयुक्तं, छत्रिन्यायादिभिरर्थैकत्वस्य गुहां प्रविष्टावात्मानावित्यत्र सिद्धत्वात् सूत्राक्षराणां तदसाधारणत्वा-भावाच्च, इयच्छब्दोऽपि देशकालस्वरूपसंख्येयत्तासाधारणः । किञ्च यदा पैङ्गीश्रुत्यनुसारेण सत्त्वद्वितीयप्रत्यगात्मपरत्वं द्वासुपर्णेति वाक्यस्याभि-

मतं तदा द्वयोरपि जीवसद्वितीयपरमात्मपरत्वं व्याहतं जीवसद्वितीयपरमात्मपरत्वेऽपि पौनरुक्त्यमुक्तम् । ननु न पौनरुक्त्यं तत्प्रपञ्चनार्थो ह्ययमारम्भ इति चेत् न अधिकरणान्तरनिरूप्यार्थानामिहाप्रपञ्चनात् अस्य तेभ्यो वैषम्याभावाच्च । किञ्च इयदिति सौत्रं पदं च न द्वित्वसंख्याव्यवच्छेदमेकान्ततोऽवगमयति तदर्थश्च विश्वमेवेदं पुरुषः महान्प्रभुर्वै पुरुष इत्यादिषु जगदाकारव्यवच्छेदेन विश्वैक्यपरं सूत्रं किं न स्यात्, यदि संख्याव्यवच्छेदकत्वमेवाभिमतं तर्हि त्रिविधं ब्रह्मै‌तत् चतुष्पात् ब्रह्मेत्यादिसंख्यान्तरावच्छिन्नब्रह्मपरवाक्यविषयं किं न स्यात्, सर्वत्र भेदाभेदहेतवश्च उत्प्रेक्षितुं शक्याः, अतो यथा कथंचिन्निर्वहणात् अपेक्षितार्थपरत्वं साधिष्ठम् । सूत्राक्षरानैकान्त्यपुनरुक्तिभ्यामेवापरेषां पक्षेऽप्यधिकरणभेदो व्युदस्तः अन्ये तु संभूतिं च विनाशं च यस्तद्वेदोभयं सह । विनाशेन मृत्युं तीर्त्वा संभूत्याऽमृतमश्नुते इति सप्रपञ्चब्रह्मोपासनं प्रपञ्चविनाशावस्थसन्मात्रब्रह्मोपासनं चेति द्विविधयोरपि ब्रह्मोपासनयोः समुच्चयमाहुः । तत्र प्राणाद्युपासनं च संभूतिरेव जगदेकदेशसम्बन्धित्वादस्थूलमित्यादिभिर्विहितं विनाशोपासनं प्राणादिसंभूतिभिरपि किं समुच्चीयते नेति चिन्तायामविशेषेण संभूतिं च विनाशं चेति श्रुतत्वाद्विनाशधर्मिणो ब्रह्मणः प्राणादिसंभूतिष्वभावेऽपि तत्र धर्मिणो ब्रह्मणः समाकृष्योपासनसम्भवात् सर्वाभिः संभूतिभिरपि विनाशः समुच्चीयत इति पूर्वपक्षं कृत्वा गुणिनो गुणानुरोधित्वाभावात् गुणानुरोधेन गुणिनो ब्रह्मणः समाकर्षायोगात् गुणानामेव गुण्यनुरोधित्वात् ब्रह्मणो ऽसद्भावे विनाशस्याप्ययोगात् ब्रह्मसंभूतिभिरेव विनाशः सच्चीयत इति वर्णयन्ति तदयुक्तं सप्रपञ्चनिष्प्रपञ्चब्रह्मोपासनसमुच्चयस्य प्रमाणविरुद्धत्वात् अक्षरविद्याशाण्डिल्यविद्यादीनां श्रुतिस्वारस्यादन्योन्यनिरपेक्षोपायत्वं हि प्रतीयते समुच्चयश्रुतिबलात्तासामन्यसापेक्षत्वं कल्प्यत इति चेत् न कल्पकस्यार्थान्तरविषयत्वेनान्यथासिद्धत्वात्, अर्थान्तरस्य स्वारसिकतया विद्यान्तरस्वारस्यानुगुणतया चाप्रकम्प्यत्वात्, सम्भूति-शब्दः सम्भवत्यनेनेति सम्भूतिरिति व्युत्पत्त्या मार्गपरः, एतमितः प्रेत्याभिसम्भाविताऽस्मि

ब्रह्मलोकमभिसम्भवानीति च प्रयोगात्, अभिसम्भविताऽस्मीति उत्तम- पुरुषेण इति यस्य स्यादद्धा नविचिकित्सेत्यनेन च मार्गचिन्तायाः कार्य- त्वस्य सूचितत्वाच्च विनाश-शब्दश्च सुकृतदुष्कृतविनाशविषयः, अतो मार्गस्य कर्मविनाशस्य च चिन्तनं विद्याङ्गत्वेन समुच्चित्य विधीयते, न च सम्भूतिविनाशशब्दयोः सप्रपञ्चनिष्प्रपञ्चब्रह्मणि स्वारस्यं नाप्य- नन्यथासिद्धप्रयोगः, यतः समुच्चयो न प्रमाणिकः अत एव संशयाभावा- दनारम्भणीयता । इयदामननादित्यत्र च सूत्राक्षराणामनैकान्त्यं पूर्ववत् ऋतं पिबन्तौ द्वा सुपर्णेति वाक्यावगतयोर्भोगानशनयोर्मिथोविरोधाच्च सम्भूतिषु समुच्चय इति विचार्य भोगस्य हविर्विषयतयाऽनशनस्य कर्म- फलविषयतया वाऽन्तर्यामिपरमात्मविषयतया वा विरोधाभावात्, सम्भू- तिषु समुच्चय इति सिद्धान्तवर्णनं च सम्भूतिविनाशसमुच्चयप्रामाणि- कत्वादेवानुपपन्नं, भोगानशयोर्विरोधस्तु छत्रिन्यायेन वा प्रयोज्यप्रयोज- कभावेन वाऋतपानस्य विरोधाभावात् पूर्वमेव परिहृतः, अन्यथा तस्यापरिहृतत्वे गुहां प्रविष्टावित्याद्यधिकरणसिद्धान्तदौःस्थ्यप्रसङ्गात्, अतोऽधिकरणभेदोऽनुपपन्न इति ॥ अन्तरध्यधिकरणं समाप्तम् ॥

अन्तरत्वाधिकरणम् ।

सू० अन्तराभूतग्रामवत्स्वात्मनोऽन्यथाभेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशवत् ॥ ३५ ॥

भा० बृहदारण्यके उषस्तप्रश्न एवमाम्नायते "यत्साक्षादपरो- क्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरस्तन्मे व्याचक्ष्वेति तस्य प्रति- वचनं "यः प्राणेन प्राणिति स त आत्मा सर्वान्तरो यो- ऽपानेनापानिति स त आत्मे"त्यादि अतुष्टेन तेन पुनः पृष्ट आह "न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येर्न श्रुतेः श्रोतारं शृणुयाः न मतेर्मन्तारं मन्वीथाः न विज्ञातेर्विज्ञातारं विजानीयाः एष ते आत्मा सर्वान्तरोऽतोऽन्यदार्त"मिति, तथा तदन-

न्तरं कहोलप्रश्ने चैवमाम्नायते "यदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरस्तन्मे व्याचक्ष्वे"ति प्रतिवचनं च योऽशनायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येति एवं वैतमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्चे"त्यादि अतोऽन्यदार्त्तमित्यन्तं, तत्र संशय्यते किमनयोर्विद्याभेदोऽस्ति? ने?ति किं युक्तं भेद, इति, कुतः, रूपभेदात् प्रतिवचनभेदाद्रूपं भिद्यते प्रश्नस्यैकरूप्येऽपि प्रतिवचनप्रकारो हि भेदेनोपलभ्यते पूर्वत्र प्राणनादीनां कर्त्ता सर्वान्तरात्मत्वेनोच्यते परत्राशनायापिपासादिरहितः अतः पूर्वत्र प्राणिता देहेन्द्रियबुद्धिमनःप्राणव्यतिरिक्तः प्रत्यगात्मोच्यते, परत्र तु तदतिरिक्तोऽशनायापिपासादिरहितः परमात्मा, अतो रूपं भिद्यते ॥

टी० सू० अन्तरा भूतग्रामवत्स्वात्मनोऽन्यथा भेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशवत् ॥ ३५ ॥ हेयप्रत्यनीकत्वं ब्रह्मणोऽसाधारणं चेत् अशनायाद्यतीतत्वविशिष्टं ब्रह्म स्यात्, प्राणितृत्वादिति विशिष्टस्तु जीवः स्यादिति शङ्कया सङ्गतिः, उषस्तप्रश्न-शब्देन तत्प्रकरणं विवक्षितं किमुषस्त-कहोलप्रश्नप्रतिवचनश्रुत्योर्विद्याभेद? उत विद्यैक्यं? किं पूर्वत्र जीव उपास्योऽन्यत्र परः? उतोभयत्र पर एवेति? किमत्र सर्वान्तरत्वप्राणितृत्वे देहादिनायद्यावस्थापेक्षे? उतानवच्छिन्ने न दृष्टेर्द्रष्टारमिति दृष्टिव्यतिरिक्तत्वनिषेधः? उत श्रवणादिकर्त्तुर्जीवस्य मन्तव्यत्वनिषेध? इति यदा दृष्टिरूपताव्यतिरेकनिषेधः, तदा तथात्वस्य जीवे सम्भवात् सर्वान्तरत्वप्राणितृत्वयोरप्यापेक्षिकत्वेन पूर्वत्र जीव उपास्य इति विद्या भिद्यते, यदा श्रवणादिकर्त्तुरुपास्यत्वनिषेधः तदा सर्वान्तरत्वप्राणितृत्वयोरप्यनवच्छिन्नतया पूर्वत्रापि पर एवोपास्य इति विद्यैक्यमिति, रूपभेदादिति कथमुच्यते प्रश्नो ह्येकरूप इत्यत्राह 'प्रतिवचन-

भेदादि''ति, प्रतिवचनप्रकारेण हि प्रश्नार्थो ज्ञायत इति भावः । ततः किमित्यत्राह "अत" इति, सर्वान्तरत्वं कथमित्यत्राह–

मू० भूतग्रामवतश्च प्रत्यगात्मनस्तस्य भूतग्रामस्य सर्वस्यान्तरात्मत्वेन सर्वान्तरत्वमप्युपपन्नं, यद्यपि प्रत्यगात्मनः सर्वान्तरत्वं भूतग्राममात्रापेक्षत्वेनापेक्षिकं तथाऽपि तदेव ग्राह्यम् अन्यथा मुख्यान्तरात्मपरिग्रहलोभात्परमात्मस्वीकारे प्रतिवचनभेदो नोपपद्यते, प्रतिवचनं हि पूर्वं च प्रत्यगात्मविषयं परमात्मनः प्राणितृत्वापानितृत्वाद्यसम्भवात्, परं च परमात्मविषयम् अशनायाद्यतीतत्वात्, तदिदमाशङ्कते अन्तराभूतग्रामवत्स्वात्मनोऽन्यथाभेदानुपपत्तिरिति चेदिति अन्तरा सर्वान्तरात्मत्वेन प्रथमप्रतिवचनं भूतग्रामवत्स्वात्मनः भूतग्रामवांस्तदन्तरः स्वात्मा प्रत्यगात्मा सर्वान्तर इत्युच्यते इत्यर्थः । अन्यथा यः प्राणेन प्राणिति योऽशनायापिपासाद्यतीत इति प्रतिवचनभेदानुपपत्तिरिति चेत्, अत्रोत्तरं नेति न विद्याभेद इत्यर्थः । उभयत्र परविषयत्वात्प्रश्नप्रतिवचनयोः, तथा हि "यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तर" इति प्रश्नस्तावत्परमात्मविषय एव ब्रह्म–शब्दस्य परमात्मासाधारणत्वेऽपि प्रत्यगात्मन्यपि कदाचिदुपचरितप्रयोगदर्शनात्तद्व्यावृत्त्या परमात्मप्रतिपत्त्यर्थं यत्साक्षाद्ब्रह्मेति विशेषणं क्रियते,

टी० 'भूतग्रामवतश्चे''ति, आत्म–शब्दस्य परमात्मप्राचित्वव्यावृत्त्यर्थं स्वात्मन इत्युक्तं, स्वमेवात्मा स्वात्मा, सर्वान्तरत्वमप्यापेक्षिकमस्य सम्भवतीति दर्शयितुं भूतग्रामवच्छब्दः प्रयुक्तः, यद्यपीत्यादि, आपेक्षिकं

सम्भवतु नाम तथाऽप्यस्वरसमिति भावः । परिहरति "तथाऽपी"ति' अनेकपदविरोधेनैकपदस्वारस्यमनुपपन्नमित्यर्थः । अङ्गाया अनुत्सूत्रत्वमाह "तदिद"मिति, । सूत्रखण्डं व्याचष्टे "अन्तरेत्या"दिना, सर्वान्तरत्वेन प्रतिवचनं भूतग्रामवत् स्वात्मसम्बन्धीत्यर्थः । भूतग्रामवत् स्वात्मन इति पूर्वपक्षमुक्त्वा नेत्युक्ते परस्येत्यर्थादुक्तं भवतीत्यभिप्रयचार्थं हेतुमाह "उभयत्रे"ति, कथमित्यपेक्षायां तं विवृणोति "तथा ही"ति, साक्षाद्ब्रह्मशब्दवाच्यत्वमेको हेतुः । हेत्वन्तरमाह–

सू० अपरोक्षत्वमपि सर्वदेशसर्वकालसम्बन्धित्वं सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति अनन्तत्वेनावगतस्य परमात्मन एवोपपद्यते, सर्वान्तरत्वमपि "यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तर इत्यारभ्य य आत्मनितिष्ठन्नात्मनोऽन्तर इति सर्वान्तर्यामिणः ऽपरमात्मन एव सम्भवति, प्रतिवचनमपि तथैव परमात्मविषयं यः प्राणेन प्राणितीति निरुपाधिकं प्राणनस्य कर्तृत्वं परमात्मन एव प्रत्यगात्मनः सुषुप्तौ प्राणनं प्रति कर्तृत्वाभावात्, एवमजानतोषस्तेन प्राणने कर्तृत्वमात्रमुक्तं मन्वानेन प्रत्यगात्मनोऽपि साधारणत्वं प्रतिवचनस्य मत्वा अतुष्टेन पुनः पृष्टस्तं प्रति प्रत्यगात्मनो व्यावृत्तं निरुपाधिकत्वेन प्राणनस्य कर्त्तारं परमात्मानमाह न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येरित्यादिना, इन्द्रियाधीनानां दर्शनश्रवणमननविज्ञानानां कर्तारं प्रत्यगात्मानं प्राणनस्य कर्तृत्वेनोक्त इति न मन्वीथाः तस्य सुषुप्तिमूर्च्छादौ प्राणनादेरकर्तृत्वात् ।

टी० "अपरोक्षत्वमपी"ति, देशकालसन्निकर्षो ह्यापरोक्ष्ये विद्यते, तस्माद् ब्रह्मणोऽपरोक्षत्वं नाम सर्वदेशसर्वकालसन्निहितत्वमित्यर्थः । निरु-

पाधिकं प्राणनस्य कर्तृत्वमिति, प्राणयितृत्वं विवक्षितं निरुपाधिक-शब्देन जीवव्यावृत्तिः । स हि कर्मानुगुणदेहेन्द्रियादीनामधिष्ठातृत्वेन कदाचित् प्राणयिता निरुपाकप्राणयितृत्वं परमात्मन एवेत्युपपादयति "प्रत्यगात्मन" इति, पुनः प्रश्नस्यार्थान्तरविषयत्वशङ्कां परिहरति "एवमि"ति, इन्द्रियाधीनानामिति, दृष्टेर्द्रष्टारमिति व्यपदेशः ओदनपाकं पचतीति वदिति भावः । परमात्मनः सर्वदा सर्वप्राणिप्राणयितृत्वे श्रुतिमाह—

मू० "को ह्येवान्यात्कः प्राण्यात् यदेष आकाश आनन्दो न स्यादिति सर्वप्राणिप्राणनहेतुत्वं हि परमात्मन एव अन्यत्र श्रुतम्, अतः पूर्वप्रश्नप्रतिवचने परमात्मविषये एवमुत्तरे अपि अशनायाद्यतीतत्वस्य परमात्मासाधारणत्वात्, उभयत्रातोऽन्यदार्त्तमित्युपसंहारस्यैकरूपः प्रश्नप्रतिवचनावृत्तिस्तु कृत्स्नप्राणिप्राणनहेतोः परस्य ब्रह्मणोऽशनायद्यतीतत्वप्रतिपादनाय, तच्च दृष्टान्तमात्र उपदेशवदिति, यथा सद्विद्यायाम् उत तमादेशमप्राक्ष्य इति प्रक्रान्ते सदुपदेशे भगवांस्त्वेव मेतद् ब्रवीत्विति भूय एवमाह भगवान् विज्ञापयत्विति प्रश्नस्य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यमिति प्रतिवचनस्य च भूयोभूय आवृत्तिः सतो ब्रह्मणः तत्तन्माहात्म्यविशेषप्रतिपादनाय दृश्यते तद्वत्, अतएकस्यैव सर्वान्तरभूतस्य ब्रह्मणः कृत्स्नप्राणिप्राणनहेतुत्वाशनायाद्यतीतत्वप्रतिपादनेन रूपैक्याद्विद्यैक्यम्, अथ स्यात् यद्यप्युभे प्रश्नप्रतिवचने परब्रह्मविषये तथाऽपि विद्याभेदोऽवर्ज्जनीयः एकत्र सर्वप्राणिप्राणनहेतुत्वेनोपास्यम् इतरत्राशनायाद्यतीतत्वेनेत्युपास्यगुणभेदेन रूपभे-

दात् प्रष्टृभेदाच्च, पूर्वंच ह्युषस्तः प्रष्टा उत्तरच तु कहोल इति तत्राह—

सू० व्यतिहारो विशिंषन्ति हीतरवत् ॥ ३६ ॥

नाच विद्याभेदः प्रश्नप्रतिवचनाभ्यामेकरूपार्थविषयाभ्यामेकेन च विधिपदेनैकवाक्यत्वप्रतीतेः, प्रश्नद्वयं तावत्सर्वान्तरात्मत्वविशिष्टब्रह्मविषयं, द्वितीये प्रश्ने "यदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तर" इत्येवकारस्य पूर्वचोषस्तेन पृष्टगुणविशिष्टब्रह्मविषयत्वं कहोलप्रश्नस्यावधारयति, प्रतिवचनं चोभयच स त आत्मा सर्वान्तर इति, सर्वान्तरात्मत्वविशिष्टब्रह्मविषयमेकरूपमेव, विधिप्रत्ययश्चोत्तरचैव दृश्यते "तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासे"दिति, एवं सर्वान्तरात्मत्वविशिष्टब्रह्मैकविषयत्वे द्वयोरवधृते सत्येकस्मिन्नेव सर्वान्तरात्मत्वविशिष्टे ब्रह्मण्युपास्ये उषस्तकहोलयोरितरेतरबुद्धिव्यतिहारः कर्त्तव्यः, उषस्तस्य या सर्वान्तरात्मनो ब्रह्मणः सर्वप्राणिप्राणनहेतुत्वविषया बुद्धिः सा कहोलेनापि प्रष्टा कार्या, या च कहोलस्य तस्यैव ब्रह्मणोऽशनायाद्यतीतत्वविषया बुद्धिः सोषस्तेनापि कार्य्या, एवं व्यतिहारे कृते उभाभ्यां सर्वान्तरस्य ब्रह्मणो जीवव्यावृत्तिरवधृता भवति, एवं सर्वान्तरात्मानं प्रत्यगात्मनो व्यावृत्तमवगमयितुं सर्वप्राणिप्राणप्राणनहेतुत्वाशनायाद्यतीतत्वप्रतिपादनेन विशिंषन्ति हि याज्ञवल्क्यस्य प्रतिवचनानि, अतो-

ब्रह्मणः सर्वान्तरात्मात्वमेवोपास्यगुणः, प्राणनहेतुत्वाद्-यस्तु तस्योपपादकाः नोपास्याः । ननूपास्यगुणः सर्वान्तरात्मत्वमेव चेत्प्राणनहेतुत्वस्याशनायाद्यतीतत्वस्य च प्रश्नो-र्व्यतिहृत्यानुसन्धानं किमर्थं, तदुच्यते—

टी० "को ह्येवान्यादि"ति, उत्तरे अपि कहोलप्रश्नप्रतिवचने इत्यर्थः प्रष्टृभेदाच्चेति, अत्र प्रष्टृद्वयसद्भावाद्विद्याभेदः सम्भवतीत्यर्थः । सू० व्यतिहारो विशिंषन्ति हीतरवत् ॥ ३६ ॥ प्रश्नप्रतिवचनैकरूप्यं विधिपदैक्यं च विवृणोति प्रश्नद्वयमित्यादिना, विधिप्रत्ययश्चेति अविशेषपुनःश्रवणं हि भेदहेतुः, अत्र तदभावात् विद्यैक्यमिति भावः ॥ तिष्ठासेद्—ब्रह्मणि तिष्ठासेत् निष्ठां लभेत उपासीतेत्यर्थः । द्वयोरवधृत इति, द्वयोः उषस्त-प्रश्नप्रतिवचनकहोलप्रश्नप्रतिवचनरूपवाक्ययोः कर्त्तव्य इति व्यतिहारस्य कर्त्तव्यत्वं श्रुत्यभिप्रेतमिति सूत्रकाराभिप्राय इत्यर्थः । व्यतिहारं विवृणोति "उषस्तस्ये"ति, व्यतिहारस्य प्रयोजनमाह "एव"मिति, व्यावृत्तिबुद्धिजननार्थं प्रतिवचनमिति वदन् विशिंषन्तीति सौत्रं पदं व्याचष्टे 'एवं सर्वान्तरात्मान"मिति, अत इत्यादि सर्वान्तरात्मत्वस्य गुणस्य एकस्य गुणस्यैकोपास्यत्वाद्रूपभेदः परिहृतः विद्यैक्येऽपि वैश्वानरविद्यायामौपन्यवादिवत् प्रष्टृभेदः सम्भवतीति स्पष्टत्वान्न कण्ठोक्तं, व्यावृत्तिबुद्धिजननाय परस्परं बुद्धिव्यतिहार उक्तः, तत्र सर्वप्राणिप्राणनहेतुत्वाशनायाद्यतीतत्वयोरन्यतरेणैव व्यावृत्तिबुद्धिः स्यादित्यन्यतरेण किमित्यभिप्रायेण चोदयति "नन्वि"ति, परिहरति "तदुच्यत"इति, कहोलस्य पुनः प्रश्नः सम्भवति सर्वप्राणिप्राणनहेतुत्वज्ञानेन व्यावृत्तबुद्ध्यनुदयाद्यथोषस्तस्य सर्वप्राणिप्राणनहेतुत्ववैशद्याय पुनः पुनः प्रश्नस्तद्वत्, अन्यतरेण व्यावृत्तबुद्धौ द्वयोर्जातायां परस्परबुद्धिव्यतिहारो द्वयोरपि व्यावर्त्तकधर्मभूयस्त्वहेतुकव्यावृत्तबुद्ध्यतिशयजननार्थमित्यभिप्रायेणाह—

सू० सर्वप्राणिप्राणनहेतुत्वेन सर्वान्तरात्मनि जीवाद्व्यावृत्ते ब्र-

ह्मणि उषस्तेनावधृते सति कहोलेन जीवस्य सर्वात्मना-ऽसम्भावितेन स्वभावविशेषेण सर्वान्तरात्मा व्यावृत्तोऽनुसंधेय इति कृत्वा पुनः प्रश्नः कृतः, याज्ञवल्क्योऽपि तद्भिप्रायमभिज्ञाय प्रत्यगात्मनोऽसम्भावितमशनायादिप्रत्यनीकत्वमुक्तवान्, अतस्त्वेोपास्यस्य व्यावृत्तिप्रतीतिसिद्ध्यर्थमुभाभ्यां परस्परबुद्धिव्यतिहारः कर्त्तव्यः, इतरवत्—यथेतरच सद्विद्यायां भूयोभूयःप्रश्नैश्च प्रवचनैश्च तदेव सद्ब्रह्म व्यवच्छिद्यते न पुनः पूर्वप्रतिपन्नाद् गुणाद्गुणान्तरविशिष्टतयोपास्यं प्रतिपाद्यते तद्वत्, तत्रापि प्रश्नप्रतिवचनभेदे सति कथमैक्यमवगम्यत इति चेत्तत्राह—

सू० सैव हि सत्यादयः ॥ ३७ ॥

सैव हि सच्छब्दाभिहिता परमकारणभूता परा देवतैव "सेयं देवतैक्षत तेजः परस्यां देवतायामिति प्रकृता यथा सोम्य मधुमधुकृतो निस्तिष्ठन्ती"त्यादिषु पर्यायेषु सर्वेषूपपाद्यते, यतः ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मेति प्रथमपर्यायोदिताः सत्यादयः सर्वेषु पर्यायेषूपपाद्योपसंह्रियन्ते। केचित्तु व्यतिहारो विशिंषन्ति हीतरवत् सैव हि सत्यादय इति सूत्रद्वयमधिकरणद्वयं वर्णयन्ति ।

टी० "सर्वप्राणी"ति, अतः कहोलप्रश्नस्य व्यावृत्तिवैशद्यार्थत्वदर्शनात् व्यावृत्तिप्रतीतिसिद्ध्यर्थं व्यावर्त्तकधर्मभूयस्तया व्यावृत्तिबुद्ध्यतिशयार्थमित्यर्थः। एवं धर्मभेदेन च रूपभेदाशङ्काकृतो विद्याभेदो निरस्तः अथ दृष्टान्ते विद्यैक्यं स्थापयिष्यन् सूत्रमवतारयितुं शङ्कामाह "तत्रा-

पी"ति, । सू॰ सैव हि सत्यादयः ॥ ३७ ॥ सैव हीति सेति निर्देशः सेयं देवतैक्षतेति सद्विद्यावाक्यानुरोधादिति भावः । उपपाद्यते—प्रश्नप्रतिवचनमुखेन प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । तत्रापि कारणभूतायाः परस्या देवताया एवोपास्यत्वमुपपादयति "यत"इति, परमकारणत्वविशिष्टदेवतैवोपास्या कारणत्वोपयोगिगुणानां सत्यत्वात्मत्वजीवविशेषान्तर्यामित्वादिगुणानां प्रतिपर्यायमावृत्तत्वेन तत्र तात्पर्यादित्यर्थः । परोक्तप्रकारमनूद्य दूषयति "केचि"त्विति, तस्य कथमर्थं वर्णयन्तीत्यत्राह—

सू॰ तच्च पूर्वेण त्वं वा ऽहमस्मि भगवो देवते अहं वै त्वमसि भगवो देवते तद्योऽहं सोऽसौ यो ऽसौ सोऽहमिति वाक्ये जीवपरयोर्व्यतिहारानुसन्धानं प्रतिपाद्यत इत्युच्यत इत्याहुः तत्सर्वं खल्विदं ब्रह्म ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्त्वमसीत्यवगतसर्वात्मभावविषयत्वादस्य वाक्यस्य नात्र प्रतिपादनीयमपूर्वमस्तीत्यनादरणीयं, तत्तु वक्ष्यति "आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति चे"ति न च सर्वात्मत्वानुसन्धानातिरेकेण परस्मिन् ब्रह्मणि जीवत्वानुसन्धानं, जीवे च परब्रह्मत्वानुसन्धानं तथ्यं सम्भवति उत्तरेण च सूत्रेण स योऽह वै तन्महद्यक्षं प्रथमजं वेद सत्यं ब्रह्मेत्यादिवाक्यप्रतिपादितस्य सत्योपासनस्य तद्यत्सत्यमसौ स आदित्यो य एष तस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षिणेऽक्षिन्नित्यादिवाक्यप्रतिपादितोपासनस्य चैक्यं प्रतिपाद्यत इति तदप्ययुक्तम्, उत्तरवाक्ये अक्ष्यादित्यस्थानभेदेन विद्याभेदस्य पूर्वमेव न वा विशेषादित्यनेन प्रतिपादितत्वात् । न च द्वयोरनयोर्व्याहृत्यादिशरीरकत्वेन

रूपवतोर्हन्ति पाप्मानं जहाति च य एवं वेदेति च पृथक्संयोगचोदनावतोर्द्वयोरुपासनयोः स योऽह वै तन्महद्यक्षं प्रथमजं वेद सत्यं ब्रह्मेति जयतीमाँल्लोकानिति संयोगरूपादिमत्तया निरपेक्षेण पूर्वेणैकेनोपासनेनाभेदः सम्भवति ।

टी० "तत्रे"ति, सोऽपि वक्तव्य एवेत्यत्राह "तत्तु वक्ष्यती"ति, ननु सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशादिति जगत्तादात्म्यपरवाक्यविषयम् आत्मेतीत्यादिकन्तु जीवतादात्म्यपरं नात्र सर्वात्मभाव उच्यते अपि तु जीवब्रह्मणोरन्योन्यभावारोपणमिति इति चेत् तत्राह "न चे"ति, तथ्यं न सम्भवतीति गरुडादिध्यानवदसदारोपणं चेत् न तदपवर्गोपाय, तत्त्वज्ञानं ह्यपवर्गोपाय इति भावः । त्वं वा अहमस्मि इत्यादेरयमर्थः—त्वं वाऽहमस्मीति त्वं—शब्दबुद्धिविषयः परमात्मैवाहं शब्दबुद्धिविषयः अहं वै त्वमसि अहं—शब्दबुद्धिविषय एव त्वं—शब्दबुद्धिविषयः, अस्मि अस्तीति निर्देशावहं त्वं—शब्दप्रयुक्तौ अहं—त्वं—शब्दौ प्रवृत्तिनिमित्तभेदात् ब्रह्मपर्यन्तौ, तद्योऽहमित्यादेरयप्ययमर्थः । अनन्तरसूत्रस्य परोक्तार्थमनुवदति "उत्तरेण चे"ति । दूषयति "तदपी"ति, ततः किमित्यत्राह "न चे"ति, जहाति च शरीरमित्यध्याहारः, प्रथमं द्वयोरिति पदं वाक्यपरं द्वितीयं तूपासनपरं द्वयोर्मध्ये उत्तरवाक्यप्रतिपाद्योपासनयोर्विद्याभेदस्य साधितत्वात् परस्परभिन्नविद्याद्वयेन पूर्ववाक्योदितस्योपासस्यैक्यं न सम्भवति एकविद्यात्वे साकाङ्क्षतयाऽन्वयः स्यात् पृथक्पृथक्संयोगादीनामुक्तत्वेन निराकाङ्क्षत्वाच्च नैकविद्यात्वमित्यर्थः ॥

सू० न च हन्ति पाप्मानं जहातीति च गुणफलाधिकारत्वं प्रमाणाभावात्, पूर्वेणैकविद्यात्वं प्रमाणमिति चेन्न इतरेतराश्रयत्वात्, एकविद्यात्वे निश्चिते सति पूर्वफलस्यैव

प्रधानफलत्वेनोत्तरयोः फलयोर्गुणफलत्वं, तयोर्गुणफलत्वे निश्चिते सति संयोगभेदाभावात् पूर्वेण विद्यैक्यमितीतरेतराश्रयत्वमित्येवमादिभिर्यथोक्तप्रकारमेव सूत्रद्वयम् ॥

अन्तरत्वाधिकरणं समाप्तम् ॥

टी० न चेति गुणफलम् अङ्गफलं प्रमाणाभावात् हेत्वभावात्, उत्तरयोः फलयोः पापहननशरीरप्रहाणयोः संयोगभेदाभावात् प्रधानफलसंयोगभेदाभावात् इत्येवमादिभिरित्यादि-शब्देन स्वोक्तार्थोपपत्तयोऽभिप्रेताः। एवं व्यतिहार इत्यादिसूत्रद्वयस्य योजनान्तरं निरस्तम्। आद्यसूत्रस्य योजनान्तरं परैः कृतं ते ह्यन्तराभूतग्रामवत् स्वात्मन इति सूत्रं भङ्क्त्वा सिद्धान्तविषयं वर्णयन्ति अत्र द्विराम्नानाविशेषादविशेषगुणश्रवणन्यायेन विद्यानानात्वं पूर्वपक्षीकृत्य स्वात्मनो विद्यैक्यं स्यात्, न हि द्वौ सर्वान्तरौ सम्भवतः तदा ह्येकस्य सर्वान्तरत्वमापेक्षिकं स्यात्, यथा भूतग्रामे पृथिव्यादावबादीनामापेक्षिकमन्तरत्वमिति वैशद्यार्थं शङ्काविशेषनिरासार्थं च द्विराम्नानसम्भव इति सिद्धान्तयन्ति, अत्र व्यवहितान्वयोऽध्याहारबाहुल्यं च अस्मिन्मते हि प्रतिवचनशब्दमात्रमध्याहार्यम् अन्यथा भेदानुपपत्तिरिति चेदित्यपि न घटते अन्यथा-शब्दो हि प्रकृतादन्यथात्वं ब्रूते सिद्धान्तस्य प्रकृतत्वे सत्यन्यथा-शब्दः पूर्वपक्षविषयो भवितुमर्हति ततश्चानभ्युपगम्यमाने विद्याभेदे द्विराम्नानानुपपत्तिरिति व्याख्यानमस्वरसं विद्यैक्यानभ्युपगम इति हि स्वरसार्थः, तदा चाम्नानभेदानुपपत्तेरिति हेतुर्न घटते तस्मादिति चेदित्यन्तस्य पूर्वपक्षविषयत्वं तत एवाखण्डितत्वम् च युक्तं, भूतग्रामवदिति पदस्य एको देव इति श्रुत्यन्तरोक्तसर्वभूतान्तरात्मत्वनिदर्शनपरत्वेन योजनान्तरमप्यनुपपन्नं सिद्धान्तसूत्रत्वानुपपत्तेरेव, व्यतिहार इत्यादिसूत्रयोरधिकरणान्तरद्वयविषयत्वनिरासः कण्ठोक्तः ॥ अपरे तूभयत्र प्रतिपाद्यभेदसमर्थनपरमधिकरणमिच्छन्तो जीवप्रतिपादनस्य ब्रह्मोपासनार्थतया तत्र पर्यवसानात् विद्यैक्यं फलमिति वदन्ति तदयुक्तं पूर्वत्राप्युक्तहेतुभिः परमात्मपर-

त्वसिद्धेर्जीवस्य प्रतिपाद्यत्वायोगात् स्वात्मनोऽन्तरा नान्यः सम्भवति तदा भूतग्रामवदापेक्षिकत्वं स्यात्, अत उपदेश्यभेदानुपपत्तिरिति चेत् न उपदेशभेदवदुपदेश्यभेदेन भवितव्यमुपदेशद्वयानर्थक्यादिति योजनाऽपि क्लिष्टा अश्रुतनञोऽध्याहारात् । अन्ये तु सम्भूत्युपासनेषूभयेषां प्राणितृत्वादीनामशनायाद्यतीतत्वादीनां च समुच्चयार्थं ब्रह्मैकत्वविषयत्वेन विद्यैक्यसमर्थनपरत्वमाहुः । तत्र समुच्चयसिद्ध्यर्थत्वमयुक्तं सम्भूतिविनाशसमुच्चयस्याप्रामाणिकत्वात्, व्यतिहार इत्यादिसूत्रद्वयस्य तत्कल्पनयोजना च भाष्येणैव निरस्ता । तत्त्वोऽहं सोऽसौ योऽसौ सोऽहमिति सामानाधिकरण्यं च घटशरावशब्दयोरिवांशद्वयवाचित्वादयुक्तम्, अत एव ब्रह्मणो जीवत्वे ऽहङ्कारहृद्गुहादिकालादीनां ब्रह्मणि प्रतिपत्तिः, जीवस्य ब्रह्मत्वे तु जीवस्य ज्ञानानन्दैश्वर्यादीनां प्रतिपत्तिः प्रयोजनमिति चायुक्तं घटशरावयोरिव परस्परासाधारणगुणानामन्यत्रानुपपत्तेः साधारणगुणानां च द्रव्यत्वादीनामिव यत्तद्युष्मदस्मत्पदसामानाधिकरण्यप्रतिपाद्यत्वाभावाच्च ॥ अन्तरत्वाधिकरणं समाप्तम् ॥

कामाद्यधिकरणम् ।

सू० कामादीतरत्र तत्र चायतनादिभ्यः ॥ ३८ ॥

भू० छान्दोग्ये श्रूयते "अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तर आकाशस्तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्य"मित्यादि, वाजसनेयके च "स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिंश्शेते सर्वस्य वशी सर्वस्येशान" इत्यादि, तत्र संशयः किमनयोर्विद्याभेदः? उत ने?ति, किं युक्तं भेद इति, कुतः रूपभेदात्, अपहतपाप्मत्वादिगुणाष्टकविशिष्ट आकाशः छान्दोग्ये उपास्यः प्रतीयते, वाजसनेयके त्वाकाशे शयानो वशित्वादिगुणविशिष्ट उपास्यः

प्रतीयते, अतो रूपभेदाद्विद्याभेद इति प्राप्ते प्रचक्ष्महे· न भेद इति, कुतः रूपाभेदात्, इतरच्च तत्र च कामाद्येव हि रूपम् ।

टी० सू० कामादीतरत्र तत्र चायतनादिभ्यः ॥ ३८ ॥ प्राणितृत्त्वादीनामशनायाद्यतीतत्वादीनां च धर्मिभेदाभावाद्विद्यैक्यं समर्थितम् अत्र तु गुणाष्टकस्य वशि[1]त्वादीनां च धर्मिभेदशङ्कया सङ्गतिः, किमत्र विद्याभेद? उताभेद? इति किं छान्दोग्ये अपहतपाप्मत्वादिविशिष्टविषयमुपासनं वाजसनेयके वशित्वादिविशिष्टविषयम्? उतोभयत्रापहतपाप्मत्वादिविशिष्टविषय?मिति किं वाजसनेयके सत्यसङ्कल्पत्वसहचरादपहतपाप्मत्वादीनां प्रतिपत्ति?रस्ति न?ति, यदा नास्ति प्रतिपत्तिः तदा रूपभेदाद्विद्याभेदः, यदा त्वस्ति प्रतिपत्तिः तदा रूपाभेदाद्विद्यैक्यम्, अस्मिन्नधिकरणे व्योमातीतनिरासः फलितो भविष्यति आकाशान्तर्वर्त्तिनो गुणत्वेनाकाशस्य परमात्मत्वं दहराधिकरणे दर्शितम्, आकाशान्तर्वर्त्तिनः स्वतन्त्रवस्तुत्वे सत्याकाशस्य प्रसिद्धाकाशत्वमत्रोच्यत इति भिदा । वशित्वादीत्यादि–शब्देन स वा एष महानज इत्युक्तदहरत्वविरोधिमहत्त्वं च विवक्षितं गुणाष्टकविशिष्टः–वशित्वादिगुणविशिष्ट इति धर्मभेद उक्तः, आकाशः–आकाशे शयान इति धर्मिभेद उक्तः, एवं धर्मतो धर्मतश्च रूपभेदाद्विद्याभेद इत्यर्थः, इति प्राप्त इति इतरत्रेति पदव्याख्यानार्थं धर्ममात्रस्योपास्यत्वव्यावृत्त्यर्थं चाह–

भू० वाजसनेयके छान्दोग्ये च सत्यकामादिविशिष्टमेव ब्रह्मोपास्यमित्यर्थः । कुत एतदवगम्यते आयतनादिभ्यः–हृदयायतनत्वसेतुत्वविधरणत्वादिभिस्तावदुभयत्र सैव विद्येति प्रत्यभिज्ञायते, वशित्वादयश्च वाजसनेयके श्रुताः छान्दोग्ये श्रुतस्य गुणाष्टकान्यतमभूतस्य सत्यसङ्कल्पत्व-

१ वशित्वादिगुणस्य चेति पा० ।

स्य विशेषा एवेति सत्यसङ्कल्पत्वसहचारिणां सत्यका-
मत्वादीनामपहतपाप्मत्वपर्यन्तानां सद्भावमवगमयन्ति,
अतो रूपं न भिद्यते, संयोगोऽपि परं ज्योतिरुपसंपद्य
स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते अभयं वै ब्रह्म भवतीति ब्रह्म-
प्राप्तिरूपो न भिद्यते, आकाश-शब्दः छान्दोग्ये पर-
मात्मविषय इति, दहर उत्तरेभ्य इत्यत्र निर्णीतं, वाज-
सनेयके त्वाकाशे शयानस्य वशित्वादिश्रवणात्तस्य शया-
नस्य परमात्मत्वे सति तदाधाराभिधायिन आकाश-
शब्दस्य तस्यान्ते सुषिरं सूक्ष्ममिति हृदयान्तर्गतस्य
सुषिर-शब्दवाच्यस्याकाशस्याभिधायकत्त्वमवगम्यते,
अतो विद्यैक्यम्। अथ स्यात् यदुक्तं वाजसनेयके वशित्वा-
दिभिः सह सत्यकामत्वादिसद्भावोऽवगम्यत इति तन्नो-
पपद्यते वशित्वादीनामेव तत्र परमार्थतः सद्भावाभावात्,
तदभावश्च मनसैवानुद्रष्टव्यं नेह नानास्ति किञ्चन मृ-
त्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति एकधैवा-
नुद्रष्टव्यम् एतदप्रमेयं ध्रुवमिति प्रकृतेन वाक्येन, स एष
नेति नेत्यात्मेति वक्ष्यमाणेनोत्तरेण चोपास्यस्य ब्रह्मणो-
निर्विशेषत्वप्रतीतेरवगम्यते, अतो वशित्वादयोऽपि स्थूल-
त्वादिवन्निषेध्या इति प्रतीयन्ते, अत एव छान्दोग्येऽपि
सत्यकामत्वादयो न ब्रह्मणः परामार्थिका गुणा उच्यन्ते
अतोऽपारमार्थिकत्वादेवंजातीयकानां गुणानां मोक्षा-
र्थेषूपासनेषु लोप इति, तत्राह-

टी० "वाजसनेयक"इति, आकाश-शब्द इत्यादि आकाश-शब्दस्य भूताकाशे प्रसिद्धिप्राचुर्यात् तदेव सर्वत्र स्वतः प्राप्तं तत्र परमात्मासाधारणगुणश्रवणं प्रसिद्धिप्राचुर्यस्यापवादकं तच्छान्दोग्येऽस्तीति तत्राकाशशब्दस्य परमात्मपरत्वमुक्तं, वाजसनयके तु तदभावात् प्रसिद्धिप्राचुर्यमेवानुविधीयते इत्यर्थः ॥ अनन्तरसूत्रशङ्कामाह "अथ स्यादि"ति, छान्दोग्ये दहरविद्या सगुणविषया फलविशेषार्थगुणप्रतिपादनपरत्वात्, इयं तु निर्गुणविद्या अतो न विद्यैक्यमित्यर्थः ॥

सू० आदरादलोपः ॥ ३९ ॥

भा० ब्रह्मगुणत्वेन प्रमाणान्तरा[1]प्रतिपन्नानां गुणानामेषां सत्यकामत्वादीनां तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यमेष आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः सर्वस्य वशी सर्वस्येशान एष सर्वेश्वरएष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसम्भदाये"त्यादिभिरनयोः श्रुत्योरन्यासु च मोक्षार्थोपासनोपास्यब्रह्मगुणत्वेन सादरमुपादेशादेषामलोपः, अपि तूपसंहार एव कार्यः, छान्दोग्ये तावत् "तद्य इह आत्मानमनुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान्कामान् तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवती"ति सत्यकामत्वादिगुणविशिष्टस्य ब्रह्मणो वेदनं विधाय "अथ य इह आत्मानमननुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान्कामास्तेषां सर्वेषु लोकेष्वकाम[2]चारो भवतीति अवेदननिन्दा क्रियमाणा गुणविशिष्टवेदनस्यादरणीयतां दर्शयति, तथा वाजसनेयके

१ प्रमाणान्तराप्राप्तानामिति पा० ।
२ तेषां सर्वेषु लोकेष्वकामचारोभवतीति पा० ।

"सर्वस्य वशी सर्वस्येशान एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल इति भूयोभूय ऐश्वर्योपदेशात् गुणेष्वादरः प्रतीयते, एवमन्यत्रापि

टी० आदरादलोपः ॥ ३९ ॥ आदरं दर्शयति छान्दोग्य इत्यादिना, प्रमाणान्तराप्राप्तानामित्यनेन निषेधार्थमनुवादत्वं निरस्तम् । अपूर्वत्वरूपतात्पर्यलिङ्गं चोक्तं, यथा अपूर्वता तद्रूपतो विपर्ययतश्चापरिच्छित्तिरूपा तथा फलमपि स्वीकारास्वीकारयोरनुकूलप्रतिकूलरूपं तदुभयमपि कामचाराकामचाराभ्यामुक्तं भूयोभूय इत्यभ्यासो दर्शितः, अवेदननिन्दा-क्रियमाणा गुणविशिष्टवेदनमुक्त्वा तद्विषयावेदननिन्दा क्रियमाणेत्यर्थः, एवं सत्यकामत्वादीनामपूर्वत्वं वेदने फलश्रवणं वेदनफलकथनावेदननिन्दार्थमावृत्तिरेष सर्वेश्वर इत्याद्यावृत्तिश्च तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं तस्मिन् कामाः समाहिता इत्युपक्रमोपसंहारौ अर्थवादः अपूर्वत्वेन विहितस्य निषेधायोगरूपोपपत्तिरित्यादिभिरादरो दृश्यत इत्यर्थः । वाजसनेयकेऽप्येवमादिकमादरलिङ्गं द्रष्टव्यमित्यभिप्रायेणाह "तथे"ति ।

सू० न च मातापितृसहस्रेभ्योऽपि वात्सल्यपरं शास्त्रं प्रतारकवदपारमार्थिकान्निरसनीयान् गुणान् प्रमाणान्तराप्रतिपन्नानादरेणोपदिश्य संसारचक्रपरिवर्त्तनेन पूर्वमेव बम्भ्रम्यमाणान् मुमुक्षून् भूयोऽपि भ्रमयितुमलं, नेह नानाऽस्ति किञ्चन एकधैवानुद्रष्टव्यमिति तु सर्वस्य ब्रह्मकार्यत्वेन तदात्मकत्वादेकधाऽनुदर्शनं विधाय अब्रह्मात्मकत्वेन पूर्वसिद्धनानात्वदर्शनं निषेधतीत्ययमर्थः प्रागेव प्रपञ्चितः, स एष नेति नेत्यात्मेत्यत्र चेति—शब्देन प्रमाणान्तरप्रतिपन्नं प्रपञ्चा[2]प्रकारं परामृश्य न तथाविधं ब्रह्मेति सर्वा-

१ वत्सलतरमिति पा० ।
२ प्रपञ्चाकारं परामृश्येति पा० ।

त्मभूतस्य ब्रह्मणः प्रपञ्चविलक्षणत्वं प्रतिपाद्यते, तदेव चानन्तरमुपपादयति "अग्राह्यो न हि गृह्यते अशीर्यो न हि शीर्यते असङ्गो न हि सज्यते अव्यथितो न व्यथते नरिष्यती"ति प्रमाणान्तरग्राह्यविसजातीयत्वात् प्रमाणान्तरेण न गृह्यते विशरणीयविसजातीयत्वात् न विशीर्यते, एवमुत्तरत्रानुसन्धेयम् ॥

टी० न च मातापितृसहस्रेभ्य इति, गुणानां प्रमाणान्तराप्रतिपन्नत्वाविषेधार्थमनुवाद इति वक्तुमशक्यम् इत्युक्तं, गुणकथनं विप्रलिप्सया चेत् गुणनिषेधोऽपि तथा स्यात्, हितोपदेशप्रवृत्तशास्त्रस्य विप्रलम्भकत्वमयुक्तं चेत् तद्गुणेष्वपि तुल्यं, फलविशेषार्थमविद्यमानगुणारोपणमिति चेत् गुणनिषेधोऽपि फलाय स्यादिति गुणान्वयो वास्तवः स्यात् निर्गुणवेदनस्यापवर्गोपायरूपत्वाचारोपणमिति चेत् सगुणवेदनस्याप्यपवर्गोपायरूपत्वाचासदारोपणमिति सगुणवेदस्यापवर्गोपायत्वकथनं विप्रलिप्सामूलमिति चेत् नैर्गुण्यकथनमपि तथा स्यात्, हितोपदेशप्रवृत्तशास्त्रस्य विप्रलम्भकत्वमयुक्तमिति चेत् तद्गुणप्रतिपादनेऽपि तुल्यमित्यभिप्रायेणापारमार्थिकानित्यादिविशेषणमुक्तं,नेह नानाऽस्तीत्यादेः कोऽर्थ इत्यपेक्षायां प्रतिवन्दित्वेन पूर्वपक्ष्याभिप्रेतस्य गुणनिषेधस्य पराभिमतनिर्विशेषपरत्वव्युदसनार्थे सामान्यनिषेधस्य विहितविशेषव्यतिरिक्तविषयत्वाचेह नानाऽस्तीत्यादेरब्रह्मात्मकनानात्वनिषेधपरत्वमाह "नेहे"त्यादिना, एकमेवानुद्रष्टव्यं केषांचित् कदाचित् स्वनिष्ठत्वमपरतन्त्रत्वं वा न मन्तव्यम् । अपि तु परमात्मपरतन्त्रतयैकरूप्यमेव द्रष्टव्यमित्यर्थः । स एष नेति नेतीत्यस्य वाक्यस्य प्रकरणानुगुण्यात् प्रपञ्चसाजात्यनिषेधपरत्वमुक्तम् । अथात आदेशो नेति नेतीत्यस्य वाक्यस्येयत्तानिषेधपरत्वमपि तत्प्रकरणानुगुण्यादुक्तम् इहोक्तार्थस्य प्रकरणानुगुण्यं दर्शयचयाह इत्यादिकं व्याचष्टे "प्रमाणान्तरे"ति, ।

भू० छान्दोग्येऽपि "नास्य जरयैतज्जीर्यति न वधेनास्य हन्यते ए-

तत्सत्यं ब्रह्मपुरमस्मिन्कामाः समाहिता" इति सर्वविसजातीयत्वं ब्रह्मणः प्रतिपाद्य तस्मिन्सत्यकामत्वादयो विधीयन्ते। ननु एवमपि "य इह आत्मानमनुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान्कामांस्तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति स यदि पितृलोककामो भवती"त्यादिना सत्यकामादिगुणविशिष्टवेदनस्य सांसारिकफलसम्बन्धश्रवणान्मुमुक्षोर्ब्रह्मप्रेप्सोर्न सगुणं ब्रह्म उपास्यं, परविद्याफलं च परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इतीदमेव, अतः सत्यकामत्वादयो ब्रह्म प्रेप्सोर्नोपसंहार्या इत्यत उत्तरं पठति—

सू० उपस्थितेऽतस्तद्वचनात् ॥ ४० ॥

उपस्थितिरुपस्थानं ब्रह्मोपसम्पत्तिः उपस्थिते ब्रह्मोपसम्पन्ने सर्वबन्धविनिर्मुक्ते स्वेन रूपेणाभिनिष्पन्ने प्रत्यगात्मन्यत एवोपसम्पत्तेरेव हेतोः सर्वेषु लोकेषु कामचार उच्यते परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स उत्तमः पुरुषः स तत्र पर्य्येति जक्षत् क्रीडन् रममाणः स्त्रीभिर्वा यानैर्वा ज्ञातिभिर्वा नोपजनं स्मरन्निदं शरीरं स स्वराड् भवति तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवती"ति, तदेतच्चतुर्थे निपुणतरमुपपादयिष्यते ।

टी० "छान्दोग्येऽपीति अस्य जरया न ब्रह्म जीर्यतीत्यर्थः ॥ अनन्तरसूत्रशङ्कामाह "नन्वि"ति, सर्वलोककामचारादिकं संसारिकफलं स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति साक्षान्मुक्तिफलं स्यात्, तद्विलक्षणत्वस्य श्रवणादित्यर्थः ॥ सू० उपस्थितेऽतस्तद्वचनात् ॥ ४० ॥ अत एवोपसम्पत्तेरेव हेतोरिति, उपसम्पत्त्यनन्तरं सर्वलोककामचारकथनाद्धेतुत्वमभिप्रेतमित्यर्थः ।

ब्रह्मानुभवतो जीवस्य सर्वलोककामचाराद्यपेक्षा कथं स्यादित्यत्राह "तदेतच्चतुर्थ"इति, । निगमयति—

सू० अतः सर्वेषु लोकेषु कामचारस्य मुक्तोपभोग्यफलत्वान्मुमुक्षोः सत्यकामत्वाद्यो गुणा उपसंहार्याः ॥ कामाद्यधिकरणं समाप्तम् ॥

टी० "अत"इति, परे तु छान्दोग्यस्थसत्यकामत्वादिगुणजातं वाजसनेयके स वा एष महानित्यत्र सम्बध्यते, तत्र श्रुतं वशित्वादिकं छान्दोग्ये सम्बध्यते आयतनत्वसेतुत्वादिसामान्यात् छान्दोग्ये सगुणविद्या विवक्षिता, वाजसनेयके निर्गुणविद्या, असङ्गो ह्ययं पुरुषः नेति नेतीत्यादिश्रवणात्, अतः छान्दोग्ये वशित्वादिसम्बन्ध उपासनार्थः । अन्यत्र सत्यकामत्वादिसम्बन्धस्तुतिपौष्कल्यार्थः उभयविधाकाङ्क्षासम्भवात् ब्रह्मणस्तत्तद्गुणसम्बन्धयोग्यत्वादायतनत्वादिसाम्यबाहुल्याच्चेति तदयुक्तं निषेधस्य विहितगुणविषयत्वाभावेन सगुणनिर्गुणविभागाभावात्, नेति नेतीत्यत्रापि अशीर्यो न हि शीर्यते असङ्गो न हि सज्यते अव्यथितो न व्यथते नरिष्यतीत्यादिनिषेधानां विशोको विजरो विमृत्युरित्यादीनां च तुल्यार्थत्वाच्च आयतनत्वादिसाम्येन स्तुत्याकाङ्क्षया सम्बन्धश्चानुपपन्नः, तथा सति शाण्डिल्यविद्याऽऽम्नातानां भारूपत्वसर्वकामत्वादीनामपि सम्बन्धप्रसङ्गात्, तत्रापि ह्येष म आत्माऽन्तर्हृदये ज्यायान् पृथिव्या अवाक्यनादर इति हृदयायतनत्वं महत्त्वं निषेधश्च च समानम् । अस्तु सम्बन्ध इति चेत् परस्परभिन्नसर्वविद्योपात्तगुणानां सर्वत्र स्तुत्यर्थतया सम्बन्धप्रसङ्गः कारणत्वसत्यज्ञानात्मत्वविभुत्वनित्यत्वपतित्वादिषु केनचिद्रूपेण साम्यस्य सर्वासु विद्यासु सद्भावात् आकाङ्क्षायाश्च निवारकाभावात्, न ह्येतावता गुणेन स्तुतिरलमिति व्यवस्थापकमस्ति स्वप्रकरणस्थगुणेन नैराकाङ्क्ष्यं चेत् वाजसनेयकेऽपि तुल्यम् ॥ अपरे तु विद्यैक्यं सिद्धान्तयन्त उपक्रमभेदमपि विद्याभेदयुक्तिमाहुः । परमात्मलिङ्गवत् प्रकारणेनोपास्यविशेषणतया वा व्यावर्त्ततया वा मोक्षप्रदत्वलक्षणैश्वर्यैरुपयिकतया वा

जीवप्रतिपादनस्य सङ्गतेर्मुहुः सूचितत्वात् भाष्ये तदनुपन्यासः ॥ अन्येतु दहरविद्येति संज्ञातदभावौ च भेदहेतुमाहुः विरोधिसंज्ञान्तराभावात् अव्यपदेशमात्रं न विद्याभेदायालमित्यनादरः । आख्याभेदो हि विद्याभेदसाधकः त्रयोऽप्येते आदरादित्याद्यनन्तरसूत्रद्वयमधिकरणान्तरं प्राणाग्निहोत्रविषयं वर्णयन्ति, तद्यद्भक्तं प्रथममागच्छेत् तद्धोमीयं स यामाहुतिं जुहुयात् तां जुहुयात् प्राणाय स्वाहेत्यारभ्य य एतदेवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोतीति प्रतिपादितं प्रथमोपनतभक्तद्रव्यकमेव प्राणाग्निहोत्रभोजनलोपेऽपि न लुप्येत किंत्वबादिना प्रतिनिधिनापि निर्वर्त्येत, अतिथिभोजनेन भक्तक्षये प्राणाग्निहोत्रलोपमाशङ्क्य तत्परिहाराय हि प्राथम्यविधिः, जाबालश्रुतौ पूर्वोऽतिथिभ्योऽश्नीयाद् यथा वै स्वयमहुत्वाऽग्निहोत्रं परस्य जुहुयादेवं तदित्यतिथिभोजनप्राथम्यनिन्दनेनादरदर्शनाच्च, न हि प्राथम्यलोपासहा श्रुतिः प्राथम्यवतोऽग्निहोत्रस्य लोपं सहेत, न च भुजिप्रयुक्तभक्तसंयोगात् भोजनलोपे लोपः तच्च कौण्डपायिनामग्निहोत्रवदग्निहोत्रस्य नैयमिकाग्निहोत्रगतनैयमिकाग्निहोत्रगतपयः प्रभृत्यत्यतिदेशार्थत्वं,तु पयःप्रभृतिषु प्राप्तेषु द्रव्यनियमार्थत्वात् तद् यद्भक्तमिति वाक्यस्य अतो भोजनाभावात् गुणभूतद्रव्यलोपेऽपि नाग्निहोत्रलोपः आदरादिति पूर्वपक्षं कृत्वा भोजन उपस्थिते होमस्य तदर्थभक्तसाध्यताप्रतीतेर्वाजिनस्यामिक्षादध्यानयनप्रयोजकत्वाभाववत् परार्थद्रव्यसाध्यानां कर्मप्रयोजकत्वाभावात् कौण्डपायिनानमग्निहोत्र इव प्राणाग्निहोत्रेऽभ्युद्धरणादिधर्मायोगात् अग्निहोत्रशब्दस्य विध्युद्देशगतत्वाभावादास्यमाहवनीयमिति साम्पादिकत्वदर्शनाच्चाग्निहोत्रशब्दस्य नैयमिकाग्निहोत्रधर्मातिदेशार्थत्वाभावेन तद्यद्भक्तमिति वाक्यस्य द्रव्यविशेषविधानार्थत्वाभावादादरवचनस्यापि भोजनपक्षे प्राथम्यरूपाङ्गविधानार्थतया होमलोपपरिहारार्थत्वाभावाच्च भोजनलोपे लोप इति सिद्धान्तयन्ति । अन्ये तु द्रव्यदेवतासम्बन्धेनापूर्वकर्मत्वावगमात् न परार्थे द्रव्यनियमात्रविधिः प्राथम्यविधानं चातिथिभोजनेन भक्तव्यये प्राणाग्निहोत्रलोपपरिहारार्थमिति पूर्वपक्षमाहुः अन्यत्तुल्यं तदिदमनुपपन्नं प्राणाहुतिमात्रविषयत्वे विचारस्य

विद्यातदुपयोगिविषयत्वाभावेन पादसङ्गत्यभावात् प्राणाहुतिष्वग्निहोत्रदृष्टिविषयत्वेऽनन्तराधिकरणन्यायेन उद्गीथाद्युपासनानामिवानियमस्य सिद्धतया कृतकरत्वाच्च आमिक्षायागे नियतमपि वाजिनं दध्यानयनादेरप्रयोजकमित्यनियतस्याग्निहोत्रदृष्टिचिन्तनस्य प्रयोजकत्वं हि दूरोत्सारितं पूर्वपक्षहेत्वभावाच्च नारम्भणीयता, न चादरवचनं हेतुः तस्य साधकत्वाप्रतीतेः पूर्वपक्षहेत्वभावाच्च नारम्भणीयतानचादरवचनं हेतुः तस्यसाध्यकत्वाप्रतीतेः । पूर्वपक्षहेतवोऽपि हि यावद्दौर्बल्यनिश्चयं साध्यसाधकतया प्रतीयन्ते किमतिथिभोजनप्राथम्यनिन्दनं हेतु? रुत प्राणाग्निहोत्रप्राथम्यं न प्रथमः, निन्दनस्य निन्दितविपरीतार्थविधेयताऽवगमकत्वात्, अपगोरणनिन्दा हि तन्निवृत्तेर्विधेयतां गमयति, अतोऽतिथिभोजनप्राथम्यनिन्दनं स्वामिभोजनप्राथम्यं गमयेत् न तु भक्तालाभेऽपि निष्पाद्यतां, न द्वितीयः प्राथम्यविधानस्यानुष्ठानदशायामप्राथम्यमात्रनिवर्तकत्वात्, परार्थद्रव्यसाध्यस्याप्रयोजकत्वं च वाजिनकर्मसप्तमपदपांसुग्रहणादिषु पूर्वकाण्डसिद्धं पदकर्माप्रयोजकत्वं नयनस्य परार्थत्वादिति, अतोऽनारम्भणीयता ॥ कामाद्यधिकरणं समाप्तम् ॥

तन्निर्धारणानियमाधिकरणम् ।

सू० तन्निर्धारणानियमस्तद्दृष्टेः पृथग्ध्यप्रतिबन्धः फलम् ॥ ४१ ॥

भू० ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीतेत्यादीनि कर्माङ्गाश्रयाण्युपासनानि कर्माङ्गभूतोद्गीथादिमुखेन जुह्वादिमुखेन पर्णतादिवत् कर्माङ्गत्वेन नित्यानुष्ठानानीत्युद्गीथाद्युपासनसम्बन्धिनो यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्य्यवत्तरम्भवतीति ।

टी० सू. तन्निर्धारणानियमस्तद्दृष्टेः पृथग्ध्यप्रतिबन्धः फलम् ॥ ४१॥ सत्यकामत्वादीनामुपसंहार्यत्वमुक्तम् एवमुद्गीथाद्युपासनानामपि नियमे-

नोपसंहार्यत्वमिति प्रसङ्गात्सङ्गतिः, उद्गीथोपासनादीनि किं सर्वे[1]विद्यासु प्रोक्षणावघातादिवन्नियमेनोपादेयानि? उत गोदोहनादिवदनियमेनोपसंहार्याणी? ति विचारः, किमेतानि क्रत्वर्थानि? उत गोदोहनादिवत् पुरुषार्थभूतानि? यश्चैतदेवं वेद यश्च न वेदेत्यनियमदर्शनं किं पुरुषार्थतामवगमयति? नेति? वीर्यवत्तरत्वश्रुतिः किमपापश्लोकश्रवणवदर्थवादः? उत फलविधि? रिति, अर्थवादश्चेत् यश्चैतदेवमित्यादिवाक्यस्य पुरुषार्थताऽवगमकत्वाभावेन क्रत्वर्थत्वान्नियमेनोपादेयता, फलविधिश्चेदनियमवाक्यस्य पुरुषार्थत्वगमकतया गोदोहनतुल्यत्वादुपादानानियमः उपासनस्य निर्धारणशब्दवाच्यत्वे हेतुरयं छान्दोग्ये "कतमर्क्क कतमत् साम कतम उद्गीथ" इति विमृश्य "वागेवर्क्क प्राणस्सामोमित्युद्गीथ" इति निर्द्धारणम् ऊमित्येतदित्यादि क्रतुकरणाधीते जुहू जुहोतीति वाक्ये जुहूर्होमसाधनत्वेन विहिता, प्रकरणान्तराधीतमपि यस्य पर्णमयी जुहूर्भवतीति वाक्यं जुहूमनूद्य तस्याः पर्णमयत्वं विदधाति, तत्र जुहूद्वारा पर्णमयत्वमङ्गं तद्वत् प्रकरणान्तरविहितमप्युपासनमुद्गीथद्वारा क्रत्वङ्गमित्यर्थः । उद्गीथादिविषयस्योपासनस्य प्रकरणान्तराधीतस्यापि क्रत्वङ्गत्वं हि निरूप्यते, तत्र प्रकरणान्तराधीतं क्रत्वङ्गद्वारा तदङ्गभूतं किंचिद्दृष्टान्तीकर्त्तव्यमित्यभिप्रायेण प्रोक्षणादिषु सत्स्वपि पर्णता दृष्टान्तिता, फलसाधनमेव ह्यनुष्ठेयम्, उपासनस्य च पृथक्फलसाधनत्वे सत्यङ्गत्वमनुपपन्नमित्यत्राह "कर्माङ्गत्वेन निरूढानुष्ठानानी"ति, अफलस्याप्यङ्गत्वेनानुष्ठानं निरूढमत इत्यर्थः । पृथक्फलसाधनत्वं श्रुतमिति शङ्कायां न स पापं श्लोकं शृणोतीति पर्णत्वार्थवादवदिदमप्यर्थवाद इत्याह उद्गीथाद्युपासनसम्बन्धिन इत्यादिना,

मू० वर्त्तमाननिर्देशस्य पर्णतादिसम्बन्ध्यपापश्लोकश्रवणवत्पृथक्फलत्वकल्पनायोगात् क्रतुषु नियमेनोपसंहार्याणीत्येवं प्राप्ते प्रचक्ष्महे तन्निर्धारणानियम इति, निर्धारणं नि-

१ सर्वक्रतुषु इति पा० ।

श्रयेन मनसोऽवस्थापनं ध्यानमित्यर्थः । तन्निर्धारणानियमः कर्मसूद्गीथाद्युपासनानामनियमः, कुतः तद्दृष्टेः, उपलभ्यते ह्युपासनानुष्ठानानियमः, "तेनैभौ कुरुतो यश्चैतदेवं वेद यश्च न वेदे"त्यविदुषोऽप्यनुष्ठानवचनात्, न चाङ्गत्वे सत्युपासनस्यानुष्ठानाऽनियम उपपद्यते, एवमुपासनस्यानङ्गत्वे निश्चिते सत्युपासनविधेः फलाकाङ्क्षायां रात्रिसत्रन्यायेन वीर्यवत्तरत्वं कर्मफलात्पृथग्भूतमेव फलमित्यवगम्यते । किमिदं वीर्यवत्तरत्वं कर्मफलस्यैवाप्रतिबन्धः, प्रतिबध्यते हि कर्मफलं प्रबलकर्मान्तरफलेन तावन्तं कालं तदभावोऽप्रतिबन्धः, कर्मफलात्स्वर्गादिलक्षणात् पृथग् भूतमेव फलं, तदिदमुच्यते पृथग्घ्यप्रतिबन्धः फलमिति, अतः कर्माङ्गाश्रयाणामपि पृथक्फलत्वात् ।

टी० वर्त्तमाननिर्देशस्येति वर्त्तमानवन्निर्देशो यस्येति बहुव्रीहिः वीर्यवत्तरत्वस्येत्यध्याहार्यं गोदोहेन पशुकामस्य प्रणयेदित्यत्र हि विधिप्रत्ययोऽस्तीति तद्व्यावृत्तिः पशुकामस्य प्रणयनसाधनत्वं हि गोदोहनस्य विधेयं नान्यस्य, अतः फलेऽपि विधिकटाक्षोऽस्ति स तु नात्र विद्यत इत्यर्थः फलस्य वाक्यान्तरस्थत्वाद्विप्रकर्षोऽप्यभिप्रेतः । एवं प्राप्त इति अर्थवादोक्तमपि फलं विध्यपेक्षितं स्वीकार्यमित्यभ्युपगमयितुं रात्रिसत्रन्यायेनेत्युक्तम् ॥

सू० गोदोहनादिवत्कर्मसूद्गीथाद्युपासनानामनियमेनोपसंहारः ॥ तन्निर्धारणानियमाधिकरणं समाप्तम् ॥

प्रदानाधिकरणम् । **सू० प्रदानवदेव तदुक्तम् ॥ ४२ ॥**

दहरविद्यायां "तद्य इहात्मानमनुविद्य व्रजन्त्येतांश्च स-

त्यान्कामा"निति दहराकाशस्य परमात्मन उपासनमुक्त्वा एतांश्च सत्यान्कामानिति गुणानामपि पृथगुपासनं विहितं, तत्र संशयः गुणचिन्तनेऽपि तत्तद्गुणविशिष्टतया दहरस्यात्मनश्चिन्तनमावर्त्तनीयमुत नेति, दहराकाशस्यैवापहतपाप्मत्वादीनां गुणित्वात् तस्य च सदैवा[२]नुसन्धातुं शक्यत्वात्, गुणार्थं तच्चिन्तनं ना[३]नुवर्त्तनीयमिति प्राप्त उच्यते "प्रदानवदेवे"ति, प्रदानवदावर्त्तनीयमेवेत्यर्थः। यद्यपि दहराकाश एक एवापहतपाप्मत्वादीनां गुणानां गुणी स च प्रथमं चिन्तितः तथाऽपि स्वरूपमात्रात् गुणविशिष्टाकारस्य भिन्नत्वादपहतपाप्मा विजर इत्यादिना गुणविशिष्टतया चोपास्यत्वेन विहितत्वात्पूर्वं स्वरूपेणानुसंहितस्यापहतपाप्मत्वादिविशिष्टतयाऽनुसन्धानार्थमावृत्तिः कर्त्तव्या, यथेन्द्राय राज्ञे पुरोडाशमेकादशकपालमनुनिर्वपेदिन्द्रायाधिराजायेन्द्राय स्वराज्ञ इतीन्द्रस्यैव राजत्वादिगुणविशिष्टत्वेऽपि तत्तद्गुणसम्बन्धाकारस्य भिन्नत्वात्प्रदानावृत्तिः, क्रियते, तदुक्तं सांकर्षणे "नाना वा देवता पृथक्त्वा"दिति, प्रदानाधिकरणं समाप्तम् ।

लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणम् ।

सू॰ लिङ्गभूयस्त्वात्तद्धि बलीयस्तदपि ॥ ४३ ॥

तैत्तिरीयके दहरविद्यानन्तरमधीयते "सहस्रशीर्षं देवं

२ सकृदेवानुसंधातुमिति पा॰ ।
३ नावर्तनीयमिति पा॰ ।

विश्वाक्षं विश्वसं[१]भवं विश्वं नारायणं देवमक्षरं परमं प्रभुमि'त्यारभ्य "सोऽक्षरः परमः स्वराडि"त्यन्तं तत्र संशयः किं पूर्वप्रकृतविद्ययैकविद्यात्वेन तदुपास्यविशेषनिर्द्धारणमनेन क्रियते? उत सर्ववेदान्तोदितपरविद्योपास्यविशेषनिर्धारण? मिति, किं युक्तं दहरविद्योपास्यविशेषनिर्धारणमिति, कुतः, प्रकरणात् पूर्वस्मिन्ननुवाके दहरविद्या हि प्रकृता "दहरं विपाप्मं परवेश्मभूतं यत्पुण्डरीकं पुरमध्यसंस्थं तत्रापि दहरं गगनं विशोकस्तस्मिन् यदन्तस्तदुपासितव्य"मिति, अस्मिंश्चानुवाके पद्मकोशप्रतीकाशं हृदयं चाप्यधोमुखमित्यादिना हृदयपुण्डरीकाभिधानमस्य नारायणानुवाकस्य दहरविद्योपास्यनिर्धारणार्थत्वमुपोद्बलयतीति, एवं प्राप्ते प्रचक्ष्महे लिङ्गभूयस्त्वादिति, अस्य निखिलपरविद्योपास्यविशेषनिर्धारणार्थत्वे भूयांसि लिङ्गानि दृश्यन्ते, तथा हि परविद्यास्वक्षरशिवशम्भुपरब्रह्मपरज्योतिःपरतत्त्वपरमात्मादिशब्दनिर्दिष्टमुपास्यं वस्त्विह तैरेव शब्दैरनूद्य तस्य नारायणत्वं विधीयते, भूयसीषु विद्यासु श्रुतानन्नूद्य नारायणत्वविधानभूयस्त्वं नारायण एव सर्वविद्यासूपास्यमस्थूलत्वादिविशेषितानन्दादिगुणकं परं ब्रह्मेति विशेषनिर्णये भूयो–बहुतरं लिङ्गं भवति, अत्र लिङ्ग–शब्दश्चिन्हपर्यायः, चिन्हभूतं वाक्यं बहुतरमस्तीत्यर्थः ॥ नहि प्रकरणाद्बलीयः तदप्युक्तं प्रथमे

१ प्रभुवमिति पा॰ ।

काण्डे "श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षादि"ति, यत्तूक्तम्-

टी० "गोदोहनादिव"दिति, नियमेनोपादेयं ह्यङ्गं पशुकामनाऽस्तीति चेत् गोदोहनोपसंहारः न त्वन्यदा, अतोऽङ्गत्वाभावात् गोदोहनस्य न क्रत्वर्थत्वम् अपि तु पुरुषार्थत्वमेवेति निर्णीतं कर्मकाण्डे, । अन्ये तु यदेव विद्यया करोतीति कर्मणि विद्याया नियमितत्वात् क्रत्वर्थमिति पूर्वपक्षयुक्तिमाहुः । तदयुक्तं तरपा फलातिशयप्रतीतेः, विद्यावतः कर्मणो वीर्यवत्तरत्वाद्विद्याहीनस्य कर्मणोवीर्यवत्त्वं ह्यनुज्ञायते, अतोवीर्यवत्तरत्वफलसत्तामुपगम्य तच्छ्रवणस्यार्थवादत्वं पूर्वपक्षिणा वाच्यम् अर्थवादत्वं च हेत्वन्तरेणाङ्गत्वे सिद्धे वक्तव्यम् अतोऽव्यभिचरितक्रतुसम्बन्धिपदार्थसम्बन्ध एव पूर्वपक्षहेतुः ॥ तन्निर्धारणानियमाधिकरणं समाप्तम् ॥ सू० प्रदानवदेव तदुक्तम् ॥ ४२ ॥ पूर्वाधिकरणं प्रसङ्गान्निरूपितम् । अथ तत्पूर्वदहरविद्याविषयं निरूपणं क्रियत इति सङ्गतिः, दहरविद्यायां तत्तद्गुणचिन्तने तत्तद्गुणविशिष्टतया दहरचिन्तनमावर्त्तनीयं ने? ति किं दहरमात्रचिन्तने गुणवद्दहरचिन्तनमपि कृतं ने? ति कृतं चेदनावर्त्तनीयं, न चेदावर्त्तनीयं, दहरेत्यादि केवलगुणिचिन्तनं नामानन्दत्वादिविशिष्टस्वरूपचिन्तनं गुणाष्टकचिन्तनं गुणचिन्तनं, तस्य च सकृदेवानुसन्धातुं शक्यत्वादिति, सकृदेव तन्त्रेणेत्यर्थः स्वरूपचिन्तनार्थं गुणचिन्तनार्थं च तन्त्रेणानुसन्धातुं शक्यत्वादित्यर्थः, गुणविशिष्टाकारस्य भिन्नत्वात् गुणविशिष्टाकारः गुणसम्बन्धिरूपसमुदाय इत्यर्थः, तस्य स्वरूपमात्राद् भिन्नत्वात्, न हि स्वरूपमात्रं गुणानां गुणिनश्च समुदायो भवतीत्यर्थः । अपहतपाप्मा विजर इत्यादिना गुणविशिष्टतया चोपास्यत्वेन विहितत्वादिति, अपहतपाप्मा विजर इत्यादिशब्दानां गुणिपर्यन्ताभिधायित्वादेतांश्च सत्यान् कामान् इत्यत्रापि गुणिपर्यन्तानामेव गुणानामुपासनं विहितमित्यर्थः । परे चापरे छान्दोग्ये वाजसनेयके च अध्यात्मं वागादीनां प्राणः श्रेष्ठोऽवधारितः, अधिदैवमन्या-

दीनां वायुरिति तदेतदुदाहृत्य वायुप्राणयोस्तत्त्वैक्यात् अपृथक् चिन्तनमिति विमृश्य पृथक्कीर्त्तनं सिद्धान्तयन्ति । अन्ये तु वाजसनेयके "तद्यत् सत्यमसौ स आदित्यो य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षिणेऽक्षि"त्येतदुदाहृत्य पूर्ववत् पूर्वपक्षसिद्धान्तौ वदन्ति, तदयुक्तं सम्बन्धादेवमन्यत्रापीत्यत्र स्थानभेदत एव विद्याभेदस्य समर्थितत्वात्, तस्य विद्याभेदहेतुत्वं विद्यान्तर्भावाद्विद्याबहिर्भावे विक्तिभेदापादकत्त्वानुपपत्तेः, अतोऽमावास्यायां दधिपयसोः प्रदानवत् तन्त्रेणेति पूर्वपक्षशङ्काऽनुपपन्ना, तत्र हीन्द्र एवोद्दिश्य इति नोद्दिश्यभेदः, अत्र तूपास्यरूपभेदात्तन्त्रेण चिन्तनं शङ्कनीयं स्थानद्वयविशिष्टमेकमिति चिन्ता युज्यत इति चेत् न विद्याद्वयोत्तीर्णत्वेन द्वयोस्तन्त्रानुष्ठानासिद्धेः, तस्माद्विद्यैकत्वे स्थिते पृथगपृथक् चिन्तनविचारो यथोपपद्यते तथा विषयः प्रदर्शनीयः, अतो दहरविद्यायामेवैषा चिन्ता युक्ता ॥ प्रदानाधिकरणं समाप्तम् ॥ सू॰ लिङ्गभूयस्त्वात्तद्धि॰ बलीयस्तदपि ॥ ४३ ॥ पूर्वप्रकृतविद्यैकवाक्यत्वेन सङ्गतिः किं पूर्वप्रकृतेति परविद्येति दृष्टिविधिव्याशक्तिः । किं सर्वासु परविद्यासु नारायण एवोपास्यः? उत दहरविद्यामात्रे? किं नारायणानुवाके सर्वविद्यानामुपास्यविशेषो निर्धार्यते? उत दहरविद्याया एव किमत्र दहरोद्देशेन नारायणत्वं विधीयते? उत सर्वविद्योपास्योद्देशेने? ति किं हृदयायतनत्वश्रवणमनुरोद्धव्यम्? उत लिङ्गभूयस्त्वं? हृदयायतनश्रवणानुरोधे दहरोद्देशेन नारायणत्वविधानान्नारायणानुवाकस्य दहरविद्यामात्रोपास्यविषयत्वात्तस्यामेव नारायण उपास्यः स्यात्, लिङ्गभूयस्त्वानुरोधे सर्वोपास्योद्देशेन नारायणत्वविधानान्नारायणानुवाकस्य सर्वविद्योपास्यविशेषनिर्द्धारकतया सर्वासु परविद्यासु नारायण एवोपास्य इति परविद्येति दृष्टिविधिव्याशक्तिः आत्मा गुहायां निहितोऽस्य जन्तोरिति पूर्वानुवाके आत्म-शब्दः श्रुतः, अत्राप्यात्मा नारायणः पर इत्यात्म-शब्दश्रवणाद्दहरविद्यामात्रान्वयीत्यर्थसिद्धम् । एवं प्राप्त इति लिङ्गपर्याय इति, न तु श्रुतिलिङ्गादिषु लिङ्गमित्यर्थः ॥

मू० पद्मकोशप्रतीकाशमित्यादि वचनं दहरविद्याशेषत्वमस्योपोद्वलयतीति तन्न बलीयसा प्रमाणेन सर्वविद्योपास्यनिर्धारणार्थत्वेऽवधृते सति दहरविद्यायामपि तस्यैव नारायणस्योपास्यत्वेन तद्वचनोपपत्तेः, न च सहस्रशीर्षमित्यादिद्वितीयानिर्देशेन पूर्वानुवाकोदितोपासिना सम्बन्धः शङ्कनीयः, तस्मिन् यदन्तस्तदुपासितव्यमित्युपासिगतेन कृत्प्रत्ययेनोपास्यस्य कर्मणोऽभिहितत्वात्तदुपास्ये द्वितीयाऽनुपपत्तेः, विश्वमेवेदं पुरुषः तत्त्वं नारायणः पर इत्यादिप्रथमानिर्देशाच्च प्रथमार्थे द्वितीया वेदितव्या, "अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः । तस्याः शिखाया मध्ये परमात्मा व्यवस्थितः स ब्रह्म स शिवः सेन्द्रः सोऽक्षरः परमः स्वराडि"ति निर्देशैः ।

टी० पद्मकोशेत्यादि, यथा ऐतदात्म्यमिदं सर्वमिति सामान्येनोक्तं ब्रह्मात्मकत्वं तत्त्वमसीति जीवविशेषे निगमितं, तथा नारायण एव सर्वविद्योपास्यः तस्मादस्मिन्नपि विद्याविशेषे स एवोपास्य इति विशेषे तत्प्रदर्शनमित्यर्थः । न च सहस्रशीर्षमित्यादीति, येनावृतं खं च दिवं महीं चेति वद् द्रष्टव्यमिति भावः । विश्वमेवेदमित्यादिना प्रथमार्थत्वमेव सन्निकृष्टवाक्यैरुपपादितं द्वितीयाविभक्त्यन्तवाक्यानुगुणं प्रथमान्तानि वाक्यानि किं न नेयानीति शङ्कायामुपरितनवाक्यैश्च प्रथमार्थत्वमुपपादयति "अन्तर्बहि"श्चेति, उपासीतेति विधिपदाध्याहारश्च स्यादित्यर्थसिद्धं विद्यादुपासीतेत्यादिविधायकपदरहितानां भगवत्परत्वपराणामनेकवाक्यानां पर्यालोचनया सर्वविद्यासूपास्यविशेषनिर्धारणपरत्वम् अस्यानुवाकस्य प्रतीयते पूर्वानुवाकोक्तदहरविद्याशेषत्वे पूर्वापरवाक्यानामर्थस्वभावविरोधः, विधिपदाध्याहारः प्रथमान्तपदानामस्वारस्यं च

सर्वविद्योपास्यविशेषनिर्द्धारणपरत्वे येनावृतं खं च दिवं महीं चेत्यादिवद् द्वितीयान्तपदमात्रास्वारस्यं न तु विधिपदाध्याहारः, नापि पूर्वापरवाक्यावगतार्थस्वभावविरोधः ॥ ननु प्रथमार्थत्वे सति पूर्वानुवाकस्थितेनोपासितव्यमिति पदेनान्वयो घटते नैवं स्वारसिकेन सर्वस्मात्परत्वप्रतिपादनेन वाक्यस्य निराकाङ्क्षत्वे सत्यपि पूर्वानुवाकस्थपदाकर्षणेनान्वयकल्पनायोगात् ।

मू० सर्वस्मात्परो नारायण एव सर्वचोपास्य इति निर्णीयमानत्वाच्च प्रथमार्थे द्वितीयेति निश्चीयते ॥ लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणं समाप्तम् ॥

टी० सर्वस्मात्परो नारायण एवेत्यस्यायमभिप्रायः केचिन्नारायणपरं ब्रह्मेति वाक्ये नारायणात्परमिति अन्तर्गतमिति अन्तर्गतसमासं वदन्ति तदयुक्तं प्रातिपदिकेन विभक्त्यर्थलक्षणा हि समासः मुख्यार्थे सम्भवति लक्षणानुपपत्तेः, समासेऽपि निपातस्यपतिन्यायेन नारायण एव परमिति प्रथमाविभक्तिस्वीकारोपपत्तेः, महोपनिषदि नारायणः परं ब्रह्मेति व्यासेन समासार्थावगमात्, अन्यथा पूर्वापरवाक्यविरोधात् तत्त्वं नारायणः पर इति विरोधात् श्रुत्यन्तरविरोधात् सुपां सुलुगित्यादिसूत्रेण विभक्तिलोपेनासमासेऽपि नारायणशब्दस्य प्रथमान्तत्वसाधुत्वाच्चेति आत्म-शब्दश्चात्मा वा अरे द्रष्टव्यः आत्मा वा इदमेक एव आत्मनस्तु कामाय आत्मानमेव लोकं तमेवैकं ध्यायथात्मानमित्यात्म-शब्दस्य बहूपनिषत्सूद्घोषात्तेष्वपि नारायणस्यैवोपास्यत्वसाधकः, इतरे त्वयोऽपि लिङ्गभूयस्त्वादिति सूत्रमुत्तराधिकरणशेषं सिद्धान्तोपक्रमं व्याचक्षते तान् हैतानेवं विदे सर्वदा सर्वाणि भूतानि चिन्वन्ति अपि स्वपत इत्यादीनि भूयांसि लिङ्गानि, लिङ्गं च प्रकरणात् बलीय इति, पूर्वविकल्प इत्यादिपूर्वपक्षसूत्रद्वयं तदयुक्तं लिङ्गे उपन्यस्ते दुर्बलप्रकरणेन पूर्वपक्षोत्थानायोगात् । ननु सत्यामन्यस्यां प्राप्तौ गुणवादेनाप्युपपद्यमानत्वाल्लिङ्गं न प्रकरणं बाधितुमुत्सहत इति चेत् तर्हि श्रुत्यादिबलीयस्त्वा-

दिति सिद्धान्तदशायाम् आदि-शब्दोपात्तत्वं दुर्बलस्य लिङ्गस्यानुपपन्नं, ननु तत्र प्राबल्यहेतुर्विवक्षित इति चेत् अशाब्दत्वात् अभिप्रेत इति चेत् कथमभिप्रायः श्रुतविध्युद्देशानामन्यार्थदर्शनानां तदेकवाक्यत्वादर्थान्तराप्रापकत्वम्, अत्र तु विस्पष्टविध्यन्तरानुपलब्धेर्नार्थवादत्वं किन्तु वचनानि त्वपूर्वत्वादित्यादिना विधिः कल्पनीय इति चेत् तर्हि लिङ्गभूयस्त्वादिति सूत्रवैयर्थ्यम्, अत्रोक्तस्य सिद्धान्तहेतोस्तत्प्राबल्यस्य च सूत्रान्तरसिद्धत्वात् पृथगधिकरणत्वे तु सप्रयोजनत्वं, दर्शनाच्चेत्येतत् पूर्वोक्तलिङ्गदर्शनादिति परे चापरे त्वाहुः, तदयुक्तं लिङ्गभूयस्त्वादित्यनेन श्रुत्यादीत्यादि-शब्देन च पुनरुक्तेः, दृष्टश्च तदुक्तमित्यस्य क्रियाप्रकरणादुत्कर्षेण स्वातन्त्र्याङ्गीकारो मनश्चितादीनां न्याय्यः राजसूयप्रकरणादवेष्टेरुत्कर्षो दृष्ट इति, तदुक्तं भेदलक्षणे "अवेष्टौ यज्ञसंयोगादिती"ति त्रयोऽप्याहुः ततोऽपि विधिकल्पनपरत्वमुचितं स्वातन्त्र्यस्यापि विधिकल्पनमूलकत्वाच्च ह्यविहितस्य कस्यचित् स्वातन्त्र्यं शक्यमुपगन्तुम् । अन्ये तु यज्ञान्तरशब्दमेवमाहुः योऽश्वमेधेन यजते य उ चैनमेवं वेदेत्यश्वमेधाद्युपासनमश्वमेधादिभ्यः पृथगिति ततोऽपि शाण्डिल्यविद्यादिपरत्वं युक्तं प्रतीतिशैघ्र्यात् मानसग्रहस्तुत्यादिसामान्येन न क्रियाशेषत्वं पुरुषार्थत्वोपलब्धेरित्येतदर्थपरं न सामान्यादिति सूत्रं परे चापरे चाहुः । विद्यामयस्य क्रियानुप्रवेशसम्भवमात्रे दृष्टान्तत्वान्मानसग्रहस्य तत्र परिहरणीयाभावादतिदेशहेतोः परिहरणीयत्वाच्च तदयुक्तं, न हि लोकापत्तिरित्यस्यैवार्थमाहुः, "असौ वै लोकोऽग्निरित्यत्र न ह्यग्नेर्लोकस्वरूपतापत्तिरिति ततोऽपि पूर्वदृष्टान्तस्योपपादकत्वं युक्तं, हि-शब्दस्वारस्यात् परेणेत्यत्र ताद्विध्यं विद्याविधित्वमिति व्याख्यातं तस्याप्रकृतत्वेन तच्छब्दोपस्थाप्यत्वायोगात् तदयुक्तम् ॥ लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणं समाप्तम् ॥

पूर्वविकल्पाधिकरणम् ।

सू० पूर्वविकल्पः प्रकरणात् स्यात् क्रियामानसवत् ॥ ४४ ॥

भू० वाजसनेयकेऽग्निरहस्ये मनश्चितादयोऽग्नयः श्रूयन्ते "म-

नश्चितो वाक्चितः प्राणचितश्चक्षुश्चितः श्रोत्रचितः कर्मचितोऽग्निचित" इति, तत्र संशयः किमेते मनश्चितादयः साम्पादिकत्वेन विद्यारूपा अग्नयः क्रियामयक्रत्वनुप्रवेशेन क्रियारूपा? आहोस्विद्विद्यामयक्रत्वनुप्रवेशेन विद्यारूपा एवे?ति विशये क्रियारूपत्वं तावदाह पूर्वविकल्प इत्यादिना, चित्याग्नित्वेन सम्पादितानामेषां मनश्चितादीनां क्रत्वनुप्रवेशसाकाङ्क्षाणां स्वदेशे क्रतुविध्यभावात् पूर्वेचासद्वा इदमग्र आसीत् इत्यादिनेष्टकचितस्याग्नेः प्रकृतत्वात् तस्य च क्रियामयक्रत्वव्यभिचारित्वेन तत्र—

टी० सू॰ पूर्वविकल्पः प्रकरणात् स्यात् क्रियामानसवत् ॥ ४४ ॥

प्रकरणात् बलीयसा वाक्येन नारायणानुवाकस्य सर्वविद्यासाधारण्यमुक्तम्, इह तु प्रकरणस्य बाधकाभावान्मनश्चितादयः क्रियामयक्रत्वनुप्रवेशिन इति शङ्कया सङ्गतिः, सौत्रनिर्देशानुरोधेन क्रियारूपा विद्यारूपा इति निर्दिष्टं, तद्विवरणं क्रियामयक्रत्वनुप्रवेशेन विद्यामयक्रत्वनुप्रवेशेनेति च मनश्चितादीनां स्वरूपस्य विद्यारूपत्वे हि न विप्रतिपत्तिः, अङ्गद्वारा विद्यारूपत्वे तु विप्रतिपत्तिः अतः सूत्रे क्रियाशब्दो लाक्षणिकः क्रियामयक्रत्वङ्गतया क्रियास्तत्संबन्धिन इत्यर्थः । किं मनश्चितादयः क्रियामयक्रत्वन्वयिन? उत विद्यामयक्रत्वन्वयिनः? किमिष्टकचिताग्निद्वारा संनिहितक्रियामयक्रतौ एषां विनियोऽस्ति ने?ति, किं श्रुतिलिङ्गवाक्यैर्विद्यामयक्रतौ विनियोगोऽवगम्यते? उत नेति? किमनुबन्धादिभिरतिदिष्टफलान्वयाच्च विद्याविधिः कल्प्यः? उत ने?ति, अकल्प्यत्वे तत्र श्रुत्यादिभिर्विनियोगायोगात् प्रकरणाविनियोगेन क्रियामयक्रत्वन्वयिनः स्युः, विधेः कल्प्यत्वे तत्र श्रुत्यादिभिर्विनियोगात् प्रकरणस्य दुर्बलत्वाच्च विद्यामयक्रत्वन्वयिनः स्युः, होमस्थानत्वादग्नि—शब्देन निर्देशः, न हि

होमस्थानत्वमात्रेण क्रत्वनुप्रवेश इति तद्व्यावृत्त्यर्थं चित्याग्नित्वेनेत्युक्तम्, इष्टकाचिताग्निः प्रकृतः स्यात्ततः किं क्रियामयक्रत्वनुप्रवेशस्येत्यत्राह "तस्य चे"ति, ।

सू० क्रतुसन्निधानात् तत्प्रकरणगृहीता मनश्चितादयः तेनेष्टकचितेनाग्निना विकल्प्यमानाः क्रियारूपा एव स्युः । विद्यारूपाणामपि क्रियामयक्रत्वनुप्रवेशेन क्रियारूपत्वं मानसग्रहवदुपपद्यते, यथा द्वादशाहे अविवाक्ये दशमेऽहनि मानसग्रहस्य मनोनिष्पाद्यग्रहणासादनस्तोत्रशस्त्रप्रत्याहरणभक्षणत्वेन विद्यारूपस्यापि क्रियामयक्रत्वङ्गतया क्रियारूपत्वं, तथेहापि ॥

सू० अतिदेशाच्च ॥ ४५ ॥

इतश्चेष्टकचितेनाग्निना मनश्चितादीनां विकल्पः क्रियारूपत्वं चावगम्यते, तेषामेकैक एव तावान् यावानसौ पूर्व इति पूर्वस्येष्टकचितस्याग्नेर्वीर्यं मनश्चितादिष्वतिदिश्यते तेन तुल्यकार्यत्वाद्विकल्पः, ततश्चेष्टकाचितवत्तत्क्रतुनिर्वर्त्तनेन तदङ्गभूता मनश्चितादयः क्रियामयक्रत्वनुप्रवेशेन क्रियारूपा एवेत्येवं प्राप्ते प्रचक्ष्महे—

सू० विद्यैव तु निर्धारणाद्दर्शनाच्च ॥ ४६ ॥

तु—शब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति, यदुक्तं मनश्चितादयः क्रियामयक्रत्वनुप्रवेशेन क्रिया[1]मया एवेति नैतदस्ति विद्यारूपा एवैते विद्यारूपक्रत्वन्वयिन इत्यर्थः । कुतः निर्धारणाद्दर्श-

१ क्रियारूपाएवेति पाठान्तरं युक्तमीक्षामहे पा० ।

नाच्च, निर्धारणं तावत् "ते हैते विद्याचित एव विद्यया हैवै ते वंए विदश्चिता भवन्ती"ति वाङ्मनश्चक्षुरादिव्यापाराणामिष्टकादिवच्चयनानुपपत्तेर्मनसा सम्पादिताग्नित्वेन विद्यारूपत्वे सिद्धेऽपि विद्याचित एव विद्यया हैवेते इति चावधारणं विद्यामयक्रत्वन्वयेन विद्यारूपत्वज्ञापनार्थम् इति निश्चीयते ॥

टी० क्रतुसन्निधानं बुद्धिस्थत्वं सम्पादितानां तथात्वेनानुसंहितानामित्यर्थः, इष्टकचिताग्न्यङ्गकत्वेन मनश्चितादिनिरपेक्षत्वात् नैषां क्रियामयक्रत्वनुप्रवेश इत्यत्राह "विकल्प्यमाना" इति, विद्यारूपाणां क्रियामयक्रत्वनुप्रवेशः कथमित्यत्राह "विद्यारूपाणामपी"ति, ग्रहः—पात्रविशेषः। तस्य विद्यारूपत्वमुपपादयति "यद्ये"ति, विवाक्ये—विगतवाक्ये। यद्वा अविवाक्ये—विविधवाक्यरहिते मनोनिष्पाद्योपयोगित्वेन ग्रहस्य मानसत्वं, न हि स्वरूपेण विद्यते ॥ सू॰ अतिदेशाच्च ॥ ४५ ॥ वीर्यं कार्यकरत्वसामर्थ्यमुपकारकं कुर्वन्तो। मनश्चितादयोऽङ्गानि इत्यत्राह "ततश्चे"ति, एवं प्राप्त इति। सू० विद्यैव तु निर्धारणाद्दर्शनाच्च ॥ ४६ ॥ विद्यारूपक्रत्वन्वयिन इति सूत्रे विद्या—शब्दो लाक्षणिक इत्यर्थः। विद्याचित एवेत्येतच्छ्रुतिरेवोपपादयति "विद्यया हवैत" इति, दर्शनाच्चेति सूत्रखण्डं व्याचष्टे—

मू० दृश्यते चाचैवैषां ग्रेषी विद्यारूपः क्रतुः ते मनसैवाधीयन्त मनसैवाचीयन्त मनसैषु ग्रहा अगृह्यन्त मनसा स्तुवन्त मनसा संशन् मनसा पश्यति यत्किञ्च यज्ञे कर्म क्रियते यत्किञ्च यज्ञीयं कर्म मनसैव तेषु मनोमयेषु मनश्चित्सु मनोमयमक्रियत इति, इष्टकचितेष्वग्निषु यत्क्रियामयं यज्ञीयं कर्म क्रियते तन्मनोनिर्वर्त्येषु मनश्चिताद्य-

ग्निषु मनोमयमेवाक्रियते" ति वचनात्, क्रतुरपि विद्यामयोऽच प्रतीयते । नन्वच विधिपदाश्रवणात् फलसम्बन्धाप्रतीतेश्चेष्टकचितान्युत्थापितक्रियामयक्रतुप्रकरणाद्विद्यामयक्रतुत्वेन विद्यारूपतैषां बाध्येत, नेत्याह—

सू० श्रुत्यादिबलीयस्त्वाच्च न बाधः ॥ ४७ ॥

श्रुतिलिङ्गवाक्यानां प्रकरणाद्बलीयस्त्वेन श्रुत्याद्यवगतः क्रतुरेषां तदन्वयश्च दुर्बलेन प्रकरणेन बाधितुं न शक्यते, श्रुतिस्तावत् "ते हैते विद्याचित एवे" ति तान् विद्यणोनि विद्यया हैवैत एवं विदश्चिता भवन्ती" ति, विद्यया—विद्यामयेन क्रतुना सम्बद्धा मनश्चितादयश्चिता भवन्तीत्यर्थः, तान् हैतानेवंविदे सर्वदा सर्वाणि भूतानि विचिन्वन्त्यपि स्वपते" इति लिङ्गं, वाक्यं च "एवंविदे चिन्वन्ती" ति, समभिव्याहारोवाक्यम् एवंविदे विद्यामयक्रतुमते सर्वदा सर्वाणि भूतानि विचिन्वन्तीत्यर्थः ॥

टी० दृश्यते चेत्यादिना, मनसैष्विति एषु मनश्चितादिषु यत् किञ्च यज्ञे कर्म क्रियते प्रधानभूतं कर्म क्रियते यत् किञ्च यज्ञीयं कर्म अङ्गभूतं कर्मेत्यर्थः । अनन्तरसूत्रशङ्कामाह "नन्वि" ति, विधिपदाश्रवणेऽपि फलसम्बन्धे सति विधिः कल्प्यते सोऽपि नास्तीत्याह "फलसम्बन्धाप्रतीतेश्चे" ति, सू० श्रुत्यादिबलीयस्त्वाच्च न बाधः ॥ ४७ ॥ विद्ययेति प्रयोजनतया हेतुः विद्यामयक्रतुसम्बन्धेन तन्निर्वर्त्तनार्थमित्यर्थः । वाक्यत्वमुपपादयति "समभिव्याहार" इति, यथोक्तविद्यामयक्रतुमतः पुरुषस्य कृते हि एतानग्नीन् सर्वभूतानि चिन्वन्ति इत्यर्थः । लिङ्गत्वमुपपादयति ।

सू॰ सर्वभूतकर्तृकं सर्वकालव्यापिचयनं मनसा सम्पादितं परिमितकर्तृकालक्रियामयेष्टकचितकार्यद्वारेण क्रत्वनुप्रवेशसम्भवमलभमानं विद्यामयक्रत्वनुप्रवेशे लिङ्गं भवति, यच्चेदमुक्तं विधिप्रत्ययाश्रवणात् फलसम्बन्धाप्रतीतेश्च क्रियामयात्क्रतोरन्योऽच विद्यामयः क्रतुर्न सम्भवतीति तत्राह—

सू॰ अनुबन्धादिभ्यः प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववद् दृष्टश्च तदुक्तम् ॥ ४८ ॥

दृष्टकचिताऽन्वयिनः क्रियामयात्क्रतोर्विद्यामयोऽयं क्रतुः पृथक्त्वेनानुबन्धादिभ्यः पृथक्त्वहेतुभ्योऽवगम्यते, अनुबन्धाः यज्ञानुबन्धिनो ग्रहस्तोत्रशस्त्रादयः। मनसैषु ग्रहा अगृह्यन्त मनसा स्तुवन्त मनसा शंसन्नित्यादिना प्रतिपादिताः, आदि-शब्देन श्रुत्यादयः पूर्वोक्ता गृह्यन्ते, श्रुतिलिङ्गादिभिः सानुबन्धैर्विद्यामयः क्रतुः पृथगवगम्यत इत्यर्थः। प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववत्। यथा प्रज्ञाऽन्तरं दहरविद्यादि क्रियामयात्क्रतोः पृथग्भूतं श्रुत्यादिभिरवगम्यते एवमयमपि, एवं चानुबन्धादिभिः पृथग्भूते विद्यामये यज्ञेऽवगते सति विधिः परिकल्प्यते दृष्टश्चानुवादसरूपेषु कल्प्यमानो विधिः तदुक्तं "वचनानि त्वपूर्वत्वा"दिति, फलं च तेषामेवैकैक एव तावान् यावानसौ पूर्व इत्यतिदेशात्, स्वक्रतुद्वारेणेष्टकचितस्याग्नेर्यत्फलं तदेव मनश्चितादीनामपि स्वक्रतुद्वारेण फलमित्यवगम्यते ॥

टी० "सर्वभूते"ति, सर्वभूतकर्तृकत्वेन सर्वकालव्यापित्वेन च मनसाऽनुसंहितस्य चयनस्य परिमितकालकर्तृक्रियामयेष्टकाचिततुल्यकार्यतया क्रत्वनुप्रवेशासम्भवो विद्यामयक्रत्वनुप्रवेशेलिङ्गमित्यर्थः । विद्यामयः क्रतुः सर्वकालवर्तित्वेन सर्वभूतकर्तृकत्वेचानुसन्धीयते, अतस्तादृशं चयनन्तादृशक्रत्वयीति भावः । अनन्तरसूत्रमवतारयितुं पूर्वमुक्तं पूर्वपक्षहेतुमनुवदति "यच्चेदमि"ति, । सू० अनुबन्धादिभ्यः प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववद्दृष्टश्च तदुक्तम् ॥ ४८ ॥ दृष्टश्चानुबादसरूपेष्विति फलसम्बन्धश्रवणाद्विधिकल्पनं श्रुतहानप्रसङ्गभयाद्धि, क्रियते तदत्रापि तुल्यं, सानुबन्धैः श्रुत्यादिभिर्विद्यामयक्रतोरवगतत्वात् श्रुतहानप्रसङ्गपरिहारार्थं विधिः कल्प्यत इति भावः । किञ्च अधिकं फलश्रवणमस्तीत्याह "फलं चे"ति, इष्टकाचितस्यायेर्यत्फलमिति फलकामनया कृतं चेत् तत्फलावाप्तिः, अन्यथा चेन्मुक्तिः फलमिति भावः । अनन्तरसूत्रशङ्कामाह—

भू० यत्पुनरतिदेशेन तुल्य[१]वीर्यत्वावगमात् क्रियामयक्रत्वनुप्रवेशोऽवगम्यत इत्युक्तं तत्राह—

सू० न सामान्यादप्युपलब्धेर्मृत्युवन्न हि लोकापत्तिः ॥ ४९ ॥

नावश्यमतिदेशादवान्तरव्यापारस्यापि तुल्यतया भवितव्यं येन क्रियामयक्रत्वनुप्रवेश एषां स्यात्, यस्मात् यस्मात्कस्माच्चित्सामान्यमात्रादतिदेशोपलब्धेः, उपलभ्यते हि "स एष एव मृत्युर्य एतस्मिन्मण्डले पुरुष" इत्यादिषु संहर्तृत्वादिसामान्यमात्रातिदेशः, न हि तत्र मण्डलपुरुषस्य मृत्युवत्तल्लोकापत्तिस्तद्देशप्राप्तिरपि भवति, एवमिहापि मनस्वितादीनामिष्टकाचिताग्निवद्भावातिदे-

१ तुल्यकार्यत्वावगमादिति पा० ।

श्रमाचेणेष्टकचिताग्निदेशरूपक्रियामयक्रत्वनुप्रवेशेनापि न भवितव्यम्, अत इष्टकचिताग्नेः स्वक्रतुद्वारेण यत्फलं तदेव मनश्चितादीनामपि विद्यामयक्रतुद्वारेण फलमित्यतिदेशादवगम्यते ॥

सू० परेण च-शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वात्त्वनुबन्धः ॥ ५० ॥

परेण च ब्राह्मणेनास्यापि मनश्चिताद्यभिधायिनः शब्दस्य ताद्विध्यं–तद्विधत्वं, विद्यामयप्रतिपादकत्वमवगम्यते, परेण हि ब्राह्मणेन "अयं वाव लोक एषोऽग्निश्चितस्तस्याप एव परिश्रिता इत्यादिना स यो हैतदेवं वेद लोकं पृणानमेनं भूतमेतत्सर्वमभिसम्पद्यत इति पृथक्फला विद्यैव विधीयते, तथा वैश्वानरविद्यादौ विद्यैव विधीयते, अतोऽग्निरहस्यस्य क्रियैकविषयत्वं नास्ति, एवं तर्हि विद्यामयामनश्चितादयो बृहदारण्यकेऽनुबन्द्धव्याः किमर्थमिहानुबध्यन्ते तत्रोच्यते भूयस्त्वात्त्वनुबन्ध इति, मनश्चितादिषु सम्पादनीयानामग्न्यङ्गानां भूयस्त्वात्तत्सन्निधाविहानुबन्धः कृतः ॥ पूर्वविकल्पाधिकरणं समाप्तम् ॥

"यत्पुनरि"ति, सू० न सामान्यादप्युपलब्धेर्मृत्युवन्न हि लोकापत्तिः ॥ ४९ ॥ अवान्तरव्यापारस्य क्रियामयक्रत्वनुप्रवेशस्येत्यर्थः । तल्लोकापत्तिरिति व्याख्येयं पदं, तच्छब्दः पूरकतयाऽध्याहृतः । तद्व्याचष्टे "तद्देशप्राप्तिरि"ति, अग्निवद्भावातिदेशमात्रेण अग्निवद्भावः–अग्नितुल्यत्वम् इष्टकाचिताग्निदेशरूपेति, देशः–आश्रयः अङ्गस्याश्रयोऽङ्गी इष्टकाचिताग्न्यङ्गिरूपेत्यर्थः । एवं प्रकरणादपि प्रबलैः श्रुत्यादिभिर्विद्यामयक्र-

त्वङ्गत्वमुक्तम् । अथ प्रकरणेनाप्ययमर्थउपपाद्यते । सू० परेण च-शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वात्त्वनुबन्धः ॥ ५० ॥ "एष लोको भूः आपस्समुद्राः परिश्रिताः परिस्तरणानि एतं लोकं पृणानं, पृ पालनपूरणयोः पूरयन्तं भुवं एतदेवं वेद लिङ्गव्यत्ययः एतमग्निं वेदेत्यर्थः । पूर्वविकल्पाधिकरणं समाप्तम् ॥

शरीरे भावाधिकरणम् ।

सू० एक आत्मनः शरीरे भावात् ॥ ५१ ॥

भू० सर्वासु परविद्यासूपास्योपासनस्वरूपवदुपासकस्वरूपस्यापि ज्ञातव्यत्वमुक्तं, त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्चेति, वक्ष्यति चास्य प्रत्यगात्मनः परमात्मात्मकत्वेनानुसन्धानमा"त्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति चे"ति किमयं प्रत्यगात्मा ज्ञाता कर्त्ता भोक्तेत्यामुत्र संचारक्षमोऽनुसंन्धेयः? उत प्रजापतिवाक्योदितापहतपाप्मत्वादिस्वरूपः? किं युक्तम्, ज्ञातृत्वाद्याकारमात्र इत्येके मन्यन्ते, कुतः अस्योपासकस्यात्मनः शरीरे भावात्, आत्मनः शरीरे वर्त्तमानस्य तादृशमेव रूपं तावतैवानुसन्धानेन तत्फलसिद्ध्युपपत्तेश्च, न हि कर्मस्वधिकृतानां स्वर्गादिफलार्थिनां ज्ञातृत्वाद्यतिरेकेण फलानुभवदशायां यादृशं रूपं तादृशं रूपं साधनानुष्ठानदशायामनुसन्धातव्यं तावतैव साधनानुष्ठानतत्फलयोः सिद्धेरतिरिक्तानुसन्धाने प्रयोजनाभावात्तदविशेषादिहापि तथैव । ननु चात्र "यथाक्रतुरस्मिँल्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवती"ति विशेषवचनादपहतपाप्मत्वाद्याकार एवानुसन्धातव्य इत्यवगम्यते ॥

टी० सू० एक आत्मनः शरीरे भावात् ॥ ५१ ॥ पूर्वाधिकरणं प्रासङ्गिकम्, अतस्तत्पूर्वाधिकरणेन सङ्गतिः तत्र सर्वविद्यासु भगवत एवोपास्यत्वमुक्तं, तथा प्रत्यगात्माऽप्यनुसन्धेय इति सङ्गतिः सर्वास्वित्यादिना सूचिता, त्रयाणामित्यादिसूत्रे त्रयाणामिति पदमुपायोपेयोपेतृपरं व्याख्यातं भाष्ये, दीपसारयोरुपास्योपासकोपासनपरं व्याख्यातम् । एतदभिप्रायेणाह "सर्वास्वि"ति, सिद्धान्ते प्रत्यगात्मन उपास्यकोटिनिक्षेपस्य वक्ष्यमाणत्वात् तदुपयोगित्वेनाह "वक्ष्यति चे"ति, सूत्रद्वयोक्तार्थोपजीवनेनेदमधिकरणं प्रवर्त्तत इत्यर्थः । परमात्मशरीरत्वेनानुसन्धेयः प्रत्यगात्मा किं ज्ञातृत्वकर्त्तृत्वभोक्तृत्वमात्राकारोऽनुसन्धेय ? उतापहतपाप्मत्वाद्याकारः ? किं यथाक्रतुरिति यथोपासनप्राप्तिवचनं परविषयम् ? उत प्रत्यगात्मविषयमपि भवती ? ति, तं यथायथोपासत इति तच्छब्दः किं परमात्मपरः ? उत जीवशरीरकपरमात्मपर ? इति परमात्ममात्रपरत्वे यथोपासनप्राप्तिवचनस्य परविषयत्वात् ज्ञातृत्वादिमात्राकारेण प्रत्यगात्माऽनुसंन्धेय स्यात्, जीवशरीरकपरमात्मपरत्वे यथाक्रतुरिति श्रुतेर्विशेषणभूतजीवांशविषयत्वस्यापि सम्भवात् अपहतपाप्मत्वाद्याकारोऽनुसन्धेयः स्यात् शरीरस्यास्य रूपं तादृशमस्तु ततः किं तथाऽनुसन्धानस्येत्यत्राह "तावतैवे"ति, फलसिद्ध्युपपत्तिं दर्शयति "न ही"ति, तावता फलसिद्ध्यनुपपत्तिमुखेन चोदयति "ननु चे"ति, विषयव्यवस्थया परिहरति—

सू० नैवं "तं यथा यथोपासत" इत्युपास्यविषयत्वात्तस्येत्येवं प्राप्ते प्रचक्ष्महे ॥

सू० व्यतिरेकस्तद्भावभावित्वान्न तूपलब्धिवत् ॥ ५२ ॥

न त्वेतदस्ति यज्ज्ञातृत्वाद्याकार एवानुसन्धेय इति, अस्यात्मनः संसारदशायां मोक्षदशायां योव्यतिरेकः सोऽपहतपाप्मत्वादिकोऽनुसन्धेयः । अस्य मोक्षदशायां

यादृशं रूपं तादृग्रूप एवोपासनवेलायामात्माऽनुसन्धेय इत्यर्थः । कुतः तद्भावभावित्वात्तद्रूपापत्तेर्यथाक्रतुरस्मिंल्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति तं यथा यथोपासते तथैव भवती"ति यथोपासनमेव हि प्राप्तिः श्रूयते, न च परस्वरूपमात्रविषयमेवेदमिति वक्तुं शक्यते, प्रत्यगात्मनोऽप्युपास्यभूतपरब्रह्मशरीरतयोपास्यकोटिनिक्षिप्तत्वात्, अतः प्रजापतिवाक्योदितापहतपाप्मत्वादिगुणकप्रत्यगात्मशरीरपरमात्मोपासनस्य तथा रूपमेव प्राप्यमित्युक्तं भवति, अत एवैवं क्रतुरिहामुं लोकं प्रेत्याऽभिसम्भविताऽस्मी"त्युच्यते, तस्मात्प्रत्यगात्मा प्राप्याकार एवानुसन्धेयः । उपलब्धिवत्—ब्रह्मोपलब्धिवत्, यथा ब्रह्मोपलब्धिर्विहिता यथाऽवस्थितब्रह्मस्वरूपविषया तथाऽऽत्मोपलब्धिरपि यथाऽवस्थितात्मस्वरूपविषयेत्यर्थः । कर्मस्वात्मस्वरूपानुसन्धानं कर्माङ्गं, "यजेत स्वर्गकाम" इति कर्मानुष्ठानमेव हि फलाय चोद्यते, देहाद्यतिरिक्तज्ञातृत्वाद्याकारात्मावगतिः कालान्तरभाविफलसाधनकर्माधिकारार्थेति तावन्मात्रमेव तत्रापेक्षितमिति न किञ्चिदपहीनम् ॥ शरीरे भावाधिकरणं समाप्तम् ॥

टी० "नैव"मिति, एवं प्राप्त इति । सू० व्यतिरेकस्तद्भावभावित्वान्न तूपलब्धिवत् ॥ ५२ ॥ व्यतिरेक इत्युक्ते धर्ममात्रस्यानुसन्धेयत्वशङ्कानिवृत्त्यर्थमाह "अस्य मोक्षदशाया"मिति, तद्भावभावित्वात् तद्रूपापत्तेरिति, अपहतपाप्मत्वादिरूपापत्तेः तथाऽनुसन्धानसद्भावभावित्वादित्यर्थः । न चेत्यादि यथोपासनफलश्रुतिर्न विशेष्यमात्रविषया अपि तु

विशिष्टविषयेत्यर्थः । फलितमर्थमाह "अत" इति, तस्माद् ब्रह्मगुणानामिव शुद्धस्वरूपस्यापि ब्रह्मविशेषणत्वात्तदनुसन्धेयमित्यर्थः । तं यथा-यथोपासत इत्यत्र तच्छब्दो विशिष्टविषय इति भावः । अत एवेति-प्राप्याकारस्यानुसन्धेयत्वादेव हि प्राप्यचिन्तनमुच्यत इत्यर्थः । परे-चापरे च देहात्मभेदसमर्थनपरमधिकरणं व्याचक्षते, तदयुक्तं पादसङ्गत्यभावात्, उपासनेषु गुणोपसंहारानुपसंहारचिन्तनं हि पादकृत्यं प्रासङ्गिकचिन्तनमपि शास्त्रारम्भे करणीयं देहस्यैवात्मत्वे शास्त्रस्यानारम्भणीयत्वात् । ये पुनः साधनचतुष्टयं पूर्ववृत्तं वदन्ति, तेषामथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्यस्मात्पूर्वमेव निवेशनीयं देहोत्तीर्णनित्यात्मविवेकस्य नित्यानित्यवस्तुविवेकान्तर्गतत्वादिहामुत्र फलभोगविरागमुमुक्षुत्वयोस्तन्मूलत्वाच्च, ऐकशास्त्र्यं वदतामपि धर्मजिज्ञासायाः पूर्वमेव देहात्मविवेकः प्रसजेदिति चेत् न माणवकहितैषिभिः पित्रादिभिरध्ययने कारिते सत्यपातप्रतीत्यवगतविलक्षणस्वर्गादिफलरागात् नित्यानित्यसन्देहेऽपि तदुपपत्त्यनुपपत्तिनिरूपणाय स्वयमेव शास्त्रप्रवृत्त्युपपत्तेर्देहव्यतिरेकनिश्चयानपेक्षत्वात्, प्रवृत्तस्य च देहातिरेकनिश्चयो भवत्येव "स एष यज्ञायुधी यजमानोऽञ्जसा स्वर्गं लोकमेती"त्यत्रलोकान्तरप्राप्तुरात्मनो देहातिरेकस्यापि निरूपितत्वात्, "शारीरके वक्ष्याम" इति वृत्तिकारोक्तिस्तु न देहातिरेकमात्राभिप्राया किन्तु जडत्वज्ञानात्मकत्वस्थूलत्वविभुत्वाणुत्वाद्याकारविषया मन्तव्या । अन्ये तु ब्रह्माहमस्मीत्युपासने स्थूलत्वाद्याकारोऽहं ब्रह्मेत्येवमनुसन्धेयं मानसप्रतिपत्तेर्दृष्टसजातीयाकाराविकल्पितविषयत्वनियमात् स्वर्णमात्रमित्युक्तेऽपि कुण्डलत्रिकोणचतुरस्राद्याकारेण विना स्वर्णप्रतीत्यनुपपत्तेः, नीरूपं ब्रह्मेत्युक्तेऽपि दीपादिवन्नीलपीताद्यवच्छेदेन विना प्रतीत्यनुपपत्तेश्च, स्थूलत्वाद्याकारेण[1] विरहेणात्मप्रतिपत्तेर्विधातुमशक्यत्वादिति पूर्वपक्षं कृत्वा देहातिरेकः प्रतिपत्तव्यः, "तं स्वाच्छरीरात् प्रवृहेन्मुञ्जादिवेषीकामित्यादिशास्त्रप्रवृत्तेः शरीरव्यतिरेकभावभावित्वात् । न च निराकारप्रतीत्यनुपपत्तिः, सन्तमसन्तं वा कञ्चन नीलपीताद्याकारमवर्जनीयं मनः

१ स्थूलत्वाद्यामारेण विनेति पा. ।

स्वयमेव ग्रहीष्यति, न च मिथ्याप्रतिपत्तिर्दोषः अन्यथा तत्प्रतीत्यनुपपत्तेः, अङ्गुष्ठमात्रो रवितुल्यरूप इत्यादिराकारश्च शास्त्रोपदिष्टः परस्य च महारजनाद्याकारोपदेशात् जीवस्यापि तुल्यस्वभावत्वात् तादात्म्यध्यानसौकर्याय तथाऽनुसन्धेयः सम्भूत्युपासनेषु विनाशोपासनेष्वस्तित्वमुभयोराकारः, अस्तीत्येवोपलब्धव्यस्तत्त्वभावेन चोभयोरिति श्रवणात्, अतो देहातिरिक्त आत्मा ब्रह्माऽहमस्तीति प्रतिपत्तव्य इति सिद्धान्तयन्ति, तदयुक्तं स्थूलत्वादिविरहेणापि सुखादिविशिष्टात्मावभासदर्शनादशक्यविधानत्वाप्रसक्तेः, । ननु सुखदुःखादयोऽप्यौपाधिका निरुपाधिकस्वरूपं दुरनुसन्धानमिति चेत् सत्यं, तत् कदेति निरूपणीयं शुभाश्रयध्यानेन मनःपरिशोधनात् पूर्वं हि तत्तदा चाहं ब्रह्मेत्युपासनमविहितम् अशक्यत्वादेव, यदा तु शुभाश्रयसंशीलनपरिशोधितमुपदेशसहकृतं च मनः तदा निरुपाधिकस्वरूपानुसंधानक्षममिति नाशक्यविधिः, अत एव सिद्धान्ते मिथ्याभूतस्य यस्य कस्यचिदाकारस्यावलम्बनेऽपि न दोष इति कल्पनमप्ययुक्तं, नीलपीताद्याकारेणात्मानुसन्धानं परिशुद्धात्मसाक्षात्कारस्य न दृष्टोपकारकं विरुद्धत्वात्, अदृष्टोपकारकत्वं तु निष्प्रमाणकं, रवितुल्यरूपतोक्तिः प्रकाशस्वरूपताऽभिप्राया "यथा प्रकाशयत्येक"इति व्याख्यातत्वात्, यदि यत्किञ्चिन्नीलपीताद्याकारावलम्बनेन चिन्त्यमिति सिद्धान्तः तर्हि पूर्वपक्षसिद्धान्तयोरवैषम्यमेव स्यात्, महारजनाद्याकारेण तादात्म्यानुसन्धानमप्ययुक्तं तस्येश्वराकारत्वात्, घटशरावयोरिव तुल्यरूपयोर्देवदत्तयज्ञदत्तयोरिव च जीवेश्वरयोस्तादात्म्यानुपपत्तेः, सम्भूत्युपासने विनाशोपासने चास्तित्वमुभयोराकार इत्यपि दुरुक्तं, जीवब्रह्मतादात्म्यज्ञानस्य जडजीवतादात्म्यानुसन्धानस्य च वैषम्याभावात्, असाधारणाकारानुसन्धाने हि वैषम्यसिद्धिः, सत्ता च सर्वसाधारणी, सदस्मीत्यनुसन्धाने च शास्त्रवैयर्थ्यं न ह्यसदस्मीति कश्चिदात्मानं जानाति, असाधारणाकारानुसन्धाने च भेद एवानुसंहितः स्यात्, न तु तादात्म्यम्, असाधारणाकारप्रतिपन्नयोर्जीवपरयोः साधारणाकारानुसन्धानमेव तादात्म्यप्रतिपत्तिरिति चेत्तर्हि खण्डो मुण्डो गौरितिवदेकजातीयत्वमेवानुसंहितं स्यात्,

ततश्च तादात्म्यविधानवैयर्थ्यं, न हि साधारणाकारविधुरं किञ्चित् द्रव्यमस्ति "अस्तीत्येवोपलब्धव्य" इति श्रुतिस्तु जन्मादिभावविकाररराहित्यविषया न तु सन्मात्रं ब्रह्मेत्येवं परा, अतो यथाभाष्यमेवाधिकरणं युक्तम् ॥ शरीरे भावाधिकरणं समाप्तम् ॥

अङ्गावबद्धाधिकरणम् । **सू० अङ्गावबद्धास्तु न शाखासु हि प्रतिवेदम् ॥ ५३ ॥**

भू० "ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत लोकेषु पञ्चविधं सामोपासीत उक्थमुक्थमिति वै प्रजा वदन्ति तदिदमेवोक्थमियमेव पृथिवी अयं वा लोक एषोऽग्निश्चित" इत्येवमाद्याः क्रत्वङ्गाश्रया उपासना भवन्ति ताः किं यासु शाखासु श्रूयन्ते तास्वेव नियताः ? उत सर्वासु शाखासु उद्गीथादिषु सम्बन्ध्यन्त इति विचारः ॥

टी० सू० अङ्गावबद्धास्तु न शाखासु हि प्रतिवेदम् ॥ ५३ ॥ यत्र-यत्र ब्रह्मण उपास्यत्वं तत्र तत्र शुद्धस्य जीवस्योपास्यत्वमुक्तम्, एवं यत्र यत्र शाखासूद्गीथाद्यनुप्रवेशः तत्र तत्र सर्वत्रउद्गीथाद्युपासनानुप्रवेशोऽस्ति न वेति शङ्कया संगतिः, उद्गीथाद्युपासनानि किं प्रतिशाखं व्यवतिष्ठेरन् ? उत ने ? ति, उद्गीथमुपासीतेत्युद्गीथ—शब्दः किमुद्गीथमात्रे वर्त्तते ? उत स्वरादिभेदभिन्नोद्गीथे ? किं स्वरादिविशेषविशिष्टोद्गीथव्यक्तेः, सन्निधिः ? उत सर्वोद्गीथव्यक्तीनां संनिधि ? रिति व्यक्तिविशेषस्य संनिधिश्चेत् तस्यैवोद्गीथ—शब्दवाच्यत्वात् तत्तच्छाखाविशेषेषूपासनव्यवस्था, सर्वव्यक्तिसंनिधिश्चेदुद्गीथ—शब्दस्य उद्गीथमात्रवाचित्वात्तद्विषयोपासनानि न व्यवतिष्ठन्त इति अधिकरणारम्भाक्षेपशङ्कां परिहरति—

भू० सर्ववेदान्तप्रत्ययत्वे स्थितेऽपि प्रतिवेदं स्वरभेदादुद्गीथादयो भिद्यन्त इति तत्र तत्र व्यवतिष्ठेरन्निति युक्ता

शङ्का, किं युक्तं व्यवतिष्ठेरन्निति, कुतः उद्गीथमुपासीतेति सामान्येनोद्गीथसम्बन्धितया श्रुतायास्तस्यामेव शाखायां स्वरविशेषयुक्तस्योद्गीथविशेषस्य सन्निधानात्तस्मिन्नेव विशेषे पर्यवसानं युक्तमिति, इत्येवमाद्यास्तास्वेव शाखासु व्यवतिष्ठेरन्नित्येवं प्राप्ते प्रचक्ष्महे अङ्गावबद्धास्त्विति, तु-शब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति, न ह्युद्गीथाद्यङ्गावबद्धा उपासनास्तास्वेव शाखासु व्यवतिष्ठेरन् अपि तु प्रतिवेदं सम्बध्येरन्, सर्वासु शाखास्वित्यर्थः हि-शब्दो हेतौ, यस्माच्छ्रुत्यैवोद्गीथाद्यङ्गमात्रावबद्धास्तस्मात् यत्रोद्गीथादयस्तत्र सर्वत्र सम्बध्येरन् । यद्यपि स्वरभेदेनोद्गीथव्यक्तयो भिद्यन्ते तथाऽपि सामान्येनोद्गीथश्रुत्या सर्वा व्यक्तयः संनिहिता इति न क्वचिद् व्यवस्थायां प्रमाणमस्ति, सर्वशाखाप्रत्ययन्यायेन च सर्वासु शाखासु क्रतुरेकः, अतः सर्वासु शाखास्वेकस्य क्रतोः सन्निधानात् क्रत्वङ्गभूतोद्गीथादयोऽपि सन्निहिता इति नैकस्य सन्निधिविशेषोऽस्तीति न व्यवस्था ॥

टी० "सर्ववेदान्ते"ति, यथा कर्म चोपासनं च सर्वशाखास्वेकं तथोद्गीथस्याप्येकत्वात् सर्वत्रोद्गीथानुसारीण्युपासनानि प्राप्नुवन्त्युपासनानीत्यधिकरणारम्भाक्षेपः । उद्गीथादीनां स्वरभेदेन व्यक्तिभेदात् तत्तत्स्वरविशेषविशिष्टव्यक्तिविषया उपासना? उत सर्वोद्गीथव्यक्तिविषया? इति संशयः स्यादित्याक्षेपसमाधिरित्यर्थः तस्मिन्नेव विशेष इति लोके गामानयेत्यादिषु सामान्यशब्दानां व्यक्ति[1]विशेषपर्यन्तत्वदर्शनादिति भावः । एवं

१ सन्निहितविशेषपर्यन्तत्वादिति पा० ।

प्राप्त इति यस्मात् श्रुत्यैवोद्गीथाद्यङ्गमात्रविषयाः प्रतीयन्त इति तस्मादित्यर्थः। पूर्वपक्षयुक्तिमनूद्य प्रतिवक्ति "यद्यपी"ति, न क्वचिद्व्यवस्थायां प्रमाणमस्तीति, गामानयेत्यादिषु सर्वव्यक्तीनामानयनायोग्यत्वं व्यक्तिविशेषे शब्दस्य व्यवस्थापकं न त्वसन्निधिः सामान्येन व्यक्तीनां धीस्थत्वात्, धीस्थत्वं हि सन्निधिः, अत्र तु तादृशायोग्यत्वादिव्यवस्थापकाभावात् शब्दस्य स्वतःप्राप्तं सर्वव्यक्तिविषयत्वं तिष्ठतीति भावः। सन्निहिताः—बुद्धिस्थाः, अनेन सन्निधेर्व्यवस्थापकत्वमपास्तं निरङ्कुशया शब्दशक्त्या सर्वव्यक्तीनां बुद्धिस्थत्वात्। अथार्थस्वभावादपि सर्वोद्गीथव्यक्तिसन्निधिमाह "सर्वशाखाप्रत्यये"ति, अङ्गिनस्सन्निधानादङ्गान्यपि सन्निहितानि भवन्ति इत्यर्थः॥

सू० मन्त्रादिवद्वा विरोधः॥ ५४ ॥

सू० वा-शब्दश्चार्थे, आदि-शब्देन जातिगुणसंख्यासादृश्यक्रमद्रव्यकर्माणि गृह्यन्ते, यथा मन्त्रादीनामेकैकशाखास्वाम्नातानामपि शेषिणः क्रतोः सर्वशाखास्वेकत्वेन यथायथं श्रुत्यादिभिः सर्वासु शाखासु विनियोगो न विरुध्यते तद्वदिहाप्यविरोधः॥ अङ्गावबद्धाधिकरणं समाप्तम्।

भूमज्यायस्त्वाधिकरणम्।

सू० भूम्नः क्रतुवज्ज्यायस्त्वं तथा हि दर्शयति ॥ ५५ ॥

"प्राचीनशाल औपमन्यव इत्यारभ्य वैश्वानरविद्याऽऽम्नाता तत्र वैश्वानरः परमात्मा त्रैलोक्यशरीर उपास्यः श्रुतः स्वर्लोकादित्यवाय्वाकाशाप्पृथिव्यवयवः, तत्र च द्यौर्मूर्द्धा आदित्यश्चक्षुर्वायुः प्राणः आकाशः सन्देहो मध्यकाय इत्यर्थः, आपो बस्तिः पृथिवी पादावित्यवयवविशेषाः, तत्र संशयः किमस्य त्रैलोक्यशरीरस्य व्यस्तद्यो-

पासनं कर्त्तव्यम्? उत व्यस्तस्य समस्तस्य च? अथ समस्तस्यैवे? ति, किं युक्तं, व्यस्तस्येति कुतः, उपक्रमे व्यस्तोपासनोपदेशात्, तथा ह्युपदिश्यते, औपमन्यवादयः किलोद्दालकषष्ठाः केकयमश्वपतिमुपसद्यात्मानमेवेमं वैश्वानरं संप्रत्यध्येषि तमेव नो ब्रूही"ति पप्रच्छुः, स च तेभ्यः प्रत्येकं स्वोपास्यान् द्युप्रभृतीनुक्तवद्भ्यो मूर्द्धादिषु व्यस्तेषूपासनं तत्त तत्त फलं चोक्तवान् ॥

टी० सू० मन्त्रादिवद्वा विरोधः ॥ ५४ ॥ वेदान्तरोत्पन्नानामग्नेर्वै होत्रं वे"त्वित्यादिमन्त्राणां वेदान्तरेऽपि परिग्रहो दृष्टः, बह्वृचपठितस्य "योजात एव प्रथमो मनस्वा"निति सूक्तस्याध्वर्यवे सजनीयं शस्यमिति विनियोगो दृष्टः, अजोऽग्नीषोमीय इत्युपदिष्टा जातिस्तदुपदेशरहिते शाखाभेदे छागस्य वपाया मेदसोऽनुब्रूहि इत्याश्रीयते, एवं गुणादीनां विनियोगो द्रष्टव्यः, प्रकरणाम्नानमात्रेणान्यत्र प्रवेशाभावे मन्त्रादीनामपि शाखाऽन्तरे प्रवेशो न स्यादित्यतिप्रसङ्गरूपस्तर्कोऽभिप्रेतः, अविरोधः शाखाविशेषस्थस्यान्यत्र प्रवेशे विरोधाभावः, मन्त्रादीनां श्रुत्यादिभिर्विनियोगादविरोधश्चेदिहाप्युद्गीथपदश्रुत्या विनियोगादविरोध इत्यभिप्रायः, एवं सर्वशाखासूद्गीथानुवृत्त्या सर्वशाखिनामुपासनेष्वधिकारः फलम् ॥ अङ्गावबद्धाधिकरणं समाप्तम् । सू० भूम्नः क्रतुवज्ज्यायस्त्वं तथा हि दर्शयति ॥ ५५ ॥ पूर्वाधिकरणे उद्गीथादिकं प्रस्तुतं, तत्र सामावयवभूतोद्गीथादेः समस्तस्य व्यस्तस्य चोपासनं श्रुतिसिद्धम्, एवं वैश्वानरविद्यायां किं समस्तस्योपासनं कार्यम्? उत व्यस्तस्य? उतोभयस्ये? ति शङ्कया सङ्गतिः, स्वर्लोकादिषु किं किमवयवभूतमित्यत्राह "तत्र चे"ति, किं वैश्वानरविद्यायां व्यस्तोपासनविधिः? उत व्यस्तस्य समस्तस्य च? उत समस्तस्यैव? किं प्रत्यवयवं फलश्रवणात् यस्त्वेतमेवमित्युपासनसमुदाया-

नुवादः? उत व्यस्ते समस्ते च फलश्रवणादुभयत्र विधिः कल्प्यः? उत प्रत्येकफलश्रवणमर्थवादः, आद्ये व्यस्तोपासनविधिः, द्वितीये उभयविधिः, तृतीये समस्तस्यैव विधिः ।

मू० अन्त्यन्नं पश्यति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते मूर्द्धा त्वेष आत्मन" इति एष वै सुतेजा आत्मा वैश्वानर" इत्यादिना तेषु तेषूपासनेषूपास्यस्य वैश्वानरत्वं चाह, अतो व्यस्तस्यैवोपासनं कर्त्तव्यम् । परञ्च यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्त इति द्युप्रभृतिप्रदेशावच्छिन्नमात्रे वैश्वानरे उक्तस्य मूर्द्धाद्युपासनस्य समासेनोपसंहार इत्यवगन्तव्यम् । अपर आह एवमेव समस्तस्याप्युपासनं कार्यमिति पृथक्फलनिर्देशात् यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानं वैश्वानरमुपास्ते सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वात्मस्वन्नमत्ती"ति न चैतावता वाक्यभेदः यथा भूमविद्योपक्रमे नामाद्युपासनं तत्फलं चाभिधाय "एष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदती"त्यादिना भूमविद्यामुपदिश्य स स्वराड् भवति तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीति तत्फलं च व्यपदिशति, तत्र भूमविद्यापरत्वेऽपि वाक्यस्य नामाद्यवान्तरोपासनं तत्फलं चाङ्गीक्रियते तथेहापीत्येवं प्राप्तेऽभिधीयते भूम्नः क्रतुवज्ज्यायस्त्वमिति भूम्नो विपुलस्य समस्तस्यैव ज्यायस्त्वं प्रामाणिकत्वमित्यर्थः एकवाक्यत्वावगतेः, तथा हि प्राचीनशाल औप-

मन्यव इत्युपक्रम्योद्दालको ह वै भगवन्तोऽयमारुणिः संप्रतीममात्मानं वैश्वानमध्येति तं हं ताभ्यागच्छामेति वैश्वानरात्मबुभुत्सयौपमन्यवादयः पञ्च महर्षयः तम् उद्दालकमुपेत्य तत्र वैश्वानरात्मवेदनमलभमानास्तेन च सहाश्वपतिं केकयं वैश्वानरात्मवेदिनमुपसङ्गत्यात्मानमेवेमं वैश्वानरं संप्रत्येध्येषि तमेव नो ब्रूहीति पृष्ट्वा तत्सकाशात्परमात्मानं वैश्वानरं स्वर्लोकादिपृथिव्यन्तशरीरमुपास्यमवगम्य तत्फलं च सर्वलोकसर्वभूतसर्वात्मान्नभूतब्रह्मानुभवमवगतवन्त इत्युपसंहारतो वाक्यस्यैकत्वमवगम्यते । एवमेकवाक्यत्वेऽवगते सत्यवयवविशेषेषूपास्तिवचनं फलनिर्देशश्च समस्तोपासनैकदेशानुवादमात्रमिति

टी० अन्त्यचम् अत्रमत्ति प्रियं पश्यति अस्य कुले ब्रह्मवर्चसम्भवतीत्यन्वयः, वैश्वानरोपासनं ह्युपक्रान्तं तत्कथं मूर्द्धमात्रोपासनोपदेश इत्यत्राह "वैश्वानरत्वं चाहे"ति, एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते इत्यादिष्वित्यर्थः व्यस्तोपासनं विवक्षितं चेत् कथं समस्तस्योपसंहार? इत्यत्राह "परत्रे"ति, वैश्वानर उक्तस्य वैश्वानरविषयत्वेनोक्तस्येत्यर्थः । अपर आहेति पृथक्फलनिर्देशात्, व्यस्तोपासनफलात् पृथक्फलनिर्देशाद्वाक्यभेदः, महावाक्यभेदः अनेकार्थप्रतिपादने सत्यपि वाक्यैकत्वे दृष्टान्तमाह "यथा भूमे"ति, समास्तोपासनं प्रधानप्रतिपाद्यं व्यस्तोपासनं प्रासङ्गिकमिति न विरोध इति भावः । एवं प्राप्त इति भूम-शब्दोधर्मिपरः वैश्वानरात्मजिज्ञासून् प्रति द्युपृथिव्याद्यवयवविशिष्टविषयोपासनतत्फलोपदेशादेकवाक्यत्वमवगतम् । अनुवादमात्रमिति ॥

सू० निश्चीयते क्रतुवत् यथा "वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् पुत्रे जाते" इति विहितस्यैव क्रतोरेकदेशा यदष्टाक-

पालो भवतीत्यादिभिरनूद्यन्ते । तथा समस्तोपासनमेव न्याय्यं न व्यस्तोपासनं, तथा हि दर्शयतीयं श्रुतिः व्यस्तोपासनेऽनर्थं ब्रुवती । "मूर्द्धा ते व्यपतिष्यद्यन्मां नागमिष्य" इति अन्धोभविष्यसि यन्मां नागमिष्य इत्यादिका, अत इदमप्यपास्तं यन्नामाद्युपासनसाम्यमुक्तं, तत्र हि नामाद्युपासनेष्वनर्थो न श्रुतः, नामाद्युपासनेभ्यो भूमोपासनस्यातिशयितफलत्वं श्रुतम् एष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदती"ति, तत एव तत्र भूमविद्यापरत्वेऽपि वाक्यस्य नामाद्युपासनानां सफलानां विवक्षितत्वम्, अन्यथाऽतिशयितफलत्वनिमित्तातिवादेन भूमविद्यास्तुत्यनुपपत्तेः, अतः समस्तोपासनमेव न्याय्यम् । भूमज्यायस्त्वाधिकरणं समाप्तम् ॥

शब्दादिभेदाधिकरणम् ।

सू० नाना शब्दादिभेदात् ॥ ५६ ॥

इह ब्रह्मविद्याः सर्वा ब्रह्मप्राप्तिरूपमोक्षैकफलाः सद्विद्याभूमविद्यादहरविद्योपकोसलविद्याशाण्डिल्यवि-द्यावैश्वानरविद्या ऽऽनन्दमयविद्याऽ—

टी० समुदायोपासनतत्फले विहिते तदन्तर्गततदेकदेशोपासनतदेकदेशफलकथनमनुवाद इत्यर्थः । समस्तोपासनफले सर्वदेशसर्वकालवर्त्तिसमस्तभोग्यजातं ह्यन्तर्गतमिति दर्शयितुं फलैकदेशेनुवादः कृतः, न तु तथाऽनुष्ठेयमिति ज्ञापयितुम् इतरथा वाक्यभेदात्, व्यस्तोपासने प्रत्यवायकथनाच्च यथोक्त एवार्थः । अत इदमपीत्यादि अनर्थाश्रयणमेकं वैषम्यमित्यर्थः । वैषम्यान्तरमाह "नामाद्युपा-

सनेभ्य" इति, नामाद्युपासनानां भूमविद्योपयोगित्वमस्ति आधिक्यस्य प्रतियोगित्वेनापेक्षितत्वात्, । अतिशयितफलश्रवणमस्तु ततः किमित्यत्राह "तत एवे" ति, विवक्षितत्वमुपपादयति "अन्यथे" ति, एवमर्थान्तराणां प्रधानार्थोपयोगित्वान्न वाक्यभेदो भूमविद्यायाम्, अत्र तूपासनानामन्योन्योपयोगित्वाभावाद्वाक्यभेदस्तिष्ठत्येवेत्यर्थः । अत इत्यधिकरणार्थोपसंहारः, ज्यायस्त्वशब्दश्रवणात् व्यस्तोपासनपक्षोऽपि सूत्रकाराभिमत इति चेन्न वाक्यभेदादिप्रसङ्गात्, ज्यायस्त्वशब्दस्तु प्रामाणिकत्वाभिप्रायेणाप्युपपन्नः, क्रतुवदिति दर्शपौर्णमासप्रभृतिषु सामस्त्येन साङ्गस्य प्रधानस्यैकस्य विवक्षितत्ववदिति परे व्याचक्षते ततोऽपि भाष्योक्तदृष्टान्त एवोचितः सादृश्यप्रकर्षात् क्रतोरङ्गोपचयात् फलोपचयवदित्यन्ये ते व्यस्तोपासनस्य सूत्रानुमतिमपि मन्यन्ते तदयुक्तं ज्यायस्त्व-शब्दस्यान्यथासिद्धेः पूर्वोक्तत्वात्, एकैकोपासननिन्दाया इतरप्रशंसार्थत्वाभिप्रायकल्पने गौरवात्तस्य च गतिशून्यत्वाभावेऽनुपपत्तेः, । भूमज्यायस्त्वाधिकरणं समाप्तम् ॥ सू० नानाशब्दादिभेदात् ॥ ५६ ॥ पूर्वं विद्याविशेषविषयचिन्ता कृता इदानीं सर्वविद्याविषयचिन्ता क्रियत इति सङ्गतिः ॥

सू० ऽक्षरविद्यादिकाः एकशाखागताः शाखान्तरगताश्चोदाहरणम्, अन्याः प्राणाद्येकविषयफलाश्च, किमत्र विद्यैक्यमुत विद्याभेद? इति संशय्यते । अत्रैवासां परस्परभेदे समर्थिते सत्येकस्या दहरविद्यादिकायाः सर्ववेदान्तप्रत्ययन्यायः किं युक्तं, विद्यैक्यमिति, कुतः वेद्यस्य ब्रह्मण एकत्वात्, वेद्यं हि विद्याया रूपम् अतो रूपैक्याद्विद्यैक्यमित्येवं प्राप्तेऽभिधीयते "नाने" ति, नाना भूताः विद्याः कुतः शब्दादिभेदात् आदि-शब्देनाभ्याससंख्यागुणप्रक्रियानामधेयानि गृह्यन्ते, शब्दान्तरादि-

भिरच विधेयभेदहेतवोऽनुबन्धभेदा दृश्यन्ते, यद्यपि वेद उपासीतेत्यादयः शब्दाः प्रत्ययावृत्त्यभिधायिनः, प्रत्ययाश्च ब्रह्मैकविषयाः तथाऽपि तत्तत्प्रकरणोदितजगदेककारणत्वापहतपाप्मत्वादिविशेषणविशिष्टब्रह्मविषयप्रत्ययावृत्त्यवबोधिनः ।

टी० अक्षरविद्यादिका इति इत्यादि-शब्देन न्यासो विवक्षितः सूत्रेऽपि शब्दादिभेदसद्भावात् उदाहरणं विषय इत्यर्थः । किं सर्वासां परविद्यानामैक्यम्? उत विद्याभेदः? किं सर्वासां ब्रह्मैककर्मकत्वमुक्तिफलकत्वाविशेषादैक्यं न्याय्यं किं विद्यानां तत्तद्गुणविशेषविशिष्टतया श्रुतानां तावता निराकाङ्क्षत्वात् भेदो न्याय्यः, प्रथमे विद्यैक्यं द्वितीये विद्याभेदः। पौनरुक्त्यशङ्कां परिहरति अत्रैवासामित्यादिना, अविशेषपुनःश्रवणस्य प्रकरणभेदस्य च विद्याभेदहेतुत्वे सिद्धे सति हि विद्याविशेषाणां भेदाभेदविचारावतारः तस्मात्[1]त्रेदमर्थमुपजीव्य पूर्वं वेदान्तप्रत्ययन्यायोऽवतारितः, तदपेक्षितः परस्परभेदोऽत्र निरूप्यत इत्यर्थः । अविशेषपुनःश्रवणस्य प्रकरणभेदस्य च भेदहेतुत्वे कर्मकाण्डसिद्धेऽपीह तदुपपादनम् अविधेयभूतवाक्यार्थज्ञानमात्रोपायत्वनिरासार्थमिति इदं स्वयमेव वक्ष्यति किं युक्तमिति रूपैक्यं फलैक्यं च पूर्वपक्षहेतुः एवं प्राप्त इति विधेयं साङ्गं प्रधानं कर्म, अनुबन्धस्तदेकदेशा धात्वर्थादयः शब्दादयोऽनुबन्धभेदहेतुत्वेन प्रधानविधेयभेदहेतव इत्यर्थः । यद्यपीत्यादि विषयैक्येऽपि धात्वर्थभेदाद्रूपभेदो माभूदिति प्रत्ययावृत्त्यभिधायिन इत्युक्तं, यजति ददाति जुहोति इत्यादयो भिन्नार्थतयैव लोके व्युत्पन्नाः अतः शास्त्रेऽपि ते स्वार्थभूतानुबन्धभेदज्ञापका उपासनध्यानादिशब्दा एकार्थतयैव व्युत्पन्ना, वेदनोपासनादिशब्दाश्च सामान्यविशेषभावेनैकार्थविषयाः । तत्कथमनुबन्धभेदज्ञापकत्वमित्यर्थः । तथापीऽति "अर्थेनैव विशेषो हि निरा-

---

१ तस्मादत्रोक्तमर्थमुपजीव्येति पा० ।

कारतया धियामित्यभिप्रायः, नन्वेवं सति रूपभेदात्को विशेषः? उच्यते यागदानहोमेषु द्रव्य[1]ग्रहणे समानेऽपि देवतोद्देशपरस्वत्वापादनदेशविशेषविशिष्टप्रहाणगोचरतया यजत्यादिशब्दानां भिन्नार्थत्ववत् तत्तद्रूपविशेषविशिष्टप्रत्ययावृत्त्यवबोधित्वमुपासनादिशब्दानां तत्तत्प्रकरणावगतानां तत्र एकैकविद्याश्रवणवेलायां तेषामुपासनादिशब्दानां विलक्षण—

सू० प्रत्ययावृत्तिरूपा विद्या भिन्दन्ति ब्रह्मप्राप्तिरूपफलसम्बन्ध्युपासनविशेषाभिधायीनि च निराकाङ्क्षाणि वाक्यानि प्रतिप्रकरणं विलक्षणविद्याऽभिधायीनीति निश्चीयते, अस्मिन्नर्थे शब्दान्तरे कर्मभेद इत्यादिभिः पूर्वकाण्डोदितैः सूत्रैस्सिद्धेऽपि पुनरिह प्रतिपादनं वेदान्तवाक्यान्यभिधेयज्ञानपराणीति कुदृष्टिनिरसनाय, अतो विद्याभेद इति स्थितम् ॥ शब्दादिभेदाधिकरणं समाप्तम् ॥

विकल्पाधिकरणम् ।

सू० विकल्पोऽविशिष्टफलत्वात् ॥ ५७ ॥

टी० प्रत्ययावृत्तिबोधकत्वावगमो ऽप्युत्पत्तिस्थानीयः पश्चात्तासां विद्यानां भेदाभेदबुभुत्सायां विलक्षणार्थतया बुद्धिस्था उपासनादिशब्दाः शब्दान्तरस्थानीया इति तयोरुक्तिरुपचारात् एवं स्वरूपभेदश्चोक्तो भवति ब्रह्मेति प्रकरणभेद उक्तः । अत्रैतदर्थप्रतिपादनस्य प्रयोजनमाह "अस्मिन्नि"ति, अभिधेयज्ञानपराणीति अत्र निर्विशेषविषयज्ञानपरत्वमपि निरसनीयमनुसन्धेयं बह्वधिकरणेषु बहुभिः सूत्रैर्विस्तरेणोक्तार्थस्य संक्षेपेण स्मारणं कुदृष्ट्यादिनिरसनं च प्रयोजनम् । अन्ये तु आत्मानं विद्यादिति वेदनस्य द्रव्यनिष्ठत्वादुद्देशेन विना ऽतिशयान्तरासम्भवेन प्रोक्षणावघातादीनामिवावान्तरकार्यभेदाभावेन कर्मभेदाभावात् आत्मनश्चैकत्वादि-

१ द्रव्यप्रहाणे इति पा० ।

द्यैकत्वमित्युक्त्वा आत्मनः कार्यान्तरासम्भवेन सक्तुवदात्मना विद्यादिति विपरिणामस्य न्याय्यत्वात् भावार्थप्राधान्ये सति साध्यानामपूर्वाणां भेदेन भिन्नानुबन्धानां श्रवणादिप्रत्ययानां भेदोपपत्तेर्विद्याभेद इति वदन्ति उपासीत श्रोतव्यो मन्तव्य इति शब्दभेदादिति सूत्रं च योजयन्ति तद-युक्तं रागप्राप्ततयाऽनूदितयोः श्रवणमननयोर्विधेयेन ध्यानेनैक्यशङ्कानुद-यात्, अत एव सिद्धान्ते साध्यापूर्वभेदाङ्गीकारेण भेदसमर्थनं चायुक्तं तेषां विधेयत्वेऽपि नैक्यशङ्का श्रवणादिस्वरूपभेदस्य लोकसिद्धत्वात्, अज्ञात-प्रतीतिश्रुतार्थप्रतिष्ठापनवैशद्यरूपकार्यभेदस्य प्रसिद्धत्वाच्च ॥ शब्दादिभे-दाधिकरणं समाप्तम् ॥ सू० विकल्पो विशिष्टफलत्वात् ॥ ५७ ॥ अस्मि-न्नधिकरणे न्यासविद्याऽभिप्रेता । सङ्गतिमाह—

सू० ब्रह्मप्राप्तिफलानां सद्विद्यादहरविद्यादीनां नानात्वमु-क्तम्, इदानीमासां विद्यानामेकस्मिन् पुरुषे प्रयोजनवत्त्वेन समुच्चयोऽपि सम्भवति? उत प्रयोजनाभावाद्विकल्प एवे?-ति विशये किं युक्तं, समुच्चयोऽपि सम्भवतीति, कुतः एक-फलानां भिन्नशास्त्रार्थानामपि समुच्चयदर्शनात्, दृश्यते ह्येकस्यैव स्वर्गादेः साधनानामग्निहोत्रदर्शपूर्णमासा-दीनां तस्यैव स्वर्गस्य भूयस्त्वापेक्षयैकत्र पुरुषे समुच्चयः, एवमिहापि ब्रह्मानुभवभूयस्त्वापेक्षया समुच्चयोऽपि सम्भ-वतीत्येवं प्राप्ते प्रचक्ष्महे विकल्प एव न समुच्चयः सम्भवतीति कुतः, अविशिष्टफलत्वात्, सर्वासां हि ब्रह्म-विद्यानामनवधिकातिशयानन्दब्रह्मानुभवः फलमविशिष्टं श्रूयते, ब्रह्मविदाप्नोति परं स एको ब्रह्मण आनन्दः श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्त्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिं तदा विद्वान्पुण्यपापे विधूय

निरञ्जनः परमं साम्यमुपैतीत्यादिभ्यः, ब्रह्म हि स्वस्य परस्य च स्वरूपमनुभूयमानमनवधिकातिशयानन्दं भवति, स च तादृशो ब्रह्मानुभव एकया विद्ययाऽवाप्यते चेत्किमन्ययेति न समुच्चयसम्भवः । स्वर्गादेर्हि देशतः कालतः स्वरूपतश्च परिमितत्वेन तत्र देशाद्यपेक्षया भूयस्त्वसम्भवात्तदर्थिनः समुच्चयः सम्भवतीति, इह तु तद्विपरीतस्वरूपे ब्रह्मणि तन्न सम्भवति, सर्वाश्च विद्या ब्रह्मानुभवविरोध्यनादिकर्माविद्यानिरसनमुखेन ब्रह्मप्राप्तिफला इत्यविशिष्टफलत्वात्सर्वासां विकल्प एव, ब्रह्मप्राप्तिव्यतिरिक्तफलास्तु विद्याः स्वर्गादिफलकर्मवद्यथेष्टं विकल्प्येरन् समुच्चीयेरन् वा तासां परिमितफलत्वेन भूयस्त्वापेक्षासम्भवात् तदाह—

टी० "ब्रह्मप्राप्ती"ति, भेदे सिद्धे हि समुच्चयविकल्पनिरूपणं युक्तमिति भावः । किं सर्वासां समुच्चयः? उत विकल्पः? किं ब्रह्मप्राप्तिरेकरूपा? उत स्वर्गप्राप्तिवद्विलक्षणे?ति वैलक्षण्ये तदपेक्षया समुच्चयः ऐकरूप्ये विकल्पः, राद्धान्ते परमं साम्यमुपैतीति अनवधिकातिशयानन्दं ब्रह्म स्वसदृशानन्दं ददाति ततोऽधिकानन्दस्याभावान्न भूयस्तदपेक्षासम्भव इति भावः । ब्रह्मा[१]नन्दस्य फलत्वं दर्शयति "ब्रह्म ही"ति, काश्चिद्विद्या विरोधिनिरसनोपक्षीणाः काश्चिद् ब्रह्मप्राप्तिफलाः, अतः समुच्चयसम्भव इत्यत्राह "सर्वाश्च विद्या"इति, अनेन सूत्रेण सङ्गतमुत्तरसूत्रार्थं सङ्क्षेपेणाह "ब्रह्मप्राप्तिव्यतिरिक्तफलास्त्वि"ति,

सू० काम्यास्तु यथाकामं समुच्चीयेरन्न वा पूर्वहेत्वभावात् ॥ ५८ ॥

१ ब्रह्मानुभवस्येति पा० ।

सू० अपरमितिफलत्वाभावादित्यर्थः ॥ विकल्पाधिकरणं समाप्तम् ॥

टी० सू० काम्यास्तु यथाकामं समुच्चीयेरन्न वा पूर्वहेत्वभावात् ॥ ५८ ॥ अत्र व्याख्येयं चरमपदं व्याचष्टे "अपरिमिते"ति, समुच्चीयेरन्न वेत्युक्तेऽपि समुच्चयविकल्पयोः किं नियामकमित्यपेक्षायामिच्छा नियामिका स्यादिति यथाकाममिति पदस्यार्थः विद्यानामेकरूपं फलं समाधौ साक्षात्करणमिति परे तदयुक्तं समाधौ साक्षात्कारस्य विद्याशरीरान्तर्भावात् तस्य च फलभावेऽपि तत्तद्गुणविशेषविशिष्टविषयतया भिन्नरूपत्वाच्च विकल्पनानुपपत्तेः, साक्षात्कारस्यैकरूपत्वेऽपि बन्धनिवृत्त्यनन्तरभाविब्रह्मानुभववैषम्यशङ्कानिरासेन विना समुच्चयनिरासायोगाच्च बन्धनिवृत्तिपूर्वकब्रह्मानुभवफलैक्यरूप्यं वक्तव्यम् । अन्ये तु सम्भूत्युपासनविषयं विचारमाहुः, तदयुक्तं सम्भूतिविनाशविभागविभक्तोपासनसमुच्चयस्याप्रामाणिकत्वोपपादनात्, ते च ये चेमेऽरण्य इत्यत्र देवयानपथस्य फलत्वेनोपादानादेकाधिकारपरिगृहीतत्वादाग्नेयादीनामिव समुच्चय इति पूर्वपक्षं कृत्वा आग्नेयादीनामिव प्रकरणैक्याधिकारवाक्यैक्याभावादिभिः प्रतिप्रकरणं निराकाङ्क्षाणां विद्यानां मिथः सम्बन्धानुपपत्तेः, ये चेमे इत्यादिवाक्यस्य गतिविधिपरत्वेन ब्रह्मप्राप्तेरनूद्यमानतया अधिकारवाक्यत्वाभावादेकस्मिन् दोषे विहितप्रायश्चित्तानामिव विकल्प इत्याहुः । तदिदमयुक्तम् अथ ये इमे ग्राम इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसम्भवन्तीति पितृयाणपथस्य फलत्वेनोपादानेऽपि प्रत्येकं फलसाधनत्वेन विहितानामिष्टापूर्तदत्तादीनामिव विद्यादीनामपि समुच्चित्यैकफलसाधनत्वशङ्काऽनुत्थानादधिकारवाक्यभेदादिभिः प्रत्येकमेकरूपफलसाधनत्वे सिद्धान्तदृष्ट्या दर्शितेऽपि फलातिशयसम्भावनया ज्योतिष्टोमदर्शपौर्णमासविश्वजिदादीनामिव समुच्चयशङ्काया दुर्निवारत्वाच्च, अतः सैवाविशिष्टफलत्वेन निराकार्या समुच्चित्य साधनत्वे पूर्वपक्षिते प्रत्येकं निरपेक्षसाधनत्वं सिद्धान्तिनः साध्यं स्यात्तत्र चाविशिष्टफलत्वादिति हेतुर्न घटते साध्याविशि-

ष्टत्वात्, अविशिष्टं फलं प्रतिनिरपेक्षसाधनत्वं हि साध्यं तद्धेतवोऽभिप्रेता इति चेत् अनपेक्षितकण्ठोक्तिरपेक्षितस्यावचनं सूत्रास्वारस्यं च स्यात्, अतो यथाभाष्यमेवार्थः । इतरे सर्वे काम्यास्त्विति सूत्रमधिकरणान्तरमाहुः, तदयुक्तम् अविशिष्टफलत्वाभावस्य स्फुटत्वात्, सूत्रप्रयोजनन्तु विद्यात्वसामान्यप्रसक्तविकल्पनिवारणं काम्यासु विद्यासु सूत्रस्वारस्येन सामान्यतो निरूपितास्वपि मुमुक्षोश्च भवति प्रयोजनं विद्याङ्गक्रतुसमृद्ध्यर्थानामुद्गीथाद्युपासनानां क्रतुफलप्रतिबन्धककर्मलाघवभूयस्त्वाद्यानुगुण्येन विकल्पसमुच्चयाद्याश्रयणम् ॥ विकल्पाधिकरणं समाप्तम् ॥

यथाश्रयभावाधिकरणम् ।

सू० अङ्गेषु यथाश्रयभावः ॥ ५९ ॥

भू० उद्गीथादिक्रत्वङ्गषाश्रिताः ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीतेत्यादिका विद्याः किमुद्गीथादिवत् क्रत्वर्थतया क्रतुषु नियमेनोपादेयाः? उत गोदोहनादिवत्पुरुषार्थतया यथाकाममिति विशये नियमेनोपादेया इति युक्तं, ननु चासां पुरुषार्थत्वेनानियमः प्रतिपादितः "तन्निर्धारणानियमस्तद्दृष्टेः पृथग्ध्यप्रतिबन्धःफल"मित्यत्र, सत्यं तदेव द्रढयितुं कैश्चिल्लिङ्गदर्शनैर्युक्त्या चाक्षिप्यते, तत्र हि तेनोभौ कुरुत इत्यनियमदर्शनात् पृथक्फलत्वमुक्तम्, उपासनाश्रयभूतोद्गीथादिवदुपासनानामप्यङ्गतयोपादाननियमे बहवो हेतव उपलभ्यन्ते, न ह्यत्र गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेदित्यादिवदुपासनाविधिवाक्ये फलसम्बन्धः श्रूयते, उद्गीथमुपासीतेत्युद्गीथादिसम्बन्धितयैवोपासनं प्रतीयते यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा

तदेव वीर्यवत्तरमिति वर्त्तमानापदेशरूपवाक्यान्तराद्धि फलसम्बन्धो ज्ञायते ॥

टी० सू० अङ्गेषु यथाश्रयभावः ॥ ५९ ॥ यथाकाममिति पदेन सङ्गतिरभिप्रेता, यथाकामं विकल्पः समुच्चयो वा स्यादिति ह्युक्तं तथा उद्गीथादिविद्या यथाकाममुपादेया न वेति शङ्कया[1] सङ्गतिः किमुद्गीथाद्युपासनानि क्रतुषु नियमेनोपादेयानि? उतानियमेन? किं क्रत्वङ्गोद्गीथादिमुखेन पर्णत्वादिवत् क्रत्वर्थानि? उत फलवत्त्वश्रवणात् पुरुषार्थभूतानि, किं गोदोहनादीनां पुरुषार्थत्वं स्ववाक्ये फलसम्बन्धश्रवणात्? उत क्रतुफलात्पृथक्फलसम्बन्धश्रवणात् स्ववाक्ये फलश्रुत्या पुरुषार्थत्वं चेत् तदभावेन पर्णतादिवत् क्रत्वर्थतया नियमेनोपादेयता पृथक्फलसम्बन्धश्रवणमात्राच्चेदुद्गीथाद्युपासनानामपि पृथक्फलतया पुरुषार्थत्वान्न नियमेनोपादेयता, । पौनरुक्त्येन चोदयति "नन्वि"ति, परिहरति "सत्यन्तदेवे"ति, सङ्गतिविशेषादधिकरणान्तरं मध्ये प्राप्तमतो न तत्र कृतमित्यर्थः । तत्रोक्तांशमाह "तत्र ही"ति, अत्र तद्विपरीतहेतुबहुत्वमाह "उपासने"ति, न ह्यत्रेति गोदोहनस्य स्ववाक्ये श्रूयमाणं पृथक्फलसाधनत्वमङ्गत्वविरोधि, अत्र तु वाक्यान्तरस्थत्वेन फलसम्बन्धस्य विलम्बितप्रतीतित्वात् अर्थवादत्वमात्रमिति न तदङ्गत्वविरोधीत्यर्थः । विरोध्यभाव उक्तः । अनूकूलहेतुमाह "उद्गीथमि"ति, उद्गीथगता द्वितीयाश्रुतिरुपासनस्य तच्छेषत्वे प्रमाणं व्रीह्यादिगतावहननप्रोक्षणादेरिवेत्यर्थः । फलसम्बन्धस्य वाक्यान्तरस्थत्वं दर्शयति "यदेवे"ति, । वर्तमानापदेशः—वर्त्तमानव्यपदेशः, स्ववाक्यस्थे फलसम्बन्धे तत्रापि विधिकटाक्षः स्याद्वाक्यान्तरस्थत्वे सोऽपि नास्तीति भावः । फलितमर्थमाह—

सू० स्ववाक्येनैवाव्यभिचरितक्रतुसंबन्ध्युद्गीथादिसम्बन्धेन निर्णीतक्रत्वङ्गभावस्य वाक्यान्तरस्थवर्त्तमानफलसम्बन्धनिर्देशोऽर्थवादमात्रं स्यात्, अपापश्लोकश्रवणादिवत्, अतो

१ संशयात्सङ्गतिरिति पा० ।

यथोद्गीथादयः उपासनाश्रयाः क्रत्वङ्गतया प्रयोगविधिना नियमेनोपादीयन्ते तथा तदाश्रिताश्चोपासनास्तन्मुखेन क्रत्वङ्गभूता इति नियमेनोपादेया एव, ॥

शिष्टेश्च ॥ ६० ॥

शिष्टिः—शासनं विधानमित्यर्थः, उद्गीथमुपासीतेत्युद्गीथाङ्गतयोपासनविधानाच्चोपादाननियमः, गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेदित्यादिवद्विधिवाक्येऽधिकारान्तराश्रवणात् उद्गीथाद्यङ्गभाव एव हि विधेय इति गम्यते ॥

सू० समाहारात् ॥ ६१ ॥

होतृषदनाद्धैवापि दुरुद्गीथमनुसमाहरतीत्युपासनस्य समाहारनियमो दृश्यते, दुरुद्गीथं वेदनविहीनमुद्गीथं वेदनहानावन्येन समाधानं ब्रुवत्तस्य नियमेनोपादानं दर्शयति ॥

सू० गुणसाधारण्यश्रुतेश्च ॥ ६२ ॥

उपासनगुणस्य उपासनाश्रयस्य प्रणवस्य सोपासनस्य तेनेयं त्रयी विद्या वर्त्तते ओमित्याश्रावयत्योमिति शंसत्योमित्युद्गायती"ति साधारण्यश्रुतेश्चोपासनसमाहारोगम्यते, तेनेति प्रकृतपरामर्शात् सोपासन एव प्रणवः सर्वत्र संचरति, अत उपासनस्य प्रणवसहभावनियमदर्शनाच्चोद्गीथाद्युपासनानामुद्गीथादिवन्नियमेनोपादानमिति प्राप्ते उच्यते—

सू० न वा तत्सहभावाश्रुतेः ॥ ६३ ॥

न चैतदस्ति यदुद्गीथाद्युपासनानां क्रतुषूद्गीथादिवदुपादाननियम इति कुतः तत्सहभावाश्रुतेः ॥

टी० "स्ववाक्येनैवे"ति, निर्ज्ञातो निश्चितः प्रयोगविधिः—अनुष्ठापकत्वदशापन्नविधिः, न तु ज्ञापकावस्थः यथा स्ववाक्यानवगतफलसम्बन्धस्य प्रकरणान्तरस्यस्याप्यव्यभिचरितक्रतुसम्बन्धिजुहूसम्बन्धेन ज्ञातक्रत्वङ्गभावस्य पर्णत्वस्यापापश्लोकश्रवणफलमर्थवादमात्रं स्यात्, अतः पर्णत्वं नियमेनोपादेयं तथेदमित्यर्थः, । सू० शिष्टेश्च ॥ ६० ॥ पूर्वं युक्तिरुक्ता व्याप्तिरूपा हि युक्तिः, विधिवाक्यस्यफलसम्बन्धेष्वङ्गत्वाभावः, विधिवाक्यस्यफलविरहेऽङ्गत्वं च दर्शितम् । अथ लिङ्गानि प्रदर्श्यन्ते गोदोहनस्याप्यङ्गत्वप्रसङ्ग इत्यत्राह "गोदोहनेने" ति, । सू० समाहारात् ॥ ६१ ॥ समाहारः—समाधानं कथं दृश्यत इत्यत्राह "दुरुद्गीथमि"ति, सू० गुणसाधारण्यश्रुतेश्च ॥ ६२ ॥ उपासनार्थत्वविवक्षया तदाश्रयस्य गुणत्वव्यपदेशः समाहारो गम्यत इति, समाहारोऽनुवृत्तिः सोपासनप्रणवानुवृत्त्योपासनानुवृत्तिर्गम्यते इत्यर्थः । तदुपपादयति "तेने"ति, । सू० न वा तत्सहभावाश्रुतेः ॥ ६३ ॥ फलितमर्थमाह—

सू० उद्गीथाङ्गभावाश्रुतेरित्यर्थः, अङ्गभावे हि सहभावनियमो भवति, यद्यप्युद्गीथमुपासीतेत्यस्मिन् पदसमुदायेऽधिकारान्तरं न प्रतीयते तथाऽपि तदनन्तरमेव "यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवती"ति विद्यायाः क्रतुवीर्यवत्तरत्वं प्रति साधनभावः प्रतिपाद्यते, तेन क्रतुफलात् पृथग्भूतफलसाधनभूता विद्योद्गीथमुपासीतेति कर्त्तव्यतया विधीयते, क्रतुफलात् पृथ-

ग्भूतफलसाधनतयाऽवगतस्योपासनस्य क्रत्वङ्गभूतोद्गीथाङ्गतया विनियोगो नोपपद्यते, अत उपासनस्याश्रयापेक्षायां सन्निहित उद्गीथ आश्रयमात्रं भवति ।

टी० "उद्गीथाङ्गभावाश्रुतेरि"ति, कथमयमर्थ इत्यत्राह "अङ्गभावेही"ति, सहभावमात्रस्य पूर्वपक्षिणाऽप्यङ्गीकृतत्वात् सहभावनियम इत्युक्तं, सहभावनियम एवाङ्गत्वम् अङ्गत्वविरोधिपृथक्फलसाधनत्वं सूत्राभिप्रेतं, गोदोहनवाक्यसाम्यप्रतिपादनेन तदुपपादयति "यद्यपी"ति, स्ववाक्यस्थत्वं वाक्यान्तरस्थत्वं च न प्रयोजकं विलम्बाविलम्बावेव प्रयोजकौ पर्णताविधिवाक्ये विलम्बद्वयमस्ति पर्णताया अपापश्लोकश्रवणं प्रति साधनत्वाश्रवणात् फलस्य वाक्यान्तरस्थत्वाच्च, गोदोहनवाक्ये त्वन्यतरविलम्ब एव फलस्य स्ववाक्ये श्रवणात् पशुं प्रति गोदोहनस्य साधनतामात्रस्य कल्प्यत्वात्, एवं पर्णताविधिवाक्ये विलम्बद्वयसद्भावात् वाक्यस्वरससिद्धाङ्गत्वबाधायोगात् तत्फलश्रुतिरर्थवादः, एवं गोदोहनवाक्येऽन्यतरविलम्बाभावात्तत्र फलसाधनत्वमङ्गत्वविरोधि, एवमन्यतरविलम्बाभावसाधर्म्यात्तद्वदिदमपि पृथक्फलसाधनत्वमेवोपासनस्य प्रतिपादयतीति गोदोहनवदुपासनमपि न क्रत्वङ्गम् । अतो विलम्बद्वयाभाववैषम्यात् पर्णतावाक्यवन्नेदं क्रत्वङ्गतां प्रतिपादयतीत्यर्थः । जुह्वाः प्रकृतिद्रव्याकाङ्क्षाऽस्ति नैवमुद्गीथादीनामुपासनाकाङ्क्षाऽस्ति पर्णताया अक्रियारूपत्वात् क्रत्वनुप्रवेशाकाङ्क्षाऽस्ति नैवमुपासनानां क्रियारूपत्वेनाव्यवधानेन पुरुषार्थसंस्पर्शादिति च पर्णतावैषम्यं सिद्धम् । अधिकारान्तरं फलान्तरसाधनत्वं साधनभावः प्रतिपाद्यत इत्यनेन गोदोहनवाक्ये साधनभावः कल्प्यत इति अन्यतरविलम्बः सूचितः, । एवं तत्साम्येन पृथक्फलसाधनतयैव उद्गीथविद्या विहितेत्याह "तेने"ति, ततः किमित्यपेक्षायामुपासनस्य क्रत्वङ्गत्वमयुक्तमित्याह "क्रतुफलादि"ति, उद्गीथमुपासीतेत्युपासनस्योद्गीथशेषत्वं प्रतीयते इत्यत्राह "अत उपासनस्ये"ति, आश्रयमात्रं भवति न तु शेषीत्यर्थः । यथा गोदोहनं किं

सम्बन्धिपशुसाधनमित्यपेक्षायां प्रणयनसम्बन्धीति प्रणयनं सम्बन्धिमात्रतया प्रतीयते तथा किंविषयमुपासनं वीर्यवत्तरत्वसाधनमित्यपेक्षायामुद्गीथ आश्रयमात्रं भवतीत्यर्थः । उपासनस्य पृथक्फलसाधनत्वे अधिकार्यन्तरानुष्ठेयता स्यादित्यत्राह—

सू॰ उद्गीथस्य क्रत्वङ्गभूत इति क्रतुप्रयुक्तोद्गीथाद्याश्रये उपासने क्रत्वधिकारिण एव क्रतोर्वीर्यवत्तरत्वेच्छानिमित्तमिदमधिकारान्तरमिति न क्रतुषु तदुपादाननियमः, वीर्यवत्तरत्वं च क्रतुफलस्य प्रबलकर्मान्तरफलेनाप्रतिबन्ध इत्युक्तम्, क्रतोरविलम्बितफलत्वमित्यर्थः । पर्णतादीनां तु "यदेव विद्यया करोति तदेव वीर्यवत्तरं भवती"ति विद्यायाः फलसाधनत्ववदपापश्लोकश्रवणादिफलं प्रति साक्षात्साधनभावो न श्रुत इति क्रत्वङ्गभूतजुह्वाद्यङ्गतया विनियोगाविरोधात्तदङ्गभूतानां फलान्तरसाधनभावकल्पनानुपपत्तेस्तत्र फलश्रुतिरर्थवादमात्रं स्यात् ॥

सू॰ दर्शनाच्च ॥ ६४ ॥

दर्शयति च श्रुतिरुपासनोपादानानियमम्, एवं विद्ध वै ब्रह्मा यज्ञं यजमानं सर्वांश्च ऋत्विजोऽभिरक्षतीति ब्रह्मणो वेदनेन सर्वेषां रक्षणं ब्रुवती उद्गातृप्रभृतीनां वेदनस्यानियमे सत्येतदुपपद्यते, अनेन लिङ्गेन पूर्वोक्तानां समाचारादिलिङ्गानां प्रायिकत्वमवगम्यते, अतोऽनियम एवेति स्थितम् ॥ यथाऽऽश्रयभावाधिकरणं समाप्तम् ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजाचार्यविरचिते शारीरकमीमांसाभाष्ये तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

टी० "उद्गीथश्चे"ति, यथा क्रत्वधिकारिण एव पशुकामनानिमित्तमधिकारान्तरं भवति गोदोहने तद्वदत्रापीत्यर्थः । उद्गात्रनुष्ठितमप्युपासनं यजमानस्यैव फलप्रदं वीर्यवत्तरत्वस्य पृथक्फलतां दर्शयति "वीर्ये"ति, । पर्णतावाक्यवैषम्यमाह "पर्णतादीनां त्वि"ति, फलस्य वाक्यान्तरस्यत्वेन विलम्बः स्पष्टतया न कण्ठोक्तः फलसम्बन्धस्य विलम्बद्वयोपहतत्वेनाविरोधित्वादङ्गतया विनियोगात् अङ्गत्वे सति पृथक्फलत्वकल्पनायोगात्तत्र फलश्रुतिरर्थवादः, अत्र पुनरन्यतरविलम्बसाम्यात् पृथक्फलसाधनत्वेनोपासनस्य पुरुषार्थतया क्रत्वर्थत्वाभावाचोपादाननियम इत्यर्थः, । सू॰ दर्शनाच्च ॥ ६४ ॥ पूर्वसूत्रे पूर्वपक्षयुक्तिर्निराकृता, अत्र लिङ्गानि प्रतिवद्यन्ते, । अनियमस्य प्रदर्शितत्वमुपपादयति "उद्गातृप्रभृती"ति, यजमानं सर्वांश्च ऋत्विजोऽभिरक्षतीत्यत्र यजमानसंरक्षणं क्रतुफलाप्रतिबन्धकरणादिभिरिति मन्तव्यम्, उद्गातृप्रभृतिवेदनफलं हि क्रतुफलाप्रतिबन्धादिः, तस्य ब्रह्माख्यर्त्विग्वेदनेन सिद्धौ सत्यां ह्युद्गातृप्रभृतिवेदनानियमसिद्धिः समाहारादिलिङ्गानां प्रायिकत्वमवगम्यत इति, आदावेव क्रतुफलाप्रतिबन्धायोद्गीथोपासनं संकल्पितं चेत् वेदनविरहितोद्गीथे समाधानं कर्त्तव्यमित्यर्थः सोपासनप्रणवसहभावनियमदर्शनमपि तथा संकल्पितक्रताविव ॥ यद्वा तेनेति न सोपासनप्रणवपरामर्शः अपि तु प्रणवमात्रपरामर्शः उद्गीथसम्बन्धितयोपासनविधानं न तूद्गीथविशेषणतयेत्यनेन शिष्टिश्च परिहृता, । परे तु किमुद्गीथादिप्रत्ययाः समुच्चीयेरन् किं यथाकामं स्युरिति विचारयन्ति पुरुषार्थत्वे यथाकाममनुष्ठेयत्वं काम्यास्तु यथाकाममिति सिद्धम् । अतःपुरुषार्थत्वतदभावविषयविचारो युक्तः । तत्सहभावाश्रुतेरिति "ग्रहं वा गृहीत्वा चमसं वोन्नीय स्तोत्रमुपाकरोति स्तुतमनुशंसति प्रस्तोतस्सामानि गाय होतरेतद्यजेत्यादिना स्तोत्रादीनां परस्परसहभावः श्रुतः, इह तथा न श्रूयते इति चाहुः । लिङ्गादीनामप्यङ्गभावे प्रमाणत्वात्सहभावाश्रवणमात्रेण नाङ्गत्वनिवृत्तिः सहभावाश्रुतिर्विनियोगप्रमाणाभावप्रदर्शनार्थेति चेत् सहभाव–शब्देन तन्नियमरूपमङ्गत्वमुपस्थाप्य विनियोजकप्रमाणाभावेन तद्व्युदासपरत्वं

सूत्रस्य ततोऽपि वरम् ॥ अन्ये तु शिष्टेश्च यदेव विद्यया करोतीत्यङ्गत्वं शिष्यत इत्याहुः । ततोऽपि वरमुद्गीथमुपासीतेति विधानपरत्वं शिष्टि-शब्दस्य विधाने स्वारस्यात्, यदेव विद्ययेति विधिपदाश्रवणाच्च, दर्शनाच्च तेनोभौ कुरुत इत्यनियमदर्शनादिति व्याचक्षते तदयुक्तं, तद्दृष्टेरित्यनेन पुनरुक्तत्वात् । यथाश्रयभावाधिकरणं समाप्तम् ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचितशारीरकमीमांसाभाष्यविवरणे श्रुतप्रकाशिकायां तृतीयस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ३ ॥

अस्मिन् पादे ॥ ६ ॥ अधिकरणानि, सूत्राणि च पादेऽस्मिन् ॥ ६४ ॥ समुदिताधिकरणसंख्या ॥ १०८ ॥ समुदितसूत्रसंख्या ॥ ४१७ ॥

श्रीमते रामानुजाय नमः ॥

अथ तृतीयाध्याये चतुर्थः पादः आरभ्यते ॥

पुरुषार्थाधिकरणम् ।

सू० पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति वादरायणः ॥ १ ॥

भा० गुणोपसंहारानुसंहारफला विद्यैकत्वनानात्वचिन्ता कृता, इदानीं विद्यातः पुरुषार्थः? उत विद्याङ्गकात्कर्मणः? इति चिन्त्यते, किं युक्तम्, अतो विद्यातः पुरुषार्थ इति भगवान्बादरायणो मन्यते कुतः शब्दात्, दृश्यते ह्यौपनिषदः शब्दो विद्यातः पुरुषार्थं ब्रुवन्, ब्रह्मविदाप्नोति परं वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् तमेवं विद्वानमृत इह भवति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यमित्यादिः, तत्र पूर्वपक्षी प्रत्यवतिष्ठते

सू० शेषत्वात्पुरुषार्थवादो यथाऽन्ये-ष्विति जैमिनिः ॥ २ ॥

भा० नैतदेवं यद्विद्यातः पुरुषार्थावाप्तिः शब्दादवगम्यते इति न ह्येष ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यादिशब्दो वेदनात्पुरुषार्थावाप्तिमवगमयति,

टी० सू० पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति वादरायणः ॥ १ ॥ पूर्वाधिकरणेनास्याधिकरणस्य सङ्गतिमाह "गुणे"ति, उपासनचिन्तानन्तरमङ्गचिन्तनं क्रियते इति पादसङ्गतिरर्थसिद्धा, तत्र विद्याया अङ्गित्वे सति हि तदङ्गचिन्तनं कार्यं तस्मादङ्गचिन्तनोपयोगित्वेन विद्याया अङ्गित्वं प्रथमाधिकरणे, निरूप्यते किं विद्यातः पुरुषार्थः ? उत विद्याङ्गकात् कर्मणः ? इति, किं विद्या क्रतुकर्मभूतात्मसंस्कारद्वारेण क्रत्वर्था ? उतापुनरावृत्तिफलसाधनतया पुरुषार्था ? किं ब्रह्मविदाप्नोतीत्यादयः फलविधयः ? उतार्थवादाः ? किं परविद्यासु कर्मीभूतो जीवः ? उत तदन्यः परमात्मा किमाचारदर्शनादिलिङ्गानुगृहीतं तत्त्वमस्यादिसामानाधिकरण्यमुपास्यस्य जीवभावमवगमयति नेति किमिदं लिङ्गमनैकान्तिकं नेति ? अनैकान्तिकत्वाभावे तदनुगृहीतसामानाधिकरण्येनोपास्यस्य जीवत्वावगमात् परविद्यानां स्वकर्मीभूतजीवसंस्कारत्वात् आत्मज्ञानफलश्रुतेरर्थवादतया पृथक्फलसाधनत्वाभावात् विद्या क्रत्वर्थेति तदङ्गकात् कर्मणः पुरुषार्थः स्यात्, लिङ्गस्यानैकान्तिकत्वे तदनुग्रहाभावेन सामानाधिकरण्यस्य जीवानतिरेकानवगमकत्वात् परविद्यानां जीवकर्मकत्वाभावेन तत्संस्कारत्वाभावात् आत्मविद्याफलश्रुतेरर्थवादत्वाभावेन पृथक्फलसाधनतया पुरुषार्थत्वाद्विद्यातः पुरुषार्थसिद्धिः स्यात्, इदं च सिद्धान्तोपक्रमं विद्यायाः पूर्वपादे प्रस्तुतत्वात्, अतः शब्देन सोक्ता ब्रह्मविदाप्नोतीति वाक्ये विद्यया प्राप्यावाप्तिरुक्ता वेदाहमित्यत्र विद्याया ब्रह्मप्राप्तिहेतुत्वं प्रतिबन्धनिवृत्तिद्वारकमित्यर्थः । तत्र ब्रह्मणो विग्रहादिविशिष्टत्वमुपायान्तरनिषेधश्च सिद्धः, उभयमप्यभिहितं यथा नद्य इति

वाक्ये, द्वितीयसूत्रप्रभृतिपूर्वपक्षविषयं तदाह "अत्रे"ति, सू॰ शेषत्वात्पुरुषार्थवादो यथाऽन्येष्विति जैमिनिः, ॥ २ ॥ व्याचष्टे नैतदित्यादिना, न हीत्यादि, आदित्यो यूप इत्यादिष्विव न तात्पर्यमित्यर्थः । कुत इत्यत्राह

सू॰ कर्मसु कर्तृभूतस्यात्मनो याथात्म्यवेदनप्रतिपादनपरत्वात्, अतः कर्तुः संस्कारद्वारेण विद्यायाः क्रतुशेषत्वात् तच्च फलश्रुतिरर्थवादमात्रं यथाऽन्येषु द्रव्यादिष्विति जैमिनिराचार्यो मन्यते तदुक्तं "द्रव्यगुणसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात् फलश्रुतिरर्थवादः स्या"दिति, ननु च कर्मसु कर्तुर्जीवादन्यो मुमुक्षुभिः प्राप्यतया वेदान्तेषु वेद्य उपदिश्यते इति प्रागेवोपपादितम् "नेतरोऽनुपपत्तेः" "भेदव्यपदेशाच्च" "अनुपपत्तेस्तु न शारीरः" "इतरपरामर्शात्स इति चेन्नासम्भवा"दित्येवमादिभिः सूत्रैः, तदेव ब्रह्म तत्त्वमस्यादिसामानाधिकरण्येन जीवादनतिरिक्तमित्येतदपि "अधिकं तु भेदनिर्देशादि"त्येवमादिभिर्निरस्तं सामानाधिकरण्यनिर्देशश्चैतदात्म्यमिदं सर्वं, सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति चेतनाचेतनसाधारणः यः पृथिव्यां तिष्ठन् य आत्मनि तिष्ठन्नित्यादिनाऽवगततत्तदात्मतयाऽवस्थितिनिबन्धन इ"त्यवस्थितेरिति काशकृत्स्न" इत्यादिभिरुपपादितं तत्कथं कर्मसु कर्तुरात्मनोयाथात्म्योपदेशपरा वेदान्तशब्दा इति विद्यायाः कर्माङ्गत्वं प्रतिपाद्यते—उच्यते वेदान्तवाक्येष्वेव विद्यायाः कर्मप्राधान्यं सूचयद्भिर्लिङ्गैस्त—

टी० "कर्मस्वि"ति व्रीह्यादेः प्रोक्षणादिवत् विद्या आत्मशेषत्वेनावगता आत्मा ज्ञातव्य इति अधीत्य स्नास्यचिति ज्ञानमपि कर्मशेषत्वेनावगतं, व्रीह्यादिशेषभूतप्रोक्षणादेः क्रतुशेषत्वं द्वारभूतव्रीह्यादेः क्रतुशेषत्वेनैव यथोपपद्यते तथाऽऽत्मशेषभूतज्ञानस्य कर्मशेषत्वमात्मनः कर्मशेषत्वेनोपपद्यत इति ज्ञातव्य आत्मा क्रतुशेषभूत एव, कर्मशेषभूतत्वं च कर्मसु कर्तृभूतस्यात्मनः, स चात्मा जीव एवेति तत्स्वरूपप्रतिपादनपरं वेदान्तवाक्यजातमित्यर्थः । आत्मज्ञानस्य पृथक् फलसाधनत्वाच्च कर्माङ्गत्वमित्यत्राह "अत"इति, आत्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्यादिषु स्वाध्यायोऽध्येतव्य इतिवदात्मनः कर्मत्वावगमात् ज्ञानेन संस्कार्यत्वम् । अतो यज्ञादेर्व्रीह्यादिद्वारा प्रोक्षणादिवत् विद्याऽपि कर्तृसंस्काररूपतया कर्मशेषभूता, तस्माद्यथाऽव्यभिचरितक्रतुसम्बन्धिजुहूद्वारा क्रतुशेषभूतपर्णमयत्वस्यापापश्लोकश्रवणमर्थवादः तद्वदव्यभिचरितक्रतुसम्बन्धिकर्तृद्वारा विद्यायाः क्रतुशेषभूतायाः फलश्रुतिरर्थवाद इत्यर्थः । प्रकरणान्तराधीताया विद्यायाः क्रतुशेषत्वमपि पर्णत्ववदुपपन्नम्, । आदिशब्दविवरणार्थमाह "तदुक्तमि"ति, । चोदयति "नन्वि"ति, अचेतनेनेव चेतनेनापि स्वरूपैक्यानुपपत्तिद्योतनार्थम् एतदात्म्यमिदं सर्वं सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति वाक्यद्वयोपादानम् । एवं जीवविलक्षणस्य प्रतिपाद्यमानत्वेन जीवप्रत्यभिज्ञानाभावात्तद्द्वारा विद्यायाः कर्माङ्गत्वमनुपपन्नमित्यर्थः । परिहरति "उच्यत"इति, वेदान्तवाक्येष्विवेति त्वया जीवविलक्षणपरत्वेनोक्तेष्विवेति भावः । लिङ्गानुग्रहात्सामानाधिकरण्यमपि स्वरूपैक्यपरमित्याह—

मू० दुपबृंहितसामानाधिकरण्यनिर्देशेन च वेदान्तशब्दा देहातिरिक्तजीवस्वरूपयाथात्म्योपदेशपरा इति बलादभ्युपगमनीयमिति पूर्वपक्षिणोऽभिप्रायः । ननु च कर्तृसंस्कारमुखेन विद्यायाः क्रत्वनुप्रवेशो न शक्यते वक्तुं कर्तुर्लौकिकवैदिकसाधारणत्वेनाव्यभिचरितक्रतुसम्बन्धि-

त्वाभावात्, नैवं लौकिकस्य कर्मणः कर्त्तुर्देहादव्यतिरिक्त-त्वेऽप्युपपत्तेर्देहातिरिक्तनित्यात्मस्वरूपस्य क्रतावेवोपयोगात्तत्स्वरूपप्रतिपादनमुखेन क्रत्वनुप्रवेशेन विरुध्यते, अतो विद्यायाः क्रतुशेषत्वान्नातः पुरुषार्थः, कानि पुनस्तानि लिङ्गानि यदुपबृंहितसामानाधिकरण्यनिर्देशेन वेदान्तशब्दा जीवस्वरूपपरा इति निर्णीयन्ते तत्राह

सू० आचारदर्शनात् ॥ ३ ॥

ब्रह्मविदां प्राधान्येन कर्मस्वेवाचारो दृश्यते "अश्वपतिः कैकयः किलात्मवित्तमस्तद्विज्ञानायोपगतांस्तानृषीन् प्रत्याह "यक्ष्यमाणोह वै भगवन्तोऽहमस्मी"ति तथा च जनकादयो ब्रह्मविदग्रेसराः कर्मनिष्ठाः स्मृतिषु दृश्यन्ते "कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः" । "इयाज सोऽपि सुबहून् यज्ञान् ज्ञानव्यपाश्रय" इति, अतो ब्रह्मविदां कर्मप्रधानत्वदर्शनाद्विद्यायाः कर्त्तुः स्वरूपवेदनपरित्वेन कर्माङ्गत्वमेवेति न विद्यातः पुरुषार्थः । लिङ्गमिदं प्राप्तिरुच्यतामित्यत्राह—

सू० तच्छ्रुतेः ॥ ४ ॥

श्रुतिरेव हि विद्यायाः कर्माङ्गत्वमाह "यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवती"ति, नेयं श्रुतिः प्रकरणादुद्गीथमात्रविषयेति व्यवस्थापयितुं शक्या यतः प्रकरणाच्छ्रुतिर्बलीयसी यदेव विद्यया करोतीति विद्यामात्रविषया हीयं श्रुतिः ।

टी० "तदुपबृंहिते"ति, चोदयति "ननु चे"ति, न ह्यन्यशेषमन्यशेषं भवति, तदसाधारणमेव हि तदङ्गं, कर्त्ता च लौकिकवैदिककर्मसाधारणः, अतः कर्त्तुरव्यभिचरितक्रतुसम्बन्धित्वाभावात् जुहूवत्प्रत्यभिज्ञा नास्तीति न तद्द्वारा क्रत्वङ्गत्वमित्यर्थः । परिहरति "नैव"मिति, अनन्तरसूत्रमवतारयति "कानी"ति, । सू॰ आचारदर्शनात् ॥ ३ ॥ गुणमुख्ययोर्विरोधे मुख्यानुगुणं गुणो नेयः, न तु गुणानुगुणं मुख्यो नेयः, तस्मात्कर्मणो विद्यायाश्च प्रसङ्गे कर्मणोऽनुष्ठानं तस्य प्राधान्येनैवोपपद्यते, अतो विद्या कर्माङ्गमित्यर्थः । अनन्तरसूत्रमवतारयति "लिङ्गमि"ति, प्राप्तिः प्रमाणतः सिद्धिः अनुग्राहकमुक्तमनुग्राह्यमभिधीयतामित्यर्थः । आगमप्रमाणस्य श्रुतिलिङ्गादयोऽनुग्राहकाः । सू॰ तच्छ्रुतेः ॥ ४ ॥ विद्ययेति तृतीयाश्रुत्याऽङ्गत्वं गम्यते नेयमित्यादि । ततः किमित्यत्राह "यदेवे"ति ।

सू० समन्वारम्भणात् ॥ ५ ॥

भू० "तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते" इति विद्याकर्मणोः साहित्यं च दृश्यते साहित्यं चोक्तेन न्यायेन विद्यायाः कर्माङ्गत्वे सत्येव भवति ॥

सू० तद्वतो विधानात् ॥ ६ ॥

विद्यावतः कर्मविधानात् विद्या कर्माङ्गमित्यवगम्यते, आचार्यकुलाद्वेदमधीत्य यथाविधानं गुरोः कर्मातिशेषेणाभिसमावृत्य कुटुम्बे शुचौ देश इत्यादौ वेदमधीत्येत्यध्ययनवतः कर्माणि विदधदर्थावबोधपर्यन्ताध्ययनवत एव विदधाति । अर्थावबोधपर्यन्तं ह्यध्ययनमिति स्थापितम् । अतो ब्रह्मविद्याऽपि कर्मसु विनियुक्तेति न पृथक्फलायावकल्पते ।

सू० नियमात्॥ ७ ॥

इतश्च न विद्यातः पुरुषार्थः कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेत् शतं समाः इत्यात्मविदः पुरुषायुषस्य सर्वस्य कर्मसु नियमेन विनियोगात् कर्मण एव फलमित्यवगम्यते । विद्या तु कर्माङ्गमित्येवं प्राप्ते प्रचक्ष्महे

सू० अधिकोपदेशात्तु वादरायणस्यैवं तद्दर्शनात् ॥ ८ ॥

तु-शब्दात्पक्षो व्यावृत्तः, विद्यात एव पुरुषार्थः कुतः अधिकोपदेशात् कर्मसु कर्त्तुर्जीवाद्धेयप्रत्यनीकानवधिकातिशयासङ्ख्येयकल्याणगुणाकरत्वेनाधिकस्यार्थान्तरभूतस्य परस्य ब्रह्मणो वेद्यतयोपदेशात् भगवतो वादरायणस्य विद्यातः फलमित्येमेव मतम्,

टी० सू० समन्वारम्भणात् ॥ ५ ॥ अन्वारम्भणं स्पर्शः तेन सम्बन्धो विवक्षितः साहित्यं कर्मणो विद्याङ्गत्वेऽप्युपपद्यते इत्यत्राह "उक्तन्यायेने"ति, कर्त्तुरात्मनः कर्मशेषत्वमाचारदर्शनमित्यादिकं न्यायशब्देन विवक्षितम् । सू० तद्वतो विधानात् ॥ ६ ॥ अतिशेषेण निःशेषमित्यर्थः अध्ययनवतः कर्माणि विदधीत ततः किं ज्ञानस्य कर्माङ्गत्व इत्यत्राह "अर्थावबोधपर्यन्ताध्ययनवत एवे"ति, अर्थज्ञानपर्यन्तत्वं कथमित्यत्राह "अर्थावबोधेति, स्यावितं भाट्टैः प्राभाकरैश्च श्रुतेरविवक्षितार्थत्वादिदोषपरिहारार्थमित्यर्थः, स्नात्वा जुहुयादित्युक्तेः हि होमः स्नानाङ्गकः स्यात् तथैतदमपीति भावः । न हि क्रतुज्ञानस्य तदनुष्ठानमङ्गम् अपि त्वनुष्ठानस्यानुष्ठेयज्ञानमङ्गं तद्वदिहापि सू० नियमात् ॥ ७ ॥ कृत्स्नस्यायुषः क्रतुशेषत्वान्मध्ये प्राप्तमन्यत्सर्वं तच्छेषभूतमित्यर्थः । इमानि पूर्वपक्षसूत्राणि,

उत्तरसूत्रमवतारयति "एवं प्राप्त"इति, सू० अधिकोपदेशात्तु बादरायणस्यैवं तद्दर्शनात् ॥ ८ ॥ कथं विद्यातः फलं विद्यायाः कर्माङ्गत्वे लिङ्गानि दर्शितानि हीत्यत्राह—

भू० लिङ्गानि तिष्ठन्तु वेद्यतयोपदेशस्तु तावत्कर्त्तुः प्रत्यगात्मनोऽधिकस्यैव, कथं तद्दर्शनात प्रत्यगात्मन्यशुद्धे शुद्धेऽप्यसम्भावनीयानन्तगुणाकरस्य वेद्यस्य निरस्तनिखिलहेयगन्धस्य स्वसङ्कल्पकृतजगदुदयविभवलयलीलस्य सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेर्वाङ्मनसापरिच्छेद्यानन्दस्य जीवाधिपस्य कृत्स्नस्य प्रशासितुः परस्य ब्रह्मणो वेदनोपदेशवाक्येषु दर्शनात्, अपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः, तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति, तत्तेजोऽसृजत, यः सर्वज्ञः सर्ववित्, पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च, स एको ब्रह्मण आनन्दः, यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह, । आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति कुतश्चने"ति, एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधरणः, स कारणं करणाधिपाधिपो न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः, एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि द्यावापृथिव्यौ विधृते तिष्ठतः, भीषाऽस्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः भीषाऽस्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः"इत्यादिषु, तस्माद्वेदनोपदेशशब्देषु कर्त्तुः प्रत्यगा-

त्मनः खद्योतकल्पस्याविद्यादिहेयसम्बन्धयोग्यस्य गन्धोऽपि नास्तीति परमपुरुषविषयाया विद्यायास्तत्प्राप्तिरूपममृतत्वं तत्र तत्र श्रूयमाणं फलमिति विद्यातः पुरुषार्थ इति सुष्टूक्तम् ॥

टी० "लिङ्गानि तिष्ठन्त्वि"ति, तद्दर्शनादिति सूत्रखण्डोपादानम् उपासनवाक्योपयोगित्वात् स्वरूपपरवाक्यानां वेदनोपदेशवाक्येष्वित्युक्तं, स्वरूपपरवाक्योक्तगुणानामुपासनापेक्षितत्वादित्यर्थः शुद्ध्यशुद्ध्युभयावस्थजीवस्यासम्भावनीयानन्तकल्याणगुणा उच्यन्ते परस्य ब्रह्मण इत्यन्तेन, उक्तगुणविशिष्टत्वे प्रमाणमाह "अपहतपाप्मे"ति, जुहूवत्कर्तुरात्मनः प्रत्यभिज्ञाने सति हि तद्द्वारा विद्यायाः कर्माङ्गत्वं वेदनोपदेशवाक्येषु जीवविलक्षणस्य प्रतिपाद्यमानत्वेन जीवप्रत्यभिज्ञानाभावान्न तद्द्वारा विद्यायाः कर्माङ्गत्वमिति श्रूयमाणं फलमपि नार्थवादरूपं, तस्माद्विद्यायाः पृथक्फलसाधनत्वेन न क्रत्वर्थत्वं किन्तु पुरुषार्थत्वमेवेत्यर्थः । उत्तरसूत्राणां कृत्यमाह—

सू० लिङ्गान्यपि निरस्यन्ते ।

सू० तुल्यं तु दर्शनम् ॥ ९ ॥

यदुक्तम्, ब्रह्मविदां कर्मानुष्ठानदर्शनाद्विद्या कर्माङ्गमिति तन्न विद्याया अनङ्गत्वेऽपि तुल्यं दर्शनं ब्रह्मविदां कर्मानुष्ठानदर्शनमनैकान्तिकमित्यर्थः । अननुष्ठानस्यापि दर्शनात्, दृश्यते हि ब्रह्मविदां कर्मत्यागः "ऋषयः कावषेयाः किमर्था वयमध्येष्यामहे किमर्था वयं यक्ष्यामहे" इत्यादौ, अतो ब्रह्मविदां कर्मत्यागदर्शनान्न विद्या कर्माङ्गं, कथमिदमुपपद्यते ब्रह्मविदां कर्मानुष्ठानमननुष्ठानं च फलाभिसन्धिरहितस्य यज्ञादिकर्मणो ब्रह्मविद्याङ्ग-

त्वात् तथा विधस्य कर्मणोऽनुष्ठानदर्शनमुपपद्यते, वक्ष्यति च "सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववदि"ति, फलार्थस्य तस्यैव यज्ञादेः कर्मणो मोक्षैकफलब्रह्मविद्याविरोधित्वात्तस्यैवाननुष्ठानदर्शनमुपपन्नतरं, विद्यायाः कर्माङ्गत्वे कर्मत्यागः कथमपि नोपपद्यते, यदुक्तं श्रुत्यैव विद्यायाः कर्माङ्गत्वमवगम्यते इति तत्राह—

सू० असार्वत्रिकी ॥ १० ॥

न सर्वविद्याविषयेयं श्रुतिः, अपि तूद्गीथविद्याविषयैव यदेव विद्यया करोतीति यच्छब्दस्यानिर्धारितविशेषस्योद्गीथमुपासीतेति प्रस्तुतोद्गीथविशेषनिष्ठत्वात्, न हि यत्करोति तद्विद्ययेति सम्बध्यते यदेव विद्यया करोति तदेव वीर्यवत्तरमिति विद्यया क्रियमाणं यच्छब्देन निर्दिश्य तस्य हि वीर्य्यवत्तरत्वमुच्यते, यच्चेदमुक्तं तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते इति विद्याकर्मणोः साहित्यदर्शनाद्विद्या कर्माङ्गमिति तत्राह—

सू० विभागः शतवत् ॥ ११ ॥

"तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते" इत्यत्रोक्तेन न्यायेन विद्याकर्मणोर्भिन्नफलत्वाद्विद्या स्वस्मै फलाय समन्वारभते कर्म च स्वस्मै फलायेति विभागो द्रष्टव्यः, शतवत् यथा क्षेत्ररत्नविक्रयिणं शतद्वयमन्वेतीत्युक्ते क्षेत्रार्थं शतं, रत्नार्थं शतमिति विभागः प्रतीयते तथेहापि ॥

सू० अध्ययनमात्रवतः ॥ १२ ॥

यदुक्तं विद्यावतः कर्म्मविधानाद्विद्या कर्म्माङ्गमिति नैतद्युक्तम्, वेदमधीत्य इति अध्ययनमात्रवतो विधानात्, न चाध्ययनविधिरेवार्थावबोधे प्रवर्त्तयति आधानवदध्ययनस्याक्षरराशिग्रहणमात्रे पर्य्यवसानात्, गृहीतस्य च स्वाध्यायस्य फलवत्कर्मावबोधित्वदर्शनात्तन्निर्णयफले तदर्थविचारे पुरुषः स्वयमेव प्रवर्त्तते, ततः कर्मार्थी कर्मज्ञाने प्रवर्त्तते, मोक्षार्थी च ब्रह्मज्ञान इति न विद्या कर्म्माङ्गं, यद्यप्यध्ययनविधिरेवार्थावबोधे प्रवर्त्तयति तथाऽपि न विद्या कर्माङ्गम्, अर्थज्ञानादर्थान्तरत्वाद्विद्यायाः, यथा ज्योतिष्टोमादिकर्मस्वरूपविज्ञानात्फलसाधनभूतं तत्कर्मानुष्ठानमर्थान्तरं तथाऽर्थज्ञानस्वरूपाद्ब्रह्मस्वरूपविज्ञानादर्थान्तरमेव ध्यानोपासनादिशब्दवाच्या पुरुषार्थसाधनभूता विद्येति न तस्याः कर्मसम्बन्धगन्धोऽपि विद्यते ॥

सू० नाविशेषात् ॥ १३ ॥

यच्चोक्तं कुर्वन्नेवेह कर्माणीत्यात्मविदं ज्ञानाद्यारभ्य यावज्जीवं कर्मानुष्ठाने नियमतीति तन्नोपपद्यते, कुतः अविशेषात् न ह्ययं नियमः फलसाधनभूतस्वतन्त्रकर्मविषय इति विशेषहेतुरस्ति, विद्याङ्गभूतकर्मविषयतयाऽप्युपपत्तेः, "कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादय" इति च विदुषस्त्वाप्रायणादुपासनस्यानुवर्त्तमानत्वात् ॥

टी० 'लिङ्गान्यपी'ति, सू० तुल्यं तु दर्शनम् ॥ ९ ॥ अनैकान्तिकशब्देनानियतत्वमुच्यते किमर्थाः किं प्रयोजनाः अङ्गित्वे ह्यनुष्ठानं नोप-

पद्यत इति भावः । अनुष्ठानाननुष्ठाने व्याहते इत्यभिप्रायेणाह "कथमि"ति, परिहरति "फलाभिसन्धी"ति, भवत्पक्ष एवेयं व्याहतिरित्याह "विद्याया"-इति, ब्रह्मविद्याफलानामर्थवादत्वेन मोक्षाख्यफलानभ्युपगमात् मोक्षैक-फलं कर्मानुष्ठेयं त्रिवर्गफलं त्वननुष्ठेयमिति विभागानुपपत्त्या व्याहति-स्तवैवेत्यर्थः, अनन्तरसूत्रशङ्कामाह "यदुक्तमि"ति, सू० असार्वत्रिकी ॥ १० ॥ प्रकरणाच्छ्रुतिर्बलीयसीत्युक्तमिति शङ्कायामेकपदसामर्थ्यं हि श्रुतिः, अत्र च सामर्थ्यं नास्तीत्यभिप्रायेणाह "न ही"ति, यत्करोति तद्विद्ययेत्युक्ते विद्याया अङ्गत्वं विहितं स्यात्, न च तथान्वयः यदेव विद्यया करोति तदेव वीर्यवत्तरमित्यन्वयः, तथा सति यच्छब्दानूदितस्य विद्यया क्रि-यमाणस्य प्रापकप्रमाणाकाङ्क्षायां प्रकरणसन्निकृष्टोद्गीथविद्या यदेव विद्ययेति विद्या-शब्दं सङ्कोचयति, अतोऽनुवादरूपत्वात् प्रमाणान्तर-सापेक्षत्वेन स्वतोऽर्थनिश्चयसामर्थ्याभावात् विद्ययेति पदमेकपदसामर्थ्य-रूपा श्रुतिर्न भवतीत्यर्थः । अनन्तरसूत्रस्य शङ्कामाह 'यच्चेदमि"ति, सू० विभागः शतवत् ॥ ११ ॥ समन्वारम्भणश्रुतिः सांसारिकफलविद्या-कर्मविषया विद्या स्वफलप्रदानायाऽन्वेति कर्म च स्वफलप्रदानायेत्यर्थः, ब्रह्मविद्यातदङ्गकर्मविषया वा स्यादियं श्रुतिः विद्या "नेहाभिक्रमनाशो-ऽस्ती"ति न्यायात्, प्रारब्धावसाने मुक्तिदानायान्वेति, कर्म च जन्मान्तरे-ऽपि विद्योत्पादनायाऽन्वेतीत्यर्थः । सू० अध्ययनमात्रवतः ॥ १२ ॥ आधा-नवदिति अग्नीनादधीतेत्यत्राधानेनाग्निसम्पाद्यत्वमात्रमुक्तं न तूत्तरक्रतुवि-नियोगः, अग्नि-शब्दस्य तावन्मात्रे प्रसिद्धिस्वारस्यात्तथाऽत्रापीत्यर्थः, एवं शब्दस्वारस्यमुपपादितम् । अथार्थानुपपत्तिः परिह्रियते "गृहीतस्य चे"ति गृहीतस्य प्रवर्त्तकाभावान्मीमांसाया अनारम्भणीयत्वं ह्यनुपपत्तिः साऽपि रागतः प्रवृत्त्या परिह्रियत इत्यर्थः श्रुतेरविवक्षितार्थत्वमपि परिहृतं भवति अध्ययनविधेः प्रयोजनपर्यवसायित्वमपि परम्परयोपपद्यते, अर्थज्ञानपर्यन्त-त्वपक्षवादिति कर्मावबोधित्वदर्शनादित्यापातप्रतीतिरुच्यते तत्र कर्माप-क्रमत्वात् प्रथमं कर्मविचार उपपद्यते आपातप्रतीत्या प्रवृत्तावप्यक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवति विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय

तान्येवानुविनश्यतीत्यादिभिर्व्याकुलतया न केवलं ब्रह्मविचार एव कर्मविचारोऽपि कर्त्तव्य एव अध्यनविधेरर्थज्ञानपर्यन्तत्वे वेदमधीत्य स्नास्यन्नित्यध्ययनानन्तरं समावर्त्तनस्मृतेर्बाधितत्वान्मीमांसाश्रवणस्यावसरः स्यात् रागतः प्राप्तौ नावसर इति चेत् न क्त्वाप्रत्ययः. समानकर्तृकत्वपूर्वकालत्वमात्रपरः न त्वानन्तर्यपरः, अतो न विरोधः, आनन्तर्येऽपि स्वोपयोगयर्थज्ञानस्यावसरवद्ध एव विधिः, यथा क्रतुविधिरर्थार्जनादेः, न केवलं स्मृतिसिद्धा समावृत्तिः श्रुतिसिद्धा च अधीत्याभिसमावृत्त्येति हि श्रूयते, अतो नाध्ययनविधिर्बाधते । किञ्च श्रुतिस्मृत्योर्विरोध एव नास्ति येन बाध्यबाधकभावः स्यात्, उभयत्राप्यध्ययनशब्दस्यार्थज्ञानपर्यन्तत्वे वा अक्षरराशिग्रहणपर्यन्तत्वे वा तुल्यार्थत्वात् समावृत्तस्यापि मीमांसाश्रवणावसरः श्रावयितुरिव स्यादेव यावदर्थज्ञानं त्रैवर्णिकवचनादनुष्ठानमप्युपपद्यते, यथा ब्रह्मचर्यं, न च तावता मीमांसानैरपेक्ष्यं त्रैवर्णिकाप्तत्वनिश्चयार्थं स्वयं शिष्याणामुपपादनार्थं च श्रवणोपपत्तेः, न चाध्ययनजन्यज्ञाननिरपेक्षं त्रैवर्णिकवचनादनुष्ठानेऽपशूद्राधिकरणविरोधः, त्रैवर्णिकवचनादनुष्ठानेऽपि मन्त्रब्राह्मणविशेषाणां कृत्स्नवेदस्य च जप्यत्वात् तस्य चाध्ययनेनैव सम्पाद्यत्वात्, अध्ययनस्य चोपनयनाङ्गकत्वादुपनयनस्य च त्रैवर्णिकाधिरत्वाच्च शूद्रादेरुपनयनानधिकारादनुष्ठानानुपपत्तेः. "न शूद्राय मतिं दद्यात् न चास्योपदिशे"दिति निषेधाच्च शूद्रादेर्नोपदिशन्ति अतोऽध्ययनविधेरर्थज्ञानपर्यन्तत्वाभावादध्ययनवतः कर्मविधानेऽप्यर्थज्ञानस्य कर्मविधिशेषत्वाभावाच विद्या कर्माङ्गमित्यर्थः । अर्थज्ञानपर्यन्तत्वं विधेरभ्युपगम्य परिहरति "यद्यपी"ति, अर्थज्ञानादर्थान्तरत्वात् अध्ययन-शब्दवाच्यव्यतिरिक्तत्वाद्विद्याया इत्यर्थः । न ह्यर्थज्ञानस्य ज्योतिष्टोमादिकर्म शेषभूतं विपरीतं हि तत्, एवं शास्त्रजन्यज्ञानमुपासनाख्यायाः विद्यायाः शेषभूतमित्यर्थः । सू० नाविशेषात् ॥ १३ ॥ पूर्वपक्षिणोक्तस्य कर्मणैवेत्यादिवचनस्यापि विद्याङ्गभूतकर्मविषयत्वमभिप्रेत्याह "कर्मणैव ही"ति, तस्य यावज्जीवमनुवृत्तिरङ्गिन उपासनस्यानुवर्त्तमानत्वादुपपद्येत्याह "विदुषस्त्वि"ति, उत्तरसूत्रसङ्गतिमाह—

भू० एवमर्थस्वाभाव्येन चोद्यं परिहृत्य कुर्वन्नेवेह कर्माणी-त्यस्यार्थमाह—

सू० स्तुतयेऽनुमतिर्वा ॥ १४ ॥

वा—शब्दोऽवधारणार्थः, ईशा वास्यमिदं सर्वमिति विद्या-प्रकरणाद्विद्यास्तुतये सर्वदा कर्मानुष्ठानानुमतिरियं विद्या-माहात्म्यात् सर्वदा कर्म कुर्वन्नपि न लिप्यते कर्मभि-रिति हि विद्या स्तुता भवति, वाक्यशेषश्चैतदेव दर्शयति एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्मणा लिप्यते नर". इति अतो न कर्माङ्गं विद्या ॥

सू० कामकारेण चैके ॥ १५ ॥

अपि चैवमेके शाखिनः कामकारेण ब्रह्मविद्यानिष्ठस्य गार्हस्थ्यत्यागमधीयते "किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमाऽऽत्माऽयं लोक" इति विदुषो विरक्तस्य कामकारेण गार्हस्थ्यत्यागं ब्रुवदिदं वचनं ब्रह्मविद्यायाः कर्मानङ्गत्वं दर्शयति, यज्ञादिकर्माङ्गत्वे हि विद्याया विद्यानिष्ठस्य कामकारेण गार्हस्थ्यत्यागो न सम्भवति, अतो न विद्या कर्माङ्गम् ॥

सू० उपमर्दं च ॥ १६ ॥

पुण्यापुण्यरूपस्य समस्तसांसारिकदुःखमूलस्य कर्मणो ब्रह्मविद्ययोपमर्दं प्रति वेदान्तमधीयते "भिद्यते हृदयग्र-न्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि

तस्मिन् दृष्टे परावरे" इत्यादिकं तद्विद्यायाः कर्माङ्गत्वे न सङ्गच्छते ॥

सू० ऊर्द्ध्वरेतस्सु च शब्दे हि ॥ १७ ॥

ऊर्द्ध्वरेतस्स्वाश्रमेषु ब्रह्मविद्यादर्शनात्तेष्वग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिकर्माभावाच्च न विद्या कर्माङ्गं । ननूर्द्ध्वरेतस आश्रमा न सन्त्येव यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीत्यादिनाग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादीनां यावज्जीवाधिकारश्रुतेः ।

टी० "एवमि"ति, अर्थस्वभाव्यं विद्याया अर्थज्ञानादर्थान्तरत्वं कर्मेति कर्त्तव्यताकत्त्वं च । सू० स्तुतयेऽनुमतिर्वा ॥ १४ ॥ ईशा वास्यमिति ईट्–शब्दस्तृतीयान्तः ईशा तेन वास्यम् । यद्वा ईशेन आवास्यम् ईश्वरपरतन्त्रमित्यर्थः । नरे–न रमत इति नरः, निःसङ्गः, तस्मिन् इतोऽन्यथा नास्ति नरे त्वयि न कर्म लिप्यत इति ततोऽन्यथा नास्ति इदमेव तत्त्वं न स्तुप्तिमात्रमित्यर्थः । सू० कामकारेण चैके ॥ १५ ॥ गार्हस्थ्यत्यागमधीयत इत्यध्याहारः, यज्ञादीति न ह्यङ्गमवलम्ब्याङ्गिनस्त्याग उपपद्यते, तस्मात्त्याज्यस्य कर्मणोऽङ्गित्वं नास्तीत्यर्थः । सू० उपमर्दं च ॥ १६ ॥ तस्मिन् दृष्टे परावर इत्यादिकमिति, अर्थप्रधानो निर्देशः इत्याद्युक्तार्थकरूपमुपमर्दमित्यर्थः । तद्विद्याया इति न ह्यङ्गेनाङ्गिन उपमर्द उपपद्यते, तस्मादुपमर्दिका विद्योपमर्दनीयस्य कर्मणो नाङ्गमित्यर्थः ॥ सू० ऊर्द्ध्वरेतस्सु च शब्दे हि ॥ १७ ॥ स्मृतिष्वाश्रमाः प्रतीयन्त इत्यत्राह

सू० श्रुतिविरुद्धानां स्मृतीनां चाप्रामाण्यात् अत आह "शब्दे ही"ति, वैदिके एव हि शब्दे ते दृश्यन्ते त्रयो धर्मस्कन्धाः ये चेमेऽरण्ये श्रद्धातपः इत्युपासते एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्तीत्यादौ यावज्जीवश्रुतिस्त्वविरक्तविषया ॥

सू० परामर्शं जैमिनिरचोदनाच्चापवदति हि ॥ १८ ॥

यदिदं त्रयो धर्मस्कन्धाः इत्यादौ वैदिके शब्दे ऊर्द्ध्वरेतस आश्रमा दृश्यन्ते अतस्ते सन्त्येवेति नैतदुपपद्यते यतस्त्रयो धर्मस्कन्धा इत्येवमादिषु वाक्येषु तेषामाश्रमाणां परामर्शमात्रं क्रियते अनुवादमात्रमित्यर्थः । कुत एतदचोदनात् अविधानादित्यर्थः, न ह्यत्र विधि शब्दः श्रूयते त्रयो धर्मस्कन्धा इत्यादिना हि प्रकृतं प्रणवेन ब्रह्मोपासनं स्तूयते ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेतीत्युपसंहारात्, अतोऽन्यार्थमनुवादमात्रमत्र क्रियते । तेषामाश्रमाणां ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते इति च देवयानविधिपरत्वात्तत्रापि नाश्रमान्तरविधिसम्भवः, अपि चापवदति हि श्रुतिराश्रमान्तरं "वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुद्वासयते" इत्यादिका अत ऊर्द्ध्वरेतस आश्रमा न सन्तीति जैमिनिराचार्यो मन्यते ॥

सू० अनुष्ठेयं वादरायणस्साम्यश्रुतेः ॥ १९ ॥

गृहस्थाश्रमवदाश्रमान्तरमप्यनुष्ठेयं भगवान् वादरायणो मन्यते, कुतः साम्यश्रुतेः उपादेयतयाऽभिमतगृहस्थाश्रमसाम्यं हि तेषामप्याश्रमाणां श्रूयते त्रयो धर्मस्कन्धा इत्यारभ्य ब्रह्मसंस्थस्तुत्यर्थतया संकीर्त्तनं गृहस्थाश्रमस्येतरेषां च समानम् । अथ गृहस्थाश्रमस्यानुवादः प्राप्तौ सत्यामेव सम्भवतीति तस्य प्राप्तिरवश्याभ्युपेत्येति मतं

तदितरेषामपि समानं किमन्या[1]भिनिवेशात्, न च गार्हस्थ्यधर्म एव यज्ञोऽध्ययनं दानं तपो ब्रह्मचर्यमिति सर्वैः शब्दैरभिधीयते, ब्रह्मचर्यतपसोर्गृहस्थस्यैव सम्भवादिति युक्तम् ॥

टी० श्रुतिविरुद्धानामिति धर्मस्कन्धा धर्माश्रया आश्रमाः । सू० परामर्शं जैमिनिरचोदनाच्चापवदति हि ॥ १८ ॥ अन्यार्थं ब्रह्मोपासनस्तुत्यर्थमित्यर्थः । सू० अनुष्ठेयं बादरायणः साम्यश्रुतेः ॥ १९ ॥ आश्रम–शब्दो धर्मपरः स्तुत्यर्थतयाऽनुवादसाम्यं प्रमाणान्तरप्राप्तिसाम्यं चोभयं सूत्राभिप्रेतम् । आश्रमान्तरकीर्त्तने सति हि साम्यं वक्तव्यं तदेव नास्ति गार्हस्थ्यधर्माणामेव कीर्त्तनादित्याशङ्क्य "न च गार्हस्थ्ये"ति, परिहरति ॥

श्रु० त्रयो धर्मस्कन्धा इति त्रित्वेन संगृह्य प्रथमो द्वितीयस्तृतीय इति विभागवचनानुपपत्तेः, अतो यज्ञोऽध्ययनं दानमिति गृहस्थाश्रम उच्यते, अध्ययन–शब्दो वेदाभ्यासपरः तपः–शब्देन वैखानसपारिव्राज्ययोर्ग्रहणम् । उभयोस्तपःप्रधानत्वात् तपःशब्दो हि कायक्लेशे रूढः, स च द्वयोरपि समानः ब्रह्मचारिधर्म एव ब्रह्मचर्य–शब्देनाभिधीयते, "ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेती"ति परत्र श्रूयमाणो ब्रह्मसंस्थ–शब्दो यौगिकः सर्वाश्रमस्याधारणः सर्वेषामाश्रमिणां ब्रह्मसंस्थासम्भवात्, ब्रह्मणि संस्था संस्थितिर्ब्रह्मसंस्थत्वं तच्च सर्वेषां सम्भवत्येव ब्रह्मनिष्ठाविकलाः केवलाश्रमिणः पुण्यलोकभाजः तेष्वेव ब्रह्मनिष्ठोऽमृतत्वभाग्भवति तदेतद्विस्पष्टमुक्तं भगवता पराशरेण प्राजा-

[1] अन्यत्राभिनिवेशात् इति पा०

पच्यं ब्राह्मणानामित्यारभ्य ब्राह्मं संन्यासिनां स्मृतमित्यन्तेन वर्णानामाश्रमाणां च केवलानां ब्रह्मलोकप्राप्त्यन्तं फलमभिधाय एकान्तिनः सदा ब्रह्मध्यायिनो योगिनो हि ये तेषां तत्परमं स्थानं यद्वै पश्यन्ति सूरय" इति तेष्वेव ब्रह्मनिष्ठानां ब्रह्मप्राप्तिमभिदधता, अतो गृहस्थाश्रमतुल्या ऊर्द्ध्वरेतस आश्रमा अपि दृश्यन्ते इति तेऽप्यनुष्ठेयाः, ये चेमेऽरण्ये श्रद्धातप इत्युपासत इति चारण्ये इति तपःप्रधानाश्रमप्राप्त्यपेक्षत्वाद् देवयानविधानस्य तत्रापि तत्प्राप्तिरङ्गीकरणीया, परामर्शपक्षे विधानपक्षे च गृहस्थाश्रमतुल्यमेषामप्यनुष्ठेयत्वमित्युपपाद्य विधिरेवायमाश्रमाणां सर्वेषां नानुवाद इत्युपपादयितुमाह—

टी० "त्रय" इति, व्याख्यानान्तरव्यावृत्त्यर्थं च व्याचष्टे "अतो यज्ञ" इति, ब्रह्मसंस्थ-शब्दः संन्यासाश्रमविषयः परैर्व्याख्यातः तद्व्यावृत्त्यर्थमाह "ब्रह्मसंस्थ" इति, यौगिकः यौगिकत्वात्, अनेन क्लृप्तावयवशक्त्यैवेत्याद्युक्तनयात् ब्रह्मसंस्थ—शब्दस्य चतुर्थाश्रमपरत्वानुपपत्तिरुक्ता, उक्तार्थानुपपत्त्याऽपि न तथाऽर्थोवर्णनीय इत्याह "सर्वेषामि"ति, तस्यामेव श्रुतौ पुण्यलोकभाज इत्युक्तं तद्व्याचष्टे "ब्रह्मनिष्ठा विकला इति तदेतदित्यादि अभिदधता पराशरेणेत्यन्वयः ये चेमेऽरण्ये इत्यादिवाक्यस्य देवयानविधिपरत्वादाश्रमविधिपरत्वाभाव उक्तः पूर्वपक्षिणा तत्परिहरति "ये चेमेऽरण्ये" इति, देवयानविधानार्थं कृतोऽप्यनुवादो वानप्रस्थपारिव्राज्ययोः प्रमाणान्तरप्राप्तिसापेक्ष इति तत्रापि विधिरस्त्येवेत्यर्थः । उत्तरसूत्रशङ्कामाह "परामर्शपक्ष" इति,

विधिर्वा धारणवत् ॥ २० ॥

भा० वा—शब्दोऽवधारणार्थः विधिरेवायमाश्रमाणां धारणवत् । यथा दिष्टाग्निहोत्रे अधस्तात्समिधं धारयन्ननुद्रवेदुपरि हि देवेभ्यो धारयतीत्यत्रानुवादस्वरूपादपि वाक्यादुपरि धारणस्याप्राप्तत्वाद्विधिराश्रीयते तदुक्तं शेषलक्षणे "विधिस्तु धारणेऽपूर्वत्वा"दिति, तथा अत्राप्यप्राप्तत्वाद्विधिरेवाश्रयणीयः "ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेद् गृहाद् वनी भूत्वा प्रव्रजेत् यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत् गृहाद्वा वनाद्वा यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजे"दिति जाबालानामाश्रमविधिमसन्तमिव कृत्वा एतेष्वन्यपरेष्वपि वाक्येष्वाश्रमप्राप्तिरवश्याश्रयणीयेत्युपपादितम् । एवमाश्रमान्तरविधानादृणश्रुतिर्यावज्जीवश्रुतिरवादश्रुतिश्चाविरक्तविषया एवेति वेदितव्याः, अन्याश्च ब्रह्मविदः कर्मणामाप्रयाणादवश्यकर्त्तव्यताविधायिन्यः श्रुतयः स्मृतयश्च स्वस्वाश्रमधर्मविषयाः, अत ऊर्द्ध्वरेतस्सु च ब्रह्मविद्याविधानाद्विधानात् पुरुषार्थइति सिद्धम् ॥ पुरुषार्थाधिकरणं समाप्तम् ॥

टी० सू० विधिर्वा धारणवत् ॥ २० ॥ इयमस्मिन् सूत्रे कृत्वाचिन्तेत्याह ब्रह्मचर्यं समाप्येत्यादिना, ऋणश्रुतिः त्रिभिर्ऋणवान् जायते इत्यादिका, अपवादश्रुतिर्वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुद्वासयत" इत्येषा स खल्वेवं वर्त्तयन् यावदायुषमित्यादिका आश्रमविशेषधर्मानुवृत्तिपराः श्रुतयोऽपि तत्तदाश्रमिणां तत्तद्धर्मानुवृत्तिपरा न त्वाश्रमान्तरधर्माणां ब्रह्मविद्याङ्गत्वविरोधिन्य इत्याह 'अन्याश्चे''ति, । अधिकरणार्थमुपसंहरति "अत"इति, ऊर्द्ध्वरेतसां ब्रह्मविधानेन विद्याया गृहस्थाश्रमधर्मं प्रत्यङ्गत्वाभावेन पृथक्फलसाधनत्वात् विद्यातः पुरुषार्थसिद्धिरित्यर्थः । इतरे त्रयोऽपि विभागः शतवदित्येतत्पुरुषभेदेन विभागपरमाहुः आभ्यां शतं

द्वयमित्युक्ते पञ्चाशदेकस्य पञ्चाशदन्यस्येति विभागवदिति तदयुक्तं तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते इत्येकस्मिन्नेव पुरुषे द्वयोरन्वारम्भणप्रतीतेस्तद्विरोधेन विभागस्य दर्शनीयत्वात् । परे चापरे चाध्ययनस्यार्थावबोधपर्यन्ततामिच्छन्तोमात्रशब्दस्य वेदान्तसिद्धमात्मज्ञानव्यवच्छेद्यमिति तस्य न कर्मशेषतेत्याहुः । तच्चायुक्तं सूत्रास्वारस्यादर्थावबोधपर्यन्ततायाः शब्दस्वारस्यार्थानुपपत्तिविरहविध्वस्तत्वाच्च त्रयोऽपि नाविशेषादिति सूत्रं विदुष एवायं नियम इति विशेषाभावादविद्वद्विषयोऽयं कुर्वन्नेवेति नियम इति व्याचष्टे तदप्ययुक्तं ब्रह्मविदः प्रकृतत्वात् अतः स्वतन्त्रकर्मविषयत्वे विशेषाभावाद्विद्याङ्गकर्मविषयत्वेनापि नियमोपपत्तिरूपतया व्याख्यानं युक्तम् । अन्ये तु परामर्शं जैमिनिरित्याद्यधिकरणान्तरं वर्णयन्ति तदपि तादर्थ्यनैरन्तर्याभ्यामयुक्तम् । परे त्वेकाधिकरण्यमिच्छन्त एव विधिर्वा धारणवदित्यत्र त्रयो धर्मस्कन्धा इत्यादौ विषये तपः—शब्दो वनस्थमात्रपरः ब्रह्मसंस्थ—शब्दः परिव्राजकवाची त्रयाणां पुण्यलोकभाक्त्वमुक्त्वा ब्रह्मसंस्थस्यामृतत्वप्राप्तिवचनाद्यथा देवदत्तयज्ञदत्तौ मन्दप्रज्ञौ अन्यतरो महाप्राज्ञ इत्युक्ते विष्णुमित्रो महाप्राज्ञ इत्युक्तं स्यात् न तु यज्ञदत्तस्तद्वदिति तदनुपपन्नं तपः—शब्दस्य वनस्थमात्रपरत्वेऽपि ब्रह्मसंस्थशब्दस्य यौगिकत्वसम्भवेन ब्राह्मणोन्यायात् परिव्राजके रूढिकल्पनाऽनुपपत्तेः, प्रकृताश्रमत्रयमात्रावलम्बनत्वेनास्य वचनस्य परिव्राजाममृतत्वप्राप्तौ प्रमाणत्वाभावप्रसङ्गात् अतस्तेषां खल्वेषां सतां भूतानां त्रीण्येव बीजान्यण्डजं जीवजमुद्भिज्जमित्यवधारणे सत्यपि स्वेदजोद्भिज्जयोरिवानवधारणस्थले तपःशब्देनाश्रमद्वयस्य तन्त्रेणोपादानोपपत्तेः, पुण्यलोकभाक्त्वामृतत्वयोस्तेष्वेवाश्रमेषु विद्वदविद्वद्विषयत्वेनोपपत्तेः, प्राजापत्यं गृहस्थानामित्यादिस्मृत्यैकार्थ्याच्चाश्रमचतुष्टयविधिः । न च कर्माबहुत्वेनाश्रमान्तराणामात्मानुसन्धानानवकाशः कर्मानरुद्धकालबाहुल्यात्, न हि सर्वस्मिन्नहोरात्रे उपासीतेति विधिः अन्यथा जनकादीनामात्मवेदनादपवर्गप्राप्तिवचनानुपपत्तेः, उभयभावनानिष्ठगोचरशास्त्रवैयर्थ्यं च स्यात् । यत्तु देवदत्तयज्ञदत्तौ मन्दप्रज्ञौ अन्यतरो महाबुद्धिरिति निदर्शनं तत्रापि कालभेदेन

यज्ञदत्तादिविषयत्वं युज्यते, दृष्टान्तवैघट्यं च तत्र धर्म्यन्तरोपस्थापका-न्यतरशब्दसमभिव्याहारात् यौगिकस्य महाबुद्धिशब्दस्य धर्म्यन्तर निष्ठत्वं युक्तम्, इह तु ब्रह्मसंस्थशब्दातिरेकेण विशेष्यसमर्पकपदाभावात् प्रकृत-विषयत्वमेव स्यात् ॥ पुरुषार्थाधिकरणं समाप्तम् ॥

स्तुतिमात्राधिकरणम् ।

सू० स्तुतिमात्रमुपादाना-दिति चेन्नापूर्वत्वात् ॥ २१ ॥

भा० इदमिदानीं चिन्त्यते, "स एष रसानां रसतमः परमः परार्ध्योऽष्टमो य उद्गीथ" इत्येवं जातीयकानि वाक्यानि क्रत्ववयवभूतोद्गीथादिस्तुतिमात्रपराणि? आहोस्विदु-द्गीथादिषु रसतमादिदृष्टिविधानार्थानी? ति, अत्र प्र-तिपादितमुपासनपरत्वमङ्गीकृत्योपासनस्य पुरुषार्थत्वेन क्रतुषूपादानानियम उक्तः, किं युक्तं स्तुतिमात्रपराणीति, कुतः उद्गीथाद्युपादानात् क्रत्वङ्गभूतानि ह्युद्गीथादी-न्युपादाय तेषां रसतमादित्वं प्रतिपादितं, यथा जुह्वा-दीनां पृथिव्यादित्वं प्रतिपादयतो वचनस्येयमेव जुहूः स्वर्लोक आहवनीय इत्यादिकस्य तत्स्तुतिमात्रपरत्वं तथेहापि, तदिदमाशङ्कते—स्तुतिमात्रमुपादानादिति चे-दिति, उद्गीथाद्युपादानात्तत्स्तुतिमात्रमेवैषां वाक्यानां विवक्षितमिति चेत् अत्रोत्तरं नापूर्वत्वादिति, न स्तुति-मात्रत्वमुपपद्यते, कुतः अपूर्वत्वात्—अप्राप्तत्वात्, न ह्युद्गीथाद्योरसतमादितया प्रमाणान्तरेण प्रतिपन्नाः येन तत्प्राशस्त्यबुद्ध्युत्पत्त्यर्थं रसतमादित्वेनानूद्येरन् न

चोद्गीथादिविधिश्च सन्निहितः येनेयमेव जुहूः स्वर्गो-लोकआहवनीय इत्यादिवत्तदेकवाक्यत्वेन यया कयाचि-द्विधया तत्स्तुतिपरत्वमाश्रीयेत, अतः क्रतुवीर्यवत्त्वादि-फलसिद्ध्यर्थमुद्गीथादिषु रसतमादिदृष्टिविधानमेव न्या-य्यम् ॥

सू० भावशब्दाच्च ॥ २२ ॥

उपासीतेत्यादिभावशब्दाच्च विधिपरत्वमेव न्याय्यं, वि-धिप्रत्यययुक्तो हि क्रियाशब्दोविधेयमेव स्वार्थमवगम-यति, तस्मादुपासनविधानार्था एताः श्रुतयः । स्तुतिमा-त्राधिकरणं समाप्तम् ॥

टी० सू· स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात् ॥ २१ ॥ अन-न्तराधिकरणाद्वयं प्रासङ्गिकं ब्रह्मसंस्थस्तुत्यर्थमनूदितत्वं पूर्वपक्षीकृत्याश्र-मद्वयस्य विधानमुक्तम्, एवं स्तुतिप्रसङ्गात् रसतमत्वप्रतिपादकवाक्यानि स्तुतिपराण्युत ने? ति शङ्का जायते इति प्रासङ्गिकी सङ्गतिः, पूर्वं सप्तानां रसानां प्रतिपादितत्वादुद्गीथस्याष्टमरसत्वं स एष रसानामित्यादिवा-क्यानि किमुद्गीथादिस्तुतिमात्रपराणि? उतोद्गीथादिषु रसतमत्वा-दिदृष्टिविधिपराणि? किमेषामर्थवादत्वसमाश्रयणं न्याय्य? मुत विधिपर-त्वम्? अपूर्वत्वं किं विधित्वमवगमयति? न? चेदर्थवादत्वस्य न्याय्यत्वात् स्तुतिपराणि, अवगमयति चेद् विधिपरत्वस्य न्याय्यत्वात् रसतमत्वादि-दृष्टिविधिपराणि, उद्गीथाद्युपासनानां पुरुषार्थत्वं प्रागुक्तं तत्कथमुपा-सने संशय इत्यत्राह "अत्र प्रतिपादित"मिति, उद्गीथाद्युपासनादी-त्येतद्विवृणोति "क्रत्वङ्गे"ति । ततः किमित्यत्राह "यथे"ति, ननु क्रत्वङ्गा-पादानपूर्वकगुणप्रतिपादनं स्तुतिश्चेत् क्रत्वङ्गजुहूपादानपूर्वकपर्णताप्रति-पादकमपि स्तुतिः स्यात्, नैवं क्रत्वङ्गोपादानपूर्वकस्य पुरुषेण साधयितु-मशक्यगुणप्रतिपादानस्यैव स्तुतिरूपत्वात्, । शङ्काया अनुत्सूत्रतामाह

"तदिद"मिति, उक्तमर्थं सूत्रान्तरेषु दर्शयति "उद्गीथादी"ति, अत्रोत्तरमित्यादि. अपूर्वत्वादित्येतद्व्याचष्टे "अप्राप्तत्वा"दिति, तदुपपादयति "न ही"ति, स्तुतिर्हि प्रमाणान्तरप्राप्तगुणानुवादेनाप्राप्तगुणविधानेन वा मुख्यवृत्त्युपस्थापितगुणासम्भवे वृत्त्यन्तरोपनीतगुणान्वयेन वा क्रियते, तत्र प्रमाणान्तरप्राप्तगुणानुवादरूपस्तुत्यनुपपत्तौ हेतुः सूत्रे कण्ठोक्तः तर्ह्यप्राप्तगुणविधानेन स्तुतिरियं स्यात् यद्रसतमत्वादिकथनमिति चेत् न उद्गीथादे रसतमत्वादिकत्वस्यायोग्यत्वादयोग्यार्थस्य च विधातुमशक्यत्वात् तद्विधानेन स्तुत्यनुपपत्तेरिति परिहारः सूत्रे भाष्ये चाभिप्रेतः । ननु मुख्यार्थायोग्यत्वे सतीयमेव जुहूरित्यादाविव वृत्त्यन्तरोपनीतगुणान्वयेन स्तुतिः स्यात् यदि स्वरूपेणान्वयायोग्यस्यापि रसतमत्वादेरारोपणस्य शक्यत्वात् दृष्टिविधिः तर्हि इयमेव जुहूरित्यादिष्वपि दृष्टिविधिः स्यादित्यत्राह "न चोद्गीथादिविधि"रिति, आदि-शब्देन पञ्चविधसामविध्यादिकं गृह्यते यथाकथाचित् विधया अमुख्यया वृत्त्येत्यर्थः । इयमेवेत्यादिवाक्यस्य कर्मविधिप्रकरणसन्निधानात् "सम्भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदस्तु नेष्यत" इति न्यायादेकवाक्यत्वसिद्ध्यर्थमुख्यवृत्त्या स्तुतित्वमाश्रितम्, अत्र तु तथा सन्निहितत्वाभावेनैकवाक्यत्वाभावात् स्तुतित्वानुपपत्तिरित्यर्थः । सूत्रव्याख्यानमधिकरणार्थेन निगमयति "अत"इति, पूर्वं पूर्वपक्षयुक्तिः परिहृता, स्वपक्षसाधकहेतुरनन्तरसूत्रेणाभिधीयते । सू· भावशब्दाच्च ॥ २२ ॥ उद्गीथादिविधेरत्राभाव उक्तः पूर्वसूत्रे, अत्र तूपासनविधेः सद्भाव उच्यते, भावः—क्रिया विधिप्रत्यययुक्ता भाव—शब्दोऽत्र विवक्षितः । स्तुतिमात्राधिकरणं समाप्तम् ॥

पारिप्लवाधिकरणम् । **सू० पारिप्लवार्था इति चेन्न विशेषितत्वात् ॥ २३ ॥**

भा० "प्रतर्दनो ह वै दैवोदासिरिन्द्रस्य प्रियं धामोपजगाम श्वेतकेतुर्हारुणेय आसे"त्येवमादीनि वेदान्तेष्वाख्यानानि किं पारिप्लवप्रयोगार्थानि? उत विद्याविशेषप्रतिपाद-

नार्थानी? ति चिन्तायाम् आख्यानानि शंसन्तीत्याख्यानानां पारिप्लवे विनियोगान्न विद्याप्रधानत्वं न्याय्यमिति चेन्न सर्वाण्याख्यानानि पारिप्लवप्रयोगेन विनियोगमर्हन्ति, कुतः विशेषितत्वात् विनियोगस्य, आख्यानानि शंसन्तीत्युक्त्वा तत्रैव मनुर्वैवस्वतो राजेत्यादिना मन्वादीनामाख्यानानि विशेष्यन्ते, अतस्तेषामेव तत्र विनियोग इति गम्यते, तस्मान्न सर्ववेदान्तेष्वाख्यानश्रुतयः पारिप्लवप्रयोगार्थाः, अपि तु विद्याविध्यर्थाः ॥

सू० तथा चैकवाक्योपबन्धात् ॥ २४ ॥

आत्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्यादिविधिनैकवाक्यतयोपबन्धाच्चाख्यानानां विद्याविध्यर्थान्येव तानीति गम्यते, यथा सोऽरोदीदित्येवमादेः कर्मविध्यर्थत्वं नपारिप्लवार्थत्वम्, ॥

पारिप्लवाधिकरणं समाप्तम् ॥

अग्नीन्धनाधिकरणम् ।

सू० अत एव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा ॥ २५ ॥

स्तुतिप्रसङ्गाद्वान्तरसङ्गतिविशेषेणार्थद्वयं चिन्तितं, विद्यावन्त ऊर्द्ध्वरेतस आश्रमिणः सन्तीत्युक्तम्, ऊर्द्ध्वरेतस्सु च शब्दे हीत्यादिभिः सूत्रैः, इदानीमूर्द्ध्वरेतसो यज्ञाद्यभावात्तदङ्गिका विद्या न सम्भवतीत्याशङ्क्याह अत एव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षेति, यत ऊर्द्ध्वरेतस आश्रमिणो विद्यासम्बन्धित्वेन श्रुत्या परिगृह्यन्ते "ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेती"ति, ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते एतमेव

प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्तीत्यादिकया अत एवोर्ध्वरेतस्तु विद्याग्नीन्धनाद्यनपेक्षा, अग्नीन्धनमग्न्याधानम् आधानपूर्वकाग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिकर्मानपेक्षा तेषु विद्या केवलस्वाश्रमविहितकर्मापेक्षेत्यर्थः ॥ अग्नीन्धनाद्यधिकरणं समाप्तम् ॥

टी० सू० पारिप्लवार्था इति चेन्न विशेषितत्वात् ॥ २३ ॥ इदमपि प्रासङ्गिकमधिकरणं रसतमादिवाक्यानां स्तुत्यर्थत्वं पूर्वपक्षीकृत्योपासनपरत्वं स्थापितम्, एवं प्रातर्दनाद्याख्यानानि किं स्तुत्यर्थानि? उत पारिप्लवार्थानी? ति शङ्कया सङ्गतिः, पारिप्लवा आख्यानानि, इह पारिप्लवशब्देनाख्यानशंसनं विवक्षितं श्वेतकेतुर्हारुणेय इत्यादिवाक्यानि किं पारिप्लवप्रयोगार्थानि? उत विद्याविधानार्थानि? किं पारिप्लवे सर्वाख्यानानां विनियोगः? उत मन्वाद्याख्यानानामेवे? ति किमाख्यानानि शंसन्तीत्याख्यान–शब्दः सर्वाख्यानपरः? उत मन्वाद्याख्यानपर.? किमाख्यानविशेषाम्नानमाख्यान--शब्दस्य विशेषपरतामवगमयति ने? ति न चेदाख्यानशब्दस्य सर्वाख्यानपरतया सर्वेषां तत्र विनियुक्तत्वात् सर्वाख्यानानि पारिप्लवार्थानि स्युर्विशेषपरतामवगमयति चेदाख्यान–शब्दस्य मन्वाद्याख्यानविशेषविषयतया तेषामेव पारिप्लवे विनियोगात् श्वेतकेतूपाख्यानादीनि विद्याविधानार्थानि स्युः, विद्याविशेषप्रतिपादनार्थानि स्तावकत्वेन प्रतिपादनार्थानि इत्यर्थः । विद्याविध्यर्था इति, विद्याविधेःस्तावकतया शेषभूता इत्यर्थः । प्रकरणोपात्तमात्रानभ्युपगमे आख्यानानन्त्यात् अशक्यत्वं च स्यात्, ॥ सू० तथा चैकवाक्योपबन्धात् ॥ २४ ॥ उपबन्धोऽन्वयः यथेति हिरण्यदक्षिणत्ववाक्येनैकवाक्यतयोपबन्धात्, सोऽरोदीदित्येवमादेः कर्मविध्यर्थत्वमित्यर्थः ॥ पारिप्लवार्थाधिकरणं समाप्तम् ॥

सू० अत एव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा ॥ २५ ॥ व्याख्यातयोरधिकरणयोः प्रासङ्गिकत्वमाह "स्तुतिप्रसङ्गादि"ति, अस्याधिकरणस्य प्रथमाधिकरणेन सङ्गतिमाह "विद्यावन्त" इति, आशङ्क्याहेति, सूत्रे च–शब्दः शङ्काद्योतक

इति भावः। किं परिव्राजां ब्रह्मविद्याधिकारोऽस्ति? नेति किं यज्ञाङ्गिकैव विद्या? उताश्रमप्रयुक्तधर्माङ्गिका? किमूर्द्धरेतसां विद्यासम्बन्धप्रतिपादकवाक्यानि विद्याया आश्रधर्माङ्गकत्वमवगमयन्ति? ने? ति, न चेद्यज्ञाद्यङ्गकत्वाद्विद्यायां परिव्राजामनधिकारः अवगमयन्ति चेदाश्रमधर्माङ्गतया परिव्राजां ब्रह्मविद्याधिकारः। अतः शब्दार्थमाह "यत" इति, परे त्विदं सूत्रमाद्यधिकरणफलनिगमनपरमाहुः। अत एव विद्यातः पुरुषार्थत्वाद्विद्यया फलोत्पत्तौ न कर्मापेक्षेति, इदं च निगमनमुत्पत्तावेव कर्मापेक्षेत्यनन्तरसूत्रे वक्तुं युक्तमिति अश्ववदिति सूत्रे तदिदं मन्दफलत्वादनादरणीयं पूर्वपक्षे युक्त्यन्तरे सम्भवति सङ्गते च सति तन्निरासपरत्वं हि सप्रयोजनम् ऊर्द्धरेतसश्चाश्रमसद्भाव आसवत्वादतइति परामर्शयोग्यश्च अग्नीन्धनाधिकरणं समाप्तम् ॥

सर्वापेक्षाऽधिकरणम् ।

सू० सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत् ॥ २६ ॥

स्व० यदि विद्या यज्ञाद्यनपेक्षैवामृतत्वं साधयति तर्हि गृहस्थेष्वपि तदनपेक्षैव साधयितुमर्हति, यज्ञादिश्रुतिरपि विविदिषन्तीति शब्दात् कर्मणो वेदनाङ्गतां न प्रतिपादयति अत आह "सर्वापेक्षे"ति, अग्निहोत्रादिसर्वकर्मापेक्षैव विद्या कर्मवत्सु गृहस्थेषु, कुतः यज्ञादिश्रुतेः, "तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसा नाशकेन" इत्यादिना यज्ञादयो हि विद्याङ्गत्वेन श्रूयन्ते यज्ञादिना विविदिषन्ति वेदितुमिच्छन्ति यज्ञादिभिर्वेदनं प्राप्तुमिच्छन्तीत्यर्थः यज्ञादीनां ज्ञानसाधनत्वे सत्येव यज्ञादिभिर्ज्ञानं प्राप्तुमिच्छन्तीति व्यपदेश उपप-

द्यते यथाऽसेश्छेदनसाधनत्वे सत्यसिना जिघांसतीति व्यपदेशः, अतो यज्ञादीनां ज्ञानसाधनत्वमवगम्यते । ज्ञानं च वाक्यार्थज्ञानादर्थान्तरभूतं ध्यानोपासनादिशब्दवाच्यं विशदतमप्रत्यक्षताऽऽपन्नं स्मृतिरूपनिरतिशयप्रियमहरहरभ्यासाधेयातिशयमाप्रयाणादनुवर्त्तमानं मोक्षसाधनमित्युक्तमस्माभिः पूर्वमेव, वक्ष्यति च "आवृत्तिरसकृदुपदेशा"दित्यादिना, एवं रूपं ध्यानमहरहरनुष्ठीयमानैर्नित्यैर्नैमित्तिकैः कर्मभिः परमपुरुषाराधनरूपैः परमपुरुषप्रसादद्वारेण जायते इति यज्ञादिना विविदिषन्तीति शास्त्रेण प्रतिपाद्यते, अतः कर्मवत्सु गृहस्थेषु यज्ञादिनित्यनैमित्तिकसर्वकर्मापेक्षा विद्या, अश्ववत्—यथा पुरुषगमनसाधनभूतोऽश्वः स्वसपरिकरबन्धपरिकर्मापेक्षः, एवं मोक्षसाधनभूताऽपि विद्या नित्यनैमित्तिककर्मपरिकरापेक्षा, तदिदमाह स्वयमेव भगवान् "यज्ञोदानं तपः कर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् । यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ॥ यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् । स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः" इति, ॥ सर्वापेक्षाऽधिकरणं समाप्तम् ॥

टी० सू० सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत् ॥ २६ ॥ सङ्गतिः स्फुटा, किं गृहस्थस्य यज्ञादिकर्मवतो विद्यायामधिकारः? उत तद्रहितस्ये? ति, यज्ञादिकर्म विद्याङ्गं ने? ति यज्ञेनेत्यादिश्रुतिर्विद्याङ्गतया यज्ञादिकर्म विनियुङ्क्ते ने? ति किं कर्मणोविद्योत्पादकत्वं सम्भवति ने? ति, असम्भवे विनियोगाभावात् यज्ञादेर्विद्याङ्गत्वाभावात्तद्रहितस्य गृहस्थस्य

विद्याधिकारः सम्भवेत्, सम्भवति चेत् विनियोगाद् यज्ञादेर्विद्याङ्गतया तद्वतो गृहस्थस्य विद्याधिकारः, यज्ञादिश्रुतिरपीति इच्छासाधनत्वं वदतीति भावः । यज्ञादिसर्वकर्मापेक्षैवेति सूत्रे प्रतिज्ञापदानन्तरश्च—शब्दोऽवधारणार्थ इति भावः । ज्ञानसाधनत्वे सत्येवेति परमसाध्येच्छया विनाऽवान्तरसाध्येषु प्रवृत्तिर्नोऽपपद्यते यथा स्वर्गेच्छया विना स्वर्गार्थयज्ञादौ प्रवृत्त्यनुपपत्तिः, एवं ज्ञानेच्छया विना तदर्थेच्छासिद्ध्यर्थप्रवृत्त्यनुपपत्तेः, संजातज्ञानेच्छस्य चेच्छासिद्ध्यर्थंप्रतिपत्तिनैरपेक्ष्याच्च यज्ञादेरिच्छासाधनत्वं नोपपद्यत इति भावः ॥ ज्ञानस्य न यज्ञाद्यपेक्षा वाक्यादेव तदुत्पत्तेरित्यत्राह "ज्ञानं चे''ति, आप्रयाणादनुवर्त्तमानं चेति अङ्गिनोऽनुवृत्त्या तदङ्गस्य कर्मणोऽप्यनुवृत्तिरपेक्षितेति भावः । यज्ञादिषु प्रवृत्तिर्मनोऽवधानविरोधिनी स्यात् प्रवृत्तिरूपत्वादित्यत्राह "एवंरूपं चे''ति, अदृष्टद्वारोपकारकत्वाच्च दोष इत्यर्थः । अश्ववत् रथचर्यायोग्योऽश्वो न लाङ्गलाकर्षणे युज्यते, तथा फलोपपत्तौ न कर्मापेक्षत इति परे व्याचक्षते फलोत्पत्तावनपेक्षत्वे प्रामाणिकेऽपि उत्पत्तावपेक्षैव सूत्रप्रतिपाद्या सर्वापेक्षेति प्रतिज्ञातत्वात्, अतः परोक्तव्याख्यानं क्लिष्टम् । अपरे तु विद्यायाः फलोत्पत्तावनुग्राहकत्वेन यज्ञाद्यपेक्षाऽस्ति नेति विचार्यास्तीति सिद्धान्तयन्ति यज्ञादिवाक्ये फलसिद्धावपेक्षाप्रतीत्यभावात् वेदनसाधनत्वमात्रं हि तत्रावगम्यते तेन विद्यायाः फलसिद्धौ उपकारकत्वम् अशाब्दत्वात् निचाय्य तस्मिन् दृष्टे तमेवं विद्वानित्यादिभिरुत्पन्नस्य वेदनस्य मोक्षसाधनत्वेऽन्यानपेक्षत्वप्रतीतिस्वारस्याच्च तदनुपपन्नम् । अन्ये तु विद्याया यज्ञाद्यपेक्षत्वे परिव्राजां विद्याऽनधिकारप्रसङ्गात् गृहस्थेष्वपि यज्ञाद्यनपेक्षेति पूर्वपक्षं कृत्वा गृहिणां परिव्राजां चाचारे समानेऽपि सङ्गतिनिवृत्तिरूपपारिव्राज्यस्य गार्हस्थ्यस्थानानिविष्टत्वात् कर्मतन्निवृत्तिरूपयोर्गार्हस्थ्यपारिव्राज्ययोर्ग्रहणाग्रहणवद्विकल्पोपपत्तेः परिव्राजकेषु विद्यायामनपेक्षितस्य यज्ञादिकर्मणो गृहिष्वपेक्षा युज्यत इति सूत्रद्वयमेकाधिकरणं वर्णयन्ति । तदयुक्तम् अधिकरणभेदस्यैव युक्तत्वात्, तथा हि किमुभयं सिद्धान्तसूत्रं तर्हि यतिष्वनपेक्षाया गृहिष्वपेक्षायाश्च परस्परताद्र्थ्याभावात्साध्यद्वयं स्यात्,

तदानीमैकाधिकरण्यमयुक्तं, यद्युच्येत आद्यं सूत्रं पूर्वपक्षविषयं यतिष्वनपेक्षत्वात्, गृहिष्वप्यनपेक्षेत्येवमर्थपरमिति तच्च यतिषु यज्ञानपेक्षविद्याऽधिकारस्याधिकरणान्तरसाध्यत्वात् तस्य च तन्मूलपूर्वपक्षस्य चैकसूत्रप्रतिपाद्यत्वे वाक्यभेदप्रसङ्गाच्च, ऊर्द्ध्वरेतस्सु च शब्दे हीत्यत्रैव तत्समर्थनमाभिप्रायिकमिति, च वाच्यं विद्याऽनङ्गत्वसमर्थनेोपक्षीणस्य सूत्रस्य विद्याऽधिकारसमर्थनेऽपि तात्पर्यकल्पने गौरवप्रसङ्गात् । अत आद्यसूत्रस्याधिकरणान्तरत्वं युक्तं, तथा सत्यनन्तराधिकरणपूर्वपक्षहेतुरर्थसिद्धः स्यात्, अतोऽधिकरणभेदः स्वारसिकप्राप्तः ॥ सर्वापेक्षाऽधिकरणं समाप्तम् ॥

शमदमाद्यधिकरणम् ।

सू० शमदमाद्युपेतः स्यात्तथाऽपि तु तद्विधेस्तदङ्गतया तेषामप्यावश्यानुष्ठेयत्वात् ॥ २७ ॥

भू० गृहस्थस्य शमदमादीन्यप्यनुष्ठेयानि ? उत ने ? ति चिन्तायाम् आन्तरबाह्यकारणव्यापाररूपत्वात्कर्मानुष्ठानस्य शमदमादीनां तद्विपरीतरूपत्वाच्चाननुष्ठेयानीति प्राप्ते उच्यते यद्यपि गृहस्थः करणव्यापाररूपकर्मसु प्रवृत्तः तथाऽपि स विद्वान् शमदमाद्युपेतः स्यात्, कुतः तदङ्गतया तद्विधेः—विद्याङ्गतया तेषां विधेः तस्मादेवं विच्छान्तोदान्त उपरतस्तितिक्षुः समाहितो भूत्वाऽत्मन्येवात्मानं पश्येदिति, विद्योत्पत्तेश्चित्तसमाधानरूपत्वेन दृष्टपरिकरत्वाच्छमादीनां विद्यानिर्वृत्तये तेषां शमादीनामवश्यानुष्ठेयत्वाच्च तान्यप्यनुष्ठेयानि । न च करणव्यापारतद्विपर्ययरूपत्वेन कर्मणां शमदमादीनां च परस्परविरोधः, भिन्नविषयत्वात, विहितेषु करणव्यापारः अविहितेषु प्रयो-

जनशून्येषु च तदुपशम इति, न च करणव्यापाररूपकर्मसु वर्त्तमानस्य वासनावशात् शमादीनामुपादेयत्वासम्भवः विहितानां कर्मणां परमपुरुषाराधनतया तत्प्रसादद्वारेण निखिलविपरीतवासनोच्छेदहेतुत्वात्, अतो गृहस्थस्य शमदमादयोऽप्यनुष्ठेयाः ॥ शमदमाद्यधिकरणं समाप्तम् ॥

टी० सू० शमदमाद्युपेतः स्यात्तथाऽपि तु तद्विधेस्तदङ्गतया तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात् ॥ २७ ॥ सङ्गतिः पूर्वपक्षोत्थानमुखेन स्फुटा, किं विद्यानिष्ठस्य गृहस्थस्य शमादीन्युपादेयानि उत ने? ति किं यज्ञादीनां शमादीनां चविरोधोऽस्ति ने? ति किमत्र विधीयमाना करणव्यापारोपरतिरूपा शान्तिर्यज्ञादिव्यतिरिक्तव्यापारशान्तिः? उत सर्वव्यापारशान्तिः? सर्वशान्तिश्चेद्विरोधादनुपादेयानि, न चेदविरोधात् गृहस्थस्याप्युपादेयानि, यद्यपीत्यादि विहितत्वाद् दृष्टमुखेनोपकारकत्वाच्च शमाद्यनुष्ठेयमित्यर्थः। अविहितेषु प्रयोजनशून्येषु चेति शरीरधारणार्थमितभोजनादिव्यावृत्त्यर्थं प्रयोजनशून्येष्वित्युक्तम् ॥ यद्वा अविहितेषु अविहिताप्रतिषिद्धेषु प्रयोजनशून्येषु मुमुक्षोः प्रयोजनशून्यानि काम्यकर्माणि तेष्वित्यर्थः ॥ परे त्विदं सूत्रं पूर्वाधिकरणेऽन्तर्भाव्य व्याचक्षते यज्ञेन विविदिषन्ति इति वर्त्तमानापदेशतया न यज्ञादिविधिः किन्तु यज्ञादिपरिकरवती महाभागा विद्येति विद्यास्तुतिरित्याशङ्क्य एवं यज्ञाद्यनपेक्षायामपि शमाद्युपेतः स्यात् शमादीनां विधानाद्विहितानामवश्यानुष्ठेयत्वात्, यज्ञादीनि चानुष्ठेयानि विविदिषासंयोगस्याप्राप्तत्वेन विहितत्वात्तानि बाह्यतराणि, शमादीनि तु प्रत्यासन्नसाधनानि इति शङ्का तावदयुक्ता यज्ञाद्यपेक्षया शमादेर्विरोधाभावात्ततश्च तथाऽपीति वैयर्थ्यं विविदिषासंयोगस्याप्राप्ततया यज्ञादेरप्यनुष्ठेयत्वमविवक्षितमशाब्दं च, पूर्वसूत्रविवक्षितस्यात्र कथनमिति चेत् ततोऽपि वरं पूर्वसूत्रस्य स्तुत्यर्थतापरत्वं विहाय विविदिषा संयोगसमर्थनपरतया व्याख्यानं विविदिषार्थत्वं चायुक्तमित्युक्तं तदभ्युपगमेऽपि यज्ञा-

दीनां शमादीनां च चोपादेयतासमर्थनस्य मिथस्तादर्थ्याभावात्सूत्रद्वयस्यैकाधिकरण्यमयुक्तम् ॥ शमदमाद्यधिकरणं समाप्तम् ॥

सर्वान्नानुमत्यधिकरणम् ।

सू० सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनात् ॥ २८ ॥

सू० वाजिनां छन्दोगानां च प्राणविद्यायाम् "न ह वा अस्यानन्नं जग्धं भवति नानन्नं परिगृहीतं भवति न ह वा एवंविदि किञ्चनानन्नं भवती"ति प्राणविदः सर्वान्नानुमतिः संकीर्त्यते, किमियं सर्वान्नानुमतिः प्राणविद्यानिष्ठस्य सर्वदा? उत प्राणात्ययापत्ताविति विशये विशेषानुपादानात्सर्वदेति प्राप्त उच्यते प्राणात्यय इति, च–शब्दोऽवधारणे प्राणात्ययापत्तावेवेत्यर्थः, कुतः तद्दर्शनात्, दृश्यते ह्यन्यत्र ब्रह्मविदामपि प्राणात्ययापत्तावेव सर्वान्नाभ्यनुज्ञा, किं पुनः प्राणविदः "उषस्तः किल चाक्रायणो ब्रह्मविदग्रेसरो मटचीहतेषु कुरुषु दुर्भिक्षदूषितेष्विभ्यग्रामे वसन्ननशनेन प्राणसंशयमापन्नो ब्रह्मविद्यानिष्पत्तये प्राणानामनवसादमाकाङ्क्षमाण इभ्यं कुल्माषान् खादन्तं भिक्षमाणस्तेन चोच्छिष्टेभ्योऽन्ये न विद्यन्त इति प्रत्युक्तः पुनरप्येतेषां मे देहीत्युक्त्वा तेन चेभ्येनोच्छिष्टेभ्य आदाय दत्तान्कुल्माषान्परिगृह्यानुपानप्रतिग्रहमिभ्येनार्थित उच्छिष्टमेव मे पीतं स्यादिति वदंश्चाक्रायणः किमेते कुल्माषा अनुच्छिष्टा इतीभ्येन पर्यनुयुक्तो न वा अजीविष्यमिमानखादन् कामो म उदपानमिति कुल्माषखा-

दने स्वस्य प्राणसंशयापत्तेस्तावन्मात्रखादनेन धृतप्राणस्य स्वस्योच्छिष्टोदकपानं कामकारितं निषिद्धं स्यादित्युक्त्वा स्वखादितशेषं जायायै दत्त्वा तया च रक्षितानपरेद्युर्यागजनेनार्जिजीषया जिगमिषुः पुनरपि प्राणसंशयमापन्नस्तानेवेभ्याच्छिष्टान् स्वोच्छिष्टभूतान् पर्युषितांश्चखाद, अतो ब्रह्मविदामपि प्राणसंशय एव सर्वान्नानुमतिदर्शनादत्राविशेषेण कीर्तितमपि प्राणविदः सर्वान्नीनत्वं प्राणात्ययापत्तावेवेति निश्चीयते ॥

टी० सू० सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनात् ॥ २८ ॥ ब्रह्मविदां शमादयोऽनुष्ठेया इत्युक्तं, तत्र भोजननियमरूपः शमविशेषोऽस्ति नेति विचार्यत इति सङ्गतिः, प्राणविदः सर्वान्नानुमतिः किं सर्वदा? उत प्राणसंशयापत्तौ? किं ब्रह्मविद उषस्तस्य प्राणसंशये सत्युच्छिष्टानुमतिदर्शनं प्राणविदः सर्वान्नानुमतेरापद्विषयत्वमवगमयति नेति न चेत्सर्वदानुमतिः स्यात्, ब्रह्मविदोऽपि प्राणसंशयेऽनुमतिमवगमयति चेत्कैमुत्यनीत्या प्राणविदः सर्वान्नानुमतिः प्राणसंशयापत्तावेव स्यात् प्राणविद्यानिष्ठस्यापि सर्वान्नानुमतेर्दर्शनात् ब्रह्मविदः किं पुनर्न्यायसिद्धा सर्वान्नानुमतिरिति पूर्ववत्सूत्रं प्राणविद्यामात्रविषयं तथाऽपि ब्रह्मविदां सर्वान्नानुमतिः पूर्वपक्षेभिप्रेता । मटची—अश्मवृष्टिः, इभमर्हतीति इभ्यो हस्तिपः, कुल्माषो माषविशेषः, ब्रह्मविदामपि सर्वान्नानुमतिः प्राणात्यये किं पुनर्दुर्बलप्राणविद्यानिष्ठस्येति कैमुत्यन्यायात् सिद्धान्तः ॥

सू० अबाधाच्च ॥ २९ ॥

भा० "आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृति"रिति ब्रह्मविद्योत्पत्तावाहारशुद्धिविधानाबाधादपि ब्रह्मविदां सर्वान्नीनत्वमापद्विषयमवगम्यते । एवं ब्रह्मविदामतिशयि-

तच्छक्तीनामपि सर्वान्नीनत्वस्यापद्विषयत्वात् प्राणविदोऽत्यशक्तेः सर्वान्नानुमतिरापद्विषयैव ॥

सू० अपि स्मर्यते ॥ ३० ॥

अपि चापद्विषयमेव सर्वान्नीनत्वं ब्रह्मविदामन्येषां च स्मर्यते "प्राणसंशयमापन्नो योऽन्नमत्ति यतस्ततः । लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसे"ति ॥

सू० शब्दश्चातोऽकामकारे ॥ ३१ ॥

यतो ब्रह्मविदामन्येषां च सर्वान्नीनत्वमापद्विषयमेव अत एव सर्वेषामकामकारेशब्दः कामकारस्य प्रतिषेधकः शब्दो वर्त्तते, अस्ति हि कठानां संहितायां कामकारस्य प्रतिषेधकः शब्दः, "तस्माद्ब्राह्मणः सुरां न पिबति पाप्मना नोत्ससृजा" इतीति, पाप्मना [1]सृष्टो न भवानी"ति मत्वा ब्राह्मणः सुरां न पिबतीत्यर्थः ॥ सर्वान्नानुमत्यधिकरणं समाप्तम् ॥

टी० सू० अबाधाच्च ॥ २९ ॥ पूर्वसूत्रे ब्रह्मविदनुष्ठानदर्शनात्कैमुतिकन्याय उपपादितः, अत्र ब्रह्मविद्विषयवचनेन स एव कैमुतिकन्याय उपपादितः, । सू० अपि स्मर्यते ॥ ३० ॥ न केवलं सर्वान्नानुमतेर्ब्रह्मविद आपद्विषयत्वात् प्राणविद आपद्विषयत्वं कल्प्यं सर्वेषामपि स्मृतौ कण्ठोक्तमेवेति भावः । सू० शब्दश्चातोऽकामकारे ॥ ३१ ॥ ब्राह्मण—शब्दस्यासंकुचितवृत्तित्वात् ब्रह्मविदामपि इदं वाक्यं साधारणं, किं पुनः प्राणविद इतिभावः परे चापरे च सर्वान्नानुज्ञानं किं शमादिवद्विद्याङ्गं विधीयते ? उत स्तुत्यर्थं संकीर्त्यते ? इति विचार्य उपदेशस्य प्रवृत्तिकरत्वोपपत्तेः

[1] संसृष्टोन भवानीति पा० ।

प्राणविद्यासन्निधानादङ्गविधिः भक्ष्याभक्ष्यशास्त्रं न हिंस्यादितिवद्विशेषशास्त्रबाध्यमिति पूर्वपक्षं कृत्वा विधायकाभावान्न सर्वान्नानुज्ञाविधिः किन्तु सर्वं प्राणस्यान्नमिति विज्ञानप्रशंसार्थोऽर्थवादः, प्राणात्यये हि सर्वान्नानुज्ञा दृश्यते न सर्वदेति व्याचक्षते, तदयुक्तं सूत्रेऽर्थवादशब्दाध्याहारेण प्रतिज्ञाया वर्णनीयत्वात्, भाष्योक्तयोजनायां हि प्राणात्यय-शब्देनैव हि प्रतिज्ञा पूर्णा । अन्ये तु किं सर्वान्नानुमतिः क्रियते? उतार्थवाद? इत्युपोद्घातविचारं कृत्वा ज्यैष्ठ्यश्रैष्ठ्यगुणकप्राणविद्याङ्गभूतस्य सर्वं प्राणस्यान्नमिति ज्ञानस्य फलत्वात्तदुक्तिरर्थवादमात्रमिति पूर्वपक्षं कृत्वा सर्वमिदं प्राणस्यान्नमिति वाक्यसामर्थ्याद्विधेः कल्प्यत्वात् अप्रतीतविज्ञानतद्विधिकल्पनायोगात् येन केन चिदन्नेन प्राणो रक्षितव्य इति विधिरिति निश्चित्य पश्चात्साक्षाद्विचारमाहुः किमियं सर्वान्नानुमतिः सर्वदा? उत प्राणात्यय? इति, अविशेषात् सर्वदेति पूर्वपक्षः, अप्रतिषिद्धान्नेनान्यदा रक्षणसिद्धेः प्राणात्यय इति सिद्धान्तः कृतः, तत्रोपोद्घातचिन्तायाम् अप्रतीतविज्ञानतद्विधिकल्पनगौरवं तदुक्तमयुक्तं स होवाच किं मेऽन्नं भविष्यतीत्युक्ते यत्किञ्चिदिदमाश्वभ्य आशकुनिभ्यस्तत्तेऽन्नमित्युक्त्वा न ह वा एवंविदि किञ्चनानन्नमित्येवंविच्छब्देन वेदनस्याभिहितत्वात् अत एवाश्रुतस्य प्राणरक्षणस्य तद्विधेश्च कल्पनमप्ययुक्तम् ॥ सर्वान्नानुमत्यधिकरणं समप्तम् ॥

विहितत्वाधिकरणम् ।

सू० विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि ॥ ३२ ॥

ल० यज्ञादिकर्माङ्गिका ब्रह्मविद्येत्युक्तं, तानि च यज्ञादीनि कर्माण्यमुमुक्षुणा केवलाश्रमिणाऽप्यनुष्ठेयानि? उत ने? ति चिन्तायां विद्याङ्गानां सतां केवलाश्र[१]मिशेषत्वे नित्यानित्यसंयोगविरोधः प्रसज्यते इति यज्ञादीनां केवला-

१ केवलाश्रमशेषत्वे इति पा० ।

श्रमधर्मत्वं न सम्भवतीति प्राप्त उच्यते "आश्रमकर्मापी"ति, आश्रमस्य कर्मापि भवति केवलाश्रमिणामप्यनुष्ठेयानीत्यर्थः, कुतः, यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति इत्यादिना विहितत्वात्, जीवननिमित्ततया नित्यवद्विहितत्वादित्यर्थः । तथा विद्याङ्गतया च तमेतं वेदानुवनेनेत्यादिना विहितत्वाद्विद्याशेषतयाऽप्यनुष्ठेयानीत्याह—

सू० सहकारित्वेन च ॥ ३३ ॥

विद्योत्पत्तिद्वारेण विद्यासहकारितयाऽप्यनुष्ठेयानि अग्निहोत्रादीनामिव जीवनाधिकारस्वर्गाधिकारवद्विनियोगपृथक्त्वेनोभयार्थत्वं न विरुध्यत इत्यर्थः । तद्वदेव कर्मान्तरत्वमपि नास्तीत्याह—

टी० सू० विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि ॥ ३२ ॥ अवान्तरसङ्गतिमाह "यज्ञादी"ति, परमप्रकृतेन सङ्गतिरित्यर्थः । किं विद्याङ्गभूतान्याश्रमकर्माणि केवलाश्रमिणोऽप्यनुष्ठेयानि ? न ? ति, किमेषां विद्याङ्गत्वे केवलाश्रमाङ्गत्वं सम्भवति नेति ?, किं केवलाश्रमाङ्गत्वे नित्यानित्यसंयोगविरोधः प्रसज्यते नेति ?, आश्रमाङ्गत्वे विद्याङ्गत्वे च कर्मान्तरत्वमस्ति नेति च ? कर्मान्तरत्वे सत्यकस्य कर्मणो विनियोगपृथक्त्वाभावेन नित्यानित्यसंयोगविरोधप्रसङ्गेन केवलाश्रमाङ्गत्वासम्भवादमुमुक्षोरननुष्ठेयानि कर्मान्तरत्वं नास्ति चेद्विनियोगपृथक्त्वेन नित्यानित्यसंयोगविरोधाभावात् केवलाश्रमाङ्गत्वसंभवात् केवलाश्रमिणोऽप्यनुष्ठेयानीति, नित्यानित्यसंयोगविरोध इति यावज्जीवमनुष्ठानं मोक्षेच्छानुगुणमनुष्ठानं च विरुद्धमित्यर्थः । केवलाश्रमधर्मत्वं—मुमुक्षारहिताश्रमधर्मत्वम् । आश्रमीति पाठो दृष्टश्चेत् केवलशब्दोऽमुमुक्षुपरः अनुष्ठेयानीत्यर्थ इति, यज्ञादीनि कर्माणि इत्यध्याहारः । अनेन सङ्गतमुत्तरसूत्रार्थमाह "तथा चे"ति, सू० । सहकारि-

त्वेन च ॥ ३३ ॥ समुच्चयव्यावृत्त्यर्थं विद्योत्पत्तिद्वारेणेत्युक्तं, नित्यानित्यसंयोगविरोधमाशङ्क्याह "अग्निहोत्रादीनामेवे"ति, - विनियोगपृथक्त्वेन विनियोगः—शेषत्वज्ञापकविधिः, विनियोगपृथक्त्वदर्शनेन नित्यानित्यसंयोगविरोधपरिहारः सूत्रद्वयफलं, न त्वेकस्य विनियोगद्वैविध्यस्यैकेनादर्शितत्वात् ॥ उत्तरसूत्रकृत्यमाह "तद्वदि"ति,

सू० सर्वथाऽपि त एवोभयलिङ्गात् ॥ ३४ ॥

भू० सर्वथा विद्यार्थत्वे आश्रमार्थत्वेऽपि त एव यज्ञादय इति प्रतिपत्तव्यं न कर्मस्वरूपभेद इत्यर्थः कुतः उभयलिङ्गात् उभयत्र श्रुतौ यज्ञादिशब्दैः प्रत्यभिज्ञाप्यविनियोगात् कर्मस्वरूपभेदे प्रमाणाभावाच्च ॥

सू० अनभिभवं च दर्शयति ॥ ३५ ॥

"धर्म्मेण पापमपनुदतीत्यादिभिश्च तानेव यज्ञादिधर्म्मान्निर्दिश्य तैर्विद्याया अनभिभवं पापकर्मभिरुत्पत्तिप्रतिबन्धाभावं दर्शयति अहरहरनुष्ठीयमानैर्हि यज्ञादिभिर्विशुद्धेऽन्तःकरणे प्रत्यहं प्रकृष्यमाणा विद्योत्पद्यते, अतस्त एवोभयत्र यज्ञादयः ॥ विहितत्वाधिकरणं समाप्तम् ॥

विधुराधिकरणम् । **सू० अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः ॥ ३६ ॥**

चतुर्णामाश्रमिणां ब्रह्मविद्यायामधिकारोऽस्ति विद्यासहकारिण आश्रमधर्मा इति चोक्तम् । ये पुनराश्रमानन्तरा वर्त्तन्ते विधुरादयः तेषां ब्रह्मविद्याऽधिकारोऽस्ति नेति विषये आश्रमधर्मेतिकर्त्तव्यताकत्त्वाद्विद्याया अना-

श्रमिणां चाश्रमधर्माभावान्नास्त्यधिकार इति प्राप्ते उच्यते "अन्तरा चापि त्वि"ति, तु-शब्दः पक्षव्यावृत्त्यर्थः, च-शब्दोऽवधारणार्थः अन्तरा वर्त्तमानानामनाश्रमिणामपि विद्यायामधिकारोऽस्त्येव कुतः तद्दृष्टेः, दृश्यते हि रैक्वभीष्मसंवर्त्तादीनामनाश्रमिणामपि ब्रह्मविद्यानिष्ठत्वं, न चाश्रमधर्मैरेव विद्याऽनुग्रह इति शक्यं वक्तुं "यज्ञेन दानेन तपसा नाशकेने"ति दानादीनामाश्रमेष्वनैकान्तानामप्यनुग्राहकत्वश्रवणात्, यथोर्द्ध्वरेतस्सु विद्यानिष्ठत्वदर्शनादग्निहोत्रादिव्यतिरिक्तैरेव विद्यानुग्रहः क्रियते तथाऽनाश्रमिष्वपि विद्यादर्शनादाश्रमानियतैर्जपोपवासदानदेवताऽऽराधनादिभिर्विद्याऽनुग्रहः शक्यते कर्त्तुम् ॥

सू० अपि स्मर्य्यते ॥ ३७ ॥

अपि चानाश्रमिणामपि जपादिभिरेव विद्यानुग्रहः स्मर्यते "जप्येनापि च संसिद्ध्येद्ब्राह्मणो नात्र संशयः ॥ कुर्यादन्यन्न वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते" ॥ इति संसिद्ध्येज्जपाद्यनुगृहीतया विद्यया सिद्धो भवतीत्यर्थः, ॥

सू० विशेषानुग्रहश्च ॥ ३७ ॥

न केवलं न्यायस्मृतिभ्यामयमर्थः साधनीयः श्रूयते चानाश्रमनियतैर्धर्मविशेषैर्विद्यानुग्रहः, "तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया विद्ययाऽऽत्मानमन्विष्येदिति, ॥

सू० अतस्त्वितरज्ज्यायो लिङ्गाच्च ॥ ३९ ॥

तु-शब्दोऽवधारणे, अतोऽनाश्रमित्वादितरदाश्रमित्वमेव ज्यायः, अनाश्रमित्वमापद्विषयं शक्तस्य चाश्रमित्वमेवोपादेयमित्यर्थः। भूयोधर्म्मकाल्पधर्म्मकयोरतुल्यकार्य्यत्वात्, लिङ्गाच्च स्मृतेरित्यर्थः, स्मर्य्यते च शक्तं प्रत्याश्रमस्योपादेयत्वम् "अनाश्रमी न तिष्ठेत्तु दिनमेकमपि द्विजः" इत्यादिना निवृत्तब्रह्मचर्यस्य मृतभार्य्यस्य चावैराग्ये सति दारालाभ आपत् ॥ विधुराधिकरणं समाप्तम् ॥

टी सू० सर्वथाऽपित एवोभयलिङ्गात् ॥ ३४ ॥ अग्निहोत्र-शब्दस्य तुल्यत्वेऽपि कुण्डपायिनामयनाग्निहोत्रे मासमग्निहोत्रं जुहोतीति विहिते स्वरूपभेदो दृश्यत इत्यत्राह "कर्मस्वरूपभेदे प्रमाणाभावाच्चे"ति, कर्मान्तरत्वव्युदासस्य तन्त्रेणानुष्ठानं फलम्। सू० अनभिभवं च दर्शयति ॥ ३५ ॥ आदि-शब्दोयज्ञादिवाक्यपरः अङ्गत्वं वदता यज्ञेन दानेनेत्यादिना यज्ञादिधर्मा निर्दिष्टाः, अङ्गत्वेन किञ्चित्कारं वदद्वाक्यमपि यज्ञादिपर्याय-शब्देन निर्दिशतीत्यर्थः। दर्शयति श्रुतिरिति शेषः किञ्चित्कारं विवृणोति "अहरह"रिति, सर्वापेक्षेति विद्याङ्गत्वमुक्तं सहकारित्वेन चेति फलविरोधिनिरसनेन समसमुच्चय उक्त इत्यन्ये। विद्याया एव प्रतिबन्धकनिवर्त्तनशास्त्रवशात् ब्रह्मप्राप्तेर्नित्यतया साध्यत्वानुपपत्तेः सहभावश्रवणस्याङ्गभावविषयतया अन्यथासिद्धत्वात्तथा विभागकल्पनमयुक्तं, सूत्रभेदस्तु शङ्काभेदनिबन्धनः, उभयलिङ्गादिति तमेतं वेदानुवचनेन, अनाश्रितः कर्मफलमित्यादि श्रुतिलिङ्गात् स्मृतिलिङ्गाच्च सिद्धवज्ज्ञानरूपादित्याहुः। ततोऽपि श्रुतावेव वाक्यद्वये प्रत्यभिज्ञापनपरत्वमुक्तम्। अनन्यत्वस्य साध्यत्वात्। विहितत्वाधिकरणं समाप्तम् ॥ सू० अन्तरा चापि तद्दृष्टेः ॥ ३६ ॥ अवान्तरसङ्गतिमाह "चतुर्णा"मिति, किं विधुरादीनां ब्रह्मविद्याधिकारोऽस्ति ने? ति किं तेषां साङ्गब्रह्मविद्योपसंहारसा-

र्थ्यमस्ति ने? ति, किमाश्रमाणां साधारणधर्माङ्गिका विद्या भवति नेति?, तपसा ब्रह्मचर्येणेत्यादिविनियोगोपबृंहितं रैक्कादीनां विद्यानिष्ठत्वदर्शनं विद्यायाः साधारणकर्माङ्गकत्वमवगमयति ने? ति, न चेत्साधारणधर्माङ्गक-त्वासम्भवात्साङ्गविद्योपसंहारासामर्थ्येन विधुरादीनामनधिकारः, अवगां मयति चेत्साधारणधर्माङ्गकत्वेन विद्यायास्तदुपसंहारसामर्थ्याद्विधुरादीन-ब्रह्मविद्याधिकारः, विधुरोमृतदारः, आदि-शब्दोपात्तोऽकृतदारः। न चेति आश्रमधर्मानुपपत्तौ वर्णधर्मैरनुग्रह उपपद्यत इत्यर्थः ॥ अनैकान्तिकानाम् अनियतानाम् ॥ सू० अपि स्मर्यते ॥ ३७ ॥ ब्राह्मणः—ब्रह्मविद्यानिष्ठः, अत्र जपादिना विद्यानुग्रहः कथं ज्ञायत इत्यत्राह जपाद्यनुगृहीतयेति। सू० विशेषानुग्रहश्च ॥ ३८ ॥ विशेष-शब्दं समासं च व्याचष्टे "धर्मविशेषैर्विद्या-नुग्रह"इति, आश्रमानियतधर्मैरेवानुग्रह उपपद्यते चेदाश्रमप्राप्तिनमैरप्या-श्रमा उपेक्ष्येरन्, ततश्च यज्ञादिश्रुतिवैयर्थ्यं स्यादित्यत्राह—सू० अतस्त्वितरज्ज्यायोलिङ्गाच्च ॥ ३९ ॥ भूयोधर्मकाल्पधर्मकयोरतुल्यकार्यत्वादिति, शक्तं प्रत्यतुल्यकार्यत्वादित्यर्थः। श्रुतेरनुमापकत्वात् स्मृतिर्लिङ्ग-शब्देनोच्यते, आपच्छब्दार्थमाह "निवृत्तब्रह्मचर्यस्ये"ति, पारिव्राज्यव्यावृत्त्यर्थमाह "अ-वैराग्ये सती"ति, ब्रह्मनिष्ठेष्वनुयायिवैराग्यं नाम लोकान्तरजन्मान्तरभो-गनैरपेक्ष्यम्, अतः इदमवैराग्यमविरुद्धम्। यद्वा गार्हस्थ्यधर्मश्रद्धा अवैराग्यं, परे चापरे च अपि स्मर्यते इत्येतत् संवर्त्तादीनामाश्रमवहिष्ठनग्नचर्यास्मरण-परं व्याचक्षते विशेषानुग्रहश्चेत्येतज्जप्येनैव तु संसिध्येदित्यनेन साधारण-धर्मविशेषैर्विद्यानुग्रहसम्भवपरमनेकजन्मसंसिद्ध इति पूर्वकृतसुकृतैर्विद्यानु-ग्रहपरं च व्याचक्षते, तदयुक्तं विद्यायाः साधारणधर्मानुग्राह्यत्वे नग्नचरणस्य विरुद्धत्वात्, न हि नग्नचर्या नाम सर्वाश्रमसाधारणो धर्मः क्वचिच्चोदितः अतः सूत्रद्वयस्य साधारणधर्मानुग्रहपरश्रुतिस्मृतिविषयत्वं युक्तम् उन्मत्तच-र्यास्मरणेनाश्रमानपेक्षत्वं सिध्यतीति चेत् न, उन्मत्तचर्यायाः। जनेनावमतो योगी योगसिद्धिं च विन्दतीति जनावमानजनितयोगसिद्ध्ये स्वप्रकर्षाच्छा-दनार्थत्वाद् दृष्टे सम्भवत्यदृष्टकल्पनस्यान्याय्यत्वाद्विध्यन्तरादर्शनाच्छा-दनार्थतयाऽप्युपपन्नेनोन्मत्ताचरणेन विद्याया आश्रमनैरपेक्ष्यकल्पनायोगात्

तत्कल्पनस्यातस्त्वितरज्ज्याय इत्यनन्तरसूत्रविरोधादनाश्रमित्वनिषेधकवचनान्तरविरोधाच्च लिङ्गाच्चेत्येतस्य अग्ने गृहपते सुगृहपतिः तेनेति ब्रह्मवित्पुण्यकृत्तैजसश्चेतिगार्हस्थ्यस्य प्राशस्त्यगमकश्रौतलिङ्गादनाश्रमनिन्दापरस्मृतिलिङ्गाच्चेत्यर्थमाहुः । तत्र ज्यायस्त्वप्रतीतेरस्फुटत्वाच्छ्रौतलिङ्गानादरः ॥ विधुराधिकरणं समाप्तम् ॥

तद्भूताधिकरणम् । **सू० तद्भूतस्य तु नातद्भावो जैमिनेरपि नियमात्तद्रूपाभावेभ्यः ॥ ४० ॥**

सू० नैष्ठिकवैखानसपरिव्राजकाश्रमेभ्यः प्रच्युतानामपि ब्रह्मविद्यायामधिकारोऽस्ति नेति चिन्तायां विधुरादिवदनाश्रमैकान्तैर्दानाभिर्विद्यानुग्रहसम्भावदस्त्यधिकार इति प्राप्ते उच्यते "तद्भूतस्य तु नातद्भाव" इति, तु-शब्दः पक्षव्यावृत्त्यर्थः, तद्भूतस्य नैष्ठिकाद्याश्रमनिष्ठस्य नातद्भावः—अतथाभावोऽनाश्रमित्वेनावस्थानं न सम्भवति, कुतस्तद्रूपाभावेभ्यो नियमात् तद्रूपाणि तेषां नैष्ठिकादीनां रूपाणि वेषाः धर्मा इत्यर्थः, तेषामभावास्तद्रूपाभावाः तेभ्यः शास्त्रैर्नियमात् नैष्ठिकाद्याश्रमं प्रविष्टान्स्वाश्रमधर्मनिवृत्तिभ्योनियच्छन्ति हि शास्त्राणि, ब्रह्मचार्याचार्यकुलवासी तृतीयोऽत्यन्तमात्मानमाचार्यकुलेऽवसादयन्निति, अरण्यमियात्ततो न पुनरेयादिति च संन्यस्याग्निं न पुनरावर्त्तयेदिति च, अतोविधुरादिवन्नैष्ठिकादीनामनाश्रमित्वेनावस्थानासम्भवान्न तानधिकरोति ब्रह्मविद्या, जैमिनेरपीत्यविगानं दर्शयन्नुक्तं स्वाभिमतं द्रढयति । अथ स्यान्नैष्ठकादीनां ब्रह्मचर्य्यात् प्रच्युतानां प्रायश्चित्ताद-

धिकारः सम्भवति अस्ति च प्रायश्चित्तमधिकारलक्षणे निरूपितम् । अवकीर्णिपशुश्च तद्वदिति अतः प्रच्युतब्रह्मचर्य्यस्य प्रायश्चित्तसम्भवात् कृतप्रायश्चित्तो ब्रह्मविद्यायामधिकरिष्यतीति तत्राह—

सू० न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात्तदयोगात् ॥ ४१ ॥

अधिकारलक्षणोक्तमपि प्रायश्चित्तं नैष्ठिकादीनां ततो भ्रष्टानां न सम्भवति कुतः पतनानुमानात् तदयोगात् नैष्ठिकादीनां प्रच्युतानां पतनस्मृतेस्तस्य प्रायश्चित्तस्यासम्भवात् "आरूढो नैष्ठिकं धर्मं यस्तु प्रच्यवते द्विजः । प्रायश्चित्तं न पश्यामि येन शुध्येत्स आत्महे"ति, अतोऽधिकारलक्षणोक्तं प्रायश्चित्तमितरब्रह्मचारिविषयम् ॥

टी० सू० तद्भूतस्य तु नातद्भावो जैमिनेरपि नियमात्तद्रूपाभावेभ्यः ॥ ४० ॥ विधुरादेर्विद्याधिकार उक्तः, अनाश्रमित्वसाम्यादाश्रमभ्रष्टानामपि विद्याधिकार इति शङ्कया सङ्गतिः, वैखानसः—वानप्रस्थः किं नैष्ठिकाद्याश्रमभ्रष्टानां ब्रह्मविद्याधिकारोऽस्ति? ने? ति किमेषां साङ्गविद्योपसंहारसामर्थ्यमस्ति ने? ति, किमेषां प्रायश्चित्तत्वाच्छुचित्वं सम्भवति ने? ति, किं "योब्रह्मचारी स्त्रियमुपेया"दिति विहितं प्रायश्चित्तं सर्वब्रह्मचारिविषयम्? उत नैष्ठिकादिव्यतिरिक्तविषयं? प्रायश्चित्तं न पश्यामीति प्रायश्चित्ताभावस्मरणं किं प्रायश्चित्तस्य व्यतिरिक्तब्रह्मचारिविषयतामवगमयति ने? ति, न चेत् प्रायश्चित्तस्य सर्वविषयतया शुद्धिसम्भवेन सामर्थ्यादधिकारः । अवगमयति चेत् प्रायश्चित्तस्य उपकुर्वाणविषयतया शुद्धेरसम्भवेनासामर्थ्यात् ब्रह्मविद्याऽनधिकारः, ब्रह्मचारीत्यादिश्रुतिर्नैष्ठिकविषया । अनन्तरसूत्रमवतारयति "अथ स्या"दिति अधिकारलक्षणे

षष्ठेऽध्याये अवकीर्णिपशुर्गर्दभः "ब्रह्मचार्यवकीर्णी नैर्ऋतं गर्दभमालभेते"त्युक्तं, ब्रह्मचर्यभ्रष्टोऽवकीर्णी, ब्रह्मचर्यं-स्त्रीनियतिः सा गृहस्थव्यतिरिक्तानां त्रयाणामपि तुल्या, तस्मात्तेषामवकीर्णिप्रायश्चित्तं कर्तव्यमिति पूर्वपक्षिणोऽभिप्रायः । सू० न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात्तदयोगात् ॥ ४१ ॥ तर्हि आधिकारिकप्रायश्चित्तं किंविषयमित्यत्राह "अत" इति, य उपकुर्वाणो ब्रह्मचारी भ्रष्टः तद्विषयमवकीर्णिप्रायश्चित्तमित्यर्थः।

सू० उपपूर्वमपीत्येके भावमशनवत्तदुक्तम् ॥ ४२ ॥

भू० नैष्ठिकादीनां ब्रह्मचर्य्यप्रच्यवनमुपपूर्वमुपपातकं महापातकेष्वपरिगणितत्वत्वादिति तच्च प्रायश्चित्तस्य भावं विद्यमानतामप्येके आचार्या मन्यन्ते, अशनवत् यथा मध्वशनादिनिषेधस्तत्प्रायश्चित्तं चोपकुर्वाणस्य नैष्ठिकादीनां च समानं, तदुक्तं स्मृतिकारैः "उत्तरेषां चैतदविरोधी"ति, गुरुकुलवासिनो यदुक्तं तत्स्वाश्रमाविरोध्युत्तरेषामप्याश्रमिणां सम्भवतीत्यर्थः, तद्वदिहापीति ब्रह्मचर्य्यप्रच्यवने प्रायश्चित्तसम्भवाद्ब्रह्मविद्यायोग्यताऽप्यस्ति ॥

सू० बहिस्तूभयथाऽपि स्मृतेराचाराच्च ॥ ४३ ॥

तु-शब्दो मतान्तरव्यावृत्त्यर्थः, उपपातकत्वे महापातकत्वेऽप्येते बहिर्भूता एव ब्रह्मविद्याऽधिकारिभ्यः, ब्रह्मविद्यायामनधिकृता इत्यर्थः, कुतः स्मृतेः पूर्वोक्तात् पतनस्मरणात्, यद्यपि कलु[1]षनिर्हरणाय कैश्चिद्वचनैः प्रायश्चित्ता-

1 कल्मषेति पा० ।

धिकारो विद्यते तथाऽपि कर्माधिकारानुगुणशुद्धिहेतु-प्रायश्चित्तं न सम्भवति "प्रायश्चित्तं न पश्यामि येन शुध्येत्स आत्महे"ति स्मृतेरित्यर्थः ॥

टी० सू० उपपूर्वमपीत्येके भावमशनवत्तदुक्तम् ॥ ४२ ॥ इदं चोद्य-सूत्रं ब्रह्मचर्यप्रच्यवनस्य महापातकेष्वपरिगणितत्वादुपकुर्वाणब्रह्मचारिणः स्त्रीनियमातिक्रमस्योपपातकान्तर्भूतस्य प्रायश्चित्तकथनात्तस्य च नैष्ठिकादिष्वतिदेशाच्च प्रायश्चित्तं प्राप्तमित्यर्थः, उत्तरेषां चैतदविरोधीत्यत्रैतच्छब्दः पूर्वोक्तधर्मान् प्रायश्चित्तं च परामृशति स्वाश्रमाविरोधिशब्दः स्त्रीसंसर्गादिनिमित्तप्रायश्चित्तादेर्गृहस्थादिष्वनापातार्थः । सिद्धान्तसूत्र-माह । सू० बहिस्तूभयथाऽपि स्मृतेराचाराच्च ॥ ४३ ॥ उभयथेति पदं व्याचष्टे "उपे"ति, अतिदेशवचनेन प्रायश्चित्तं प्राप्तं, पतनस्मृतिश्चास्ति तयोः कथं विरोधः परिहियते इत्यत्राह "यद्यपी"ति, कर्मशक्तिस्त्रिधा प्रत्यवायकरी, वैदिककर्माधिकारप्रतिबन्धकरी, सजातीयकर्मरुचिकरी चेति, तत्र कानिचित्प्रायश्चित्तानि शक्तित्रयविनाशकानि, कानिचिदन्यतम-शक्तिविनाशकानि, अत्रातिदेशपतनस्मृतिविरोधेऽतिदेशस्मृतिः प्रत्यवाय-जननशक्तिविनाशकं प्रायश्चित्तमाह पतनस्मृतिस्तु वैदिककर्मानधिकार-शक्तिविनाशकप्रायश्चित्ताभावमाह, येन शुद्ध्येदित्युक्तत्वात्तस्मादविरोधः । अतोऽतिदेशसिद्धप्रायश्चित्तेन नरकानुभवलाघवे सत्यपि पतनस्मृतिवच-नान्न ब्रह्मविद्याधिकार इत्यर्थः ॥

भू० आचाराच्च—विशिष्टा हि नैष्ठिकादीन्भ्रष्टान् कृतप्राय-श्चित्तानपि वर्ज्जयन्ति तेभ्यो ब्रह्मविद्यादिकं नोपदिशन्ति, अतस्तेषां नास्ति ब्रह्मविद्यायामधिकारः ॥ तद्भूताधिकरणं समाप्तम् ॥

स्वाम्यधिकरणम् । सू० स्वामिनः फलश्रुतेरित्या-त्रेयः ॥ ४४ ॥

कर्माङ्गाश्रयाण्युद्गीथाद्युपासनानि किं यजमानकर्तृ-काणि ? उतर्त्विक्कर्तृकाणी ? ति चिन्तायां यजमानकर्तृ-काणीत्याचेयो मन्यते, कुतः फलश्रुतेः, वेदान्तविहितेषु दहराद्युपासनेषु फलोपासनयोरेकाश्रयत्वदर्शनादिह च क्रतुफलाप्रतिबन्धरूपस्योद्गीथोपासनफलस्य यजमानाश्र-यत्वश्रवणादित्यर्थः ॥

टी० आचाराच्चेति सूत्रखण्डोपादानं, वर्जनफलमाह "नोपदिश-शन्ती"ति, अनाश्रमी न तिष्ठेदित्यनाश्रमित्वं निषिद्धम्, आश्रमभ्रंशोऽपि निषिद्धः, एवं निषेधे समाने कथमेकत्र विद्याधिकारोऽन्यत्रानधिकारः? उच्यते अनाश्रमिणामपि विद्याधिकारः श्लाघ्यत्वं च श्रुतम्, आश्रमप्रच्यु-तानां तु न तथेति विशेष इति । परे तु तद्भूतस्येत्येकं सूत्रं पृथगधिक-रणं वदन्ति तत्र ऊर्ध्वरेतसामाश्रमप्रत्यवरोहः प्रामाणिको न वेति संशये ब्रह्मविद्याधिकारसिद्ध्यर्थं पूर्वाश्रमकर्मानुष्ठानचिकीर्षया रागादिना वा सम्भवतीत्युक्त्वा नियमश्रुत्या ते तदप्रामाणिकत्वं सिद्धान्तयन्ति, न चाधि-कारिकमपि इत्यधिकरणान्तरं नैष्ठिकादीनामाश्रमभ्रष्टानां प्रायश्चित्तसम्भ-वासम्भवविषयं वदन्तोऽसम्भव इति सिद्धान्तयन्ति यदा आश्रमभ्रष्टानां प्र-त्यवायवचनानि दृश्यन्ते प्रायश्चित्तासम्भवोऽपि संशयास्पदं भवति तदा कथं भ्रंशस्य सद्भावे प्रमाणविरुद्धत्वे च संदेहः, अतः, सन्देहाभावाद्विचा-रोऽनुपपन्नः, अतो नातद्भाव इति सूत्रमपि मूलविचारे हेतुगर्भमेकाधिक-रणमिच्छतामपरेषामपि प्रच्युतिरस्ति नेति विचार उक्तन्यायादनुपपन्नः । अन्येषामपि तद्भूतसूत्रस्य पृथगधिकरणत्वं संशयाभावादयुक्तम् । आश्रमा-दाश्रमं गच्छेदित्यविशेषवचनात् पतनवचनस्यानाश्रमित्वरूपेण प्रच्यवन-विषयत्वसम्भवाच्च विचार इति चेत् न संन्यस्याग्निं च पुनरावर्त्तयेदित्या-श्रमप्रत्यवरोहनिषेधश्रुतेः स्फुटार्थतया सम्भावितार्थान्तरस्मृतिवचनेन सन्देहानुदयात्, अविदितनिषेधवाक्यस्य सन्देहोदय इति चेत् अविदि-

तत्स्मृति वचनस्य सन्देहाभावादनारम्भः स्यात्, विदितस्मृतिवचनस्याविदितनिषेधवाक्यस्य सन्देह इति चेत् तर्हि तत्तद्देशाज्ञाननिमित्तसन्देहानन्त्यादनन्ताधिकरणकल्पनप्रसङ्गः, न चाधिकारिकमिति ऊर्ध्वरेतसामाश्रमभ्रष्टानां प्रायश्चित्ताभावस्मरणाद्विद्याऽनधिकार इति पूर्वपक्षसूत्रं कृत्वा वार्द्धुषिकत्वं व्रतात् च्युतिरिति व्रतच्युतेरुपपातकत्वात्, मध्यशनोपपातकप्रायश्चित्तस्यात्रापि प्राप्तिस्मरणात् श्रौतस्याप्यवकीर्णिप्रायश्चित्तस्य ब्रह्मचारित्वेन सामान्येन नैष्ठिकेऽपि प्राप्तत्वाद्वानप्रस्थोदीक्षाभेदे कृच्छ्रं द्वादशरात्रं वर्द्धयेदित्यादिवचनात् प्रायश्चित्ताभावस्मृतेः प्रायश्चित्तगौरवाभिप्रायत्वसम्भवाच्च प्रायश्चित्ताभावस्मरणस्य मूलादर्शनात्तत्सद्भावस्मरणस्य ब्रह्मचारित्वादिरूपसामान्यन्यायमूलत्वेन शास्त्रसंस्पर्शसम्भवा"च्छास्त्रस्या वा तन्निमित्तत्वा"दिति न्यायेन शास्त्रसंस्पर्शवतः प्राबल्यात् प्रायश्चित्तेन ब्रह्मविद्याधिकार इत्युपपूर्वमिति सूत्रेण सिद्धान्तयन्त्यन्ये उपपूर्वमपि इत्येके बहिस्तूभयथाऽपीति सूत्रस्वारस्यविरोधात्तदयुक्तम्, एक इति पदेन पूर्वपक्षत्वं तु-शब्देन तद्व्यावृत्तिरुभयथा-शब्देन पतनीयत्वे अपतनीयत्वे च बहिष्कार्यत्वं हि प्रतीयते, प्रायश्चित्ताभावस्मरणस्य न शास्त्रसंस्पर्श इत्यप्ययुक्तं बाधकाभावे श्रुतिमूलत्वसिद्धेः शास्त्रसंस्पृष्टं प्रायश्चित्तस्मरणं बाधकमिति चेत् न येन शुद्ध्येदिति प्रायश्चित्ताभाववचनस्य शुद्धिहेत्वभावविषयत्वात्, प्रायश्चित्तसद्भाववचनस्य तु कल्मषनिर्हरणविषयत्वेनाप्युपपत्तेः, अधिकारापादकप्रायश्चित्तसद्भावानवगमकतया च विरोधाभावात् बाधकत्वानुपपत्तेः, अनन्यथासिद्धं हि बाधकं बहिस्तूभयथाऽपीति सूत्रमकृतप्रायश्चित्तानामाश्रमभ्रष्टानामनधिकारसमर्थनपरमधिकरणान्तरं वर्णयन्ति तदप्ययुक्तं संशयाभावात् प्रायश्चित्ततोऽपि शुद्धौ संदिग्धायामकृतप्रायश्चित्ततया निर्णीताशुद्धीनां कथं ब्रह्मविद्याधिकारसम्भावना। ननु इन्धनार्थमशुष्काणां द्रुमाणामवशातनमित्यादेरुपपातकत्वात्तादृशं कुर्वतामितरैः संव्यवहारादिशास्त्रीयानुष्ठानादिदर्शनादाश्रमभ्रंशस्याप्युपपातकत्वाविशेषात् संशय इति चेत् तर्ह्यनधिकार इति सिद्धान्तोऽनुपपन्नः अशुष्कद्रुमशातनादिकारिषु कर्मान-

धिकारासंव्यवहाररूपहेत्वभावस्य भवद्भिरेवोक्तत्वात् उपपातकेष्वपि गुरुतरपापकारिषु हेतुसद्भाव इति चेत्तर्हि तेषु पूर्वोक्तन्यायेन संशयाभावाद्वैवाना[1]दरणीयता ॥ तद्भूताधिकरणं समाप्तम् ॥ सू० स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः ॥ ४४ ॥ इदमधिकरणं प्रासङ्गिकम् उपासनानुष्ठात्रननुष्ठातृविभागप्रसङ्गेनोद्गीथोपासनादेरनुष्ठात्रननुष्ठातृविभागचिन्ता क्रियत इति सङ्गतिः, क्रत्वङ्गाश्रयाण्युपासनानि किं यजमानकर्तृकाणि? उत ऋत्विक्कर्तृकाणि? किं दहराद्युपासनानामिव फलिकर्तृकत्वं न्याय्य? मुत गोदोहनादेरिव ऋत्विक्कर्तृकत्वं? किं गोदोहनादिषु ऋत्विक्कर्तृकत्वं यजमानेनाशक्योपादनतया? उत साङ्गप्रधानानुष्ठनाय ऋत्विक्परिक्रयश्रवणात्,? अशक्यतया चेत् तदभावात् फलिकर्तृकत्वोपपत्तेः, यजमानकर्तृकत्वं, परिक्रयश्रवणाच्चेत् गोदोहनादाविव ऋत्विक्कर्तृकत्वस्य न्याय्यत्वादृत्विक्कर्तृत्वम्, उद्गीथाद्युपासनानीत्युक्ते उपासनस्य कर्माङ्गत्वं मा भूदिति कर्माङ्गाश्रयाणीत्युक्तम् ॥

सू० न च गोदोहनादिवदङ्गाश्रयत्वेन यजमानकर्तृकत्वासम्भवः, गोदोहनादिषु ह्यध्वर्युकर्तृकप्रणयनाश्रयगोदोहनोपादानमन्येनाशक्यम्, इह तूद्गातृकर्तृकेऽप्युद्गीथे तस्योद्गीथादेरसतमत्वानुसन्धानं यजमानेनैव कर्तुं शक्यत इति प्राप्तेऽभिधीयते ।

सू० आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिस्तस्मै हि परिक्रियते ॥ ४५ ॥

आर्त्विज्यमृत्विजः कर्मोद्गीथाद्युपासनमित्यौडुलोमिराचार्यो मन्यते, कुतः तस्मै हि प्रयोजनायर्त्विक् परिक्रियते फलसाधनभूतस्य साङ्गस्य क्रतोरुपादानायेत्यर्थः, कर्मविधिषृत्विजो वृणीते ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां ददाती"ति

१ अनारम्भणीयतेति पा० ।

ऋत्विक्कर्तृकत्वशास्त्रेण फलसाधनभूतं साङ्गं कर्म ऋत्विग्भिरनुष्ठेयमित्यवगम्यते, तदन्तर्गतानि कायिकानि मानसानि च कर्माणि ऋत्विक्कर्तृकाण्येव, न च शक्त्यशक्ती तस्य निबन्धनं यद्यप्युद्गीथाद्युपासनं पुरुषार्थस्तथाऽपि क्रत्वधिकृताधिकारत्वात् क्रतोश्च साङ्गस्य ऋत्विक्कर्तृकत्वात् यदेव विद्यया करोति तदेव वीर्य्यवत्तरमित्यृत्विक्कर्तृकक्रियोपयोगित्वेन विद्यायास्तदेककर्तृकत्वश्रवणादृत्विक्कर्तृकाण्येतानि दहरादिषूपासनेषु ऋत्विक्कर्तृकत्वाश्रवणा"च्छास्त्रफलं प्रयोक्तरी"ति न्यायाच्च फलिकर्तृकत्वमेव ॥ स्वाम्यधिकरणं समाप्तम् ॥

सहकार्यन्तरविध्यधिकरणम् ।

सू० सहकार्य्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवत् ॥ ४६ ॥

"तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेद् बाल्यं च पाण्डित्यं च निर्विद्याथमुनि"रित्यत्र बाल्यपाण्डित्यवन्मौनमपि विधीयते? उतानूद्यत? इति विशये, मौनपाण्डित्यशब्दयोर्ज्ञानार्थत्वात्पाण्डित्यं निर्विद्येति विहितमेव ज्ञानमथ मुनिरित्यनूद्यते। विधि—शब्दो न ह्यत्र श्रूयते इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः—सहकार्यन्तरविधिरिति, ।

टी० न चेत्यादि प्रणयनस्याध्वर्युकर्तृकत्वात् तदाश्रयस्य गोदोहनस्योपादानं यजमानेन फलाश्रयभूतेनापि कर्त्तुमशक्यम्, अत्र तु शक्यत्वात् फलाश्रय एव कर्तेत्यर्थः। सिद्धान्तसूत्रमाह सू० आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिस्तस्मै हि परिक्रियते ॥ ४५ ॥ तस्मै हि प्रयोजनायेति चतुर्थीव्याख्यानं, फलसाधनेत्यादिना तच्छब्दव्याख्यानं, परिक्रियत इत्येतद्विवृणोति "कर्म-

विधिष्वि"ति, ततः किमित्यत्राह "तदन्तर्गतानी"ति, न च शक्त्यशक्ती तस्य निबन्धनमिति, न ह्यृत्विजाऽन्येन क्रियमाणमन्येन कर्त्तुमशक्यं, तस्माद्वचननिबन्धनं गोदोहने एककर्तृकत्वमित्यर्थः । अङ्गत्वे सति हि ऋत्विक्कर्तृकत्वं नेदमङ्गमित्याह "यद्यपी"ति, परिहरति "तथाऽपी"ति, ऋत्विक्कर्तृककर्मोपयोगित्वेन प्रोक्षणादिवदिदमपि ऋत्विक्कर्तृकम् अन्यप्राप्त्यायादित्यमिप्रेत्यमिप्रेत्याह "क्रत्वधिकृते"ति यदेव विद्ययेति ऋत्विक्कर्तृककर्मणो वीर्यवत्तरत्वसाधनभूताया विद्यायाः कर्त्रपेक्षायामन्तरङ्गबहिरङ्गन्यायेनासन्नर्त्विक्कर्तृकत्वं युक्तमिति न्याय्यमिति न्यायोपेता विद्यया करोतीति वाक्यस्वारस्याच्चोद्गीथाद्युपासनानि ऋत्विक्कर्तृकाणीत्यर्थः । एवं विद्ध वै ब्रह्मा यज्ञं यजमानं सर्वांश्च ऋत्विजोऽभिरक्षति तस्मादुह वैवं विदुद्गाता ब्रूयात् कं ते काममगायानीत्यादिवाक्यैऋत्विक्कर्तृकवेदनफलस्य यजमानगामित्वप्रतिपादनं च हेतुतयाऽनुसन्धेयं तस्य न्यायसिद्धार्थानुवादरूपत्वात्तन्मूलयुक्तिमात्रमेवोक्तं भाष्ये, दहरादिषु फलिकर्तृकत्वे कोविशेष इत्यत्राह "दहरादि"ष्विति, ऋत्विक्कर्तृकत्वाश्रवणं वैषम्यमित्यर्थः । तच्छ्रवणमन्यत्र फलिकर्तृकत्वस्यापवादकम् ॥ स्वाम्यधिकरणं समाप्तम् ॥ सू० सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवत् ॥ ४६ ॥ पूर्वं यज्ञादिः शमादिश्च विद्यासहकारी निरूपितः, इदानीं सहकार्यन्तरं निरूप्यत इति सङ्गतिः, अधिकरणान्तराणि तु सङ्गतिविशेषप्राप्तानि मननस्य प्रवृत्तिरूपत्वेऽपि ध्यानालम्बनशुभाश्रयगोचरत्वेनातद्गोचरेभ्योयज्ञादिभ्यः शमादिभ्यश्च विलक्षणत्वादतद्गोचरत्वसाधर्म्येण यज्ञादीन् शमादींश्च निरूप्य पश्चान्मननं निरूप्यते शुभाश्रयगोचरत्ववैलक्षण्याद् यज्ञादेः शमादेश्च मध्ये निरूपणाभावः विद्यासहकारित्वसाम्यात् तदुभयतदनुबन्धिचिन्तानन्तरं निरूपणं प्राप्तमित्युक्तं भवति, किमस्मिन् वाक्ये मौनं विधीयते? उतानूद्यत इति? किं पाण्डित्यमेव मौनम्? उतार्थान्तरं मननरूपमिति, किं मननं विधातुं योग्यम्? उत नेति? किं मननस्य यज्ञादिश्रुतिविरोधोऽस्ति? उत नेति? किं मननं कर्मानुष्ठानप्रतिक्षेपकम्? उत नेति? स्वप्रकरणे प्रकरणान्तरे च कतिप-

याश्रमधर्मानुक्तिर्मननस्य कर्मानुष्ठानप्रतिक्षेपकत्वमुपोद्बलयति? उत ने?ति, किं कतिपयोक्तिरनुक्तानादरमूलैव स्यात्? उतानुक्तप्रदर्शनार्था च स्यादिति, यदा कतिपयोक्तिरनुक्तानादरमूलैव स्यात् तदानीं तत्तत्प्रकरणभेदेन सर्वाश्रमधर्माणामनुक्तत्वाविशेषादनादरगर्भा तदनुक्तिर्मननस्याश्रमधर्मप्रतिक्षेपकत्वमुपोद्बलयतीति तत्प्रतिक्षेपकत्वे मननस्य यज्ञादिश्रुतिविरुद्धतया विधातुमयोग्यत्वान्मौन-शब्दो मननपरत्वायोगेन प्राप्तपाण्डित्यानुवादीति मौनमनूद्यत इति फलं स्यात्, यदा कतिपयोक्तिरनुक्तप्रदर्शनार्थाऽपि भवेत् तदानीं तत्तत्प्रकरणभेदेनाश्रमधर्माणामनुक्तत्वाविशेषेऽप्यनुक्तेरनादरगर्भत्वाभावात् तदुक्तेर्मननस्याश्रमधर्मप्रतिक्षेपकत्वं नोपोद्बलयतीति मननस्य तदप्रतिक्षेपकतया यज्ञादिश्रुतिविरोधाभावेन विधातुं योग्यत्वान्मौन-शब्दो न वाक्यान्तरप्राप्तपाण्डित्यानुवादीति मौनस्य विधेयत्वं फलं स्यात् ॥

सू० तद्वतो-विद्यावतः विध्यादिवद्विधीयत इति विधिर्यज्ञादिः सर्वाश्रमधर्मः शमदमादयश्च विधि-शब्देनोच्यन्ते, आदि-शब्देन श्रवणमनने गृह्येते, सहकार्यन्तरविधिरित्यत्रापि विधीयत इति विधिः सहकार्यन्तरं विधिश्चेतिसहकार्यन्तरविधिः, एतदुक्तं यथा भवति तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेनेत्यादिना शान्तो दान्त इत्यादिना च सहकारी यज्ञादिः शमदमादिश्च विधीयते, यथा च श्रोतव्यो मन्तव्य इति श्रवणमनने चार्थप्राप्ते विद्यासहकारित्वेन गृह्येते, तथा तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्येत्यादिना पाण्डित्यं बाल्यं मौनमिति त्रितयं विद्यायाः सहकार्यन्तरं विधीयत इति, मौनं च पाण्डित्यादर्थान्तरमित्याह-

टी० तद्वतो-विद्यावतः तृतीयं मौनं सहकार्यन्तररूपोविधिः सहकारित्वेन विधेयं यज्ञदानशमदमादिवत् पक्षेण प्रकृष्टमननशीले व्यासादौ

प्रयोगदर्शनादिति सूत्रार्थः । मौनपाण्डित्यशब्दयोर्ज्ञानार्थत्वादिति मौन-शब्दस्य मननार्थत्वान्मननस्य श्रवणप्रतिष्ठार्थज्ञानविशेषरूपत्वात् पाण्डित-शब्दस्य तद्विषयतया प्रसिद्धेश्च मौनपाण्डित्यशब्दयोर्ज्ञानार्थत्वं तद्वत इति व्याख्येयं पदं, विधि-शब्दं व्याचष्टे "विधीयत"इति, पदार्था उक्ताः । अथ सूत्रस्य वाक्यार्थमाह "एतद्धि"ति, सू० कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसंहारः ॥ ४७ ॥ मौनवदितरेषामप्युपदेशात् ॥ ४८ ॥ एवंविधमौनोपदेशात् सर्वेषणाविनिर्मुक्तस्य भिक्षाचरणपूर्वकमौनोपदेशवदित्यर्थः । परे तु विद्यासहकारिणोमौनस्य बाल्यपाण्डित्यवद्विधिः गार्हस्थ्यम् आचार्यकुलं मौनं वानप्रस्थमिति प्रयोगात्, मुनि-शब्दस्य चतुर्थाश्रमपरत्वव्यवच्छेदायाह "तृतीय"मिति, तृतीयमिदं मौनं ज्ञानातिशयरूपमित्यर्थः, विद्यावत्त्वे प्राप्नोत्येवातिशयः किं विधिनेत्यत्राह-

सू० पक्षेणेति मुनि-शब्दस्य पक्षेण प्रकृष्टमननशीले व्यासादौ प्रयोगदर्शनान्मौनं पाण्डित्यबाल्ययोर्द्वयोस्तृतीयं यद्यप्यथ मुनिरित्यत्र विधिप्रत्ययो न श्रूयते तथाऽपि मौनस्याप्राप्तत्वात विधेयत्वमङ्गीकरणीयम्, अथ मुनिः स्यादिति इदं च मौनं श्रवणप्रतिष्ठार्थान्मननमादर्थान्तरभूतमुपासनालम्बनस्य पुनःपुनः संशीलनं तद्भावनारूपं, तदेवं वाक्यार्थः ब्राह्मणो विद्यावान् पाण्डित्यं निर्विद्योपास्यं ब्रह्मतत्त्वं परिशुद्धं परिपूर्णं च विदित्वा श्रवणमननाभ्यां प्राप्तं वेदनं प्रतिलभ्येत्यर्थः, तच्च भगवद्भक्तिकृतसत्त्वविवृद्धिकृतं यथोक्तं नाहं वेदैरित्यारभ्य भक्त्या त्वनन्यया शक्यो ज्ञातुमिति, श्रुतिश्च "यस्य देवे परा भक्तिः, नायमात्मा प्रवचनेन लभ्य इत्यादिका, बाल्येन तिष्ठासेत् बाल्यस्वरूपं चानन्तरमेव वक्ष्यते, बाल्यं च पाण्डित्यं च

निर्विद्याथ मुनिः स्यात् बाल्यपाण्डित्ये यथावदुपादाय परिशुद्धे परिपूर्णे ब्रह्मणि मननशीलो भवेन्निदिध्यासनरूपविद्याऽऽवाप्तये एवं चिंतयोपादानेनलब्धविद्यो भवतीत्याह अमौनं मौनं च निर्विद्याथ ब्राह्मण इति, अमौनं मौनेतरसहकारिकलापः तं च मौनं च यथावदुपाददानो विद्याकाष्ठां तदेकनिष्पाद्यां लभतेत्यर्थः, स ब्राह्मणः केन स्यादित्युक्तादुपायात्किमन्योऽप्युपायोऽस्तीति पृष्टे येन स्यात्तेनेदृश एवेति येन मौनपर्यन्तेन ब्राह्मणः स्यादित्युक्तं तेनैवेदृशः स्यात् न केनाप्यन्येनोपायेनेति परिहृतम्, अतः सर्वेष्वाश्रमेषु स्थितस्य विदुषो यज्ञादिस्वाश्रमधर्मवत् पाण्डित्यादिकं मौनतृतीयं विद्यायाः सहकार्यन्तरं विधीयते। अथ स्यात् यदि सर्वेष्वाश्रमेषु स्थितानां विदुषां तत्तदाश्रमधर्मसहकारिणी मौनतृतीयसचिवा विद्या ब्रह्मप्राप्तिसाधनमुच्यते कथं तर्हि छान्दोग्ये अभिसमावृत्त्य कुटुम्बे शुचौ देश इत्यारभ्य स खल्वेवं वर्त्तयन् यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसंपद्यते न च पुनरावर्त्तत इति यावदायुषं गार्हस्थ्यधर्मेण स्थितिदर्शनमुपपद्यत इत्यत्राह—

सू० कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसंहारः ॥ ४१ ॥

तु–शब्दश्चोद्यं व्यावर्त्तयति ।

टी० "पक्षेणे"ति, यस्मिन् पक्षे भेददर्शनप्राबल्यात् विद्योपक्रमदशायामेकत्वज्ञानस्य नातिशयः तस्मिन्नेव विधिः दर्शपौर्णमासविध्यादावङ्गविधिवत् मोक्षाश्रमे बाल्यादिप्रधानेऽपि छान्दोग्ये गृहिणोपसंहारः कथमित्यत्राह—

सू० कृत्स्नभावात्—कृत्स्नेषु भावात् कृत्स्नेष्वाश्रमिषु विद्यायाः सद्भावात् गृहिणोऽप्यस्तीति तेनोपसंहारः, तस्मात्सर्वाश्रमधर्म्मप्रदर्शनार्थागृहिणोपसंहार इत्यभिप्रायः, तथैतस्मिन्नपि वाक्ये ब्राह्मणः पुत्रेषणायाश्च वित्तेषणायाश्च लोकेषणायाश्च व्युत्थायाथभिक्षाचर्य्यं चरतीति पारिव्रज्यैकान्तधर्म्मं प्रतिपाद्य तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्येत्यादिना पारिव्राज्यधर्म्मस्थितिहेतुकमौनतृतीयसहकारिविधानं प्रदर्शनार्थमित्याह—

सू० मौनवदितरेषामप्युपदेशात् ॥ ४८ ॥

सर्वेषणाविनिर्मुक्तस्य भिक्षाचरणपूर्वकमौनोपदेशः सर्वेषामाश्रमधर्म्माणां प्रदर्शनार्थः, कुतः एवं विधमौनोपदेशवदितरेषामाश्रमिधर्म्माणामपि त्रयोधर्मस्कन्धा इत्यारभ्य "ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेती"ति ब्रह्मप्राप्त्युपदेशादुपपादितश्च पूर्वमेव ब्रह्मसंस्थ—शब्दः सर्वाश्रमिसाधारण इति, अतः सुष्ठूक्तं यज्ञादिसर्वाश्रमधर्मवन्मौनतृतीयः पाण्डित्यादिविद्यासहकारित्वेन विधीयत इति, । सहकार्यन्तरविध्यधिकरणं समाप्तम् ॥

अनाविष्काराधिकरणम् ।

सू० अनाविष्कुर्वन्नन्वयात् ॥ ४९ ॥

तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेदित्यत्र विदुषोबाल्यमुपादेयतया श्रुतं बालस्य भावः कर्म्म वा बाल्यं, बालभावस्य वयोऽवस्थादिविशेषस्यानुपादेयत्वात

कर्म्मै-वेह गृह्यते, तच्च किं बालस्य कर्म्म कामचारादि सर्वं विदुषोपादेयम् ? उत दम्भादिरहितत्वमेवेति ? विशये विशेषाभावात्सर्वमुपादेयं, नियमशास्त्राणि च विशेषविधिनाऽनेन बाध्यन्त इत्येवं प्राप्तेऽभिधीयते–

टी० "कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसंहार" इति, गृहिषु यज्ञादिकर्माणि अहिंसेन्द्रियसंयमनादि च यथासम्भवं विद्यन्ते अतस्तेनोपसंहारः, न तु गार्हस्थ्यमात्रपर्यवसानादिति मौनगार्हस्थ्याश्रमद्वयोपन्यासादितराश्रमाभावशङ्कां व्युदस्यति "मौनवदितरेषामप्युपदेशादि" ति, यथा मौनगार्हस्थ्याश्रमौ प्रामाणिकौ तथा वानप्रस्थगुरुकुलवासावपि उपदेशाविशेषात्, बहुवचनं तत्तदवान्तरवृत्तिभेदापेक्षयेति वर्णयन्ति, तत्र तावत् षष्ठीसमासादपि सहकार्यन्तरं विधेयमिति युक्तं विध्यादिवदिति विधि–शब्दस्य विधेयवाचित्वात्तदैकरूप्यस्य उचितत्वाच्च तस्याऽपि विधानवाचित्वे षष्ठ्यन्ताध्याहारप्रसङ्गः तृतीयशब्दविधिशब्दयोः सामानाधिकरण्ये सत्येकवाक्यत्वं स्यात्, त्वत्पक्षे तु तस्मात्तृतीयं मौनं विधीयते इति वाक्यभेदकल्पनं स्यात्, तच्च निष्प्रयोजनम् । किञ्च विध्यादिवदिति विधि–शब्दस्य विद्याङ्गभूतयज्ञादिशमादिपरत्वं युक्तम् अङ्गमात्रे दृष्टान्तसमर्पणादपि विद्याङ्गत्वे दृष्टान्तसमर्पणौचित्यात् पक्षेणान्यत्राभेददर्शनप्राबल्यात् अतिशयोविधेय इत्यध्याहारादपि व्यासादौ प्रयोगादित्यध्याहारौचित्यात् ज्ञानार्थस्य मुनि–शब्दस्य तद्विशेषविषयत्वे हेत्वोर्वक्तव्यात् विद्यावतोऽतिशयप्राप्तेरविधेयत्वशङ्का चापाकरणीयेति चेत् न अतिशयमात्रवाचित्वाभावात् मुनि–शब्दस्य शुभाश्रयं मननं हि विधेयं तत्कारिषु प्रयोगात्, मौन–शब्दस्य ध्यानसमाधिपर्यायत्वाभावात् तत्तद्विषयविशेषसंशीलनं हि मननं, न तु निरन्तरस्मृतिः, न च समाधिः, तच्च विद्यावतः सिद्धमितिचेत् न तद्वत इति पदस्य प्रारब्धविद्याविषयत्वात्, तच्च अनुक्तसहकारिसापेक्षत्वादवगम्यते ब्राह्मण–शश्च न जातिवाची अथ ब्राह्मणः इत्युक्तेः जातिर्हि प्रागेव सिद्धा कृत्स्नभावादित्यनन्तरसूत्रस्य इतराश्रमसद्भावपरत्वमयुक्तं विधिर्वा

धारणवदित्यत्र आश्रमविधीनामुपपादितत्वात्, यदाऽऽश्रमान्तरस्य विद्याङ्गत्वे विरोधपरिहारपरं कृत्स्नभावादिति सूत्रे तदा प्रदर्शनार्थतया व्याख्याने समीचीनमुत्तरं स्यात्, न तु गृहस्थे कृत्स्नश्रौतस्मार्तब्रह्मचर्यमौनादिसद्भावपरत्वेनापि व्याख्याने, अत एव कथं गृहिणः कृत्स्नमित्याशङ्क्य मौनवत् शमादीनामपि गृहमेधिनि उपदेशादिति कार्त्स्न्योपपादकत्वेन तृतीयसूत्रव्याख्यानमप्ययुक्तं पूर्वसूत्रस्य गृहस्थे कृत्स्नधर्मपरत्वाभावात् । अन्ये तु एतमेव विदित्वा मुनिर्भवति इति वाक्यान्तरैक्यार्थ्यात् फलार्थवादः स्यात् ब्राह्मण्यसाहचर्याच्च अथ मुनिरिति विद्याफलकीर्तनमिति पूर्वपक्षं कृत्वा मौनं नाम परिव्राज्यं विधीयते गार्हस्थ्यम् आचार्यकुलं मौनं वानप्रस्थमिति प्रयोगाद्भवतीत्यध्याहारादपि अपूर्वतया भवेत् इत्यध्याहारस्य युक्तत्वात् पूर्वत्रापि व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरति पारिव्राज्यप्रस्तावात् स्तुतेर्विध्यर्थत्वाच्च मुनिर्भवतीत्यत्रापि अयमेवार्थ इति ब्राह्मण्यमपि न विद्याफलं किं तु सहकार्यन्तरं विधेयं, तच्च सर्वाश्रमधर्मपरित्यागरूपं दुर्वासःसंवर्तादीनां नग्नचर्यादिदर्शनात्, नैतादृशं ब्राह्मणस्यास्ति वित्तं यथैकता समता सत्यता च शीलं धृतिर्दण्डनिधानमार्जवं ततस्ततश्चोपरमः क्रियाभ्यः ॥ इति भारतवचनात्, इदं च न यतीनामेव संवर्तस्यैव आर्त्विज्यकरणदर्शनादिति सिद्धान्तयति बाल्यपाण्डित्यापेक्षया तृतीयं मौनं च न नित्यवदनुष्ठेयं किं तु पक्षेण इच्छया विकल्पेन विध्यादिवत् । अथ यज्ञ इत्याचक्षते इत्यादिवाक्योक्तयज्ञेष्टसत्रायणानाशकायनारण्यायनादिवत् तेषु मौनस्य परस्तात् गार्हस्थ्यस्य आमरणं श्रवणात् छान्दोग्ये गृहिणोपसंहारः, तत्र विद्यापरिकरसद्भावात् न तु मौनब्राह्मण्ययोरविहितत्वादिति चाहुः । मौनवदित्यधिकरणान्तरं ब्रह्मचर्यवानप्रस्थयोर्न विद्याङ्गत्वम् अविधानादिति पूर्वपक्षं कृत्वा तमेतमित्यादिवाक्ये वेदानुवचनतपोनाशकशब्दैर्वाक्यान्तरैश्च ब्रह्मचारिणां वानप्रस्थानामप्युपदेशात् विद्याङ्गत्वमिति सिद्धान्तयन्ति, अत्र ब्रूमः फलकीर्तनमिति पूर्वपक्षोऽनुपपन्नः ज्ञानव्यतिरेकेण फलविशेषवाचित्वाप्रतीतेः, ज्ञानमेव चेत्फलं तर्हि पाण्डित्यानुवाद इति

पूर्वपक्षो युक्तः परिव्राज्यविधिरिति सिद्धान्तोऽप्यनुपपन्नः व्युत्थाय भिक्षाचर्यं चरन्तीति पूर्वमेव विहितत्वात्, लिङाद्यश्रवणमुभयत्र तुल्यं विधिकल्पनं च तत्रैवोचितं बह्वर्थसाधारणान्मुनिशब्दादपि तत्र परिव्राज्यस्फुटप्रतीतेः, न च ब्राह्मण्यं नाम सर्वाश्रमधर्मपरित्यागः अशाब्दत्वात् ततस्ततश्चोपरमः क्रियाभ्य इति वचनं तु लौकिकव्यापारविषयतयोपपन्नं संवर्त्तादीनां नग्नचर्यावचनं न सर्वाश्रमधर्मत्यागे प्रमाणं जनावमानजतयोगसिद्धये स्वप्रकर्षाच्छादनार्थतयाऽप्युपपन्नत्वात्, आर्त्विज्यकरणेन गार्हस्थ्यपरित्यागावगमात् आश्रमधर्माणामात्मध्यानस्येव छन्नानुष्ठानसम्भवाच्च तथा हि स्मरन्ति "यन्न सन्तं न चासन्तं नाश्रुतं न बहुश्रुतम् । न सुवृत्तं न दुर्वृत्तं वेद कश्चित्स ब्राह्मणः ॥ गूढधर्माश्रितो विद्वान् अज्ञातचरितं चरेत् । अन्धवज्जडवच्चैव मूकवच्च महीं चरेत् ॥ इति द्वितीयसूत्रे गृहिणोपसंहारस्य निर्वाह्यत्वात् आद्यसूत्रे पक्षेणेति पारिव्राज्यस्य विकल्पेनोपादेयत्वं चासमर्थनीयं विद्याङ्गत्वेन गार्हस्थ्यप्रामाणिकत्वसिद्धौ सत्यां पारिव्राज्यनियमशङ्काऽनुपपत्तेः तद्वत इत्यस्य विद्यावत इति व्याख्यानमुचितं, न तु बाल्यपाण्डित्यवत इति विद्यायाः प्रकृतत्वात्, परिव्राज्यनियमस्यासमर्थनीयत्वाच्च, यतो मौनब्राह्मणशब्दौ न पारिव्राज्यसर्वाश्रमधर्मत्यागपरौ किंतु शुभाश्रयमनननिदिध्यासनलाभपरौ, अत एव तयोरनियतत्वमपि अनुपपन्नं सर्वासु विद्यासु शुभाश्रयमननस्यापेक्षितत्वात् उपासनस्य निदिध्यासनरूपत्वाच्च द्वितीयसूत्रनिर्वाहो दत्तोत्तरः, ब्रह्मचर्यवानप्रस्थयोर्विद्याङ्गत्वनिरूपकतया अधिकरणान्तरत्वं च मौनवदिति सूत्रस्यायुक्तं सर्वापेक्षेत्यत्रैव तमेतमित्यादिवाक्येन विद्यायाः सर्वाश्रमधर्माङ्गकत्वस्य समर्थितत्वात् ॥ सहकार्यन्तरविध्यधिकरणं समाप्तम् ॥

सू० "अनाविष्कुर्व"न्निति, बालस्य यत्स्वभावोऽनाविष्काररूपं कर्म्म तदुपाददानो वर्त्तेत विद्वान्, कुतः अन्वयात्–तस्यैवान्वयात् बाल्येन तिष्ठासेदित्यस्मिन् विधौ तस्यैव स्व-

न्वयसम्भवः इतरेषां विद्याविरोधित्वश्रवणात्, "नाविरतो दुश्चरितान्नाशान्तो नासमाहितः । नाशान्तमानसो वापि प्रज्ञानेनैनमाप्नुयात् । आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिरित्यादिषु ॥ अनाविष्काराधिकरणं समाप्तम् ॥

ऐहिकाधिकरणम् ।

सू० ऐहिकमप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात् ॥ ५० ॥

द्विविधा विद्या अभ्युदयफला मुक्तिफला च, तत्राभ्युदयफला स्वसाधनभूतैः पुण्यकर्म्मभिः पुण्यकर्म्मानन्तरमेवोत्पद्यते ? उतानन्तरं ? कालान्तरे वेत्यनियम ? इति संशयः पूर्व्वकृतैः पुण्यकर्म्मभिर्हि विद्वान् जायते यथोक्तं भगवता । "चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्ज्जुने"ति साधने निर्वृत्ते विलम्बहेत्वभावात् अनन्तरमेवेति प्राप्त उच्यते— ऐहिकमप्रस्तुतप्रतिबन्धे इति, ऐहिकमभ्युदयफलमुपासनम् अप्रस्तुतप्रतिबन्धे अप्रस्तुते प्रबलकर्मान्तरप्रतिबन्धे सत्यनन्तरं प्रतिबन्धे सति तदुत्तरकालमित्यनियमः, कुतः तद्दर्शनात्, दृश्यते हि प्रबलेन कर्म्मान्तरेण कर्म्मफलप्रतिबन्धाभ्युपगमः श्रुतौ, "यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्य्यवत्तर"मित्युद्गीथविद्यायुक्तस्य कर्मणः फलाप्रतिबन्धश्रवणात् ॥ ऐहिकाधिकरणं समाप्तम् ॥

मुक्तिफलाधिकरणम् ।

सू० एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थाऽवधृतेस्तदवस्थाऽवधृतेः ॥५१॥

मुक्तिफलस्याप्युपासनस्य स्वसाधनभूतैरतिशयितकर्म्मभि-

रुत्पत्तावेवमेव कालानियमः तस्याऽपि पूर्ववत्प्रतिबन्धाभावप्रतिबन्धसमाप्तिरूपावस्थावधृतेः, अत्रापि तस्य हेतोः समानत्वादित्यर्थः । सर्वेभ्यः कर्मभ्यो मुक्तिफलविद्यासाधनस्य कर्मणः प्रबलत्वात्प्रतिबन्धासम्भव इत्यधिकाशङ्का, तत्रापि ब्रह्मविदपचाराणां पूर्वकृतानां प्रबलानां सम्भवात् प्रतिबन्धसम्भव इति परिहारः, द्विरुक्तिरध्यायपरिसमाप्तिं द्योतयति ॥ मुक्तिफलाधिकरणं समाप्तम् ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजाचार्य्यविरचिते शारीरकमीमांसाभाष्ये तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ४ ॥ समाप्तश्चायमध्यायः । श्रीमते रामानुजाय नमः । नमः पूर्वाचार्येभ्यः ।

टी० सू० अनाविष्कुर्वन्नन्वयात् ॥ ४९ ॥ सङ्गतिः स्फुटा, बाल्योपादाने किं कामचारादिकमपि उपादेयम् ? उत माहात्म्यानाविष्करणमेव ? किं बाल्य-शब्दः सर्वबालककर्मपरः ? उत माहात्म्यानाविष्काररूपबालस्वभावविशेषपरः ? नाविरत इत्यादिश्रुतिः किं बाल्य-शब्दस्य अनाविष्कारपरतामवगमयति नेति, न चेत्सर्वबालकर्मपरतया बाल्य-शब्दस्य कामचारादेरुपादेयत्वम्, अवगमयति चेत् अनाविष्कारपरतया बाल्य-शब्दस्य दम्भादिराहित्यमेव उपादेयं स्यात् । ननु कथं रागप्राप्तस्य कामचारादेर्विधेयत्वशङ्का, नैवं रागप्राप्तर्तुगमनादेर्नियमार्थं विधानदर्शनात्, ऋतुगमनं नान्यत्र निषिद्धं, रागप्राप्तं निषिद्धं कथं विधेयमिति चेन्न पश्वालम्भनविधानवद् बाल्यविधानस्यापि सम्भावितत्वात्, नियमशास्त्राणि चेति ब्रह्मविद्व्यतिरिक्तविषयाणीति भावः । राद्धान्तमाह "एवं प्राप्ते" इति, बालस्येति स्वभावोऽभिजनशुद्ध्यादिः नियमशास्त्राणां ब्रह्मविद्व्यतिरिक्तविषयत्वं परिहृतम्, एतदाश्रमनिष्ठस्य विशेषतो नियमदर्शनादित्यर्थः । अनाविष्काराधिकरणं समाप्तम् ॥ सू० ऐहिकमप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात् ॥ ५० ॥ अङ्गचिन्ता कृता, अङ्गिनिष्ठासिद्धिसमयो निरूप्यत इति सङ्गतिः किमैहि-

कफलोपासनं स्वसाधनपुण्यकर्मानन्तरमेवोत्पद्यते? उतानन्तरं कालान्तरे वेत्यनियमः? किं तदुत्पत्तेः प्रतिबन्धः संभवति? नेति? न चेदानन्तर्य-नियमः, सम्भवे त्वनियमः उद्गीथाद्युपासनरहितयज्ञादिसुकृतैर्विद्या-निष्पत्तावयं विचारः विद्यायाः पुण्यहेतुकत्वे सिद्धे हि अयं विचार इत्यत्राह "यथोक्तमिति, ॥ ऐहिकाधिकरणं समाप्तम् ॥ सू० एवं मुक्ति-फलानियमस्तदवस्थाऽवधृतेस्तदवस्थाऽवधृतेः ॥ ५१ ॥ सङ्गतिः स्फुटा, किं मुक्तिफलमुपासनं स्वसाधनकर्मानन्तरमुत्पद्यते? उतानन्तरं कालान्तरे वेत्यनियमः? किं परविद्यासाधनात्कर्मणः प्रबलकर्मान्तरं सम्भवति नेति? असम्भवे नियमः सम्भवे त्व नियम इति, मुक्तिफल—शब्दो बहुव्रीहिः उद्-गीथाद्युपासनरहितयज्ञादिनिष्पाद्यपरविद्यानिष्पत्तिविषयोऽयं विचारः । तस्य हेतोः—पूर्वत्रोक्तहेतोः, । अधिकाशङ्कामाह "सर्वभ्य" इति, भगवत्प्रीत्य-तिशयहेतुत्वेन प्राबल्यात् न तत्प्रतिबन्धकमस्तीति शङ्का, ब्रह्मविदपचारः प्रतिबन्धक इति परिहारः । इतरे त्रयोऽपि इदमधिकरणद्वयं विद्यासाध-नानन्तरं विद्योत्पत्तिविषयं निष्पन्नायां विद्यायां तत्फलभूतमुक्तिविषयं च वर्णयन्ति । तत्र परे तु ऐहिकमित्यत्र विद्योत्पत्तिरप्रतिबन्धे अस्मिन् जन्मनि स्यात्, अन्यथा अन्यत्रेति सिद्धान्तयन्ति तत्र विचारस्य ऐहिको-पासनविषयत्वाभावमात्रे विरोधः, तत्त्वनन्तराधिकरणविचारानुपपत्तेरनु-पपन्नम् अनन्तराधिकरणस्य को विचारः मुक्तिरूपे फलेऽपि उत्कर्षनिकर्ष-कृतः कश्चिद्विशेषप्रतिनियमः फलत्वात्सम्भवति इत्याशङ्क्य परिह्रियते मुक्ते-रेकरूपत्वावधृतेः इति चेत् उच्यते उत्कर्षनिकर्षकृतविशेषप्रतिनियम इति, किं स्वरूपगतविशेषः? उत विलम्बाविलम्बरूपविशेषो विवक्षितः? न प्रथमः, इहासङ्गतत्वात्, चतुर्थस्य चतुर्थे पादे हि तस्य निरूप्यता, निरूप्यते च "सं-पद्याविर्भाव" इति, द्वितीयेऽपि किं विद्यायामनिष्पन्नायां विलम्बाविलम्बवि-चारः? उत निष्पन्नायां? प्रथमे निवर्त्तकानिष्पत्तौ निवर्त्यनिवृत्तेः प्रसङ्गाभा-वेन विलम्बनिश्चयादनारम्भः, द्वितीये वसिष्ठादीनामाधिकारिकाणां विद्यावतामपि विलम्बस्य पूर्वं समर्थितत्वात् इदानीन्तनानां ब्रह्मज्ञान-वतां देहपातविलम्बाच्च विलम्बाविलम्बरूपविशेषप्रतिनियमनिरासो-

ऽनुपपन्नः, अत उपासनभेदेनैव अधिकरणवर्णनं युक्तम् । अपरे तु विद्याफलमात्मापरोक्ष्यं किमिहैव जन्मनि ? उत इह वान्यत्र वेत्यनियम ? इति विचार्य पूर्वाधिकरणेनानियम इति सिद्धान्तयन्ति । अनन्तरे चापरोक्ष्ये सति तद्देहपाते मोक्षः दर्शनमात्रे कर्मक्षयश्रुतेरिति पूर्वपक्षं कृत्वा आपरोक्ष्ये तारतम्यसम्भवात् तत्रैवान्यत्र वेत्यनियमः, मोक्षस्त्वेकरूपः परमात्मावस्था हि मुक्तिरवधृतेत्याहुः तेषामपि मोक्षैकरूपत्वं सिद्धान्तश्चेत् पूर्ववदसङ्गतिः पुनरुक्तिश्च, विलम्बाविलम्बसम्भवे निरूप्ये यावदधिकारमित्यनेन गतार्थत्वादनारम्भणीयता । संशयाभावाच्चापरोक्ष्यमात्रे मुक्तिः कस्य केन सम्भाव्यते । अन्ये तु साक्षात्कारसाधनानि इहैव अप्रतिबन्धे सति तु प्रतिबन्धे अन्यत्र जन्मनि साक्षात्कारं जनयन्तीति पूर्वाधिकरणे निश्चित्य चरमाधिकरणे ब्रह्मसाक्षात्कारफलस्य मुक्तेस्तद्देहावसानभावित्वं स्वतः, सति तु प्रतिबन्धे जन्मान्तरे आधिकारिकेषु वसिष्ठादिषु मुक्त्यवस्थावधृतेः, अयं च न्यायः कर्मफलेषु स्वर्गादिषु च सूत्रकारेण प्रसङ्गादिह प्रतिपादित इत्याहुः । एषामपि चरमाधिकरणसिद्धान्तस्य प्रागेव सिद्धतया अधिकरणद्वयविभागानुपपत्तिः पूर्ववदनुसन्धेया । यज्ञादिकर्मफलानामिह विचारस्तु न सूत्रविवक्षितः, मुक्तिफलशब्दोपादानात्, न हि 'फलमत उपपत्तेरि"ति वत्साधारण–शब्देन निर्देशः, अनपेक्षितत्वादभिप्रायकल्पनं चानुपपन्नं यज्ञादीनां विद्याङ्गत्वादपेक्षितमिति चेत् तत्पूर्वसूत्रेण कृतमित्यनपेक्षितत्वम्, अत उपासनभेदविषयतयैव अधिकरणद्वयवर्णनं युक्तमिति ॥ मुक्तिफलाधिकरणं समाप्तम् ॥

इति श्रीहरितकुलतिलकवाग्विजयिसूनुना श्रीरङ्गराजदिव्याज्ञालब्धवेदव्यासापरनामधेयेन श्रीमद्वरदाचार्यपादसेवासमधिगतश्रीभगवद्रामानुजविरचितशारीरकमीमांसाभाष्यहृदयेन श्रीसुदर्शनसूरिणा विलिखितायां श्रुतप्रकाशिकायां तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥ समाप्तश्चायमध्यायः ।

श्रीमते रामानुजाय नमः । नमः पूर्वाचार्येभ्यः ।

समुदिताधिकरणसंख्या ॥ १२३ ॥ समुदितसूत्रसंख्या ॥ ४६८ ॥
पादेऽधिकरणसंख्या ॥ १५ ॥

श्रीमते रामानुजाय नमः ॥

अथ चतुर्थोऽध्याय आरभ्यते ।

आवृत्त्यधिकरणम् । **सू० आवृत्तिरसकृदुपदेशात् ॥ १ ॥**

भू० तृतीयेऽध्याये साधनैः सह विद्या चिन्तिता, अथेदानीं विद्यास्वरूपविशोधनपूर्वकं विद्याफलं चिन्त्यते, तच्च ब्रह्मविदाप्नोति परं तमेवं विदित्वाऽतिमृत्युमेति ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णमित्यादिवेदान्तवाक्येषु ब्रह्मप्राप्तिसाधनतया विहितं वेदनं किं सकृत्कृतमेव शास्त्रार्थः? उत असकृदावृत्तमिति? संशयः, किं युक्तं, सकृत्कृतमिति, कुतः ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीति वेदनमात्रस्यैव विधानादसकृदावृत्तौ प्रमाणाभावात्, न चावघातादिवद्वेदनस्य ब्रह्मापरोक्ष्यं प्रति दृष्टोपायत्वात् यावत्कार्य्यमावृत्तिरिति शक्यं वक्तुं, वेदनस्य दृष्टोपायत्वाभावात् ।

टी० ॥ सू० आवृत्तिरसकृदुपदेशात् ॥ १ ॥ अध्यायसङ्गतिमाह "तृतीय"इति, तृतीये पादद्वयेन प्रथममुपासनोपयोगिबाह्यविषयवैतृष्ण्यभगवत्तृष्णाजननहेतोर्निरूपणीयं हि निरूपितं, तृतीये विद्याभेदाभेदचिन्ता चतुर्थेऽङ्गचिन्तेति तृतीयाध्याये विद्यैव निरूपितेत्यर्थः । चतुर्थे फलमेव प्रधानतः प्रतिपाद्यं, विद्याविषये पूर्वमनिरूपितांशश्च निरूप्यते, अस्य साध्यस्येदं साधनमिति साध्यसाधनभावसंबन्धज्ञापनार्थं भक्तिरूपापन्नज्ञानस्य प्रीतिरूपतया फलकोटिनिवेशज्ञापनार्थं च कर्मयोगापेक्षया च साध्यत्वमस्तीत्यत्र चिन्त्यते, तत्रेत्यादि किं वेदान्तविहितवेदनं सकृत्कृतः शास्त्रार्थः? उता सकृदावृत्त? मिति, किं ब्रह्म विदाप्नोतीत्या-

दिभिर्वेदनमात्रं विधीयते? उत निदिध्यासनं? किमत्र विदि-शब्दो ज्ञानमात्रपरः? उतोपासनपरः? उपक्रमोपसंहाराभ्यां वाक्यान्तराच्चोपासनपरत्वं विदि-शब्देऽवगम्यते ने?ति, न चेदुपासनपरत्वाभावेन वेदनमात्रं विधीयत इति सकृत्कृतः शास्त्रार्थः। अवगम्यते चेद्विदि-शब्दस्योपासनपरत्वान्निदिध्यासनपरं वेदनं विहितमित्यसकृदावृत्तमेव शास्त्रार्थः, आवृत्तौ प्रमाणाभावेऽपि दृष्टोपयोगेष्वावृत्तिः क्रियत इत्यत्राह "न चे"ति, अदृष्टोपायत्वं सिद्धान्तिनैवोक्तमित्याह-

सू० ज्योतिष्टोमादिकर्माणि वेदान्तविहितं च वेदनं परमपुरुषाराधनरूपम्, आराधिताच्च परमपुरुषाद् धर्मार्थकाममोक्षाख्यपुरुषार्थावाप्तिरिति हि "फलमत उपपत्ते"रित्यत्र प्रतिपादितम्। अतो ज्योतिष्टोमादिवद्यथाशब्दं सकृत्कृतमेव शास्त्रार्थ इति प्राप्ते प्रचक्ष्महे-आवृत्तिरसकृदिति असकृदावृत्तमेव वेदनं शास्त्रार्थः कुतः उपदेशात् ध्यानोपासनपर्यायेण वेद[1]नोपदेशात् तत्पर्यायत्वं च विद्युपास्तिध्यायतीनामेकस्मिन् विषये वेदनोपदेशपरवाक्येषु प्रयोगादवगम्यते-तथा हि मनो ब्रह्मेत्युपासीतेत्युपासिनोपक्रान्तोऽर्थो "भाति च तपति च कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं वेदेति विदिनोपसंह्रियते, तथा यस्तद्वेद यत्स वेद स मयैतदुक्त इत्युपक्रमे विदिनोक्तं रैक्वस्य ज्ञानम् अनुम एतां भगवो देवतां शाधि यां देवतामुपास्से इत्युपासिनोपसंह्रियते ॥

टी० "ज्योतिष्टोमादी"ति, सिद्धान्तमाह "इति प्राप्त"इति, ध्यानोपासनपर्यायेण वेदनशब्देनेति, अत्र निमित्तभेदेऽप्येकार्थपर्यवसा-

१ वेदनशब्देनोपदेशादिति पुस्तकान्तरपाठो युक्तोभाति।

यित्वं पर्य्यायत्वं विवक्षितं, पर्य्यायत्वं कथमित्यत्राह "तत्पर्य्यायत्वं चे"ति, कीर्त्तिः–परत्वविषयप्रथा, यशः–सौलभ्यप्रथा, ताभ्यां भाति ब्रह्मवर्चसेन तपतीत्यर्थः, यथा भक्तिस्नेहौ परत्वसौलभ्यविषयौ भिद्येते तथा कीर्त्तियशसी, "स्नेहो मे परमोराजन् । भक्तिश्च नियता वीरेत्यत्र हि तथा दृश्यते, रञ्जनवाचिना राज–शब्देन वीर–शब्देन च स्नेहभक्ती सौलभ्यपरत्वविषये अवगम्येते । नाथ योनिसहस्रेष्वित्यत्र तेषु तेष्वच्युता भक्तिरिति तत्रैव प्रकरणे या प्रीतिरविवेकानामिति च पठ्यते । तथा कीर्त्तियशसोर्भेदः यस्तद्वेद यो वेदिता यत्स वेद यच्च वेद्यं स मयैतदुक्तः स वेदिता रैक्व तद्वेद्यं ब्रह्म चोभयं मयोक्तमित्यर्थः "पुँल्लिङ्गनिर्द्देशो रैक्वाभिप्रायेण, अनुम इत्यादि, मे अनुशाधीत्यन्वयः, "व्यवहिताश्चे"ति सूत्रात्, उपसंह्रियते उपक्रमोक्तिः पश्चादनूद्यत इत्यर्थः । एकैकत्र विद्युपास्त्योरेकार्थविषययोः प्रयोगो दर्शितः । अथानेकत्र प्रदेशभेदेनैकैकस्य प्रयोगं दर्शयति–

सू० तथा ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यादिवाक्यसमानार्थेषु वाक्येषु "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः ततस्तु तं पश्यति निष्कलं ध्यायमान" इत्यादिषु ध्यायतिना वेदनमभिधीयते, ध्यानं, च चिन्तनं तच्च स्मृतिसन्ततिरूपं न स्मृतिमात्रम्, उपास्तिरपि तदेकार्थः एकाग्रचित्तवृत्तिनैरन्तर्य्ये प्रयोगदर्शनात् तदुभयैकार्थ्यादसकृदावृत्तसन्ततस्मृतिरिह ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैरित्यादिषु वेदनादिशब्दैरभिधीयत इति निश्चीयते ॥

सू० लिङ्गाच्च ॥ २ ॥

लिङ्गं–स्मृतिः स्मृतेश्चायमर्थोऽवगम्यते, स्मर्य्यते हि मोक्षसाधनभूतं वेदनं स्मृतिसन्ततिरूपम् ।

टी० "तथे"ति, अत्र "छागो वा मन्त्रावर्णादि"ति न्यायोऽभिप्रेतः ध्यायमान-शब्दोपादानेन निदिध्यासितव्य इत्यत्र सन्प्रत्ययस्य इष्यमाण प्रधानत्वं दर्शितं, ध्यायतिना वेदनमुच्यतां ततः किमसकृदावृत्तेरित्यत्राह "ध्यानञ्च चिन्तन"मिति, ध्यै चिन्तायामिति हि धातुः, असकृदावृत्तत्वं विच्छेदेऽप्युपपद्यते इति तद्व्यावृत्त्यर्थमाह "असकृदावृत्तसन्ततस्मृति"रिति, सू॰ लिङ्गाच्च ॥ २ ॥ लिङ्ग-शब्दं व्याचष्टे "लिङ्गं स्मृति"रिति, परे चापरे च श्रवणमनननिदिध्यासनानामावृत्तिरपेक्षिता वा नेति विचारयन्ति तद॰ युक्तं श्रवणमननयोरागप्राप्तत्वेन यावदर्थनिश्चयं तदावर्त्तनस्य प्राप्तत्वात् असकृत्पदं हेत्वंशविषयमाहुः । श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इत्यसकृदुपदेशादिति तदयुक्तं श्रोतव्यादिशब्दैरेकैकस्यावृत्त्यभावात्, उपदेशक्रियाया आवृत्तिर्विवक्षितेति चेत् तर्हि सकृच्छ्रवणेन सकृन्मननेन सकृन्निदिध्यासनेन च तस्योपदेशस्य सफलतया तेषां प्रत्येकावृत्तौ प्रमाणत्वाभावात् तेषामात्मसाक्षात्कारार्थत्वात् । वैतुष्यार्थावघातस्येव दृष्टार्थत्वादावृत्तिसिद्धिरिति चेत् तर्हि असकृदुपदेशादिति हेतुरहेतुः स्यात्, दृष्टार्थत्वादित्येव सूत्रयितव्यम् असकृच्छब्दस्यावृत्तिविशेषणत्वन्तु सफलम् आवृत्ति-शब्दस्य द्विस्त्रिःप्रत्ययमात्रेणापि कृतार्थत्वात् आवृत्तिश्चात्मापरोक्ष्ये दृष्टोपायः सकृच्छ्रुताद्वाक्यादप्रतीतस्यार्थस्यावर्त्तनेन सम्यक्प्रतिपत्तिदर्शनात् तदापरोक्ष्यं च बन्धनिवृत्तौ दृष्टोपायः रज्ज्वापरोक्ष्येण सर्पभ्रमनिवृत्तिदर्शनादिति चायुक्तं धातुःप्रसादाद् वीतशोकः मद्भक्तः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात्तरिष्यतीति श्रुतिस्मृतिविरोधात्, ज्ञानवेदनशब्दान्वितवाक्यान्येव विषयः न तु ध्यानादिशब्दान्वितानि ध्यानादिपदानामावृत्तप्रत्ययविषयत्वे संशयाभावात् आत्मनोऽनित्यापरोक्षत्वाभ्युपगमात् ॥

स्न० "तद्रूपप्रत्यये चैका सन्ततिश्चान्यनिःस्पृहा । तद्ध्यानं प्रथमैः षड्भिरङ्गैर्निष्पाद्यते तथे"ति, तस्मादसकृदावृत्तमेव वेदनं शास्त्रार्थः ॥ आवृत्त्यधिकरणं समाप्तम् ॥

टी० न तदावृत्तिसाध्यं बन्धनिवर्त्तकसाक्षात्कारस्तु न वाक्यजन्यप्रत्ययावृत्त्या भवति ज्योतिष्टोमादिवाक्यार्थप्रत्ययावृत्तेस्तदर्थापरोक्ष्यहेतुत्वभावात्, एकश्चन्द्र इति वाक्यजन्यप्रत्ययावृत्त्या चन्द्रैकत्वापरोक्ष्याभावाच्च तिमिराद्यपगमे जायत इति चेत् तत्तु चक्षुषा जायते न तु चन्द्रैकत्वप्रत्ययावृत्तिमात्रात् तदनुगृहीतादेकश्चन्द्र इति वाक्याद्वा तिमिरादिस्थानीयदोषो भेदवासना चेत्तत्र वक्तव्यं सर्वं प्रागेवोक्तं निर्गुणब्रह्मणोवेद्यत्वाभावात् ब्रह्म वेत्यादिवाक्यानां क्लिष्टता तत्र कल्पनापोहेन सम्यङ् निश्चयोदयाय श्रवणाद्यावृत्तिर्विधेया तदनुष्ठानान्तरीयकतया निर्गुणब्रह्मप्रत्ययावृत्तिरिति पक्षोऽप्ययुक्तः ध्रुवानुस्मृतिविरोधात्, विजातीयप्रत्ययाव्यवहितप्रत्ययसन्तानं हि ध्रुवाऽनुस्मृतिः, भेदो मिथ्या निर्विशेषज्ञप्तिमात्रं सत्यमिति भावनाया विजातीयप्रत्ययसम्पर्क्काच्च ध्रुवानुस्मृतिसिद्धिः, समाधिविधिश्चानुपपन्नः समाधौ मनसः प्रलयोनाम बहिर्व्यापारानर्हत्वं न तु विनाशः, अनुपपन्नत्वाद् बन्धनिवर्त्तकं वाक्यार्थज्ञानं मनोविनाशरूपसमाधिजन्यं वा जनकं वा, न प्रथमः, मनसोनाशे वाक्यस्य ज्ञानजनकत्वायोगात्, शब्दो हि मनसा गृह्यमाण एवार्थज्ञानं जनयति, न द्वितीयः, वाक्यार्थज्ञानस्य कृत्स्नप्रपञ्चमिथ्यात्वविषयस्य देहे स्थिते मनोमात्रप्रलयहेतुत्वानुपपत्तेः पुनर्मन उत्पत्त्यनुपपत्तेश्च, न हि ज्ञाननिवृत्तस्य बन्धस्य पुनरुदयः पूर्वं ज्ञाननिवृत्तस्यापि रज्जुसर्पस्येव पश्चादुदयोपपत्तिरिति चेत् तर्हि बन्धस्यापि पुनरुदयप्रसङ्गः, दोषानिवृत्त्या रज्जुसर्पस्य पुनरुदयः सम्भवेत् तदभावात् बन्धस्य पुनरुदयाभाव इति चेत् मनोनिवर्त्तकस्यापि वाक्यार्थज्ञानस्य दोषनिवर्त्तकत्वात् पुनर्मनस उत्पत्तेरनुपपत्तिः क्रियाविशेषेण मनःप्रलयः न तु वाक्यार्थज्ञानेनेति चेन्न उत्पादकक्रियाविशेषाभावेन मनउत्पत्त्यनुपपत्तेः । किञ्च मनःप्रलयस्य वाक्यार्थज्ञानोत्पत्तिविरोधित्वान्मुमुक्षोः समाधिरकर्त्तव्यः स्यात्, मुक्तस्य सर्वज्ञत्वे प्राक्तनभगवदलाभानुसन्धानेनानन्तदुःखित्वमिति चेत् न स्वसंसरणस्य भगवल्लीलात्वानुसन्धानस्य सुखरूपत्वात् । ननु मुक्तस्यानन्दाधिक्येन सार्वज्ञ्यं हीयेत अतिशयितानन्दस्य मोहनत्वदर्शनादिति चेन्न तमोगुणसम्मिश्रणप्रयुक्तत्वान्मोह-

न्त्वस्य, मनो हि गुणत्रयात्मकम्, इतरे त्रयोऽपि लिङ्गाच्चेति सूत्रमेवं व्याचक्षते रश्मिबहुत्वं पर्यावर्त्तयेदिति बहुपुत्रतायै रश्मिबहुत्वोपासनपरे वाक्ये आवृत्तिशब्देनोपासनानुवादश्चावृत्तौ लिङ्गमिति एकस्मिन् दिने सकृच्चिन्तनेऽपि दिनभेदेनावृत्तिमात्रेणाप्यावृत्तिशब्दव्यपदेशोपपत्तेर्निरन्तरावृत्तौ लिङ्गत्वायोगात् तदनादर इति। अन्ये त्विमं विचारमहरहोपासनव्यतिरिक्तविषयमाहुः तस्य ध्यानफलसाक्षात्कारपर्यन्तत्वादवृत्तिसिद्धेरिति तदयुक्तं तस्य साक्षात्कारपर्यन्तत्वेऽन्येषामतत्पर्यन्तत्वे च नियामकाभावात्, द्रष्टव्यताश्रुतिर्हि सर्वोपासनस्य साधारणी। किञ्च ब्रह्मणर्थमात्रसाक्षात्कारोऽनित्यसिद्ध इति हि नोपास्तिसाध्यता, ईश्वरतादात्म्यं घटस्य शरावत्ववदतात्त्विकमिति शाब्दप्रतीतिमात्रसिद्धस्य न साक्षात्कार उपपद्यते ॥ आवृत्त्यधिकरणं समाप्तम् ॥

आत्मत्वोपासनाधिकरणम् ।

सू० आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च ॥ ३ ॥

भा० इदमिदानीं चिन्त्यते, किमुपास्यं ब्रह्मोपासितुरन्यत्वेनोपास्यम्? उतोपासितुरात्मत्वेनेति? किं युक्तम्, अन्यत्वेनेति, कुतः उपासितुः प्रत्यगात्मनोऽर्थान्तरत्वात् ब्रह्मणः, अर्थान्तरत्वं चा"धिकन्तु भेदनिर्देशात्" "अधिकोपदेशात्" "नेतरोऽनुपपत्ते"रित्यादिषूपपादितं, यथावस्थितञ्च ब्रह्मोपास्यम् अयथावस्थितोपासने हि ब्रह्मप्राप्तिरप्ययथा भूता स्यात् ।

टी० सू० आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च ॥ ३ ॥ उक्तस्यासकृदावृत्तस्योपासनस्योपास्यं ब्रह्म किमुपासितुरन्यत्? उत तस्यैवात्मेति? शङ्कायां व्यतिकरोपदेशज्ञापनाय पूर्वप्रकृतवाक्यस्यात्मशब्दार्थो निरूप्यत इति सङ्गतिः, आत्मत्वेनेति आत्म—शब्दः स्ववाची आत्मत्वेन ब्रह्मणर्थसामाधि-

करण्येन अन्यत्वेन वैयधिकरण्येनेत्यर्थः । अथवा आत्मशब्दः शरीरप्रतिसंबन्धिपरः आत्मत्वेन जीवं प्रति शरीरित्वेन, अन्यत्वेन शरीरशरीरिभावसंबन्धशून्यत्वेनेत्यर्थः । एवं सति ब्रह्मोपासनविधिः किं दृष्टिविधिः? उत नेति? फलफलिभावः, मुमुक्षोः किं ब्रह्मवैयधिकरण्येनोपास्यम्? उत सामानाधिकरण्येन? किमुपास्यं ब्रह्मोपासितुरन्यत्वेनोपास्यम्? उतात्मत्वेन? किमात्मत्वेनोपासने पृथगात्मानमिति विहितपृथक्त्वानुसन्धानविरोधः प्रसज्यते नेति? प्रसज्यते चेदन्यत्वेनोपासनं न चेदात्मत्वेनोपासनमिति । ननु अंशो नानेत्यादिषु जीवपरयोः शरीरशरीरिभावे शरीरवाचिशब्दानां शरीरिपर्यन्ताभिधाने च सिद्धे यथावस्तूपासने च कर्तव्ये कथं संशयः उच्यते ब्रह्मपर्यसामानाधिकरण्येन वैयधिकरण्येन च ब्रह्मोपासनानि विहितानि शाण्डिल्यविद्यादिषु समानाधिकरणोपासनेषु व्यधिकरणोपासनेष्वप्ययं विचारोऽनुपयुक्तः स्यात्, यत्र सामानाधिकरणोपासने दृष्टिविधित्वशङ्का सम्भवति योऽन्नं ब्रह्मोपासते यो प्राणं ब्रह्मोपासते विज्ञानं ब्रह्म चेद्वेदेत्यादिषु जीवे ब्रह्मदृष्टिविधिदर्शनादात्मेत्येवेति वाक्ये इति–करणदर्शनाच्च तस्य दृष्टिविधित्वशङ्काव्युदासार्थमारम्भणीयत्वमिति ।

सू० यथाक्रतुरस्मिंल्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवतीति" न्यायात्, अतोऽन्यत्वेनोपास्यमित्येवं प्राप्तेऽभिधीयते "आत्मेति त्वि"ति, तु–शब्दोऽवधारणे उपासितुरात्मेत्येवोपास्यम् उपासिता प्रत्यगात्मा स्वशरीरस्य स्वयं यथाऽऽत्मा तथा स्वात्मनोऽपि परं ब्रह्मात्मेत्येवोपासीतेत्यर्थः कुतः एवमभ्यु[१]पगच्छन्ति पूर्वे उपासितारः, त्वं वा अहमस्मि भगवो देवतेऽहं वै त्वमसी"ति उपासितुरर्थान्तरभूतं ब्रह्मोपासितारोऽहमिति कथमभ्युपगच्छन्तीत्यत्राह "आ-

१ एव ह्युपगच्छन्ति ।

ह्यन्ति चे"ति, इममर्थमविरुद्धमुपासितॄन् ग्राहयन्ति शास्त्राणि तात्प्रत्युपपादयन्तीत्यर्थः, य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो यमयति स त आत्माऽन्तर्याम्यमृत इति तथा सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः ऐतदात्म्यमिदं सर्वमिति सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति च

टी० अयथाभूता स्यादिति, संसारित्वप्राप्तिः स्यादित्यर्थः राद्धान्तमाह "एवं प्राप्त" इति, सामानाधिकरण्यफलितमर्थमाह "स्वशरीरस्या स्वय"मिति उपगच्छन्ति गत्यर्था बुद्ध्यर्थाः उपासत इत्यर्थः। त्वं वा अहमस्मि अहंबुद्धिरहंशब्दश्च त्वत्पर्य्यवसायिनौ, अहं—शब्दयोगादुत्तमपुरुषः अहं वै त्वमसि अहंबुद्धिशब्दपर्य्यवसानभूमिस्त्वं—शब्दयोगान्मध्यमपुरुषः उभयस्मिन्वाक्ये अहं त्वं—शब्दप्रयोगे सत्यपि अहं—शब्दार्थतात्पर्य्यविवक्षयोत्तमपुरुषः त्वं—शब्दार्थतात्पर्य्येण मध्यमपुरुषः, अहंत्वं त्वमहमिति सामानाधिकरण्येनार्थलब्धे किमर्थमस्म्यसीति पदप्रयोगः इति चेत् उच्यते अस्तिधातोस्सत्ता ह्यर्थः तेनेदं तादात्म्यं युक्तमिति दर्शितं भवतीति उपपादकशास्त्राणि दर्शयति "य आत्मनी"ति, सन्मूला इत्यादावपि सदायतनत्वतदनत्वाभ्यामात्मत्वसिद्धिः । सन्मूला इत्यादिवाक्योपेतस्य य आत्मनीत्यादिवाक्यस्यार्थमाह—

सू० सर्वस्य चिदचिद्वस्तुनः तज्जत्वात्तल्लत्वात्तदनत्वात्तन्नियाम्यत्वात्तच्छरीरत्वाच्च सर्वस्यायमात्मा, अतः स त आत्मा, अतो यथा प्रत्यगात्मनः स्वशरीरं प्रत्यात्मत्वाद्देवोऽहं मनुष्योऽहमित्यनुसन्धानं तथा प्रत्यगात्मनोऽप्यात्मत्वात्परमात्मनस्तस्याप्यहमित्येवानुसन्धानं युक्तमिति, एवं

शास्त्रैरुपपादितं सर्वबुद्धीनां ब्रह्मैकनिष्ठत्वेन सर्वशब्दानां ब्रह्मैकनिष्ठत्वमभ्युपगच्छन्तस्त्वं वा अहमस्मि भगवोदेवते अहं वै त्वमसि भगवोदेवते" इति व्यति[1]हारेणोक्तवन्तः, एवं चाथ योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद अकृत्स्नो ह्येष आत्मेत्येवोपासीत सर्वं तम्परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेदे[2]त्यन्यत्वानुसन्धानर्निषेधः "पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वे"ति पृथक्त्वानुसन्धानविधानं चाविरुद्धम्, अहमिति स्वात्मतयाऽनुसन्धानादन्यत्वानुसन्धानर्निषेधो रक्षितः, स्वशरीरात् स्वात्मनोऽधिकत्वानुसन्धानवत्स्वात्मनोऽपि परमात्मनोऽधिकत्वानुसन्धानात्पृथक्त्वानुसन्धानविधानं च रक्षितम् ।

टी० "सर्वस्ये"ति, कार्य्यकारणभाव कार्य्यकारणभूतजगद्ब्रह्मसामानाधिकरण्योपयोगी, अत्र तु शुद्धस्वरूपजीवसामानाधिकरण्योपयोगी शरीरशरीरिभाव एव, नियाम्यत्वं हि शरीरलक्षणत्वेनोक्तं, युक्तमिति उपपादयन्तीत्यन्वयः, एवं चेत्यादिना एकत्वपृथक्त्वश्रुत्योरविरोधमाह तद्विविच्य दर्शयति "अह"मिति, गुणगुणिरूपार्थद्वयसद्भावाभिप्राया भेदश्रुतयः । तत्र द्वयोरपि स्वनिष्ठत्वं नास्तीत्यन्यतरस्य प्रकारिनिष्ठत्वात् गुणभूतवस्तुनः स्वनिष्ठत्वनिषेधपरा अभेदश्रुतय इति विभाग इत्यर्थः । तदुपपादयति ।

सू० अधिकस्य ब्रह्मणः प्रत्यगात्मन आत्मत्वात्तस्य च ब्रह्मशरीरत्वान्निषेधवाक्येऽकृत्स्नोह्येष इत्युक्तम् अत उपासितुरात्मत्वेन ब्रह्मोपास्यमिति स्थितम् । आत्मत्वोपासनाधिकरणं समाप्तम् ॥

---

१ व्यतिकरेणोक्तवन्त इति । पा० ।
२ सर्वं वेदेत्यात्मत्वाननुसंधाननिषेधः इति पा० ।

"अधिकस्ये"ति, अक्रत्स्नः–अपूर्णः गुणमात्रपरत्वे च न पूर्तिः विशिष्ट एव पूर्णः, ईदृशापूर्त्तिवचनं गुणगुणिभेदे सत्येवोपपद्यते इत्यर्थः। एवं शरीरात्मभावगोचरस्य सामानाधिकरण्यस्याप्रामाणिकत्वानुपपन्नत्वयोरभावान्मोक्षफलश्रवणाच्च न दृष्टिविधित्वम् इत्युक्तम्भवति, अधिकरणार्थमुपसंहरति "अत"इति. । परे तु जीवपरयोरैक्यं सिद्धान्तयन्ति, तत्र विरुद्धधर्मयोगादैक्यानुपपत्तिरीश्वरस्य जीवत्वे ईश्वराभावप्रसङ्गः जीवस्येश्वरत्वे शास्त्रस्याधिकारिविरहः, अहं दुःखीत्यादिप्रत्यक्षविरोधश्चेति परिचोद्येश्वराभावं तस्य प्रामाणिकत्वात् परिहरन्ति, तदयुक्तं प्रामाणिकपरित्यागप्रसङ्ग इति चोदिते प्रामाणिकत्वादिति परिहारायोगात्, न हि प्रसञ्जनीयविपर्ययप्रतिज्ञानेन प्रसञ्जकधर्मः परिह्रियते, सर्वतर्कोच्छेदप्रसङ्गात् प्रसञ्जकप्रसञ्जनीयव्याप्तेरभग्नत्वाच्च, तत्त्वावबोधात् प्रागधिकारिलाभ इत्यधिकारिविरहं परिहरन्ति तदप्ययुक्तम् ईश्वरस्य सर्वज्ञत्वाविर्विशेषचिन्मात्रस्य ज्ञातृत्वाभावात्, ज्ञातुश्च स्वनाशस्यापुरुषार्थत्वेन शास्त्रप्रसि[1]द्धत्वेन च त्रयाणामप्यधिकारानुपपत्तेः, श्रवणात्पूर्वं स्वनाशानभिज्ञत्वाद्दस्युभूयिष्ठमार्गे मार्गानभिज्ञवत्प्रवर्तत इति चेन्न अश्रुतेऽपि शास्त्रे सौगतानां सर्वक्षणिकत्ववत् मायावादिनां मुक्तेर्ज्ञातृनाशत्वस्य प्रसिद्धिप्राचुर्येण शास्त्रभीरुत्वाल्लोकस्य प्रत्यक्षादीनां संसारात्मविषयत्वाददविरोध इति चायुक्तं नियमेन हेयानर्हतदर्हयोर्वैयमेन शङ्कानर्हतदर्हयोः शशमहिषयोरिवैक्यविरोधस्यावर्जनीयत्वात्, दुःखयोगस्य मिथ्यात्वात् अविरोध इति चायुक्तं मिथ्याभूतहेयानर्हतर्हयोर्विरोधस्यावर्जनीयत्वात् महिषविषाणमपि त्वन्मते मिथ्या तथापि शशमहिषयोः स्वरूपविरोधोऽभ्युगतः । ननु स्वाप्नशशमहिषयोः स्वप्नावस्थायामेव विरोधः न प्रबोधे विषाणस्य निवृत्तत्वात्, एवमविद्यानिवृत्तौ दुःखनिवृत्तेर्जीवपरयोर्न स्वभावविरोध इति चेत् । तर्हि स्वाप्नशशमहिषयोरिव जीवेश्वरयोरुभयोरपि विनाश एवाविरोधनिर्वाहकः स्यात् ततश्चेश्वरनित्यत्वश्रुतिविरोधः स्वभावविरोधश्चापरिहृतः, यावत्सत्ताकं विरोधस्यावस्थितत्वात्, यदि प्रबोधेऽपि परस्य हेयानर्हत्वं तिष्ठत्येव

१ शास्त्रप्रद्वेषवत्त्वेनेति पा० ।

जीवस्य हेयार्हत्वमेव निवर्त्तेत इत्युच्येत तथाऽपि जाग्रदनुभूतशशस्वाप्न महिषयोरिव न तयोरैकत्वसम्भवः, सत्तया हेयानर्ह ईश्वरः, विनाशात्तदर्हो जीव इति विद्यमानदशायां हेयार्हत्वतदनर्हत्वयोर्विनाशित्वाविनाशित्वयोश्च विरोधस्यावस्थितत्वात्, ईश्वरत्वं मार्थश्चेन्निशेषत्वहानिः, न चेदीश्वराभावः ऐश्वर्य्यादिगुणाभावेऽपि स्वरूपमवतिष्ठत इति चेत् रजतत्वनिवृत्तावप्यधिष्ठानमवतिष्ठत इति शुक्तिरूप्येश्वरयोरवैषम्यमेव स्यात्, जीवेश्वरैकत्वविधीनां दृष्टिविधित्वं पूर्वपक्षे आशङ्क्यभेदनिषेधात्तदयुक्तमिति परिहृतं तदप्ययुक्तं दृष्ट्युपासनानिष्ठस्य भेदानुसन्धाने प्रत्यवायपरतयाऽपि भेदनिषेधश्रुत्युपपत्तेर्भेदतात्त्विकत्वाबाधकत्वात्, न हि गरुडात्मनोर्भेददृष्टौ विषञ्च नश्यतीति गरुडनरेन्द्रैकत्वं तात्त्विकं स्यात् हेयानर्हत्वतदर्हत्वरूपस्वभावविरोधस्यावर्जनीयत्वादपरेषां पक्षोऽप्यनुपपन्नः, अन्येषान्तु गरुडोऽहमितिवदीश्वरोऽहमिति ज्ञानस्यातत्त्वविषयत्वात् अतत्त्वज्ञानान्मोक्षः स्यात् यथोपासनं फलमिति मुक्तावपि भ्रान्त्यनुगमः स्यात् यदि सदहमिति सदैक्योपास्तिर्विधीयते तदयुक्तम् आत्मसत्त्वस्य लोकसिद्धत्वात् सदैक्यानुसन्धानस्याविधेयत्वात् नियन्त्रंशेन भोक्त्रंशस्य सदाकारेणैकत्वमनुसन्धेयत्वमिति चेत् घटेनापि तादृशैक्यं समानमिति जीवस्य परमात्मैकत्वं घटात्मकत्वतुल्यं स्यात् जगतो ब्रह्मणैकत्वं नाम जात्यैक्यं स्यात् ॥ आत्मत्वोपासनाधिकरणं समाप्तम् ॥

प्रतीकाधिकरणम् । **सू० न प्रतीके न हि सः ॥ ४ ॥**

सू० मनो ब्रह्मेत्युपासीत स यो नाम ब्रह्मेत्युपास्त इत्यादिप्रतीकोपासनेष्वप्यात्मत्वानुसन्धानं कार्य्यं? मुत नेति? चिन्तायां मनो ब्रह्मेत्युपासीतेति ब्रह्मोपासनत्वसाम्याद् ब्रह्मणश्चोपासितुरात्मत्वादात्मेत्येवोपासीतेत्येवं प्राप्तेऽभिधीयते न प्रतीक इति, प्रतीके नात्मत्वानुसन्धानं कार्य्यं, न हि सः न ह्युपासितुरात्मा प्रतीकः ।

टी० सू० न प्रतीके न हि सः ॥ ४ ॥ आत्मत्वेनोपासनमुक्तं तत्प्रतीकोपासनेऽस्ति नेतीति शङ्कया सङ्गतिः, किं मनो ब्रह्मेत्यादिप्रतीकोपासनेष्वात्मत्वेनानुसन्धानं कर्त्तव्य? मुत नेति तेषूपास्यं किमुपासितुरात्मा, नेति किं ब्रह्मणः प्रतीकोदृष्टिविशेषणम्? उत प्रतीकस्य ब्रह्मदृष्टिविशेषणमिति? प्रतीकस्य दृष्टिविशेषणत्वे ब्रह्मण उपास्यत्वात्तस्य चात्मत्वात्तत्राप्यात्मत्वेनानुसन्धानं कार्यं स्यात्, ब्रह्मणः प्रतीके दृष्टिविशेषणत्वे प्रतीकस्यैवोपास्यत्वात्तस्य चोपासकं प्रत्यात्मत्वाभावात् आत्मधीर्न कार्या स्यात्, मन इत्यादिब्रह्मोपासनत्वसाम्यादिति ब्रह्मशब्दनिर्देशाद् ब्रह्मैवोपास्यमतोब्रह्मोपासनत्वसाम्यमित्यर्थः, एवं प्राप्त इति प्रतीकोपासनेऽप्युपास्यं ब्रह्म तच्चोपासितुरात्मा अतो ब्रह्मोपासनत्वसाम्यादात्मेत्युपास्यमित्यत्राह–

भू० प्रतीकोपासनेषु प्रतीक एवोपास्यः, न ब्रह्म, ब्रह्म तु तत्र दृष्टिविशेषणमात्रं, प्रतीकोपासनं हि नाम अब्रह्मणि ब्रह्मदृष्ट्याऽनुसन्धानं, तत्रोपास्यास्य प्रतीकस्योपासितुरात्मत्वाभावान्न तथाऽनुसन्धेयम्। नन्वत्रापि ब्रह्मैवोपास्यं ब्रह्मण उपास्यत्वसम्भवे मनआदीनामचेतनानामल्पशक्तीनां चोपास्यत्वाश्रयणस्यान्याय्यत्वात्, अतो मनआदिदृष्ट्या ब्रह्मैवोपास्यमिति तत्राह–

सू० ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् ॥ ५ ॥

मनआदिषु ब्रह्मदृष्टिरेव युक्ता, न ब्रह्मणि मनआदिदृष्टिः, ब्रह्मणो मनआदिभ्य उत्कर्षात्, तेषाञ्च विपर्ययात्, उत्कृष्टे हि राजनि भृत्यदृष्टिः प्रत्यवायकरी, भृत्ये तु राजदृष्टिरभ्युदयाय । प्रतीकाधिकरणं समाप्तम् ॥

टी० "प्रतीकोपासने"ष्विति, तर्हि ब्रह्म—शब्दनिर्देशः कथमित्यत्राह "ब्रह्म त्वि"ति, अनन्तरसूत्रशङ्कामाह "नन्वि"ति, । सू॰ ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् ॥ ५ ॥ अचेतनमनःप्रभृतेरुपास्यत्वासम्भवोऽभिमानिदेवतोपास्यत्वेन परिहृत इति भावः । इतरे त्रयोऽपि ब्रह्मदृष्टिरिति सूत्रमधिकरणान्तरमाहुः नियामकाभावात् पूर्वपक्षमुत्कर्षात् सिद्धान्तमाहुः, तदयुक्तं तादर्थ्यनैरन्तर्य्याभ्यामेकाधिकरण्यसिद्धेः । परे तु न प्रतीक इत्यत्र सिद्धान्तयुक्तिमेवमाहुः प्रतीकानां ब्रह्माभिन्नत्वात्, तस्याऽप्यात्मत्वमिति चेत् विकारस्वरूपोपमर्द्देन ब्रह्मत्वं स्यात् यथा जीवस्य जीवभावप्रविलयेन ब्रह्मत्वं स्वस्तिकस्य तदाकारोपमर्देन स्वर्णात्मकत्वम्, एवं स्वरूपोपमर्दे सति प्रतीकस्यैवाभावात् तस्यात्मत्वमेव न स्यादिति तदप्ययुक्तं जीवस्य ब्रह्मशरीरतया तत्पर्य्यन्तत्वेन जीवभावप्रविलयेन विना ब्रह्मतादात्म्यसिद्धिवत् प्रतीकानामपि ब्रह्मशरीरत्वोपपत्तेस्तदभावप्रसङ्गाभावात् । अपरे तु वासो ददाति अन्नो ददातीत्यत्र तन्तुकाष्ठादीनामिव मनआद्युपासने ब्रह्मणश्चोदितत्वाभावादनुपास्यत्वमिति तदयुक्तं तत्र तन्तुकाष्ठादिनिर्द्देशाभावादिह तु ब्रह्मसामानाधिकरण्याच्च दृष्टान्तवैषम्यात् अतोऽनादरः । ननु दृष्टिविधित्वे सिद्धे हि ब्रह्म वा मनो वा दृष्टिविशेषणमिति विशयः प्रतीकस्यापि ब्रह्मशरीरतया तत्त्वोपासनपरत्वे सम्भवति कथमतत्त्वोपासनपरताऽङ्गीकारेण ब्रह्मणोदृष्टिविशेषणत्वपरं द्वितीयसूत्रं घटते? उच्यते इति—करणवैयर्थ्यं हेतुः उद्देश्यत्वज्ञापकेन प्रथमनिर्देशेन विशेष्यतावगमश्च क्वचित्प्रतीकगतद्वितीयाविभक्तिरपि हेतुः ॥ प्रतीकाधिकरणं समाप्तम् ॥

आदित्यादिमत्यधिकरणम् ।

सू० आदित्यादिमतयश्चाङ्ग-उपपत्तेः ॥ ६ ॥

कौ० "य एवासौ तपति तमुद्गीथमुपासीते"त्यादिषु कर्माङ्गाश्रयेषूपासनेषु संशयः किमुद्गीथादौ कर्माङ्गे आदित्यादिदृष्टिः कर्त्तव्या? उतादित्यादिषूद्गीथादिदृष्टिरिति, उत्क-

ष्टदृष्टिर्निकृष्टे कर्त्तव्येति न्यायात् उद्गीथादीनां च फल-साधनभूतकर्माङ्गत्वेनाफलेभ्य आदित्यादिभ्य उत्कृष्टत्वादादित्यादिषूद्गीथादिदृष्टिरिति प्राप्तेऽभिधीयते "आदित्यादिमतयश्चाङ्ग" इति, च-शब्दोऽवधारणे क्रत्वङ्गे उद्गीथादावादित्यादिदृष्टय एव कार्याः, कुतः ॥

टी० सू० आदित्यादिमतयश्चाङ्ग उपपत्तेः ॥ ६ ॥ देवताया उत्कर्षाद् दृष्टिविशेषणत्वमुक्तं, तदुत्कर्षापेक्षेण कर्मणा एवोत्कर्षशङ्कयाऽवान्तरसङ्गतिः, क्रत्वङ्गाश्रयोपासनेषु किमादित्यादावुद्गीथदृष्टिः? उतोद्गीथादावादित्यादिदृष्टिः? फलसाधनतयोत्कर्षः किमादित्यादेरुतोद्गीथादेः? उद्गीथादेश्चेदादित्यादावुद्गीथादिदृष्टिः, आदित्यादेश्चेदुद्गीथादावादित्यादिदृष्टिः कार्य्या स्यात्। ननु फलसाधनत्वं देवताया इति पूर्वमेव सिद्धं स एवैनं भूतिं गमयतीति तत्कथमुद्गीथादेः फलसाधनत्वशङ्कया पूर्वपक्षोत्थानं, सत्यं, फलसाधनतया विहितत्वात् प्रधानस्य कर्मणः काष्ठानां ज्वालावद्देवताप्रीतिरवान्तरव्यापारमात्रमित्यप्राधान्यमाशङ्कते ब्रह्मतिवदादित्यादिमतयोऽपीति च-शब्दार्थः मनो ब्रह्मेत्युपासीतेत्यत्रोपास्यं प्रथमं निर्दिष्टं दृष्टिविशेषणं चरमनिर्दिष्टम्, एवमत्रापि य एवासौ तपति तमुद्गीथमित्युद्गीथस्य चरमनिर्देशात् स दृष्टिविशेषणं देवतायां यद्वृत्तयोगात् प्राथम्याच्चोद्देश्यत्वमित्यपि पूर्वपक्षयुक्तिरभिप्रेता । अफलेभ्यः—अफलसाधनेभ्यः, राद्धान्ते तु आदित्यादिदेवताराधनाद्वारेणेति "अर्यम्णे चरुं निर्वपेदित्यादि द्रष्टव्यं देवतायाः स्थिरत्वेनाव्यवहितसाधनतया लोकदृष्टसेव्यसेवान्यायेनाराधनस्याराध्यदेवताप्रधानत्वाच्च देवतोत्कर्षसिद्धेर्यद्वृत्ताद्यस्वारस्यं सोढव्यमिति भावः । परे तु उद्गीथादित्यादीनां दृष्टिविशेषणत्वमनियमेन स्यात् नियामकाभावादिति च पूर्वपक्षमाहुः नियामकसद्भावात् तदनादरः, एवं च पूर्वपक्षान्तरनाहुः उद्गीथादीनां कर्मसमवायितया क्रियारूपाणां फलसाधनतयोत्कर्षः इयमेवर्गग्निः सामेत्यत्र तदेतदस्यामृच्यध्यूढं सामेत्यृक्साम-शब्देन पृथिव्यग्न्यभिधा-

नन्व चक्‌सामाध्यासनिबन्धनं, चत्तरि हि राजाध्यासाद्राजशब्दो न राज्ञि तत्र–शब्दः, तत्र तत्रध्यासाभावात् लोकेषु पञ्चविधं सामोपासीतेति लोकानामधिकरणत्वश्रवणात् तत्र क्रत्वङ्गाध्यासः पृथिवी हिङ्कार इति प्रथमनिर्द्देशाच्च पृथिव्याद्युद्देशेन हिङ्कारत्वादिदृष्टिविधिरिति पूर्वपक्षहेतव उपन्यस्ताः । यदेव विद्यया करोति तदेव वीर्य्यवत्तरमिति विद्यया कर्मणो वीर्य्यवत्तरत्वं श्रुतं न सिद्धरूपद्रव्यस्य, अत आदित्यादिमतिभिरुद्गीथादिकर्मस्वतिशय उपपद्यते न तूद्गीथादिमतिभिरादित्यादीनां कर्मणो ह्यपूर्वसन्निकर्षः, न त्वादित्यादीनामसाधितस्य करणत्वायोगात्, अतः कर्मस्वतिशयावहत्वादादित्यादिप्रधानकर्मफलस्यादित्यादिप्राप्तिलक्षणत्वात् फलात्मकतया चादित्यादीनां प्राधान्यम्, ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीतेत्युपक्रमे द्वितीयाश्रुत्योद्गीथादिरुपास्यत्वेनावगतः, इयमेवर्गिति एवकारोपश्लेषादृचि पृथिवीत्वं विधेयमवगतं, य एवं विद्वान् साम गायतीत्यङ्गाश्रयविज्ञानमुपसंहृतम्, अत आदित्यादेर्दृष्टिविशेषणत्वं पृथिव्यामृक्–शब्दो लाक्षणिकः संबन्धमात्रमपेक्षते न तूत्कर्षमिति न तन्निबन्धनः सामात्मना लोकमुपासीतेति विभक्तिद्वयविपरिणामादपि लोकात्मना सामोपासीतेति सप्तमीमात्रविपरिणामो वरं, पृथिवी हिङ्कार इत्यादि-

सू० उपपत्तेः–आदित्यादीनामेवोत्कृष्टत्वोपपत्तेः, आदित्यादिदेवताराधनद्वारेण हि कर्मणामपि फलसाधनत्वम्, अतस्तद्दृष्टिरुद्गीथाद्यङ्गे । आदित्यादिमत्यधिकरणं समाप्तम् ॥

क्रमो बहूपपत्त्यनुरोधेन नेयः, अतोऽङ्गेष्वादित्यादिदृष्टिविधिरिति सिद्धान्तयन्ति, उपपत्तेरिति कस्योपपत्तिरित्यपेक्षायामुत्कर्षस्य पूर्वसूत्रप्रकृतत्वात् तस्योपपत्तेरिति व्याख्यानमुचितं न त्वर्थान्तरस्य, उत्कर्षश्च प्रागुक्तलक्षणः कर्मस्वतिशयाधायकत्वेन फलात्मकत्वेन च प्राधान्यमुत्कर्षान्तर्गतम् उद्गीथेनोपक्रमः साम्नोपसंहारश्च सर्वेषु देवतादृष्टिविधिष्वननुगताविति व्यापक एव हेतुर्भाष्येऽभिहितः, लोकेषु पञ्चविधं साम सप्तविधं साम-

त्यादिषु विभक्तिद्वयविपरिणामाभावादेव लोकस्य दृष्टिविशेषणत्वोपपादनं मन्दं, न हि द्वितीयाविभक्त्यर्थोऽनन्वितः लोकादिशब्दानां देवतापरत्वे प्रामाणिके सत्युत्कर्षादेव देवताया दृष्टिविशेषणत्वं न चेदयथाप्रतिपन्नस्वीकारेऽप्यविरोधः पृथिवी हिङ्कार इत्यादिरप्येतेन व्याख्यातः, अतोभाष्योक्तप्रकारेण सारतरयुक्त्यभिप्रायं सूत्रम् । अन्ये तु फलसाधनतयोत्कर्षादेव पूर्वपक्षं कृत्वा एवं सिद्धान्तमाहुः उद्गीथादिष्वादित्यादिदृष्टिः कर्मसमृद्ध्यर्थेषूपासनेष्वधिकृताकारोपपत्तेः, आदित्यादीनां कर्माङ्गदृष्ट्योपास्यत्वे हि क्रत्वधिकृतेनैव कर्त्तव्यत्वनियमो न स्यात् तन्नियमश्च यदेव विद्यया करोतीति श्रुत्याऽवगम्यते "य एवासौ तपति तमुद्गीथमुपासीत य एवायं मुख्यप्राणस्तमुद्गीथमुपासाञ्चक्रिरे" इत्यादिषु यच्छब्दयोगप्राथम्याभ्यामुद्देश्यत्वावगमादादित्यादीनामुपास्यत्वमिति चेत् न ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीतेत्युद्गीथोपास्यताया उपक्रमसिद्धत्वात् क्रत्वधिकृताकारोपपत्तेश्च कर्मसमृद्धिव्यतिरिक्तफलेष्वङ्गाश्रितेषूपासनेषु लोकेषु पञ्चविधं सामोपासीतेत्यादिषु क्रत्वधिकृताधिकारसम्बन्धे प्रमाणाभावात् न क्रत्वङ्गेषु देवतादृष्टिरिति नियमः, तत्रैवं निर्वाहः त्रिविधमुपासनं भूतार्थमध्यासः सम्पदिति, भूतार्थं यथार्थविषयं न तत्र किं चिचिन्त्यम्, अध्यासोऽन्यस्मिन्नन्यधर्माध्यासः, यथोद्गीथेऽसुरपाप्मविध्वंसनादयः प्राणधर्मा भवतमोपहत्यादयः आदित्यधर्माः, अन्यसादृश्यानुसन्धानं संपत्, यथा पञ्चविधत्वसप्तविधत्वाद्यनुसन्धानं, तच्च वाक्येनैवोपपादनादवगम्यते, अध्याससम्पत्ती च निकृष्टगतधर्मतत्सादृश्यविषये चेदुपास्यं निष्टं कृतं स्यात्, उत्कृष्टगतधर्मतत्सादृश्यविषये चेदुपास्यमुत्कृष्टं कृतं स्यात्, ततो महत्कृतमेवोपास्यं तत्र दृष्टिविशेषणनिर्णयस्तु उपक्रमोपसंहारवाक्यशेषप्राथम्ययच्छब्दयोगमहत्त्वाद्यनुरोधेन वर्णनीयः लोकेषु पञ्चविधं सामोपासीतेत्यादिषु सामप्रतियोगिकं सादृश्यं लोकेषु विधीयते प्रथमनिर्दिष्टत्वात् सप्तम्याऽऽज्ञस्याच्च साम-शब्दः सामसादृश्यपरः लोकसामशब्दयोरन्यतरस्य लक्षणाया अवर्जनीयत्वेऽपि साम्नि लोकसादृश्ये विधित्सिते सप्तमी न घटते इयमेवर्गग्निरित्यत्रापि पृथिव्या ऋगात्म-

कत्वं विधित्सितं निर्द्देशप्राथम्यात् एवकारान्वयस्य उत्तर एव वेदिरित्यत्र व्यभिचारात् पृथिव्येव नान्यर्गस्तीति वाक्याशेषश्चेत् पृथिव्या ऋगात्मकत्वं विधेयं स्यात्, ऋक् पृथिव्येन न पृथिव्या अन्येति वाक्यशेषश्चेदृचः पृथिवीत्वविधानं स्यात् कर्मसमृद्ध्यर्थोपासनव्यतिरिक्तेषु न कर्माङ्गेषु देवतादृष्टिनियमः कर्मसमृद्ध्यर्थेषु तूपासनेषू क्रत्वङ्गेषु देवतादृष्टिरिति स्थितिरिति, अत्रापि क्रत्वङ्गव्यतिरिक्तेषु देवतादृष्टिनियमाभावोऽनुपपन्नः अध्यासमम्पत्त्योर्विकृष्टधर्मादृश्यविषयत्वानुपपत्तेः स्वयमेव प्रतिपादितत्वात्, अतः क्रत्वङ्गविषयेष्वतद्विषयेषु चोपासनेषु देवताविवक्षायाः सुव्यक्तत्वे देवताया उत्कर्षादेव दृष्टिविशेषणत्वं, विवक्षाविरहे यथाश्रुताङ्गीकारश्च युक्त इति उत्कर्ष एवोपपत्तिशब्दविवक्षितो हेतुर्भवितुमर्हति । अर्थस्वाभाव्यात् प्रकृतत्वाच्च, अतः सर्वत्रोत्कर्षस्यैव दृष्टिविशेषणत्वे प्रयोजकत्वात् क्रत्वधिकृतानुष्ठेयत्वमप्रयोजकमित्युपपत्तिशब्दस्योत्कृष्टतोपपत्तिपरत्वमुक्तं भाष्ये, क्रत्वङ्गविषयेषु क्रत्वधिकृतानुष्ठेयत्वमप्यभ्युच्चयहेतुः स्यात्सर्वत्राप्युत्कर्षानुगुणमेव दृष्टिविशेषणत्वनिर्णयो युक्तः । आदित्यादिमत्यधिकरणं समाप्तम् ॥

आसीनाधिकरणम् । **सू० आसीनः सम्भवात् ॥ ७ ॥**

भा० मोक्षसाधनतया वेदान्तशास्त्रैर्विहितं ज्ञानं ध्यानोपासनादिशब्दवाच्यम् असकृदावृत्तं सन्ततस्मृतिरूपमित्युक्तं, तदनुतिष्ठन्नासीनः शयानः तिष्ठन् गच्छंश्च विशेषाभावात् अनियमेनानुतिष्ठेदिति प्राप्ते उच्यते "आसीन इति, आसीन उपासनमनुतिष्ठेत् कुतः सम्भवात् आसीनस्यैव ह्येकाग्रचित्ततासम्भवः स्थितिगत्योः प्रयत्नसापेक्षत्वात्, शयाने च निद्रासम्भवात् पश्चाद्र्ध्वधारणप्रयत्ननिवृत्तये साश्रय आसीनः कुर्यात् ॥

सू० ध्यानाच्च ॥ ८ ॥

निदिध्यासितव्य इति ध्यानरूपत्वादुपासनस्यैकाग्रचित्तताऽवश्यम्भाविनी, ध्यानं हि विजातीयप्रत्ययान्तराव्यवतमेकचिन्तनमित्युक्तम् ॥

टी० सू० आसीनः सम्भवात् ॥ ७ ॥ अवान्तरसङ्गतिमाह "मोक्षे"ति, अनन्तराधिकरणयोः प्रासङ्गिकत्वात् परमप्रकृतेन प्रधानभूतेन ब्रह्मोपासनेन सङ्गतिरुक्ता । यद्वा दृष्ट्युपासनानामप्यासनसापेक्षत्वेऽप्यासनसमर्थनहेतोरैकाग्र्यस्यात्राधिकरणसमर्थितत्वात् तेन सङ्गतिरुक्ता किमासीनश्चिन्तयेत् ; उतासीनः शयानस्तिष्ठन् गच्छन् वे? ति, किं गमनादिषु ध्यानं सम्भवति न वेति सम्भवति चेदासनानियमः न सम्भवति चेत्तन्नियमः, उपासनसम्भवादित्यतोऽप्यैकाग्रतासम्भवादित्युचितम्, उपासनसम्भवादित्युक्तेऽपि कथमित्यपि शङ्काया एकाग्रताभिप्रायेण शमयितव्यत्वात्, यत्रैकाग्रतेत्येकाग्रतायाः सन्निहतत्वात् योग्यत्वाच्च, उपविश्यासने युञ्ज्यादिति स्मृतिवचनस्य मनोऽनुकूलताभिप्रायतां मत्वा पूर्वपक्षी प्रत्यवतिष्ठते तदवश्यं भावात्तत्परिहारः । सू॰ ध्यानाच्च ॥ ८ ॥ ध्यानादिति भावप्रधाननिर्देश इत्यभिप्रायेणोक्तं ध्यानरूपत्वादिति, स्थितिगत्योर्विजातीयप्रत्ययसम्भवात्तदैकाग्र्यविरोधिगत्यादिकमित्यर्थः ॥

सू० अचलत्वं चापेक्ष्य ॥ ९ ॥

भा० निश्चलत्वं चापेक्ष्य पृथिव्यन्तरिक्षादिषु ध्यानवाचोयुक्तिर्दृश्यते "ध्यायतीव पृथिवी ध्यायतीवान्तरिक्षं ध्यायतीव द्यौः ध्यायन्तीवापो ध्यायन्तीव पर्वताः", इति, अतः पृथिवीपर्वतादिवदेकाग्रचित्ततया निश्चलत्वमुपासकस्यासीनस्यैव सम्भवेत् ॥

सू० स्मरन्ति च ॥ १० ॥

स्मरन्ति चासीनस्यैव ध्यानं "शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः। नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरम्। तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः। उपविश्यासने युञ्ज्याद्योगमात्मविशुद्धये" इति, ॥

सू० यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात् ॥ ११ ॥

एकाग्रतातिरिक्तदेशकालविशेषाश्रवणादेकाग्रतानुकूलो यो देशः कालश्च स एवोपासनस्य देशः कालश्च, "समे शुचौ देशे शर्करावह्निवालुकादिविवर्जिते" इति वचनमेकाग्रतैकान्तदेशमाह न तु देशं नियच्छति, मनोऽनुकूल इति वाक्यशेषात् ॥ आसीनाधिकरणं समाप्तम् ॥

टी० सू० अचलत्वं चापेक्ष्य ॥ ९ ॥ आप इति स्थिरं तटाकादिजलं विवक्षितं निश्चलत्वमात्रं साम्यं विवक्षितं निश्चलत्वमैकाग्र्याद् भवति, तच्चासीनस्यैव गत्यादौ विजातीयप्रत्ययेन चलनसंसम्भवादित्यर्थः। सू० स्मरन्ति च ॥ १० ॥ न केवलमर्थसामर्थ्याद्वचनादपि तत्सिद्धिरित्यर्थः। सू० यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात् ॥ ११ ॥ स एवोपासनस्य देशः कालश्चेति, तिथिनक्षत्रादिनियमो नास्तीत्यर्थः, वर्णाश्रमधर्मविरुद्धकालविशेषसम्भवात् आसनसहपठितो देशादिरप्यैकाग्र्यसिद्ध्यर्थमपेक्ष्यते किं पुनरासनमिति सूत्राभिप्रायः। इतरे त्वयोऽपि यत्रैकाग्रतेति सूत्रमधिकरणान्तरमाहुः, वैदिककर्मसु देशकालादिनियमदर्शनादुदगयनादिपरमिह इति पूर्वपक्षं कृत्वा न नियम इति सिद्धान्तयन्ति, उक्तप्रकारेण पूर्वाधिकरणशेषत्वोपपत्तेर्नाधिकरणान्तरत्वं युक्तम् ॥ आसीनाधिकरणं समाप्तम् ॥

आप्रयाणाधिकरणम् ।

सू० आप्रयाणात्तत्रापि हि दृष्टम् ॥ १२ ॥

सू० तदिदमपवर्गसाधनमुक्तलक्षणोपासनमेकाह एव सम्पाद्यम्? उताप्रयाणात्प्रत्यहमनुवर्त्तनीय? मिति विशये एकस्मिन्नेवाहनि शास्त्रार्थस्य कृतत्वात्तावतैव परिसमापनीयमिति प्राप्ते उच्यते—आप्रयाणादिति, आमरणादनुवर्त्तनीयं, कुतः तत्रापि हि दृष्टम्—उपासनोद्योगप्रभृत्याप्रयाणान्मध्ये यः कालस्तत्र सर्वत्रापि "दृष्टमुपासनं स खल्वेवं वर्त्तयन् यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसंपद्यत" इति । आप्रयाणाधिकरणं समाप्तम् ॥

टी० सू० आप्रयाणात्तत्रापि हि दृष्टम् ॥ १२ ॥ सङ्गत्यादि स्पष्टम्, उक्तलक्षणमुपासनं किमेकस्मिन्नहनि कर्त्तव्य? मुताप्रयाणादि? ति किमेकदिनानुष्ठानेन शास्त्रार्थस्य कृतत्वं नेति? कृतत्वं चेदेकस्मिन्नहनि कर्त्तव्यं न चेदाप्रयाणात् कर्त्तव्यमिति । परे तु साक्षात्कृतात्मतत्त्वस्यानियोज्यत्वात् अनुवर्त्तयेदिति शासनमशक्यम् अतोऽभ्युदयफलोपासनविषयेयं चिन्तेति, तदयुक्तं यावदायुषमेवं वर्त्तयन् ब्रह्मलोकमभिसंपद्यते न च पुनरावर्त्तते प्रयाणान्तमोङ्कारमभिध्यायीतेत्यत्रापुनरावृत्तिलक्षणमोक्षसाधनविद्यास्वेवाप्रयाणादनुवृत्तेः श्रुतत्वात्, यावच्छरीरपातं शास्त्रवश्यत्वादनियोज्य इति चायुक्तम् अन्तिमप्रत्ययस्य मोक्षहेतुत्वदर्शनात् तदौपयिकाहारशुद्ध्यादिसापेक्षत्वाच्च शा[illegible]श्यत्वमवर्जनीयं, न चान्तिमप्रत्ययशास्त्रममुमुक्षुविषयं मुमुक्षुविषयतयैव प्रतिपादितत्वात्, प्रयाणकाले मनसेत्यारभ्य स तम्परम्पुरुषमुपैति दिव्यमिति ह्युच्यते, न च साक्षात्कृततत्त्वस्य भेददर्शनाभावान्नान्तिमप्रत्ययापेक्षेति वाच्यं देहपोषणादिषु प्रवृत्तिदर्शनात् तेषु मिथ्यात्वज्ञानमस्तीति चेत् तथाऽप्यन्तिमप्रत्ययः कार्य्य एव तद्वैकल्येन ह्यादिभरतस्य मृगत्वप्राप्तिः न च तस्य देहादिषु मिथ्यात्वधीर्नास्तीति वाच्यं विप्रजन्मनि पूर्वार्जितज्ञानातिरिक्तज्ञानाभावात्, अतः शास्त्रवश्यत्वमस्त्येव । किञ्च किमिदमशास्त्रवश्यत्वं नाम किमुच्चार्य्यमाणमपि शास्त्रं भेद-

दृष्ट्यभावाच्च शृणोति ? उत शृण्वन्नपि नार्थं प्रत्येति ? उत सत्यामप्यर्थप्रतीतौ ब्राह्मण्याद्युपाधेः कर्तृत्वादेश्चाभावान्नाहं कर्मवश्य इति जानाति ? अर्थे प्रतीतेऽपि क्रियां नानुतिष्ठति ? उतानुतिष्ठतो न प्रत्यवायः ? उतेष्टानिष्टप्राप्तिनिवृत्ती नेच्छतीति, न प्रथमद्वितीयौ प्रतिबुद्धतत्त्वानां वसिष्ठादीनामप्युक्तिप्रत्युक्तिदर्शनात्, न तृतीयः आत्मनि ब्राह्मण्याद्यभावेऽप्युपाधेरनुवृत्तत्वात् तदभावज्ञानवतां वसिष्ठजनकभीष्मादीनामनुष्ठानदर्शनाच्च, न चतुर्थः, अज्ञस्याननुतिष्ठतोऽप्यशास्त्रवश्यत्वप्रसङ्गात्, न पञ्चमः आदिभरतादीनां प्रत्यवायदर्शनात् विप्रजन्मनि सतां मार्गमदूषयन्निति वचनाच्च, न षष्ठः, अमुमुक्षुत्वप्रसङ्गात् बन्धनिवृत्तीच्छा हि मुमुक्षा, मुक्तस्य न मुमुक्षेति चेन्न क्षुदाद्युपशमाय प्रवृत्तिदर्शनात् । अतोऽनुक्तिविधिवश्यत्वादाप्रयाणात् परविद्याऽनुवर्त्तनीया ॥ अन्ये तु साक्षात्कारफलत्वादुपासनस्य तत्पर्य्यन्तत्वमिति पूर्वपक्षयन्ति तदयुक्तं परमपुरुषप्रीतिफलकत्वादुपासनस्य प्रीतेश्च यथाशास्त्रमनुष्ठानजन्यत्वात्, अतः शास्त्रार्थस्य क्षतत्वादित्येव पूर्वपक्षयुक्तिर्युक्ता । अत एव सिद्धान्तेऽपि साक्षात्कारमात्रफलकत्वाभ्युपगमेनान्तिमप्रत्ययसिद्ध्यर्थमनुवर्त्तनीयतोक्तिरपि न युक्ता किंतु यथाशास्त्रमनुष्ठानसिद्ध्येऽनुवर्त्तनीयत्वमेव वक्तव्यम् ॥ आप्रयाणाधिकरणं समाप्तम् ॥

तदधिगमाधिकरणम् ।

सू० तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात् ॥१३॥

वृ० एवं विद्यास्वरूपं विशोध्य विद्याफलं चिन्तयितुमारभते ब्रह्मविद्याप्राप्तौ पुरुषस्योत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ श्रूयेते तद्यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्त एवमेवं विदि पापं कर्म न श्लिष्यते तस्यैवात्मा पदवित्तं विदित्वा न कर्मणा लिप्यते पापकेने"त्युत्तराघाश्लेषः, तद्यथेषीकतूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते क्षीयन्ते चास्य

कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे" इति पूर्वाघविनाशः, एताव-
श्लेषविनाशौ विद्याफलभूतावुपपद्येते नेति संशयः किं युक्तं
नोपपद्येते इति कुतः "नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटि-
शतै"रपीत्यादिशास्त्रविरोधात् ॥

टी० सू० तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात् ॥ १३ ॥
पेटिकासङ्गतिमाह "एवमि"ति, उपायभूतोपासनस्य उपास्यनिरतिश-
यप्रियत्वेन स्वयमपि प्रियरूपत्वादुपेयरूपत्वमप्यस्तीत्यत्र तच्चिरूपणं
कृतं "दश्यमानोमहोरगैर्न विवेदात्मनोगात्रं तत्स्मृत्याऽऽह्लादसंस्थितः ।
तच्चित्तविमलाह्लादक्षीणपुण्यचयस्तदे"त्यादिभिः प्रीतिरूपत्वं ह्यवगम्यते,
ब्रह्मविद्याप्राप्ताविति ब्रह्मविद्याप्राप्तिः साक्षात्कारावस्थोपासनलब्धिर्वि-
वक्षिता तस्मिन् दृष्टे क्षीयन्त इति हि विषयवाक्यं प्राप्तिरुपक्रमः विद्या-
प्राप्ति-शब्दः साधारण्यात् प्रपदननिष्पत्तेरपि द्योतकः संश्लिष्टस्य पूर्वा-
घस्याश्लेषायोगाद्विनाश एव उत्तराघस्य त्वश्लेष एवेति योऽयमेतावता-
द्विभागः ॥

सू० अश्लेषविनाशव्यपदेशस्तु मोक्षसाधनभूतविद्याविधायिवा-
क्यशेषगतः कथंचिद्विद्यास्तुतिप्रतिपादनेनाप्युपपद्यते, न च
विद्या पूर्वोत्तराघयोः प्रायश्चित्ततया विधीयते येन प्राय-
श्चित्तेनाघविनाश उच्यते, विद्या हि "ब्रह्मविदाप्नोति परं
ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवती"ति ब्रह्मप्राप्त्युपायतया विधीयते,
अतो विद्यार्थवादोऽयमघविनाशाश्लेषव्यपदेश इत्येवं प्राप्ते-
ऽभिधीयते—तदधिगम इति, विद्याप्राप्तौ पुरुषस्य विद्यामा-
हात्म्यादुत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशावुपपद्येते । कुतः एवं-
विधं हि विद्यामाहात्म्यमवगम्यते, एवंविदि पापं कर्म
न श्लिष्यते एवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते इत्यादि-

व्यपदेशात्, न च नाभुक्तं चीयते कर्मेत्यनेन शास्त्रेणास्य विरोधः, भिन्नविषयत्वात्तद्धि कर्मणां फलजननसामर्थ्यद्रढिमविषयम् एतत्तूत्पन्नाया विद्यायाः प्राक्कृतानां पाप्मनां फलजननशक्तिविनाशसामर्थ्यम् उत्पत्स्यमानानां च फलजननशक्त्युत्पत्तिप्रतिबन्धकरणसामर्थ्यं च प्रतिपादयतीति द्वयोर्विषयो भिद्यते, यथाऽग्निजलयोरौष्ण्यतन्निवारणसामर्थ्यविषययोर्द्वयोः प्रमाणयोरपि विषयभेदात्प्रामाण्यम्, एवमत्रापीति न कश्चिद्विरोधः ।

टी० अश्लेषविनाशप्रतीतिसंशयाभावात् तयोरुपपत्त्यनुपपत्तिविषयः संशय उक्तः, किं विदुष उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ सम्भवतो ने? ति किमश्लेषविनाशशास्त्रे यथाश्रुतार्थपरे? उत नाभुक्तं चीयत इत्यनेन विरोधात् विद्यास्तुत्यर्थतया नेये? किमश्लेषविनाशशास्त्रयोरभुक्तकर्मापरिक्षयशास्त्रस्य च विरोध एव? उताविरोधः सम्भवति? विरोध एवचेद्विद्यास्तुत्यर्थत्वादश्लेषविनाशासंभवः, अविरोधसंभवे शास्त्रस्य यथाश्रुतार्थपरत्वादश्लेषविनाशसंभव इति नाभुक्तमित्यादिना पूर्वपक्षोपन्यासः अननुभवेऽपि कर्मणां प्रायश्चित्तेन विनाशो दृश्यत इत्यत आह "न चे"ति, एवं प्राप्त इति । नाभुक्तमित्यादिवचनविरोधं परिहरति "न त्वे"ति, अत्र शक्तिशब्दः कर्मानुष्ठानजनितभगवन्निग्रहपरः भिन्नविषयत्वेन वचसोरविरोधे दृष्टान्तमाह "यथे"ति, अश्लेषविनाशौ विवृणोति "अघस्ये"ति ।

सू० अघस्याश्लेषकरणं वैदिककर्मायोग्यता वासनाप्रत्यवायहेतुशक्त्युत्पत्तिप्रतिबन्धकरणम्, अघानि हि कृतानि पुरुषस्य वैदिककर्मायोग्यतां सजातीयकर्मान्तरारम्भरुचिं प्रत्यवायं च कुर्वन्ति, अघस्य विनाशकरणमुत्पन्नायास्तच्छक्तेर्विनाशकरणं, शक्तिरपि परमपुरुषाप्रीतिरेव, तदेवं

विद्या वेदितुर्वेद्यात्यर्थप्रियत्वेन स्वयमपि निरतिशयप्रिया-सती वेद्यभूतपरमपुरुषाराधनस्वरूपा पूर्वकृताघसञ्चयजनितपरमपुरुषाप्रीतिं विनाशयति, सैव विद्या स्वोत्पत्युत्तरकालभाव्यघनिमित्तपरमपुरुषाप्रीत्युत्पत्तिं च प्रतिबध्नाति, तदिदमश्लेषवचनं प्रामादिकविषयं मन्तव्यं, नाविरतोदुश्चरितादित्यादिभिः शास्त्रैराप्रयाणादघ्च-

टी० उत्पत्स्यमानायाः उत्पत्स्यमानस्य कर्मणः स्वकार्य्यकरणशक्तेः प्रतिबन्धः-अश्लेषः, उत्पन्नस्य कर्मणः उत्पन्नायाः कार्य्यकरणशक्तेर्विनाशकरणं विनाश इत्यर्थः । शक्ति-शब्दार्थमाह "शक्तिरपी"ति एतदुपपन्नमित्याह "तदेव"मिति, ब्रह्मानुभवस्य स्वतःप्राप्तत्वेनासाध्यत्वात् प्रतिबन्धनिवृत्तिरूपसाध्ये प्रायश्चित्ततुल्यैव ब्रह्मविद्या, स्वर्गादेः साध्यत्वात्तत्साधनस्य कर्मणो न प्रतिबन्धनिवर्त्तकत्वम् अत्र तु प्रतिबन्धनिवृत्तेरेव साध्यत्वाद्विद्यायास्तद्धेतुत्वं युक्तमित्यर्थः । तर्हि ब्रह्मविदो निषेधशास्त्रवश्यत्वं न स्यादित्यत्राह "तदिद"मिति, । ननु ब्रह्मविद्याया अपि पापप्रायश्चित्तत्ववचनात् कृच्छ्रादीनामिव बुद्धिपूर्वपापनिवर्त्तकत्वमपि स्यात्, नैवं प्रामादिकाघप्रायश्चित्तत्वेनैव तद्विधानात्, "अपि चेत्पातकं किंचिद्योगी कुर्य्यात् प्रमादतः । योगमेव निषेवेत नान्यं यत्नं समाचरेदि"ति, ह्युच्यते। ननु पूर्वं शरीरपातानन्तरं कर्मक्षय उक्तः, अत्र तूपासनारम्भे कर्मप्रहाणमुक्तं कथमिदमुपपद्यते-उच्यते उपासनारम्भसमाप्त्योर्भगवत्प्रीतिविशेषाभिप्रायत्वात् अधिकरणद्वयाविरोधः । उपासनारम्भप्रीतः परमात्मा तत्समाप्तावुपासकस्याघं क्षमिष्यामीति सङ्कल्पयति, समाप्तौ तु क्षान्तमिति, सङ्कल्पयति, अतोऽधिकरणद्वयारम्भ उपपन्नः । परे तु ज्ञानस्याविधेयत्वेन कर्मक्षयोद्देशो न विद्यायाः ।

सू० रद्दत्पद्यमानाया उत्तरोत्तरातिशयभागिन्याः विद्यायाः

दुश्चरितविरतिनिष्पाद्यत्वावगमात् ॥ तदधिगमाधिकरणं समाप्तम् ॥

टी० प्रायश्चित्तकर्मवद्विधानाभावात्तया कथं कर्मक्षय उक्त इत्याशङ्क्य सगुणविद्यायां तावद्विधानमस्ति निर्गुणविद्यायामपि वस्तुसामर्थ्यात् कर्मक्षयः कालत्रयेऽपि नाहं कर्त्ता भोक्तेत्यवगमादिति परिहरन्ति तदयुक्तं नाहं कर्ता नाहं भोक्तेति ज्ञाने सत्यपि चन्दनेन कण्टकेन स्वदेहं लिम्पतस्तुदतश्च पुरुषस्य लेपतोदकर्मकृतसुखदुःखादेरन्वयदर्शनात्, साक्षात्कारवतो न सुखाद्यन्वय इति चेत् न "व्युत्थानकाले राजेन्द्र आस्ते हेयतिरोहित इति योगव्युत्थाने हेयसुखदुःखाद्यन्वयस्य प्रामाणिकत्वात् निर्गुणविद्याया अप्रामाणिकत्वाच्च वन्ध्यासुतस्य व्याधिपरिहारवद् व्यर्थः प्रयासः कर्मफलभोगानवश्यम्भावेऽपि देशकालनिमित्तापेक्षो मोक्ष इति पूर्वपक्षिणोक्ते तथा चेत् कर्मफलवदनित्यत्वप्रसङ्ग इति सिद्धान्तिना परिहारश्चानुपपन्नः निवर्त्तकज्ञानोदयानन्तरभाविन्या अविद्यानिवृत्तेरनित्यत्वप्रसङ्गात्, प्रागप्यविद्यानिवृत्तिरस्ति चेत् शास्त्रवैयर्थ्यम् । अपरे तु नाभुक्तमिति स्मरणमविद्वद्विषयमित्याहुः तद्भाष्योक्तविषयव्यवस्थाफलं विद्यायाः कर्मणां फलोत्पादनशक्तिविनाशसामर्थ्ये ह्युक्ते कर्मणां फलजननसामर्थ्यं विद्यारहितेषु भवतीति ज्ञायते अविद्वद्विषयत्वमूलेऽभिहिते तद्विषयत्वं सिध्यतीति भाष्ये मूलयुक्तिरुक्ता । अन्ये त्वाहुः अघफलं द्विविधं लेपो विपाकश्चेति, तत्र लेपोऽप्रायत्यं स्नानाद्यननेयं, विपाको—नरकपातादिः, सुकृतस्यापि लेपो महत्त्वपङ्क्तिपावनत्वशापानुग्रहसामर्थ्यकाम्यकर्मरुचिरूपः, विपाकः—स्वर्गादिः तत्र महत्त्वं नाम सवनगतौ क्षत्रियवैश्यौ हत्वा ब्रह्महा भवति अग्निर्वै दीक्षितस्तस्मादेनं नोपस्पृशेदित्यवगम्यते, तत्र लेपः स्वसामर्थ्यप्रसूतं फलं विपाको नैयोगिकफलम्, एवं ज्ञानस्यापि स्वसामर्थ्यप्रभावितं नैयोगिकं चेति फलं हि द्विविधं, तत्र पुरुषशुद्धिलक्षणेन महात्म्यशब्दवाच्येन कल्मषविरोधिना पूर्वकल्पषविनाशः, उत्तराघानामप्रायत्यकरणरूपसंश्लेषविघातश्च, ज्ञानस्य नैयोगिकफलं तु देहपातेऽनिमप्रत्ययसापेक्षं सुकृतदुष्कृतप्रहाणं ब्रह्मभावाविष्करणं च,

उत्तरेषामघानामश्लेष एव न विनाशः, अत एव सुकृतदुष्कृते धूनुते तस्य प्रिया ज्ञातयः सुकृतमुपयन्त्यप्रियादुष्कृतमिति धूननवचनमप्रियज्ञात्युपायनवचनं चोत्तराघविषयमिति । अत्रोच्यते यद्यपि कर्मणामधिकाराऽधिकारसजातीयकर्मान्तररुचिस्वर्गनरकादिफलविभागोऽस्ति तथाऽपि सामर्थ्यप्रभावितनैयोगिकफलविभागो नोपपन्नः भगवत्प्रीत्यप्रीतिव्यतिरेकेण सामर्थ्याभावान्नियोगाभावाच्च तद्व्यतिरेकेण सामर्थ्यनियोगाभ्युपगमेऽप्यश्लेषवचनस्य लेपविघातमात्रविषयत्वं धूननोपायनवचनयोरुत्तराघमात्रविषयत्वं चानुपपन्नं, तथा हि उत्तराघस्य विपाकहेतुशक्तिरुत्पन्ना न वा न चेल्लेपविघातोऽश्लेष इति विश्लेषोपादानवैयर्थ्यं स्यात्, अस्मदीयपक्षः परिगृहीतश्च भवेत्, उत्पत्तिपक्षे क्रियेरितोर्णा कर्मशक्तिरात्मधर्मभूता परमात्मप्रीत्यप्रीतिरूपा वा स्यात्, उभयथाऽप्यश्लेषवचनमनुपपन्नं स्यात्, आत्मधर्मत्वे तत्समवेतत्वात् परमात्मप्रीत्यप्रीत्योश्चेननविषयत्वाच्च, विपाकशक्तेः श्लेषस्त्विष्टः लेपविघात एवाश्लेषरूपतयाऽभिमत इति चेत् तर्ह्यश्लेषवचनसङ्कोचः स्यात्, सुकृतदुष्कृते धूनत इति धूननश्रवणबलादवर्जनीयः सङ्कोच इति चेत् तर्ह्यनुत्पन्नस्य धूननायोगाद्विपाकशक्त्युत्पत्तिकल्पनगौरवं च स्यात्, न चानुत्पन्नस्य धूननायोगात्तदुत्पत्तिः कल्पनीया भवेत् उत्पन्नस्याप्यदृष्टस्य पांसुभसितकरीषादिवत् संयोगविभागार्हद्रव्यत्वाभावाद्धूननानुपपत्तेस्तत्कल्पनवैयर्थ्यात् धूनन—शब्देन विनाशो लक्ष्यत इति चेत् न विनष्टस्य प्रियाप्रियज्ञातिपरिग्रहायोगात् पुरुषगतादृष्टविनाशेऽपि प्रियाप्रियेषु नष्टसजातीयादृष्टान्तरोत्पत्तिरेव तत्संक्रमणमिति चेत् कर्तृगतादृष्टविनाशस्य पुरुषान्तरगतादृष्टान्तरोत्पत्तेश्च किं कर्मस्वभाव एव कारणं, तर्हि सर्वेषां सर्वाणि कर्माणि नश्येयुः पुरुषान्तरेष्वदृष्टं जनयेयुश्च, ततश्च कर्तॄणां भोगाभावोऽन्येषां भोगनियमश्च स्यात् अभुक्तफलस्याकृतप्रायश्चित्तस्य कर्मणोऽयं स्वभाव इति चेत् तर्हि द्वादशवार्षिकादिषु केनचिदननुष्ठितेषु तद्विषयतां ब्रह्महत्यादिदोषान्वयेन संव्यवहारादिषु बहिष्कार्यता स्यात्, यद्युच्येत नात्र कर्मस्वभावः कारण-

१ विश्लेषोपादानमिति पा० ।

मपि तु परविद्यामाहात्म्यमेव तत्तु विद्वद्गतं पूर्वाघं विनाश्य तदप्रियेषु तादृशमघं जनयतीति तद्वदुत्तराघप्रतिबन्धं प्रियाप्रियेषु तादृशादृष्टं च विद्या करोतीत्यपगमो वरं, तथा सति उत्पत्तिकल्पनगौरवाभावात्, एवं च धूननोपायनयोरुत्तरात्तमात्रविषयत्वनिर्बन्धो निर्निबन्धनः स्यात्, विदुषः पूर्वाघविनाशने ज्ञातिषु तादृशाघजनने च विद्यासामर्थ्यस्योपपन्नत्वात्, एवं च सति सुकृतदुष्कृते धूनुत इत्यत्र सुकृतदुष्कृतशब्दयोरसङ्कोचः स्यात्, अन्यथा सङ्कोचो निर्निबन्धनः स्यात्, नष्टस्य कर्मणोऽन्यत्र संक्रमणायोगरूपस्य सङ्कोचहेतोः परिहृतत्वात् । पुरुषान्तरे तादृगदृष्टान्तरोत्पत्तिरुपायनमिति त्वयैव ह्युक्तम्, इयान्विशेषः एकस्मिन् पक्षे ऽश्लेषवचनस्य धूननोपायनवचनयोश्च सङ्कोचोविपाकशतत्युत्पत्तिकल्पनगौरवं च, पक्षान्तरे तु सर्वस्यासङ्कोचो लाघवं चेति, अत्रायमर्थोऽनुसन्धेयः विदुषः कर्मणां चतस्रोऽवस्थाः श्रुताः विनाशोऽश्लेषो धूननमुपायनं चेति, क्रियामात्रविनाशस्य लोकसिद्धत्वात् क्रियाया अश्लेषधूननसंक्रमणानामयोग्यत्वाच्चावस्थाचतुष्टयं क्रियोत्तीर्णशक्तिविषयं निर्णीतं, सा च शक्तिरिष्टानिष्टफलदित्सालक्षणपरमात्मप्रीत्यप्रीतिरूपा, अन्यथा श्रुतहानाश्रुतकल्पनप्रसङ्गादिति प्रागेवोपपादितं, तत्र विनाशश्लेषवचनयोः पूर्वोत्तराघविषयत्ववदुपायनवचनस्य पुरुषान्तरे तत्समानादृष्टोत्पत्तिविषयत्वं चार्थसामर्थ्यात् सर्वैरभ्युपगन्तव्यम् । अश्लेषवचनं च कृत्स्नोत्तराघविषयम् असङ्कोचस्य स्वतःप्राप्तत्वात् अश्लेषश्च प्रतिबद्धोदयत्वम् उत्पत्तिकल्पनगौरवात् तत्कल्पनेऽपि धूननसंक्रमणायोगात्, एवं च विद्यायाः पूर्वाघविनाशने उत्तराघप्रतिबन्धे प्रियाप्रियेषु सजातीयादृष्टजनने सामर्थ्यं च सिद्धम् । एवं विद्याया विनष्टप्रतिबद्धादृष्टसजातीयादृष्टजननसामर्थ्यादुपायनश्रुतिश्च नोत्तराघमात्रविषया अपि तु पूर्वोत्तराघविषया स्यात् तथा चोपनयनवाक्यस्यसुकृतदुष्कृतशब्दासङ्कोचश्च भवेत्, तत्र विनाशो भगवतः पूर्वोत्पन्नकर्मफलदित्सानिवृत्तिः, अश्लेषश्च उत्तरकर्मफलदित्साप्रतिबन्धः, तौ च यद्यर्थोपहितौ यद्ययं प्रक्रान्तमुपासनं समापयेत् पूर्वोत्तरयोः कर्मणोः फलं न दास्यामीति सङ्कल्परूपौ हि तौ, समाप्ते तु

कर्मफलं नैव दास्यामीति सङ्कल्पो विधूननश्रुत्यभिप्रेतः, लोके सेवारम्भसमापनयोः प्रीतितारतम्यदर्शनात् । शास्त्रेषु तीर्थसेवाद्युपक्रमसमापनयोः फलतारतम्यदर्शनाच्च । लोके राजादीनामिव परमात्मनोऽपि स्वसेवकविषयप्रीत्यतिशयेन तत्प्रियाप्रियजनेषु तदनुरूपेष्टानिष्टफलदित्सा च भवति, एवं पूर्वोत्तराघविनाशप्रतिबन्धधूननोपायनहेतुर्विद्यामाहात्म्यमिति ॥ तदधिगमाधिकरणं समाप्तम् ॥

इतराधिकरणम् । **सू० इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु ॥ १४ ॥**

भा० उत्तरपूर्वाघयोर्विद्ययाऽश्लेषविनाशावुक्तौ, इतरस्य पुण्यस्याप्येवमुक्तेन न्यायेनाश्लेषविनाशौ विद्यया स्याताम् विद्याफलविरोधित्वसामान्याद् व्यपदेशाच्च, भवति च व्यपदेशः उभे सुकृतदुष्कृते निर्दिश्य "सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्त्तन्त" इति, "तत्सुकृतदुष्कृते विधूनुत" इति च मुमुक्षोरनिष्टफलत्वात्सुकृतस्यापि पाप्म–शब्देन व्यपदेशः ।

टी० सू० इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु ॥ १४ ॥ अवान्तरसङ्गतिः स्फुटा, इतरस्याप्यसंश्लेष इति प्रतिज्ञानिर्देशः, एवमिति न्यायातिदेशः, उत्तरपूर्वसुकृतयोरश्लेषविनाशौ किं सम्भवतो नेति किं पापं कर्म न श्लिष्यते सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्त इति वाक्यद्वयं सुकृतदुष्कृताश्लेषविनाशपरम्? उत दुष्कृतमात्राश्लेषविनाशपरं? किमत्र पापकर्म–शब्दो निषिद्धपरः उत विद्याविरोधिफलकर्मपरः? सर्वे पाप्मान इति वाक्यं किं पापशब्दस्य विद्याविरोधिफलकर्मपरतामवगमयति? ने? ति न सुकृतं न दुष्कृतं सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्त्तन्ते इति हि श्रूयते, न चेत् पापशब्दस्य निषिद्धमात्रपरतया वाक्ययोर्दुष्कृतमात्राश्लेषविनाशपरत्वाच्च सुकृताश्लेषविनाशसम्भवः, अवगयति चेत् पापश–ब्दस्य विद्याविरोधिफल-

कर्मपरत्वेन वाक्ययोः सुकृतदुष्कृताश्लेषविनाशपरत्वात् पूर्वोत्तरसुकृतयोरश्लेषविनाशसंभव इति, । एवं-शब्दं व्याचष्टे "उक्तेने"ति, उक्तन्यायं विवृणोति "विद्याफले"ति, एवं-शब्देन पूर्वसूत्रानुकृष्टस्यापदेश-शब्दार्थमुपपादयति "भवति चे"ति, पुण्यस्यापि पाप्म-शब्दवाच्यत्वे श्रुतिं दर्शयति "उभे" इति, उभयोः पृथगभिधाने श्रुतिमाह "तत्सुकृते"ति, अतिदेशस्याधिकाशङ्कामाह—

सू० सुकृतस्यापि शास्त्रीयत्वात्तत्फलस्य केषांचिदिष्टत्वदर्शनाच्च विद्यया अविरोधशङ्कां निवर्त्तयितुमतिदेशः । ननु विदुषोऽपि स्वनिकर्त्तव्यताकोपासननिर्वृत्तये वृष्ट्यन्नादिफलानीष्टान्येव कथं तेषां विरोधाद्विनाश उच्यते तत्राह "पाते त्वि"ति, शरीरपाते तु तेषां विनाशः शरीरपातादूर्ध्वं तु विद्याऽनुगुणादृष्टफलानि सुकृतानि नश्यन्तीत्यर्थः ॥

इतराधिकरणं समाप्तम् ॥

टी० "सुकृतस्ये"ति, सूत्रखण्डान्तरस्य शङ्कामाह "नन्वि"ति, विद्यानुगुणदृष्टफलानि तिष्ठन्ति चेत्तानि शरीरपातादूर्ध्वं नश्यन्तीत्यर्थः । परे चापरे च पाते त्विति सूत्रखण्डमेवं व्याचक्षते अश्लेषविनाशसिद्धेर्देहपाते मुक्तिरवश्यं भाविनी, तु-शब्दोऽवधारण इति, तच्चिन्त्ययोजनं सर्वबन्धकविरहे मोक्षस्य वक्ष्यमाणप्रकारेण निःसंशयत्वात्सर्वप्रारब्धकर्मानपक्षये सति देहपाते मोक्षस्योपरितनाधिकरणविरुद्धत्वाच्च । अन्ये त्वनेनाधिकरणेनाश्लेषमात्रातिदेशः न विनाशातिदेश इति वदन्ति, तदयुक्तं विनाशश्रवणरूपहेतोरसिद्धत्वात् पाप्म-शब्दस्यैवोभयवाचित्वोपपादनाच्च देहान्ते ज्ञातिभिः परिग्रहात् अविनाश इति चेन्न द्विषद्भिः परिग्रहेण दुष्कृतस्याप्यविनाशप्रसङ्गात् सुकृतस्याश्लेषो नाम काम्यकर्मस्वनुत्पत्तिः पङ्क्तिपावनत्वादिलक्षणमाहात्म्यस्य तु विद्यया विरोधाभावाच्चाश्लेषः, एवं स्वसामर्थ्यप्रभावितं ज्ञानफलं निरूपितं, कदा तर्हि नैयोगि-

कफलं सुकृतदुष्कृतप्रहाणामित्यपेक्षायामाह "पाते त्वि"ति, देहपात एवेत्यर्थ इत्याहुः । पात इत्यस्य व्याख्यानमनुपपन्नं निष्फलत्वादेव, तच्च साम्पराय इत्यत्र प्रागुक्तत्वात् अपेक्षिताकथनं च भाष्योक्तशङ्कायाः परिहरणीयत्वात्, अतोयथाभाष्यमेवार्थः ॥ इतराधिकरणं समाप्तम् ॥

अनारब्धकार्याधिकरणम् ।

सू० अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः ॥ १५ ॥

भा० ब्रह्मविद्योत्पत्तेः पूर्वोत्तरभाविनोः सुकृतदुष्कृतयोरश्लेषविनाशावुक्तौ, ततः पूर्वभाविनोः सुकृतदुष्कृतयोः किमविशेषेण विनाश ? उतानारब्धकार्ययोरेवेति? विशये "सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्त इति विद्याफलस्याविशेषश्रवणाद्विद्योत्पत्त्युत्तरकालभाविन्याश्च शरीरस्थितेः कुलालचक्रभ्रमणादिवत्संस्कारवशादप्युपपत्तेरविशेषेणेति प्राप्ते उच्यते अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे इति, विद्योत्पत्तेः पूर्वे सुकृतदुष्कृते अनारब्धकार्ये अप्रवृत्तफले एव विद्यया विनश्यतः, कुतस्तदवधेः तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये अथ सम्पत्स्य इति शरीरपातविलम्बावधिश्रुतेः, न च पुण्यापुण्यकर्मजन्यभगवत्प्रीत्यप्रीतिव्यतिरेकेण शरीरस्थितिहेतुभूतसंस्कारसद्भावे प्रमाणमस्ति ॥ अनारब्धकार्याधिकरणं समाप्तम् ॥

टी० सू० अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः ॥ १५ ॥ अवान्तरसङ्गतिमाह "ब्रह्मविद्योत्पत्तेरि"ति, ततः पूर्वभाविनोः—ब्रह्मविद्योत्पत्तिपूर्वभाविनोरित्यर्थः । किं पूर्वे सुकृतदुष्कृते अविशेषेण नश्यतः ? उतानारब्धफले ? किं सर्वे पाप्मान इति सर्वशब्दस्वारस्यानुरोधोन्याय्यः ? उत तस्य तावदिति विलम्बश्रुत्यनुरोधः ? किं कुलालचक्रभ्रमणवत् कर्मविनाशे संस्का-

रेण शरीरधारणमुपपद्यते ? ने ? ति ? किमीश्वरप्रीत्यप्रीतिव्यतिरेकेण संस्कार-कल्पनायां प्रमाणमस्ति ? नेति ? अस्ति चेत् तेन शरीरधारणोपपत्तेः सर्वश-ब्दस्वारस्यानुरोधस्य न्याय्यत्वादविशेषेण नश्यतः, न चेत्संस्कारेण शरी-रधारणायोगाद्विलम्बश्रुत्यर्थानुरोधेनानारब्धफले एव नश्यत इति सिध्यति, सर्वमिथ्यात्ववादिनामिदमधिकरणं विरुद्धं प्रारब्धकर्मणोऽपि मिथ्या-त्वेन बाधात् स्थित्यनुपपत्तेः, द्वितीयचन्द्रज्ञानवैषम्यं प्रागेवोक्तं, प्रवृत्तफ-लस्य कर्मणः कुलालचक्रवेगवदन्तराले प्रतिबन्धासंभाव इत्यपि दुरुक्तं स्वाप्नकुलालचक्रभ्रमणवद् द्वितीयक्षणे प्रबोधे सति तद्वेगस्य बाधितत्वदर्श-नात्, संस्काराद्देहधारणं चेत् क्षीणायुषामविदुषामपि देहधारणं स्यात् ॥ अनारब्धकार्याधिकरणं समाप्तम् ॥

अग्निहोत्राद्य-धिकरणम् ।

सू० अग्निहोत्रादि तु तत्कार्य्यायैव तद्दर्शनात् ॥ १६ ॥

इतरस्याऽप्येवमसंश्लेष इति विद्याबलात्सुकृतस्याप्यसंश्लेष उक्तः, अग्निहोत्रादीनां नित्यनैमित्तिकानां स्वाश्रम धर्माणामपि सुकृतत्वसामान्येन तत्फलस्याश्लेषादनिच्छ-तोऽननुष्ठाने प्राप्ते उच्यते—अग्निहोत्रादि त्विति, तु—शब्दः सुकृतान्तरेभ्यो विशेषणार्थः, अग्निहोत्रा-द्याश्रमधर्माः फलाश्लेषासम्भवादनुष्ठेया एव, तदसम्भ-वश्च तत्कार्यार्थत्वात्तेषां विद्याख्यकार्यायैव हि विदु-षोऽग्निहोत्राद्यनुष्ठानं, कथमिदमवगम्यते तद्दर्शनात्, दृश्यते हि "तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसा नाशकेने"त्यादिनाऽग्निहोत्रादीनां विद्यासाधनत्वं विद्यायाश्चाप्रयाणादभ्यासाधेयातिशयाया

अहरहरुत्पाद्यत्वात्तदुत्पत्त्यर्थमाश्रमकर्माप्यहरहरनुष्ठेयमेव, अन्यथाऽऽश्रमकर्मलोपे दूषितान्तःकरणस्य विद्योत्पत्तिरेव न स्यात्, यदि अग्निहोत्रादिसाधुकृत्याविद्योत्पत्त्यर्था विद्योत्पत्तेः प्राचीनं च सुकृतं यावत्सम्पातमुषित्वा प्राप्यान्तं कर्मण इत्यनुभावेन विनष्टं भुक्तावशिष्टं च प्रारब्धं कर्मफलं सुहृदः ।

टी० सू० अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव तद्दर्शनात् ॥ १६ ॥ अवान्तरसङ्गतिमाह -"इतरस्यापी"ति, ऊर्ध्वरेतःस्वग्निहोत्रादिनैरपेक्ष्यदर्शनादनूर्ध्वरेतसामपि तन्नैरपेक्ष्यशङ्कायां सर्वापेक्षेति सूत्रं यज्ञादेराश्रमधर्मत्वे विद्याङ्गत्वे च नित्यानित्यसंयोगविरोधपरिहारार्थं सहकारित्वे न चेति सूत्रं सुकृतफलाश्लेषादननुष्ठेयत्वशङ्कापरिहारार्थम् अग्निहोत्रादीति सूत्रम् । एवं सूत्राणामपौनरुक्त्यावहेषु शङ्काविशेषेषु सूत्राणामुत्थानात् समुच्चयवादो निरवकाशः, किमग्निहोत्राद्याश्रमधर्मा विदुषः कार्य्याश्लेषादननुष्ठेयः? उतानुष्ठेयः? किमश्लेषवचनं सर्वसुकृतविषयम्? उत विद्याङ्गाश्रमधर्मव्यतिरिक्तसुकृतविषयं? किं विद्वत्संबन्ध्याश्रमधर्मस्यापि फलं विद्याव्यतिरिक्तम्? उत विद्यैवेति,? व्यतिरिक्तं चेत् अश्लेषवचनस्य सर्वसुकृतविषयतया कार्य्याश्लेषादननुष्ठेयता, यदा विद्यैव फलं तदा चाश्लेषवचनस्य विद्वत्संबन्ध्याश्रमधर्मव्यतिरिक्तविषयत्वेन कार्य्याश्लेषाभावादनुष्ठेयता, पूर्वपक्षमाह इतरस्येत्यादिना, राद्धान्तस्तु अग्निहोत्रादि त्वित्यादि, तर्हि सकृदनुष्ठेयमित्यत्राह "विद्यायाश्चे"ति, उत्तरसूत्रस्य शङ्कामाह "अग्निहोत्रादी"ति, सुहृदः ।

सू० साधुकृत्यामित्यस्य को विषयस्तत्राह–

सू० अतोऽन्यापि ह्येकेषामुभयोः ॥ १७ ॥

अतोऽग्निहोत्रादिसाधुकृत्याया विद्योत्पत्त्यर्थाया अन्यापि विद्याऽधिगमात् पूर्वोत्तरयोरुभयोरपि पुण्यकर्मणोः

प्रबलकर्मप्रतिबद्धफला साधुकृत्याऽनन्ता सम्भवत्येव तद्विषयमिदमेकेषां शाखिनां वचनम् "तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति सुहृदः साधुकृत्या"मिति, विद्ययाऽश्लेषविनाशश्रुतिश्च तद्विषया । अनुष्ठितस्यापि कर्मणः फलप्रतिबन्धसम्भवं पूर्वोक्तं स्मारयति–

सू० यदेव विद्ययेति हि ॥ १८ ॥

यदेव विद्यया करोति तदेव वीर्यवत्तरमित्युद्गीथविद्यायाः क्रतुफलाप्रतिबन्धफलत्ववचनेनानुष्ठितस्यापि कर्मणः फलप्रतिबन्धः सूच्यते हि अतोऽविदुषोऽनुष्ठितप्रतिबद्धफलविषयं सुहृदः साधुकृत्यामिति शाट्यायनिकम् ॥ अग्निहोत्राद्यधिकरणं समाप्तम् ॥

टी० साधुकृत्यामित्यस्य को विषय इति उत्तरपापकृत्यायाः प्रागभुक्तफलत्वात् प्रारब्धफलत्वाभावात् विद्यार्थत्वाभावाच्च द्विषन्तः पापकृत्यामित्यस्योत्तराघं विषयः स्यादिति मत्वा सुहृदः साधुकृत्यामित्यस्य को विषय इत्युक्तम्, ॥ सू० अतोऽन्यापि ह्येकेषामुभयोः ॥ १७ ॥ भुक्तं भुज्यमानं भोक्ष्यमाणं प्रतिबद्धफलं चेति विविधं कर्म, तत्र पूर्वकृतं पश्चाच्च वृष्ट्यादिहेतोः कृतं प्रतिबद्धफलं कर्मास्ति तद्विषया सुहृदः साधुकृत्यामिति श्रुतिरश्लेषविनाशश्रुतिश्चेत्यर्थः । अनन्तरसूत्रसंगतिमाह "अनुष्ठितस्यापी"ति, पूर्वोक्तं स्मारयतीति पृथग्ह्यप्रतिबन्धः फलमिति सूत्रेण कण्ठोक्तमत्र स्मारयतीत्यर्थः । सू० यदेव विद्ययेति हि ॥ १८ ॥ सूच्यते हीति, अयं हि–शब्दः पृथग्ह्यप्रतिबन्धः फलमित्यत्र हि–शब्दवच्चोपपत्तिप्रसिद्धिद्योतकः किन्तूपपादितप्रसिद्धिद्योतकः । परे तु तत्कार्यायेति ज्ञानस्य यत्कार्यं मोक्षस्तदर्थमिति व्याख्याय ज्ञानकार्यस्य मोक्षस्य कर्मकार्यत्वं विद्योत्पत्तिद्वारेणेत्यौपचारिकमिति वदन्ति, ततो वरं

ज्ञानाख्यकार्य्यायेति व्याख्यानम् उत्पन्ने सम्यग्दर्शने विदुषः शास्त्रवश्यत्वा-भावात् विद्यायाः प्रागनुष्ठितकर्मविषयं तत्कार्य्यार्थत्वाभिधानम् । यद्वा सगुणविद्यासु कर्त्तृत्वानतिवृत्तेर्विद्योत्पत्तावपि तस्याग्निहोत्रादिसंभवात् तद्विषयमिति चाहुः । तदपि सम्यग्दर्शनवतामपि प्रत्यहमन्तःकरणशुद्ध्य-र्थमग्निहोत्रादेरनुवर्त्तनीयतायाः स खल्वेवं वर्त्तयन् यावदायुषमिति श्रुति-सिद्धत्वात्सगुणनिर्गुणविद्याविभागस्याप्रामाणिकत्वाच्चानुपपन्नम् । अतो-न्यापीति साधुकृत्यावाक्यं काम्यविषयमित्याहुः ॥

यदेव विद्ययेति सूत्रमधिकरणान्तरमाहुः तेनोभौ कुरुतः यश्चै-तदेवं वेद यश्च न वेदेत्युद्गीथादिविद्यासंयुक्तमसंयुक्तं च कर्म तत्र विद्या-संयुक्तं कर्म प्रकृष्टं ब्राह्मणाय दद्यादित्युक्तत्वेऽपि विद्यां व्रतवते तद्याच मूर्खायेति विशिष्टविषयत्वसिद्धवद्यज्ञेनेत्यविशेषणेनोक्तेऽपि विद्यासंयुक्तवि-शिष्टकर्मविषयत्वसिद्धेर्विद्यासंयुक्तकर्मण एव ज्ञानार्थत्वमिति पूर्वपक्षं कृत्वा तदेव वीर्य्यवत्तरमिति श्रवणाद्विद्याविधुरस्य वीर्य्यवत्त्वमात्रं गम्यत इति तावदुपकारहेतुत्वादविशेषेणासंयुक्तमपि कर्म ज्ञानार्थमनुष्ठेयमिति सिद्धा-न्तयन्ति, तदयुक्तं यज्ञेनेत्यविशेषश्रवणाद्दानानुवचनदानादीनामिव विद्या-विधुरस्य यज्ञस्य ज्ञानार्थत्वप्रतीतेः यज्ञस्यैव श्रद्धाश्रयोपासनं न दानादेः, ब्राह्मणायेत्युक्तेऽपि विलक्षणपात्रसिद्धवदित्यप्ययुक्तं दानमश्रोत्रिये यथा अश्रोत्रिये श्राद्धमधीतमव्रतमित्यादिनिषेधवचनान्तरवासितमनस्कस्य तदे-कार्थ्याद्विशेषविषयत्वप्रतीतिर्न तु वचनान्तरनिरपेक्षा, इह तु वाक्या-न्तरेण विद्याविधुरयज्ञस्य ज्ञानार्थत्वप्रतिषेधादर्शनाद्यज्ञविशेषविषयप्रती-त्यभाव एव, यथा स्वर्गकामो यजेत यज्ञेन देवेभ्य इत्यादिषु विद्यासंयुक्त-यज्ञाप्रतीतिः, अतः पूर्वपक्षानुत्थानादनारम्भणीयतैव । अपरे तु तत्कार्य्या-याऽपवर्गायेति समुच्चयपरमाहुः तदयुक्तं ज्ञानकर्मसमुच्चयस्याप्रामाणिक-त्वात् । ते च यदेव विद्ययेति सूत्रमुपेक्षिषत तदयुक्तं यदा परोक्तयोजनैव स्यात् तदा ह्यानर्थक्यं प्रतिबद्धकर्मद्योतनरूपप्रयोजनसद्भावादपरेषां मति-मान्द्यमेव तेन द्योतितं, समुच्चयाप्रामाणिकत्वदोषोऽन्येषामपि तुल्यः ।

१ अनादरणीय तैवेति पा॰

अन्ये तु विद्यासहकारिणां कर्मणां विद्यया प्रहाणसम्भावनाया एवाभावाद्विद्याधिगमात् प्राग् जन्मान्तरे चानुष्ठितकाम्यव्यतिरिक्तनित्यनैमित्तिककर्मविषयमिदमधिकरणं व्याचक्षते राजनियोगानुष्ठायिनां संमाननाप्राप्तिवत् स्वाधिकारार्थानामप्यग्निहोत्रादीनामपवर्गोऽवान्तरफलं भवतीत्यप्रहाणमिति सिद्धान्तयन्ति, य आत्मानमेव लोकमुपास्ते न हास्य कर्म क्षीयत इति वचनमत्र प्रमाणयन्ति यस्य तु खलु संस्काराणामेकदेशोऽप्यष्टावात्मगुणा अथ स ब्रह्मणः सायुज्यं सालोक्यं च गच्छतीति गर्भसंस्कारादेरपवर्गार्थत्वविषयस्मृत्युपबृंहितत्वात् प्रागनुष्ठितस्यापवर्गार्थत्वसिद्धिरिति तदयुक्तम् उदाहृतवचनस्य विद्याधिगमात् प्रागनुष्ठितकर्मविषयत्वे स्वरसतः प्रामाण्याभावात् कथंचिदापाद्यमानस्यानुपपन्नत्वाच्च कर्तृत्वममताफलविषयत्रि[1]विधत्यागभावे कर्मणोऽपवर्गार्थत्वायोगाद्वेदान्तज्ञानात् पूर्वं त्रिविधपरित्यागानुपपत्तेश्च तदानुष्ठितस्यापवर्गार्थत्वायोगाद्विद्यासहकारिणां कथं विद्यया प्रहाणाशङ्केति चेन्न अश्लेषविनाशश्रुतिबलेन विद्यासहकारित्वनिश्चयस्य प्रतिबद्धत्वात् तद्विषयश्रुतेरर्थवादत्वाश्रयणोपपत्तेः, परविद्याकार्य्यमपि जनयन्ति यज्ञादयः किं पुनः स्वर्गमिति हि स्तोतुं शक्यम्, अतः प्रागनुष्ठितविषयत्वमनादृत्य विद्वत्सम्बन्ध्याश्रमधर्मविषयत्वाश्रयणं युक्तम् अतोऽन्यापीति सूत्रेण प्रहाणवचनं विनियोगवचनं च काम्यविषयमित्युक्ते मोक्षार्थं कर्म तु न प्रहीयते किं त्वाब्रह्मलयात्तमनुगच्छति एवं काम्यानि विज्ञानानि च देहान्ते प्रहीयन्ते नित्यानि विज्ञानानि विद्वांसमनुगच्छन्ति इति कर्मसु ज्ञानेषु च विभागमुक्त्वा नित्यानि विज्ञानानि न सन्तीति शङ्कामापाद्य तत्परिहारपरं यदेव विद्ययेति सूत्रं व्याचक्षते कर्मसमृद्ध्यर्थं विज्ञानं हि विहितं तत्र काम्यकर्मसमृद्ध्यर्थं विज्ञानं प्रहीयते मोक्षार्थकर्मसमृद्ध्यर्थं विज्ञानमनुगच्छतीति तत्र ब्रूमः मोक्षार्थं कर्म विद्वांसमनुगच्छतीत्येतन्मुमुक्षोश्चरमदेहपाते? उत तद्व्यतिरिक्तदेहपाते,? प्रथमे कल्पे नायं विभागः ज्ञानकर्मसमुच्चयस्य निरस्ततया विद्योत्पादनमात्रचरितार्थस्य कर्मणो मोक्षार्थमनुगत्यनुपपत्तेः, द्वितीये

१ त्रिविधत्यागाभावे इति पा० ।

तु कृत्स्नसुकृतदुष्कृतप्रहाणाभावात्काम्यं कर्म प्रहीयते मोक्षार्थमनुगच्छतीति विभागोऽनुपपन्नः, यतः कर्मणां विद्याङ्गत्वमेव न मोक्षार्थत्वम् अत एव मोक्षार्थकर्मसमृद्ध्यर्थं विज्ञानमनुगच्छति काम्यकर्मसमृद्ध्यर्थं विज्ञानं प्रहीयत इति च विभागोऽनुपपन्नः । ननु मुमुक्षोश्चरमेतरदेहपातेऽपि विद्याङ्गकर्मसमृद्ध्यर्थं विज्ञानमनुगच्छति इतरत्प्रहीयत इति विभागपरं सूत्रं स्यादिति चेत् चरमदेहपातात् पूर्वमशेषसुकृतदुष्कृतप्रहाणाभावेन सुकृतसमृद्ध्यर्थज्ञानस्यापि प्रहाणायोगात् उपकार्यानुगमाननुगमानुगुणौ हि उपकारकानुगमाननुगमौ, अत एव हि मोक्षार्थकर्मसमृद्ध्यर्थविज्ञानानुगमस्त्वयोत्प्रेक्ष्यते, अतः प्रतिबद्धफलसाधुकृत्योपपादनमाकाङ्क्षितमिति तत्परत्वमेव सूत्रस्य युक्तम् ॥ अग्निहोत्राद्यधिकरणं समाप्तम् ॥

इतरक्षपणाधिकरणम् । **सू० भोगेन त्वितरे क्षपयित्वाऽथ संपद्यते ॥ १९ ॥**

भा० ययोः पुण्यपापयोरश्लेषविनाशावुक्तौ ताभ्यामितरे आरब्धकार्ये पुण्यपापे किं विद्यायोनिशरीरावसाने? उत तच्छरीरावसाने? शरीरान्तरावसाने वेत्यनियम? इति संशये, तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये अथ संपत्स्य इति तच्छरीरविमोक्षावसानत्वश्रवणात्तदवसाने इति प्राप्त उच्यते "भोगेन त्विति, तु-शब्दः पक्षव्यावृत्त्यर्थः, इतरे आरब्धकार्ये पुण्यपापे स्वारब्धफलभोगेन क्षपयित्वा ।

टी० सू० भोगेन त्वितरे क्षपयित्वाऽथ संपद्यते ॥ १९ ॥ सङ्गतिः स्फुटा, आरब्धकार्ये पुण्यपापे किं विद्यायोनिशरीरावसाने? उत तच्छरीरावसाने? देहान्तरावसाने वेत्यनियमः? किं तस्य तावदिति वाक्यं विद्यायोनिशरीरावसानमवगमयति? उत शरीरमतन्त्रीकृत्य फलभोगावसानमवगमयती? ति, प्रथमे विद्यायोनिशरीरावसानत्वं, द्वितीये त्वनियमः। पूर्वपक्षहेतुं परिहरति "तस्य तावदि"ति, यावन्न विमोक्ष्ये इत्यत्र देहसंबन्ध-

धिश्च न श्रुतौ धूत्वा शरीरमकृतं कृतात्मेत्यत्र शरीरं श्रुतम्, अवधिस्तु न श्रुतः शरीरमिति एकवचनमपि जातिविषयम्, अश्व इव रोमाणि विधूय पापमिति पूर्वखण्डस्थपापशब्दैकवचनवदित्यभिप्रायेण देहावधिनियमाश्रवणादित्युक्तम्, अस्मिन्पादे बह्वधिकरणोक्तार्थस्य सुग्रहत्वायाह "तदेवमि"ति, परे त्वनारब्धकार्य्ये इत्यत्र यन्नावर्तितं तस्य कर्मणः क्षयप्रकारं दर्शयतीदं सूत्रमित्याहुः । तत्प्रयोजनशून्यत्वादनादरणीयम् अनारब्धकार्ययोर्ज्ञानदाह्यत्वेऽभिहिते तदितरयोर्हि भोगेन क्षयः स्फुटः । अपरे तु कर्तृत्वस्याविद्यामूलत्वाद्विदुषश्चाविद्यानिवृत्तौ भोक्तृत्वासम्भवात् बहुशरीरप्रदेककर्मणो देहान्तरोपाधौ तस्य तावदेवेति श्रुतिवशेन भोगासंभवाच्च प्रारब्धस्यापि ज्ञानेनैव क्षय इति पूर्वपक्षं कृत्वा तस्य तावदित्यवशेषितस्य कर्मणो ज्ञानदाह्यत्वायोगाद्विदुषोऽपि सुखदुःखानुभवदर्शनेन प्रारब्धभोगानुगुणाविद्यालेशानुवृत्तेरभ्युपगन्तव्यत्वात्तस्य तावदिति श्रुतेः प्रारब्धसर्वकर्मतयावधिपरत्वोपपत्तेरत एव प्रारब्धस्य देहान्तरोपाधौ ज्ञानादाह्यत्वाश्रयणायोगाच्च भोगेनैव क्षय इति सिद्धान्तयति तदयुक्तम् । अनारब्धकार्य्ये एवेत्यत्र समर्थितत्वात्, एवकारार्थो हि प्रारब्धस्य ज्ञानादाह्यत्वं, तच्च तस्य तावदित्यवधिश्रवणेन समर्थितम् अविद्यापूर्वकत्वात् कर्त्तृत्वस्य तदभावात् ।

सू० तत्फलभोगसमाप्त्यनन्तरं ब्रह्म सम्पद्यते, ते च पुण्यपापे एकशरीरोपभोग्यफले चेत्तच्छरीरावसाने इति सम्पद्यते, अनेकशरीरोपभोग्यफले चेत्तदवसाने सम्पद्यते भोगेनैव च क्षयितव्यत्वादारब्धफलयोः कर्मणोः तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्य इति च भोगेन तयोः कर्मणोर्विमोक्ष उच्यते देहावधिनियमाश्रवणात् तदेवं ब्रह्मविद्यायाः प्रागनुष्ठितमभुक्तफलमनारब्धफलं पुण्यपापरूपं कर्मानादिकालसञ्चितमनन्तं विद्यामाहात्म्याद्विनश्यति, विद्यारम्भोत्तरकालमनुष्ठितञ्च न श्लिष्यति, तच्च

पुण्यरूपं सर्वं विदुषः सुहृदो गृह्णन्ति, पापं च द्विषन्त इति निरवद्यम् ॥ इतरक्षपणाधिकरणं समाप्तम् ॥

अत्राधिकरणानि एकादश,

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते शारीरकमीमांसाभाष्ये चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

टी० भोगानुपपत्तिः परिहरणीयेति चेत् यदि सा परिहार्य्या तर्हि तत्रैव परिहर्त्तव्या, इह सूत्रेऽपि तत्परिहारस्याभिधायिकत्वं वक्तव्यं तत्रैव वक्तुं युक्तं साध्यसिद्ध्युपयोगस्याविशिष्टतया तद्दोषपयिकार्थानां तत्रैव वक्तव्यत्वात्, युक्तिरपि निर्मूला जक्षत् क्रीडन् रममाण इति मुक्तो परं ब्रह्मोपसम्पन्नस्यापि कर्तृत्वश्रवणेन तस्याविद्यापूर्वकत्वाभावात् कर्मफलभोगादिकर्तृत्वं चौपाधिकमिति पूर्वपक्षयुक्तेर्निर्मूलतयाऽनारम्भणीयता । अतः अनारब्धकार्य्ये इत्यत्र प्रारब्धस्य भोगविनाश्यत्वे सिद्धे तदवधेरेव चिन्तनीयत्वं युक्तम् । अन्ये तु एकस्यापि कर्मणो बहुशरीरप्रदत्वसम्भवात्तस्य तावदित्यस्य कर्मक्षयावधिपरत्वोपपत्तेर्व्यासादीनां पुनर्जन्मदर्शनाच्च विद्यायोनिशरीरावसानत्वनियमाभावं पूर्वपक्षीकृत्य विद्यायोनिशरीरावसाने प्रारब्धस्यापि कर्मणो विरतव्यापारत्वात् विरतव्यापारस्यानारब्धतुल्यत्वेन विद्याविनाश्यत्वात् तस्य तावदिति वाक्यस्य तद्देहावधिविषयत्वोपपत्तेर्व्यासादीनामाधिकारिकत्वादविरतव्यापारेण पूर्वकर्मणैव बहुशरीरग्रहणोपपत्तेश्च विद्यायोनिशरीरावसानत्वं सिद्धान्तयन्ति, तदयुक्तं विद्यायोनिशरीरपाते प्रारब्धकर्मणो विरतव्यापारत्वे प्रमाणाभावात्,प्रत्युत व्यासादीनां बहुदेहपरिग्रहस्तद्धेतुश्चोपलभ्यते तेषां कर्मणोऽविरतव्यापारत्वे संप्रतिपन्ने तदितरेषामेकस्मिन् विद्यायोनिदेहान्त एव विरतव्यापारत्वे किं प्रमाणं, तस्य तावदिति श्रुतेस्त्ववधिविशेषाश्रवणात् तद्देहपातावधिपरत्वमनुपपन्नं, न हि विद्यायोनेः शरीराद्यावन्न विमोक्ष्य इति श्रूयते, तस्माद्विद्यायोनिशरीरावसानत्वनियमाभाव एव सिद्धान्तीकर्त्तव्यः ॥ इतरक्षपणाधिकरणं समाप्तम् ॥

इति श्रीश्रुतप्रकाशिकायां चतुर्थस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ।

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

नमः पूर्वाचार्येभ्यः ।

अथ चतुर्थस्य द्वितीयः पाद आरभ्यते ।

वागधिकरणम् । **सू० वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च ॥ १ ॥**

भा० इदानीं विदुषो गतिप्रकारं चिन्तयितुमारभते, प्रथमन्तावदुत्क्रान्तिश्चिन्त्यते, तत्रेदमाम्नायते "अस्य सोम्य पुरुषस्य प्रयतो वाङ्मनसि संपद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देवताया"मिति, अत्र वाङ्मनसि संपद्यत इति वाचो मनसि संपत्तिश्रुतिः किं वाग्वृत्तिमात्रविषया ? उत वाग्विषये ? ति विशये वृत्तिमात्रविषयेति युक्तं, कुतः मनसो वाक्प्रकृतित्वाभावात्, तत्र वाक्स्वरूपसम्पत्त्यसम्भवात्, वागादिवृत्तीनां मनोऽधीनत्वेन वृत्तिसम्पत्तिश्रुतिः कथंचिदुपपद्यत इत्येवं प्राप्तेऽभिधीयते वाङ्मनसीति, वाक् स्वरूपमेव मनसि संपद्यते कुतः तद्दर्शनात् ।

सू० वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च ॥ १ ॥ शरीरस्थितिसमये यद्विद्याफलं तदुक्तम्, । अथ गत्युपक्रमश्चिन्त्यत इति पादसङ्गतिः, गतेरुपक्रम उत्क्रान्तिः सा चिन्त्यते, किमियं सम्पत्तिर्वाग्वृत्तिविषया ? उत वाक्स्वरूपविषये ? ति, किं वाक्शब्दस्य मुख्यार्थपरिग्रह उपपद्योनेति, किमियं सम्पत्तिर्लयरूपा ? उत व्यापारनिवृत्तिपूर्वकसंयोगरूपे ? ति इन्द्रियान्तरसम्पत्तिवचनं किं लयपरत्वेऽप्युपपद्यते ? उत संयोगपरत्व एवे ? ति, यदा लयपरत्वेऽप्युपपद्यते, तदा सम्पत्तेर्लयरूपतया वाक्छब्दस्य मुख्यार्थपरिग्रहायोगात्सम्पत्तिर्वृत्तिविषया स्यात्, यदा संयोगपरत्व एवोपपत्तिस्तदा सम्पत्तेः

संयोगरूपत्वेन वाक्शब्दस्य मुख्यार्थत्वात्सम्पत्तिः स्वरूपविषया स्यात् कुत इत्यादि, कारणे हि लयः न वाचो मनः कारणं तत्प्रवृत्तेरेव कारणं मन इति वृत्तिविषया सम्पत्तिरित्यर्थः, वाग्वृत्तेर्हि वागाश्रयभूता न मनः, अतस्तद्वृत्तिहेतुस्वरूपव्यापारस्य मनसि लय इत्यस्वारस्याभिप्रायेण कथञ्चिदित्युक्तं, वाङ्मनसीतीति वाक्शब्दस्य वृत्तिपरत्वे लक्षणा स्यात्, स्वरूपपरत्वे तु न लक्षणा सम्पत्तिशब्दो लयवाची संयोगवाची च, लयवाचित्वे प्रसिद्धिप्राचुर्यात् संयोगवाचित्वमस्वारसमिति चेत् पूर्वपक्षिणोऽपि लयवाचित्वमयुक्तम्, उपादाने हि लयः वाग्वृत्तेर्वागेवोपादानं मनस्तु निमित्तम्, एवं वाक्शब्दसम्पत्तिशब्दयोरुभयोरपि लाक्षणिकत्वास्वारस्यप्रसङ्गः पूर्वपक्षे । अस्माकं तु सम्पत्तिशब्दास्वारस्यमेव न वाक्शब्दलक्षणेति विशेष इत्यर्थः ॥

सू० दृश्यते हि वागिन्द्रिये उपरतेऽपि मनःप्रवृत्तिः, वृत्तिमात्रसम्पत्त्यऽपि तदुपपद्यते इति चेत्तत्राह शब्दाच्चेति, वाङ् मनसि सम्पद्यते इति वाक्स्वरूपसंपत्तावेव हि–शब्दो न वृत्तिमात्रसम्पत्तौ, न हि तदानीं वृत्त्युपरमे वागिन्द्रियं प्रमाणान्तरेणोपलभ्यते येन वृत्तिमात्रं संपद्यत इत्युच्येत यदुक्तं मनसोवाक्प्रकृतिकत्वाभावाद्वाचो मनसि संपत्तिर्नोपपद्यत इति, तद्वाङ्मनसि संपद्यत इति वचनान्मनसा वाक् संयुज्यते न तु तत्र लीयत इति परिहर्त्तव्यम् ॥

सू० अत एव सर्वाण्यनु ॥ २ ॥

यतो वाचो मनसा संयोगमात्रं सम्पत्तिर्न तु लयः, अत एव वाचमनु सर्वेषामिन्द्रियाणां मनसि सम्पत्तिश्रुतिरुपपद्यते, तस्मादुपशान्ततेजा अपुनर्भवमिन्द्रियैर्मनसि सम्पद्यमानैरिति ॥ वागधिकरणं समाप्तम् ॥

मनोऽधिकरणम् । **सू० तन्मनःप्राण उत्तरात् ॥ ३ ॥**

तत्सर्वेन्द्रियसंयुक्तं मनः प्राणे सम्पद्यते प्राणेन संयुज्यते न मनोवृत्तिमात्रं कुतः, उत्तरात् मनः प्राण इति वाक्यात्, अधिकाशङ्का तु, अन्नमयं हि सोम्य मन इति वचनान्मनसोऽन्नप्रकृतिकत्वमवगम्यते, अन्नस्य च "ता अन्नमसृजन्तेत्यम्मयत्वं सिद्धम् आपोमयः प्राण इति चाप्प्रकृतित्वं प्राणस्यावगम्यते, अतो मनः प्राणे संपद्यत इत्यत्र प्राणशब्देन प्राणप्रकृतिभूता आपो निर्दिश्य तासु मनःसम्पत्तिप्रतिपादने ।

टी० दृश्यते हीति. प्रवृत्तव्यापारं मनो निवृत्तव्यापारं वागिन्द्रियं, तत्र प्रवृत्तस्वकार्य्ये मनसि निवृत्तस्वकार्य्यं वागिन्द्रियमन्तर्गन्तुमर्हतीति, यथा प्रवृत्तस्वकार्य्ये दर्शिणि निवृत्तस्वकार्य्योऽग्निरन्तर्भूत इति भावः । वृत्तिमात्र इति यन्निवृत्तस्वकार्य्यं तत्तत्प्रवृत्तस्वकार्य्ये ऽन्तर्गतम्भवतीति न व्याप्तिरस्ति, अतो वृत्तिमात्रसम्पत्त्यापि वागिन्द्रियोपरमे मनःप्रवृत्तिदर्शनमुपपद्यत इत्यर्थः । दर्शनाच्छब्दाच्चेति द्वयमप्येको हेतुः सू० अत एव सर्वाण्यनु ॥ २ ॥ वाचमनु वाचः पश्चादित्यर्थः ॥ वागधिकरणं समाप्तम् ॥ सू० तन्मनः प्राण उत्तरात् ॥ ३ ॥ सङ्गतिः स्फुटा, किमत्र मनसो लय उच्यते? उत संयोगः? किमत्र प्राण इत्यपां निर्द्देश? उत प्राणस्यैव? आपोमय इति वाक्यं किं प्रकृतिविकारभावपरम्? उताप्याय? परं नप्रकृतिविकारपरत्वे प्राण इत्यपां निर्द्देशात् सम्पत्तिर्लयः स्यात् आप्यायनपरत्वे प्राणस्यैव निर्द्देशात् सम्पत्तिः संयोगः स्यात्, तच्छब्दं व्याचष्टे "सर्वेन्द्रिये"ति, अधिकाशङ्केत्यादि, ॥

मू० परम्परया स्वकारणे लय इति सम्पत्तिवचनमुपपन्नं भवतीति । परिहारस्तु अन्नमयं हि सोम्य मनः आपोमयः

प्राण इति मन प्राणयोरन्नेनाद्भिश्चाप्यायनमुच्यते न तत्प्रकृतित्वम् आहङ्कारिकत्वान्मनसः, आकाशादिविकारत्वाच्च प्राणस्य प्राणशब्देनापां लक्षणा च स्यादिति॥ मनोऽधिकरणं समाप्तम् ॥

टी० परम्परया स्वकारणे लय इति, स्वकारणपृथिवीद्वारेणान्नमयस्य मनसः प्राणशब्दलक्षितास्वप्सु लय इत्यर्थः । परिहरति "परिहारस्त्वि"ति, परे तु श्रुतिलक्षणाविशये श्रुतेर्बलीयस्त्वाद्वागेव सम्पद्यत इति पूर्वपक्षं कृत्वा वाचो मनःप्रकृतिकत्वाभावेन तत्र तल्लयायोगात् पार्थिवेन्धनजन्याया अग्निवृत्तेरप्सूपशमदर्शनेन वृत्त्युद्भवाभिभवयोः प्रकृतिसमाश्रयत्वासम्भवाच्च वाग्वृत्तिर्मनसि संपद्यते, एवमेवेन्द्रियान्तरवृत्तिर्मनसि संपद्यत इति सिद्धान्तयन्ति, शब्दादिति वाक्शब्दस्यापि वृत्तिभेदोपचारादुपपत्तेरिति व्याचक्षते तदयुक्तं सौत्रयोर्वाक्शब्दशब्दयोर्वृत्त्युपपत्तिपरत्वे लाक्षणिकत्वप्रसङ्गात्, अर्थविरोधाच्च, अर्थविरोधश्च श्रुतिस्वारस्यहान्याधिक्यरूपः वाक्शब्दस्य वृत्तिपरत्वं मनसीति सप्तम्या निरर्थकत्वं लयवाचिनः संपत्तिशब्दस्योपशमपरत्वं च स्वाभ्युपगमप्रकारेण कारणसंश्लेषो हि लयः न तूपशममात्रं जलसंसर्गो वह्निशान्तिहेतुः न स्थानम् अभिज्वलनाभावो ह्यन्यत्राश्रयः अम्भसोक्षिते दहने सत्यम्भसा शाम्यतीति ह्युच्यते न त्वम्भसि शाम्यतीति बहुजलप्रक्षिप्तेऽप्यग्नौ तच्छान्तिहेतुरेव जलं न त्वभिज्वलनाभावाधिकरणं बहुसलिलस्याङ्गाराधिकरणतया विवक्षाभावात् निरिन्धनोऽप्सु शाम्यतीति व्यवहारः, अतः श्रुतिस्वारस्यभङ्गाधिक्यम्, अस्माकं तु संपत्तिशब्दास्वारस्यमात्रमेवेत्यस्मत्पक्ष एवोपपन्नः, तन्मनः प्राण इत्यनन्तराधिकरणस्यापि मनोवृत्तिलयपरत्वमुक्तदोषग्रस्तम् । अपरेऽप्यस्मिन्नधिकरणे तुल्याभिप्रायाः, तुल्यप्रतिक्षेपाश्च, हेतुवैषम्यमेव ब्रह्मणि लयश्रुतिविरोधात् अविदुषोऽपि देहान्तरप्रतिपत्तौ करणानुवृत्त्यनुपपत्तेश्च वाग्वृत्तिलय इति तत्राद्यो हेतुरयुक्तः, तथा हि मनसि वाग्वृत्तिलयश्चेत् ब्रह्मणि सर्ववस्तुलयश्रुतिविरोधः, मनसो ब्रह्माभिन्नत्वादविरोधश्चेत्स्व-

रूपलयेऽपि तुल्यं, द्वितीयस्तु स्वरूपलयाभावहेतुत्वादस्मत्पक्षानुगुणः । अन्ये तु वागादिबाह्येन्द्रियाणां मनस्येव लय? उतान्यत्रेति विचार्य्य मनःशब्दलक्षिते अहङ्कारे लय इति पूर्वपक्षं कृत्वा सम्पत्ति—शब्देन वृत्तिविलोपाय संयोगस्य विवक्षितत्वात् मनस्येव सम्पत्तिरिति सिद्धान्तयन्ति तन्मन इति प्राण—शब्दलक्षिते अहङ्कारे मनसो लय इत्याशङ्क्य पूर्ववत् सिद्धान्तयन्ति मुख्यप्राणे मनःसंश्लेषश्चेत् सहोत्क्रान्तिर्वाच्या न तु पश्चात् सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्तीति पश्चादुत्क्रान्तिश्रवणात्सर्वेन्द्रियसंयुक्तस्य मनसो न प्राणसंयोग इत्यधिकाशङ्कामुक्त्वा अनुर्न पश्चाद् भावपरः किं तु तृतीयार्थे कर्मप्रवचनीयः तस्मात्सहोत्क्रामतीत्यधिकं परिहारमाहुः. तत्र विचारस्य संपत्तिस्थानविषयत्वादपि संपद्यमानवस्तुविषयत्वमुचितम् आकाशाद्वायुर्वायोरग्निरग्नेराप इत्युत्पत्तिवचन इव संपत्तिवाक्येऽपि वाङ् मनसि मनः प्राणे प्राणस्तेजसीति शङ्कलितनिर्द्देशे पूर्वापरयोर्मनः—शब्दयोः प्राणशब्दयोश्चार्थैक्यस्य स्वतःप्राप्तत्वेनाहङ्कारवाचित्वमनोवाचित्वाहङ्कारवाचित्वप्राणवाचित्वाश्रयणायोगात्, एकस्मिन्नर्थे वाक्ये तत्रापि मुख्यार्थस्य स्वतःप्राप्तत्वात् मनःप्राणशब्दयोरमुख्यैकरूपार्थस्वीकारे सत्यहङ्कारपरत्वात्तयोरुत्तरत्राक्यान्वयायोगान्मुख्यार्थः स्वतःप्राप्त इति यथा प्रसिद्ध्यर्थे स्वीकृते सति क्रियमाणो विचारः सम्पद्यमानवस्तुविषय एव भवितुमर्हतीति पश्चादुत्क्रान्तिश्रवणमिन्द्रियाणां प्राणसंश्लेषबाधकमित्यधिकाशङ्का चानुपपन्ना, प्राण—शब्दस्याहङ्कारपरत्वं पूर्वपक्षयतामनभिमतं पूर्वपक्षविरुद्धत्वाच्छङ्कायाः पूर्वपक्षसाधकयुक्त्याधिक्यमूला ह्यधिकाशङ्का मनसोऽहङ्कारलीनत्वे मुख्यप्राणात् पृथगिन्द्रियोत्क्रमणं हि विरुध्यते, तस्माद्विचाराधिकशङ्के यथाभाष्यमेवोपपन्ने । मनोऽधिकरणं समाप्तम् ॥

अध्यक्षाधिकरणम् । **सू० सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः ॥ ४ ॥**

मू० यथा वाङ्मनसि संपद्यते मनः प्राण इति वचनानुरोधेन मनःप्राणयोरेव वाङ्मनसयोः संपत्तिः ।

टी० सू० सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः ॥ ४ ॥ संगतिः स्फुटा, किं प्राणस्तेजसि संपद्यते? उत जीवे? किं प्राणस्तेजसीति वाक्यं जीवसंपत्तिपूर्वकतेजःसंपत्तिपरम्? उत केवलतेजस्संपत्तिपरं? जीवसंपत्तिपरत्वे प्राणस्तेजसीति वाक्यस्वारस्यं हीयते नेति? हीयते चेद्वाक्यस्य केवलतेजःसम्पत्तिपरत्वान्न जीवे सम्पत्तिः, न हीयते चेत् जीवसंपत्तिपूर्वकतेजःसम्पत्तिपरत्वाद्वाक्यस्य प्राणस्य जीवे सम्पत्तिः, यथेत्यादि उपगमः संबन्धः तेजःशब्देन भूतसूक्ष्मांशका विवक्षिताः आदिशब्दविवक्षितार्थमाह—

सू० तथा प्राणस्तेजसीति वचनात्तेजस्येव प्राणः सम्पद्यत इति प्राप्त उच्यते सोऽध्यक्ष इति, स प्राणोऽध्यक्षे करणाधिपे जीवे संपद्यते कुतः तदुपगमादिभ्यः, प्राणस्य जीवोपगमस्तावच्छ्रूयते "एवमेवेममात्मानमन्तकाले सर्वे प्राणा अभिसमायन्ती"ति, तथा जीवेन सह प्राणस्योत्क्रान्तिः श्रूयते तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामतीति प्रतिष्ठा च जीवेन सह श्रूयते कस्मिन्नुत्क्रान्ते उत्क्रान्तो भविष्यामि कस्मिन् वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठितःस्यामिति[1] एवं जीवेन संयुज्य तेन सह तेजःसम्पत्तिरिह प्राणस्तेजसीत्युच्यते, यथा यमुनाया गङ्गया संयुज्य सागरगमनेऽपि यमुना सागरं गच्छतीति वचो न विरुध्यते तद्वत्॥ अध्यक्षाधिकरणं समाप्तम्॥

भूताधिकरणम् । **सू० भूतेषु तच्छ्रुतेः ॥ ५ ॥**

प्राणस्तेजसीति जीवसंयुक्तस्य प्राणस्य तेजसि संपत्तिरुक्ता सा सम्पत्तिः किं तेजोमात्रे? उत संहतेषु सर्वेषु भूतेष्विति विशये तेजोमात्रश्रवणात्तेजसीति प्राप्त उच्यते भूतेष्वि"ति, भूतेषु संपद्यत इति, कुतः तच्छ्रुतेः,

१ प्रतिष्ठास्यामीतिप० ।

टी० "तथे"ति, अन्येन संयुज्य पदार्थान्तरसंबन्धेऽप्यन्यतरवा- चिशब्दनिर्देशे दृष्टान्तमाह "यथे"ति, इतरे त्रयोऽप्यश्रुतत्वादिति पूर्वपक्षहेतुमाहुः, अतिरिक्तहेतौ सम्भवति अश्रवणमात्रस्य हेतुत्वायो- गादव्यप्राधान्यायो भाष्ये दर्शितः । सिद्धान्ते च स्रुघ्नात् पाटलीपुत्रगमनस्य मथुराव्यवधानेऽपि स्रुघ्नात् पाटलीपुत्रगमनव्यवहारो दृष्टान्तितः, ततो- ऽपि गङ्गासाहित्यकण्ठोक्तिरहितयमुनासागरगमनव्यवहारदृष्टान्त उचितः, पाटलीपुत्रगमने स्रुघ्नमथुरयोः सह गमनाभावात्, इह तु सहगमनस- द्भावात् गङ्गास्थानीयजीवापेक्षया यमुनास्थानीयस्य प्राणस्य गुणभावाच्च सहावस्थानस्य श्रुतिं स विज्ञानो भवतीत्युदाहरन्ति विज्ञायतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या विज्ञानानीन्द्रियाणि सेन्द्रिय इत्यर्थः । तस्याविशदार्थत्वात् प्रतिष्ठाविषयश्रुत्यन्तरमुदाहृतं भाष्ये । अध्यक्षाधिकरणं समाप्तम् ॥ सू० भूतेषु तच्छ्रुतेः ॥ ५ ॥ सङ्गतिः स्फुटा किमत्र भूतान्तरसंसृष्टतेजःसंयोगः? उत तेजोमात्रसंयोग? इति, किं तेजःशब्दस्तेजोमात्रपर? उत भूतान्तर- संसृष्टपरः?

मू० पृथिवीमय आपोमयस्तेजोमय" इति जीवस्य सञ्चरतः सर्वभूतमयत्वश्रुतेः । ननु तेजःप्रभृतिष्वेकैकस्मिन् क्रमेण संपत्तावपि पृथिवीमय इत्यादिका श्रुतिरुपपद्यते अत आह—

सू० नैकस्मिन्दर्शयतो हि ॥ ६ ॥

नैकस्मिन् एकैकस्य कार्याक्षमत्वात् ।

टी० किं पृथिवीमय आपोमय इत्यादिवाक्यं युगपदनेकभूतसंसर्गं दर्शयति? नेति, किं त्रिवृत्करणश्रुतिः पञ्चीकरणस्मृतिश्च संहतानामेव का- र्यसामर्थ्यं दर्शयतो नेति? न चेत् पृथिवीमय इत्यादिना यौगपद्यप्रदर्श- नाभावेन तेजः शब्दस्य तेजोमात्रपरतया तेजोमात्रसंयोगः स्यात् । दर्शय- तश्चेत् पृथिवीमयत्वादिश्रुत्या युगपदनेकभूतसंसर्गप्रदर्शनेन तेजःशब्दस्य

भूतान्तरसंसृष्टतेजःपरतया भूतान्तरसंसृष्टतेजःसंयोगः स्यात्सर्वभूतमयत्व-श्रुतेरिति भूतमात्रे प्रकृतेऽपि सामर्थ्यात् भूतमयत्वपरामर्शित्वसिद्धिस्त-च्छब्दस्य फलितेति भावः । अनन्तरसूत्रशङ्कामाह "नन्वि"ति, । सू० नैक-स्मिन्दर्शयतो हि ॥ ६ ॥ पञ्चीकृतेषु त्रिवृत्कृतेषु वा भूतेष्वेकैकमेव कार्य्यसमर्थं न त्वत्रिवृत्कृतमेकैकं कार्य्यसमर्थम् । आपः पुरुषवचसो भव-न्तीत्यत्र त्रिवृत्कृतानामेवापां कार्य्यकरत्वदर्शनात्, अजहल्लक्षणया तेजः-शब्दस्त्रिवृत्कृतान् भूतसूक्ष्मांशानाह । अत्र परे चापरे च नैकस्मिन्निति सूत्रा-न्तमेकमधिकरणं वर्णयन्ति, कथं तर्हि प्राणस्तेजसीति श्रुतिरित्यपेक्षायां तन्निर्वाहार्थं भूतेषु तच्छ्रुतेरिति सूत्रं स प्राणसंपृक्तोऽध्यक्षस्तेजःसचिव-भूतेषु वर्त्तत इत्यवगन्तव्यं तच्छ्रुतेः प्राणस्तेजसीति श्रुतेरिति व्याख्याय तावता प्राणस्य साक्षात्तेजःप्राप्तिश्रुतिविरोधस्यापरिहृतत्वात् स्रुघ्नपाटली-पुत्रदृष्टान्तेन विरोधं शमयन्ति एकमेव तेजः श्रूयते न भूतान्तरमित्यपे-क्षायां नैकस्मिन्निति सूत्रमवतारयन्ति दर्शयतः प्रश्नप्रतिवचने आपः पुरु-षवचस इति व्याख्यातं त्र्यात्मकत्वादिति पृथिवीमय आपोमयः ।

सू० दर्शयतो ह्यक्षमत्वं श्रुतिस्मृती, "अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणी"ति नामरूपव्याकरणयोग्यत्वाय त्रिवृत्करणमुपदिश्यते "नानावीर्याः पृथग्भूतास्ततस्ते संहतिं विना नाशक्नुवन्प्रजाः स्रष्टुमसमागम्य कृत्स्नशः । समेत्यान्योन्यसंयोगं परस्परसमाश्रयाः महदाद्या विशेषान्ता ह्यण्डमुत्पादयन्ति ते" इति, अतः प्राणस्तेजसीति तेजः—शब्देन भूतान्तरसंसृष्टमेव तेजोऽभिधीयते, अतोभूतेष्वेव सम्पत्तिः ॥ भूताधिकरणं समाप्तम् ॥

आसृत्युपक्रमाधिकरणम् ।

सू० समाना चासृत्युपक्रमादमृतत्वं चानुपोष्य ॥ ७ ॥

इयमुत्क्रान्तिः किं विद्वदविदुषोः समाना? उताविदुष एवे? ति चिन्तायामविदुष एवेति प्राप्तं कुतः विदुषोऽत्रैवामृतत्ववचनादुत्क्रान्त्यभावाद्विदुषो ह्यत्रैवामृतत्ववचनं श्राव्यते "यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि स्थिताः । अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुत" इत्येवं प्राप्तेऽभिधीयते समाना चासृत्युपक्रमादिति, विदुषोऽप्यासृत्युपक्रमादुत्क्रान्तिः समाना, आसृत्युपक्रमात्—आगत्युपक्रमात्, नाडीप्रवेशात् प्रागित्यर्थः ॥ विदुषोऽपि हि नाडीविशेषेणोत्क्रम्य गतिः श्रूयते "शतं चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्द्धानमभिनिःसृतैका ।

टी० अव्यक्तामात्राविनाशिन्यो दशार्धानान्तु याः स्मृताः । ताभिः सार्धमिदं सर्वं सम्भवत्यनुपूर्वश" इति, श्रुतिस्मृती दर्शयत इति वेति, भूतेष्विति सूत्रे दृष्टान्तस्य कण्ठोक्त्यभावादभिप्रायकल्पनायां साक्षात्तेजःसम्पत्तिश्रुतिविरोधपरिहारो दृष्टान्ताभिप्रायकल्पनं च सोऽध्यक्ष इति सूत्रे एव कर्तुं युक्तं, तत्र जीवसम्पत्तिपरतायाः स्फुटत्वात् भूतेष्विति सूत्रे जीवसहितप्राणनिर्द्देशाभावात् भूतशब्दतद्गतबहुवचनस्वारस्येन सर्वभूतसंसर्गपरत्वस्य स्फुटत्वात्, तत्र च व्युदसनीयशङ्काभेदसद्भावात् अधिकरणभेदस्य न्याय्यत्वात् । ननु नैकस्मिन्नित्यनेन पुनरुक्तिरिति चेत्र तस्य च व्युदसनीयशङ्कायान्तरस्योपन्यस्तत्वात् । अन्ये त्वधिकरणभेदं वर्णयन्त एव तच्छ्रुतेरिति प्राणस्तेजसीति श्रुतेरिति व्याचक्षते तदयुक्तं तत्र तेजोमात्रश्रवणेन पूर्वपक्षबीजतया तन्निवारणक्षमत्वाभावात्, अतः पृथि-

वीमय इत्यादिश्रुतिरेव तत्रोदाहार्य्या अतोनैकस्मिन्नित्यत्र त्रिवृत्करण-पञ्चीकरणवाक्ये एवोदाहर्त्तव्ये पञ्चाग्निविद्यावाक्यस्य दशार्धानामिति स्मृतेश्च पुनःसम्भवविषयतया विद्वदविदुषोः समानत्वाभावात् भाष्ये तदनादरः ॥ भूताधिकरणं समाप्तम् ॥ सू० समाना च सृत्युपक्रमादमृतत्वं चानुपोष्य ॥ ७ ॥ सङ्गतिः स्फुटा किमियमुत्क्रान्तिर्विद्वदविदुषोःसमाना? उताविदुषएवे? ति ॥

सू० तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्ति," इति, एवं नाडीविशेषेण गतिश्रवणाद्विदुषोऽप्युत्क्रान्तिर-वर्ज्जनीया, सा च नाडीप्रवेशात् प्राग्विशेषाश्रवणात्समाना, तत्प्रवेशदशायां च विशेषः श्रूयते "तेन प्रद्योतनेनैष आत्मा निष्क्रामति चक्षुषो वा मूर्ध्नो वा अन्येभ्यो वा शरीर-देशेभ्य" इति, शतं चैका च हृदयस्येत्यनया श्रुत्यैकार्थ्यात् मूर्ध्नो निष्क्रमणं विद्वद्विषयमितरदविद्वद्विषयं, यदुक्तं विदुषोऽचैषामृतत्वं श्राव्यते इति, तत्रोच्यते अमृतत्वं चानु-पोष्य इति, च-शब्दोऽवधारणे अनुपोष्य शरीरेन्द्रिया-दिसंबन्धमदग्ध्वैव यदमृतत्वमुत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाश-रूपं प्राप्यते तदुच्यते "यदा सर्वे प्रमुच्यन्त" इत्यादिकया श्रुत्येत्यर्थः । अत्र ब्रह्म समश्नुत इति चोपासनवेलायां यो ब्रह्मानुभवस्तद्विषयमित्यभिप्रायः ॥

तदापीतेः संसारव्यपदेशात् ॥ ८ ॥

अवश्यं च तदमृतत्वमदग्धदेहसम्बन्धस्यैवेति विज्ञेयं, कुतः, आपीतेः संसारव्यपदेशात् अपीतिरप्ययो ब्रह्मप्राप्तिः ।

टी० तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेतीति श्रुतिः किं विदुष उत्क्रान्तिमवगमयति? नेति? किमेषा श्रुतिर्विदुहामृतत्वश्रुत्युत्क्रान्तिनिषेधश्रुतिभ्यां व्याहन्यते नेति? इहामृतत्वं किमघाश्लेषविनाशरूपम्? उत सर्वबन्धमोक्षरूपं? निषिध्यमाना चोत्क्रान्तिः किं शरीरापादाना? उत शारीरापादाने? ति च, यदेहामृतत्वं सर्वबन्धविमोचरूपम्। उत्क्रान्तिश्च शरीरापादाना तदा तद्विषयश्रुतिभ्यां तयोर्ध्वमायन्निति श्रुतेर्व्याघातादविदुष एवोत्क्रान्तिः यदेहामृतत्वमघाश्लेषविनाशरूपं निषिद्धोत्क्रान्तिश्च शारीरापादाना तदा तद्विषयश्रुतिभ्यामूर्ध्वमायन्निति श्रुतेरविरोधात् विदुषोऽप्युत्क्रान्तिं सावगमयति इत्युत्क्रान्तिर्विद्वदविदुषोः समाना स्यात् । पूर्वपक्षहेतुमाह "विदुष"इति, राद्धान्ते विष्वगिति, अन्या नाड्यः विष्वग्वितताः ताश्चामुमुक्षूणामुत्क्रमणार्था इत्यर्थः, तेन प्रद्योतेन प्रकाशेन तस्य हैतस्य हृदयस्याग्रं प्रद्योतते तेनैष आत्मा निष्क्रामतीति पूर्वं श्रुतेः मूर्ध्ना निष्क्रामत एव ऊर्ध्वया नाड्या प्रकाशितद्वारया च निष्क्रमणमित्यर्थः वस्तुसामर्थ्यात्, अनुपोष्य—उष दाह इति धातुः । सू० तदापीतेः संसारव्यपदेशात् ॥ ८ ॥ उत्क्रान्तस्यापि गच्छतः सूक्ष्मशरीरसंबन्धादापीतेः संसार इत्यभिप्रायः । ब्रह्मणः सर्वगतत्वादत्रैव हि ब्रह्म प्राप्तमिति शङ्काया व्यावृत्त्यर्थमाह—

सू० सा चार्चिरादिना मार्गेण देशविशेषं गत्वेति वक्ष्यते, आतदवस्थाप्राप्तेः संसारो, देहसम्बन्धलक्षणो हि व्यपदिश्यते, तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्य इति, अश्व इव रोमाणि विधूय पापं चन्द्र इव राहोर्मुखात् प्रमुच्य धूत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसंभवामी"ति च, ॥

सू० सूक्ष्मं प्रमाणतश्च तथोपलब्धेः ॥ ९ ॥

इतश्च विदुषोऽपि बन्धो नात्र विदग्धः, यतः सूक्ष्मशरीरमनुवर्त्तते, कुतः इदमवगम्यते, प्रमाणतस्तथोपलब्धेः,

उपलभ्यते हि देवयानेन पथा गच्छतो विदुषस्त्वं प्रतिब्रूयात् सत्यं ब्रूयादिति चन्द्रमसा संवादवचनेन शरीरसद्भावः, अतः सूक्ष्मशरीरमनुवर्त्तते, अतश्च बन्धो न दग्धः॥

सू० नोपमर्देनातः ॥ १० ॥

अतो यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि स्थिताः। अथ मर्त्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुत" इति वचनं न बन्धोपमर्देनामृतत्वं वदति, ॥

सू० अस्यैव चोपपत्तेरूष्मा ॥ ११ ॥

अस्य सूक्ष्मशरीरस्य कचिद्विद्यमानत्वोपपत्तेर्विदुषः प्रक्रान्तमरणस्य मरणात्प्रागूष्मा स्थूलशरीरे कचित्क उपलभ्यते, न च स्थूलस्यैव शरीरस्यायमूष्मा अन्यत्रानुपलब्धेः, ततश्चोष्मणः कचिदुपलब्धिर्विदुषः सूक्ष्मशरीरस्योत्क्रान्तिनिबन्धनेति गम्यते, तस्माद्विदुषोऽप्यासृत्युपक्रमात्समानोत्क्रान्तिरिति सुष्ठूक्तं, पुनरपि विदुष उत्क्रान्तिर्न सम्भवतीत्याशङ्क्य परिह्रियते—

टी० "सा चार्चिरादिने"ति, सू० सूक्ष्मं प्रमाणतश्च तथोपलब्धेः ॥ ९॥ पूर्वसूत्राभिमतसूक्ष्मशरीरसम्बन्धे प्रमाणमिहोच्यते। सू० नोपमर्देनातः ॥ १० ॥ जीवन्मुक्तिनिराचिकीर्षयेदं सूत्रमुक्तम् उपासनविधानात्तस्याप्रयाणादनुवृत्तिश्रुतेरुत्क्रान्तिश्रुतेरर्चिरादिमार्गश्रुतेर्देशविशेषप्राप्त्या सर्वबन्धविमोकश्रुतेरीदृशानेकश्रुतीनां बाधप्रसङ्गात्स्मृत्यन्तविरोधाच्च जीवन्मुक्तिरनुपपन्नेति भावः। तदुक्तं भगवताऽऽपस्तम्बेन "वेदानिमं लोकममुञ्च परित्यज्यात्मानमन्विच्छेत् बुद्धे क्षेमप्रापणं तच्छास्त्रैर्विप्रतिषिद्धं बुद्धे चेत् क्षेमप्रापणमिहैव न दुःखमुपलभेत इति शास्त्रै"रिति बहुवचनेनानेकशास्त्रविरोधो विव-

त्तितः विप्रतिषिद्धं विशेषप्रतिषिद्धं प्रकरणसमवत्र समबलेन प्रतिरोधः कालात्ययापदिष्टवदधिकबलेन विरोधः अनेकशास्त्रविरोधादिति भावः ।

सू० अस्यैव चोपपत्तेरूष्मा ॥ ११ ॥ स्थूलशरीरस्योष्मा सार्वत्रिकः सन्तापयति स्वं देहमापादतलमस्तकमिति श्रुतेः, अत उत्क्रान्तौ क्वाचित्क ऊष्मा सूक्ष्मशरीरस्य क्वाचित्कत्वेन तत्रैव सर्वदेहव्याप्ताग्निशिखायाः क्रमेणोपह्रियमाणत्वादित्यर्थः ॥

सू० प्रतिषेधादिति चेन्न शारीरात्स्पष्टो ह्येकेषाम् ॥ १२ ॥

भू० यदुक्तं विदुषोऽप्युत्क्रान्तिः समानेति तन्नोपपद्यते, विदुष उत्क्रान्तिप्रतिषेधात्, तथा हि "स एतास्तेजोमात्राः समभ्याददानो हृदयमेवान्ववक्रामतीत्युपक्रम्य तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रामति तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामतीत्यविदुष उत्क्रान्तिप्रकारमभिधाय अन्यन्नवतरं कल्याणतरं रूपं कुरुत" इति देहान्तरपरिग्रहंचाभिधाय प्राप्यान्तं कर्मणस्तस्य यत्किञ्चेह करोत्ययं तस्माल्लोकात्पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्मण" इति तु कामयमान इत्यविद्वद्विषयं परिसमाप्य अथाकामयमानोयोऽकामो निष्काम आप्तकाम आत्मकामो न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येतीति विदुष उत्क्रान्तिः प्रतिषिध्यते, तथा पूर्वचार्तभागप्रश्नेऽपि विदुष उत्क्रान्तिप्रतिषेधो दृश्यते अपपुनर्मृत्युं जयतीति विद्वांसं प्रस्तुत्य याज्ञवल्क्य इति होवाच यत्रायं पुरुषो म्रियत उदस्मात्प्राणा उत्क्रामन्त्याहो नेति पृष्टे नेति होवाच याज्ञवल्क्योऽत्रैव

समवलीयन्ते स उच्छ्वयत्याध्मातो मृतः शेते" इति अतो विद्वानिहैवामृतत्वं प्राप्नोतीति चेत् तन्न शारीरात् प्रत्यगात्मनः प्राणानामुत्क्रान्तिर्ह्यत्र प्रतिषिध्यते, न शरीरात्, न तस्य प्राणा उत्क्रामन्तीत्यत्र तच्छब्देन अथाकामयमान इति प्रकृतः शारीर एव परामृश्यते नाश्रुतं शरीरम् ।

टी० पुनरपीति पूर्वमिहामृतत्वश्रुतिनिबन्धन उत्क्रान्त्यसम्भवः परिहृतः । सू० प्रतिषेधादिति चेन्न शारीरात् स्पष्टो ह्येकेषाम् ॥ १२ ॥ अथोत्क्रान्तिनिषेधश्रुतिनिबन्धनस्तदसम्भवः परिह्रियत इत्यर्थः । यदुक्तमित्यादि तेजोमात्राः भूतसूक्ष्माणि हृदयमेवान्ववक्रामति हृदयान्निष्क्रामतीत्यर्थः, तेन प्रद्योतेनेत्यादिवाक्यस्य कथमविद्वदुत्क्रान्तिपरत्वमिति चेत् उच्यते चतुर्मुखलोकगन्तुरुपासकस्यार्चिरादिकाङ्क्षितं पूर्वपक्षी मन्यते न तु मुक्तस्य, तस्मादविदुष इत्युक्तं पूर्वपक्षे, सिद्धान्ते तु विद्वद्विषयमेवेदं वाक्यम् अकामयमानो योऽकामो निष्काम इत्यत्र पुत्रवित्तत्रिषयैषणात्रयराहित्यं विवक्षितम् । उदस्मात् प्राणाः क्रामन्ति उत्क्रामन्तीत्यन्वयः समवलीयन्ते अत्रैव शरीरे लीयन्त इत्यर्थः । स उच्छ्वयत्याध्मातः वायुना पूरित उच्छूनो भवतीत्यर्थः । तन्नेत्यादि प्रकृतपरामर्शिनस्तत्शब्दस्य शारीरपरत्वात् तस्मात्प्राणानुत्क्रान्तिरुच्यत इत्यर्थः । चोदयति—

मू० तस्येति षष्ठ्या प्राणानां संबन्धित्वेन शारीरो निर्दिष्टः न तूत्क्रान्त्यपादानत्वेन, उत्क्रान्त्यपादानन्तु शरीरमेवेति चेन्न अपादानापेक्षायामश्रुताच्छरीरात् संबन्धितया श्रुतस्यात्मन एव सन्निहितत्वेनापादानतयाऽपि ग्राह्यत्वात् । किंच प्राणानां जीवसंबन्धितयैव प्रज्ञातानां तत्संबन्धकथने प्रयोजनाभावात् संबन्धमात्रवाचिन्या षष्ठ्या अपादानमेव विशेष इति निश्चीयते, यथा नटस्य

शृणोतीति, न चात्र विवदितव्यं स्पष्टो ह्येकेषां माध्यन्दिनानामाम्नाये शारीरो जीव एवापादानमिति, योऽकामो निष्काम आप्तकाम आत्मकामो न तस्मात्प्राणा उत्क्रामन्तीति शारीरात्प्राणानामुत्क्रान्तिप्रसङ्गाभावात्तत्प्रतिषेधो नोपपद्यते इति चेन्न तस्य तावदेव चिरमिति विदुषः शरीरवियोगकाले ब्रह्मसम्पत्तिवचनेन प्राणानामपि तस्मिन् काले शारीराद् विदुषो वियोगः प्रसज्यते, ततश्च देवयानेन पथा ब्रह्मसंपत्तिर्नोपपद्यत इति न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति देवयानेन पथा ब्रह्मप्राप्तेः प्राग् जीवाद्विदुषोऽपि प्राणा न विश्लिष्यन्तीत्युच्यते ।

टी० "तस्ये"ति, षष्ठ्यन्ततच्छब्दनिर्दिष्टः शारीरोऽस्तु तत्सम्बन्धिनां प्राणानामुत्क्रान्त्यपादानं शरीरमेवेत्यर्थः षष्ठ्या उपकरणोपकर्यात्वलक्षणसम्बन्धपरत्वमभ्युपगम्य परिहरति "ने"ति, अश्रुतस्य धर्मिणस्तस्यापादानत्वस्य चोभयोः कल्प्यत्वादपि सिद्धरूपस्यैव धर्मिण अपादानत्वमात्रकल्पनं युक्तमित्यर्थः । षष्ठ्या एवापादानत्वपरतामाह "किञ्चे"ति, प्राणानां जीवसम्बन्धकथननैरर्थक्यात् षष्ठ्या अपादानवाचकत्वाच्च शारीर एवापादानमित्यर्थः, नायमर्थः कथंचिदर्थानुगुण्यावगम्यः अपि तु कण्ठोक्तश्चेत्याह "न चात्रे"ति, स्पष्टो ह्येकेषामिति व्याख्येयं पदद्वयं व्याचष्टे "माध्यन्दिनाना"मिति, यथा यो विज्ञाने तिष्ठन्नित्यत्र विज्ञान–शब्दः समानप्रकरणस्थेन य आत्मनि तिष्ठन्नित्यात्म–शब्देनात्मपरो निश्चीयते तथा तस्येति षष्ठ्यन्तपदं तस्मादिति पञ्चम्यन्तपदेन पञ्चम्यर्थं निश्चीयते इत्यर्थः । चोदयति "शारीराद्दि"ति, प्रसक्तस्य हि प्रतिषेधः अत्र तदभावान्न निषेधोपपत्तिरित्यर्थः । परिहरति "ने"ति, शरीरवियोगकाले–प्रारब्धकर्महेतुकचरमशरीरवियोगकाल इत्यर्थः । तदानीं शारीरात् प्राणानां

वियोगस्यानिष्टत्वे सति हि तन्निषेधः कार्य्य इत्यत्राह "ततश्च देवयानेने"ति, न तस्य प्राणा इत्यस्यार्थमाह "न तस्ये"ति, ।

भू० आर्त्तभागप्रश्नोऽपि यदा विद्वद्विषयः तदाऽयमेव परिहारः, स त्वविद्वद्विषयस्तत्र प्रश्नप्रतिवचनयोर्ब्रह्मविद्याप्रसङ्गादर्शनात्, तत्र हि ग्रहातिग्रहरूपेणेन्द्रियेन्द्रियार्थस्वभावोऽपामग्न्यन्नत्वं म्रियमाणस्य जीवस्य प्राणपरित्यागो मृतस्य नामवाच्यकीर्त्यनुवृत्तिस्तस्य च पुण्यपापानुगुणगतिप्राप्तिरित्येतेऽर्थाः प्रश्नपूर्वकं प्रत्युक्ताः, तत्र चापपुनर्मृत्युं जयतीत्यपामग्न्यन्नत्वज्ञानादग्निजय एव मृत्युजय उच्यते अतो नात्र विदुषः प्रसङ्गः, अविदुषस्तु प्राणाऽनुत्क्रान्तिवचनं स्थूलदेहवत्प्राणा न मुचन्ति, अपि तु भूतसूक्ष्मवज्जीवं परिष्वज्य गच्छन्तीति प्रतिपादयतीति निरवद्यम् ॥

सू० स्मर्यते च ॥ १३ ॥

स्मर्य्यते च विदुषोऽपि मूर्द्धन्यनाड्योत्क्रान्तिः ।

टी० आर्त्तभागेत्यादि, ग्रहातिग्रहरूपेण—ग्रहः पात्रविशेषः, तत्स्थद्रव्यमतिग्रहः, तद्रूपेण आकर्षकरज्जुतत्समाकृष्यरूपेण वा अपामग्न्यन्नत्वम् अग्नेरपां भक्षकत्वानुसन्धानं विहितं फलविशेषाय उदस्मात्प्राणाः क्रामन्तीत्यादिना जीवस्य प्राणपरित्यागकथनमपपुनर्मृत्युं जयति मृत्यु—शब्दवाच्यमग्निमपजयति, उदस्मादित्यादि अविद्वद्विषयं चेत्कथं प्राणानुत्क्रान्तिवचनमित्यत्राह "अविदुषस्त्वि"ति, । सू० स्मर्य्यते च ॥ १३ ॥ ऊर्ध्वमेकमित्यादिवचनं याज्ञवल्क्यस्मृतौ, तेषां नाडीविशेषाणाम् । परे तु समाना चेत्यादिसूत्रमेकं पृथगधिकरणं वर्णयन्ति निर्गुणब्रह्मविद इव सगुणोपासकस्याप्यमृतत्वप्राप्तिश्रवणेन पुनर्भवाभावात् पुनर्भवहेतुभूतभू-

ताश्रयविशिष्टोत्क्रान्तिः सगुणनिष्ठस्यापि न सम्भवति, विद्याप्रकरणेऽप्युत्क्रान्तिकथनं स्वापादिवत्सर्वप्राणिसाधारणोत्क्रान्त्यनुवादस्तेजस्सम्पत्तिस्थानभूतपरदेवतातादात्म्यप्रतिपादनार्थमिति पूर्वपक्षं कृत्वा अविदुषः सगुणविदुषश्च समानोत्क्रान्तिर्नाडीप्रवेशात् पूर्वमिति सिद्धान्तयन्ति, निर्गुणविद्याया अप्रामाणिकत्वादेव तदयुक्तं तदापीतेरित्यादिकमधिकरणान्तरमाहुः तेजः परस्यां देवतायामिति साध्यक्षस्य सप्राणस्य सकरणग्रामस्य तेजस आत्यन्तिकप्रलय उच्यते ब्रह्मणः सर्वप्रकृतित्वात् तत्र लयोपपत्तेरिति पूर्वपक्षं कृत्वा ज्योतिष्टोमादिविधानविद्याशास्त्रवैयर्थ्यादिभिः सुषुप्तिप्रलयवन्नात्यन्तिक इति सिद्धान्तयन्ति, तदप्ययुक्तं कृतकरत्वात्, स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्य इत्यत्र सुषुप्तौ सुनिरूपितो ह्ययमर्थः । न च शङ्कान्तरमस्ति अत ऐकाधिकरण्यमेव युक्तम् ॥

सू० "ऊर्द्ध्वमेकः स्थितस्तेषां योभित्त्वा सूर्य्यमण्डलं ब्रह्मलोकमतिक्रम्य तेन याति पराङ्गति"मिति ॥ आसृत्युपक्रमाधिकरणं समाप्तम् ॥

टी० इयञ्च तेषां सूत्रयोजना, तच्च तेजोभूतान्तरसंसृष्टं सूक्ष्मं नाडीनिष्क्रमणश्रुतिरूपप्रमाणात्सौक्ष्म्यमुपलभ्यते, अत एव पार्श्वस्थैरनुपलम्भोमूर्त्तान्तराप्रतिघातश्चेति, अत एव सूक्ष्मत्वात् स्थूलदेहोपमर्दनेनोपमृद्यत इतीदमधिकरणमविदुष आत्यन्तिकलयाभावसमर्थनार्थं चेत् सूक्ष्ममित्यादि सूत्रयमनपेक्षितं सूक्ष्मदेहसमर्थनस्यानुपयोगात्, भूतसूक्ष्मसंसर्गस्य पञ्चाग्निविद्यायां निरूपितत्वाच्च । नन्वविदुष आत्यन्तिकलयाभावे तस्य सूक्ष्मदेहवतो निःसरत उपलम्भादिप्रसङ्गः परिहर्त्तव्य इति चेत् न वेतालादिस्थूलशरीरस्याप्यदृश्यत्वे स्थिते कथं दृश्यत्वशङ्का भवेत् । यद्यपि कस्यचित्सा स्यात् अतिमन्दतया न परिहर्त्तव्या । यद्यपि परिहर्त्तव्या तदन्तरप्रतिपत्तावित्यत्रैव परिहर्त्तव्या कृतकरत्वस्योक्तत्वादेव सर्वमिदमसङ्गतं प्रतिषेधादिति चेन्न शारीरादिति पूर्वपक्षसूत्रं कृत्वा स्पष्टो ह्येकेषामिति सिद्धान्तसूत्रं योजयन्ति तत्तावदक्षरानतनुगुणं, हि—शब्देन पूर्वा-

क्तोपपादकत्वप्रतीतेः, स्पृष्टो ह्येकेषामिति आर्त्तभागप्रश्नप्रतिवचनवाक्यमुदाहरन्ति अत्र प्राणानुत्क्रान्तेरमृतत्वाभावशङ्कां शमयितुमत्रैव समलीयन्त इति प्राणविलय उक्तः। अस्मादिति न शारीरो ऽवधिरुच्यते स उच्छ्वयतीत्युच्छ्वयनादिधर्मोक्तेस्तदैकार्थ्याच्च तस्मात्प्राणा उत्क्रामन्तीत्यत्रापि शरीरादुत्क्रान्तिर्निषिध्यते तस्मादित्यस्य प्रकृतपरामर्शित्वेऽप्यभेदोपचाराहुच्छ्वयनादिमतो देहस्यैव निर्देशः आर्त्तभागप्रश्नैकार्थ्यात्, अप्राप्तस्य निषेधायोगाच्च। न च शारीरादुत्क्रान्तेः प्राप्तिरस्ति, अतः सा न निषेध्या वाक्यसामञ्जस्यं च न स्यात्कामायमानस्योत्क्रान्तिमुक्त्वाऽकामयमानं पृथङ्निर्दिश्य तस्याप्युत्क्रमणोपदेशे हि पृथग्व्यपदेशोपक्रमो भ्रान्तजल्पवत्स्यात्, न तस्य प्राणा इति षष्ठ्यवगतसंबन्धमात्रस्य करणत्वकरणित्वादिलक्षणविशेषपर्यवसानसिद्धेर्न तस्मात्प्राणा इति वाक्यान्तरावगतविशेषपर्यवसानाकाङ्क्षा च नास्ति तत्र च तच्छब्दः शारीरपर इत्युक्तं, स्मर्यते चेति सूत्रेण सर्वभूतात्मभूतस्य सम्यग् भूतानि पश्यतः। देवापि मार्गे मुह्यन्ति ह्यपदस्य पदैषिण इति निषेधस्मृतिरभिप्रेतेत्याहुः स्यादित्यमण्डलप्राप्तिविशिष्टदेशे देहत्यागाय न तु मुक्तिमार्गगमनापेक्षयेति शुकवाहुः अत्र ब्रूमः निर्गुणविद्याया अभावात् निर्गुणप्राप्त्यभावाच्च सगुणनिष्ठ एव परविद्यानिष्ठः सद्विद्यादिष्वप्यानन्दाद्यनुगमात्। अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यत इत्युपक्रम्य यः सर्वज्ञः सर्वविदित्याम्नानात् परं ज्योतिरुपसंपन्नस्य लक्षणाम्नानात्, सत्यं ज्ञानमित्यत्र सर्वकामविशिष्टब्रह्मानुभवदर्शनाच्च परविद्यानिष्ठस्यैव सर्वे वेदान्ता गतिमामनन्ति, अस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रामति चक्षुषो वा मूर्ध्नो वा यत्रासौ केशान्तो विवर्तते व्यपोह्य शीर्षकपाले" इति, स एतमेव सीमानं विदार्यैतया द्वारा प्रापद्यत सैषा विदृतिर्नामेत्युपक्रम्य स य एवं विद्वानस्माच्छरीरभेदादूर्ध्वमुत्क्रम्यामुष्मिन् स्वर्गे लोके सर्वान्कामानाप्त्वाऽमृतः समभवत् अपुनर्भवाय कोशं भिनत्ति कोशं भित्त्वा शीर्षकपालं भिनत्ति शीर्षकपालं भित्त्वा पृथिवीं भिनत्तीत्यारभ्याकाशं भित्त्वाऽव्यक्तं भिनत्ति अक्षरं भिनत्ति

मृत्युं भिनत्ति मृत्युर्वै परे देव एकीभवती"ति, तदुक्तमार्तभागप्रश्नैकार्थ्याच्छ्रु-यनाम्नानवाक्यासामञ्जस्याप्राप्तनिषेधायोगविशेषपर्य्यवसाननैराकाङ्क्ष्यै-र्नोत्क्रान्तिर्विदुष इति तदयुक्तं तथा हि आर्त्तभागप्रश्नस्य विद्वद्विषयत्वा-भावात् तदैकार्थ्यमनपेक्षितं, तत्र स सर्वप्राणिसाधारणः तत्र चास्मात्प्राणाः क्रामन्त्युत नेति प्रश्नो न शरीराद्दुत्क्रान्तिविषयः किं तु शारीरात्, शरीरे प्राणस्थित्यभावेन तत उत्क्रान्तेरसंदिग्धत्वात् । अतः प्रतिवचनमपि शारीरादनुत्क्रान्तिविषयम् । अत्रैव जीवे समवलीयन्ते संसृज्यन्ते स उच्छ्वय-तीत्यभेदोपचारादहमभिमानविषयदेहनिर्देशः । यथा परपक्षे योऽकामो निष्काम आप्तकाम आत्मकामः न तस्मात् प्राणा उत्क्रामन्तीति तच्छब्द-निर्देशः, अतो विद्वत्प्रकरणस्य न तदैकार्थ्यापेक्षा आर्तभागप्रश्नस्य विद्वद्वि-षयत्वेऽपि शारीरविषयत्वं दर्शितं, वाक्यासामञ्जस्यं तु नास्ति कामयमा-नाकामयमानयोः समानायामप्युत्क्रान्तौ ब्रह्मप्राप्त्यभावतत्सद्भावरूपवैष-म्यकृतत्वाद्वाक्यभेदस्य, सकामनिष्कामविषयतया प्रकरणभेदः नोत्क्रान्त्य-नुत्क्रान्तिविषयतया काममय एवं पुरुष इत्युपक्रम्य इति तु कामयमान इत्युपसंहृत्याथाकामयमान इति प्रस्तावात्तयोश्च वैषम्यं ब्रह्मप्राप्तित-दभावाभ्यां नोत्क्रान्तितदभावाभ्यामिति वाक्यसामञ्जस्यसिद्धिः, अप्राप्त-निषेधोऽपि नास्ति आर्थप्राप्तविषयत्वान्निषेधस्य, रवैशाखाप्रत्ययन्यायेन सर्वासु विद्यासु देहपातसमये सुकृतदुष्कृतप्रहाणमुक्तं भवति, अतो भोक्त-व्याभावेन लोकान्तरगमनाभावाद्विदुषो लोकान्तरगत्यौपयिकप्राणादिवि-श्लेषः शारीरस्यार्थवशात् प्राप्तः, अतः शारीरादुत्क्रान्तिरर्थप्राप्ता प्रतिषेध्या स्यादर्चिरादिगत्युपपत्त्यर्थं षष्ठ्याऽवगतस्य संबन्धस्योपकरणोपरणित्वादिल-क्षणसंबन्धविशेषपर्यवसाने सम्भवत्यपि उत्क्रमणस्यापादानापेक्षायां सन्नि-हितस्यैवापादानत्वकल्पनोपपत्तेर्विशेषसाकाङ्क्षस्य संबन्धमात्रस्याकाङ्क्षिता-पादानत्वविशेषपर्यवसानं न्याय्यं, न त्वनाकाङ्क्षिते करणत्वकरणित्वादि-रूपे अपादानस्याकाङ्क्षितत्वादेव छागपशुन्यायाद्वाक्यान्तरावगतापादा-नविशेषपर्यवसायित्वं च न्याय्यं यत उत्क्रान्तिनिषेधः श्रुतो नास्ति अत एव स्मर्य्यते चेत्यत्राप्युत्क्रान्तिविषयस्मृतिवचनमेवोदाहर्त्तव्यं "देवापि मार्गे

मुह्यन्ती"ति वचनं त्वतद्विषयत्वादनुदाहार्य्यन्तच्च न गतिनिषेधपरं किन्तु गतेर्दुरवगमत्वपरं तथा च परपक्षानौपयिकत्वाच्च नोदाहार्य्यं तस्य च गतिनिषेधपरत्वाभावो मोक्षधर्म एव गतिविधानादवगम्यते ते "तीर्त्वा दुस्तरं जन्म विशन्ति विमलं नभः । ततस्तान् सुकृतीन्सर्वान्सूर्यो वहति रश्मिभिः ॥ पद्मतन्तुवदाविश्य प्रवहन् विषयान् नृप तत्र तान् प्रवहन् वायुः प्रतिगृह्णाति भारत । वीतरागान् यतीन् सिद्धान् धिया युक्तांस्तपोधनान् । सूक्ष्मः शीतः सुगन्धिश्च सुखस्पर्शश्च भारत । सप्तानां मरुतां श्रेष्ठोलोकान् गच्छति यः शुभान् । स तान् वहति कौन्तेय? तमसः परमां गतिम् । तमोवहति लोकेश रजसः परमाङ्गतिं रजोवहति राजेन्द्र? सत्त्वस्य परमाङ्गतिम् । सत्त्वं वहति शुद्धात्मा परं नारायणं प्रभुं प्रभुर्वहति शुद्धात्मा परमात्मानमात्मना । परमात्मानमासाद्य तद्भूतायतमानसाः । अमृतत्वाय कल्पन्ते न निवर्त्तन्ति चाविभो । परमा सा गतिः पार्थ निर्द्वन्द्वानां महात्मनाम् । आत्मा केवलतां प्राप्तो यत्र गत्वा न शोचति । ईदृशं परमं स्थानं निरयास्ते च तादृशा" इति, यत्तु शुकोत्पतनं विशिष्टदेशे देहत्यागाय न तु मुक्तो मार्गापेक्षयेति तदप्ययुक्तं "दृष्टो मार्गः प्रवृत्तोऽस्मी"ति गतिचिन्तायां मार्गस्य दृष्टत्वाभिधानात् भूतैः समतिवाह्यत इत्यातिवाहिकैरतिवाहनस्योक्तत्वाच्च स्थूलदेहेन आसूर्य्यमण्डलात् गमनं योगप्रभावज्ञापनार्थमित्युक्तं दर्शयित्वा प्रभावं स्वमिति सर्वभूतगतोऽभवदिति च ज्ञानेन सर्वभूतव्याप्तिरुक्ता "सर्वं ह पश्यः पश्यति सर्वमाप्नोति सर्वश" इति श्रुतेः, अन्ये तु अप्राप्तायाः शारीरादुत्क्रान्तेः कथं प्रतिषेध इत्येतदेवं परिहरन्ति नात्र शारीरादुत्क्रान्तिः प्रतिषिध्यते किं त्वत्र ब्रह्म समश्नुत इति वक्तुमनुवादः सञ्जातविद्यः पुरुषः प्रारब्धवशादनुत्क्रान्तप्राणो जीवद्दशायामेव ब्रह्मानुभवतीत्यर्थ इति तदविरुद्धन्तथाऽपि तदनादरे कारणमस्ति शारीरादनुत्क्रान्त्यनुवादेनात्र ब्रह्मप्राप्त्यभिधानेऽपि गतिप्रतिषेधशङ्कापरिहारः सिद्धेत् तथाऽपि नाशारीरात्स्पष्टोह्येकेषामिति वदतः सूत्रकारस्य शारीरादुत्क्रान्तिर्भोक्तृव्या-

भावप्राप्ता प्रतिषिध्यते इत्येवाभिप्राय इति ॥ आसृत्युपक्रमाधिकरणं समाप्तम् ॥

परसंपत्त्यधिकरणम् । **सू० तानि परे तथा ह्याह ॥ १४ ॥**

भू० सकरणग्रामः सप्राणः करणाध्यक्षः प्रत्यगात्मोत्क्रान्तिवेलायां तेजःप्रभृतिभूतसूक्ष्मेषु सम्पद्यत इत्युक्तं, सैषा सम्पत्तिर्विदुषो न विद्यत इत्याशङ्क्य परिहृतं, तानि पुनर्जीवपरिष्वक्तानि भूतसूक्ष्माणि किं यथाकर्म यथाविद्यं च स्वकार्य्याय गच्छन्ति ? उत परमात्मनि सम्पद्यन्ते इति विशये मध्ये परमात्मसम्पत्तौ सुखदुःखोपभोगरूपकार्यादर्शनात्तदुपभोगानुगुण्येन यथाकर्म यथाविद्यं च गच्छन्तीति प्राप्ते उच्यते तानि परे इति, तानि परस्मिन्नात्मनि सम्पद्यन्ते, कुतः तथा ह्याह श्रुतिः "तेजः परस्यां देवतायामि"ति, यथा च श्रुतिस्तदनुगुणं कार्यं कल्प्यमित्यर्थः सुषुप्तिप्रलययोर्यथा परमात्मसंपत्त्या सुखदुःखोपभोगायासविश्रामस्तद्वदिहापि। परसंपत्त्यधिकरणं समाप्तम् ॥

टी० सू० तानि परे तथा ह्याह ॥ १४ ॥ अवान्तरसङ्गतिमाह "सकरणे"ति, सैषेति पूर्वं समाना चासृत्युपक्रमादिति नाडीप्रवेशात् पूर्वं मुमुक्षुसंसारिणोर्गतेः समानत्वमुक्तं, तत्र वक्ष्यमाणाधिकरणद्वयप्रतिपाद्यायां परमात्मसम्पत्तौ मुक्तस्यास्तित्वनास्तित्वविगानं नास्ति, यतः पूर्वाधिकरणप्रतिपादितार्थे एव विप्रतिपत्तिः, अतस्तदोकोज्ज्वलनमित्येतस्मात्पूर्वाधिकरणप्रतिपाद्येऽर्थे विद्वदविदुषोः समानेऽपि तानि पर इत्यधिकरणात् पूर्वमेव विद्वदविदुषोः समानत्वविप्रतिपत्तिरिति हृदि कृत्वा सूत्रकारैः समानत्वमुक्तमित्यभिप्रायेणात्र सैषा संपत्तिर्विदुषो न

विद्यत इत्याशङ्क्य परिहृतमित्युक्तं भाष्ये, किं तेजःशब्दनिर्दिष्टानि भूतानि जीवपरिष्वक्तानि यथा कर्म यथाविद्यं गच्छन्ति? उत परमात्मनि सम्पद्यन्ते? किमत्र परदेवताशब्दो गन्तव्यस्थानावस्थपरमात्मपरः? उतातदवस्थपरमात्मपर? इति, किमत्र सम्पत्तौ प्रयोजनं सम्भवति? नेति, असम्भवे परमात्म—शब्दस्य गन्तव्यप्रदेशविशेषावस्थपरमात्मपरत्वेन यथाकर्मविद्यं गच्छेयुः, सम्भवेऽतदवस्थपरमात्मपरत्वेन तस्मिन्सम्पद्येरन्। पूर्वपक्षमाह "मध्य"इति, तेजः परस्यामिति श्रुतिः परस्यात्मनः सर्वदा सर्वाधारत्वमात्रपरेति पूर्वपक्षिणोऽभिप्रायः। राद्धान्ते तथा ह्याह श्रुतिरिति वाङ् मनसि सम्पद्यत इत्यादिनिर्देशो न सर्ववस्तुसाधारणधारकत्वाभिप्रायः, अतः सम्पत्तिरेवार्थ इति भावः ॥ परसंपत्त्यधिकरणं समाप्तम् ।

अविभागाधिकरणम् । **सू० अविभागोवचनात् ॥ १५ ॥**

भा० सेयं परमात्मनि सम्पत्तिः किं प्राकृतलयवत् कारणापत्तिरूपा? उत वाङ् मनसीत्यादिवदविभागरूपेति? चिन्तायां परमात्मनः सर्वेषां योनिभूतत्वात्कारणापत्तिरूपेति प्राप्ते उच्यते "अविभाग"इति, अपृथग्भावः पृथग्व्यवहारानर्हसंसर्ग इत्यर्थः, कुतः वचनात्तेजः परस्यां देवतायामित्यत्रापि वाङ् मनसि सम्पद्यत इति वचनस्यानुषङ्गात्, तस्य च संसर्गविशेषवाचित्वात्तदनुषक्तस्याभिधानवैरूप्ये प्रमाणाभावादुत्क्रान्तिवेलायां कारणापत्तिप्रयोजनाभावात् ।

टी० सू० अविभागो वचनात् ॥ १५ ॥ सङ्गतिपूर्वपक्षावुच्येते सेयमित्यादिना किमियं सम्पत्तिर्लयरूपा? उताविभागरूपा? किं तेजःपरस्यामिति वचनस्य कारणापत्तिपरत्वं न्याय्यम्? उताविभागमात्रपरत्वमिति, प्रथमे लयरूपत्वं, द्वितीये त्वविभागरूपत्वम्, अविभाग इतीति, अनुषक्तमपि

पदमत्र कारणापत्तिवाचीत्यत्राह "अनुषक्तस्येति, उत्क्रान्तिवेलायां कारणापत्तिप्रयोजनाभावात् इति भारवाहकस्य देहिनः सभारस्यैव यष्ट्यवष्टम्भेन विश्रमतुल्यः सुषुप्तौ विश्रमः, अपनीतभारस्य विश्रमतुल्यो-महाप्रलये, यथा च कञ्चुकोष्णीषवतस्तद्रहितस्य च विश्रमस्तद्वत् कारणे लीनस्य करणकलेवररहितस्य द्विपरार्द्धकाले विश्रम इति प्रयो-जनविभागः सुषुप्तिप्रलययोः शरीरान्वयव्यतिरेकाभ्यामवगतस्तदभा-वादित्यर्थः । अव्यक्तादेः पुनःसृष्टिरुक्ता चेत् कारणापत्तिः प्रयो-जनं च कल्प्यं, सा च नास्तीत्याह "पुनस्तत्राव्यक्तादिसृष्ट्यवचनाच्चे"ति, सुषुप्तौ जीवमात्रस्याविभागापत्तिः प्रलय एव विशिष्टस्य लयापत्तिः उत्क्रान्तौ तु भूतसूक्ष्मविशिष्टस्य लयानुपपत्त्या संयोगमात्रमेव विशेष्यां-शस्य प्रलय इति चेत् तेजः—शब्दस्य विशेष्यभूतजीवमात्रविषयत्वाभावात् अनुषक्तपदार्थवैरूप्यायोगादिभिश्च, एवं विभागानर्हभूतसूक्ष्मविशिष्टस्य लयानुपपत्त्या प्रयोजनाभावाव्यक्तादिसृष्ट्यवचनाभ्यां च संपत्तिः संयोगः नित्यान्तरवस्थिते ऽपि परमात्मनि तदानीं संसर्गविशेषः शास्त्रैकसम-धिगम्यः । परे त्विदमधिकरणद्वयं परविद्यानिष्ठविषयं व्याचक्षते तत्र गताः कलाः पञ्चदशप्रतिष्ठा इति प्रतिष्ठा—शब्दवाच्यस्वकारणेषु कलानां लयं पूर्वपक्षीकृत्य षोडशकलाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्तीति श्रुत्या ब्रह्मणि लयः इयं विद्वद्दृष्टिः स्वकारणेषु लयोक्तिस्त्वविद्वद्दृष्ट्या स्यात्स्वका-रणेषु लयेऽपि तैः पृथिव्यादिभिः सह ब्रह्मणि लयश्चोपपन्नः इति सिद्धान्तयन्ति प्रथमे ।

सू० पुनस्तत्राव्यक्तादिसृष्ट्यवचनाच्च ॥ अविभागाधिकरणं समाप्तम् ॥

टी० स च ब्रह्मविदः परमात्मनि कलाप्रलयः सावशेषः उत्क्रा-न्त्यादाविवेति पूर्वपक्षं कृत्वा भिद्येते चासां नामरूपे पुरुषे इति वच-नादविद्याकल्पितानां विद्यानिमित्तप्रलये सावशेषत्वानुपपत्तेश्च निरवशेषः प्रलय इति द्वितीये सिद्धान्तयन्ति, तत्राद्ये ब्रह्मण्येव लयसमर्थनमप्यस-

विरुद्धं श्रुतिविरुद्धं च, भस्मावस्थो हि देहः पृथिव्यादिषु लीयमानो दृष्टः, "पृथिव्यप्सु प्रलीयते आपस्तेजसि लीयन्त" इति च श्रुतिः नायमविद्वद्विषया लय उच्यते इन्द्रियाणि तन्मात्रेषु तन्मात्राणि भूतादौ लीयन्ते भूतादिर्महति लीयते इत्यादिनोक्तस्य सेन्द्रियाणां तन्मात्रादीनां भूतादिप्रभृतिषु लयस्याविद्वद्विषयाऽप्यवगतत्वात्सांख्यदृष्टिरियमिति चेत्ततः किं यतः श्रुत्यविरोधः तत्र सांख्यदृष्टेः श्रुतिमूलत्वाच निराकरणीयता तद्धैक आहुः कुतस्तु खलु सोम्यैवं स्यादितिवत् परमतत्वेनोपन्यस्य श्रुत्यैव निराकृतत्वाभावाच्च नोपेक्ष्यता, पराशराद्युपबृंहणानुगृहीता चेयं श्रुतिः, सर्वस्य तज्जत्वश्रुतिविरोधात् परमतत्वमिति चेन्न सर्वस्य तज्जत्वश्रुतिविरोधेन आकाशाद्वायुरित्याद्युक्तसर्गस्यापि परमतत्वप्रसङ्गात् तत्तदवस्थब्रह्मणः कारणत्वादविरोधश्चेत् लयेऽपि तुल्यम्, अत एव पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्तीति चोपपन्नम् । एवमद्वारकलयस्य श्रुतिप्रत्यक्षविरोधात् सद्वारकलयस्य सर्वसाधारणतया श्रुतिप्रत्यक्षसिद्धतया ब्रह्मविदो विशेषाभावाच्चाद्याधिकरणवर्णनमयुक्तम् इतरत्र च निरवशेषलयो नाम किं निरवयवविनाशः ? उत पृथिवीत्वादिप्रहाणम् ? उत मुक्तस्य पुनर्देहारम्भायोग्यत्वम् ? उत चेतनान्तरयुक्तस्यापि देहारम्भायोग्यत्वं ? न प्रथमः "तदेतदक्षयं नित्यं जगन्मुनिवराखिलम् । आविर्भावतिरोभावजन्मनाशविकल्पव" दिति नित्यत्ववचनात् । नापि द्वितीयः ब्रह्मविद्देहस्यापि भस्मीभावादिदशायां पृथिवीत्वानुवृत्तिदर्शनात् पृथिवीत्वादिप्रहाणस्य समष्टितत्त्वलयदशाभावित्वात् तस्य च प्राकृतप्रलयभावित्वात् नैमित्तिकादिप्रलयेषु पृथिवीत्वादिप्रहाणस्य प्रमाणाभावात् भिद्येते चासां नामरूपे इति श्रुतेर्देवमनुष्यादिनामरूपविषयतया वा प्राकृतप्रलयविषयतया वार्थवत्त्वाच्च । न तृतीयः मुक्तस्यापुनरावृत्तेर्वक्ष्यमाणतया तं प्रति देहारम्भकत्वशङ्काया असम्भवेनाविचार्यत्वात् । न चतुर्थः नियामकाभावात्, न हि देवदत्तस्याङ्गुलीयतया परिणतः कनकांशो यज्ञदत्तं प्रति न तथा परिणमतीति नियन्तुं शक्यम्, अतोऽनुपपन्नम् । अपरे तु "तानि परे" इति सूत्रं पृथगधिकरणयन्ति तैश्च सूत्रार्थः परैरिव वर्णितः । तत्रानुपपत्तिश्च

पूर्ववत्, अविभागसूत्रनिर्वाहोऽपि पूर्वोक्तयैव दिशा निरस्तः । अन्ये तु वागादिलयस्यामुख्यत्वादस्वयोनौ लयसम्भवेऽपीह लयस्य मुख्यत्वात्तेजः-प्रभृतिभूतानां स्वयोनिष्विति पूर्वपक्षं कृत्वा तन्त्वादीनां भस्माद्यवस्था-नामस्वयोनौ विनाशदर्शनानुगृहीतात्तेजःपरस्यामिति वचनात् हृदिस्थे परमात्मनि लय इत्याहुः सिद्धान्तयन्ति । अनन्तरे च स एव मरणे भूत-लयः किं स्थूलभेदे स्थिते वस्त्वन्तरसंश्लेषमात्रम्? उत जीवानामिव स्थूल-भेदनिवृत्त्या सूक्ष्मशक्तिभेदयोगेनैव नीरक्षीरन्यायादविभागप्राप्तिलक्षण इति संशय्य पूर्ववाक्यत्रयानुषक्तस्य सम्पत्तिशब्दस्यात्रानुवृत्त्या संश्लेषमात्रमिति पूर्वपक्षं कृत्वा मरणे भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यतीति जीवविनाशदर्शनात्तद्वदविभागापत्तिरिति सिद्धान्तयन्ति भूतानां कारणानां च महाप्रलये सूक्ष्मशक्तिभेदोऽपि नावशिष्यते, मरणे तु सोऽवशिष्यते शरीरा-न्तरार्थं तेषां गमनोपपत्तेरिति चाहुः । तत्र तावद्धृदयस्थः परदेवताप्राज्ञात्म-शब्दवाच्यः परमात्मा नामेश्वर एव तत्र लयोमुख्य इत्यनुपपन्नम् । ईश्वरां-शस्य निमित्तकारणत्वात्, अस्वयोनावपि लयो दृष्ट इति चेत् न भस्मा-द्यवस्थतन्त्वादीन्प्रति साक्षादनुपादानत्वेऽपि प्राणाल्योपादानत्वात् पृथि-व्यास्तत्र लय उपपन्नः ईश्वरः प्राणाद्यापि न भूतकरणग्रामोपादानमिति न तत्र मुख्यलयसंभवः । सन्मात्रे लय इति चेत्र तस्य परदेवताप्राज्ञात्म-शब्दवाच्यत्वाभावादंशत्रयव्यतिरेकेण सन्मात्रस्य कस्यचित् घटशरावाद्य-वस्थमृद्वदवस्थानानभ्युपगमाच्च, तस्माल्लय इति सिद्धान्तस्तस्य च मुख्यत्वेऽभ्युपगते सत्यस्वयोनौ परमात्मनि लय इत्यपि अनुपपन्नं, अन-न्तु वाङ्मनसीतिवदन्यथासिद्धत्वादस्वयोनौ लये प्रमाणं न स्यात्, अनन्तरे चाधिकरणे स्थूलभेदनिवृत्त्या जीववदविभाग इति यत्तन्निरूपणी-यमूतकरणानां महाप्रलयवद्विनाशस्तावदनभ्युपगतः लोकान्तरगमनश्रव-णात् सूक्ष्मशक्तिभेदावशेषस्थूलभेदविशेषनिवृत्तिर्नाम किं मनुष्यादिसन्नि-वेशप्रहाणम्? उत पृथिवीत्वादिप्रहाणं? न प्रथमः, संस्थानापगमस्य प्रत्य-क्षतया निरूपणीयत्वाभावात्, न द्वितीयः लोकान्तरगमनानुपपत्तेः, यदि निवृत्तस्थूलाकाराणां परमात्मनि संपत्तिर्निरूप्या सा तु तानि परे इत्यत्र

निरूपितेति निरूपणीयाभावादतिभागाधिकरणानारम्भ एव स्यात् ॥ अविभागाधिकरणं समाप्तम् ॥

तदोकोऽधिकरणम् । **सू० तदोकोऽग्रज्वलनन्तत्प्रकाशितद्वारो विद्यासामर्थ्यात्तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च हार्दानुगृहीतः शताधिकया ॥ १६ ॥**

भा० एवं गत्युपक्रमावधि विद्वदविदुषोः समानाकार उत्क्रान्तिप्रकार उक्तः, इदानीं विदुषो विशेष उच्यते–तच्चेदमाम्नायते "शतं चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धानमभिनिःसृतैका तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्ती"ति, अनया नाडीनां शताधिकया मूर्धन्यनाड्यैव विदुषो गमनमन्याभिरेव चाविदुषो गमनमित्ययं नियम उपपद्यते नेति संशयः, किं युक्तं, नियमो नोपपद्यत इति कुतः, नाडीनां भूयस्त्वादतिसूक्ष्मत्वाच्च दुर्विवेचनतया पुरुषेणोपादातुमशक्यत्वात्तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्तीति यादृच्छिकी मुत्क्रान्तिमनुवदतीति युक्तमित्येवं प्राप्ते प्रचक्ष्महे "शताधिकये"ति, विद्वान् शताधिकया मूर्धन्ययैव नाड्योत्क्रामति, न चास्या विदुषो दुर्विवेचनत्वं विद्वान् हि परमपुरुषाराधनभूतात्यर्थप्रियविद्यासामर्थ्याद् विद्याशेषभूततयाऽऽत्मनोऽत्यर्थप्रियगत्यनुस्मरणयोगाच्च प्रसन्नेन हार्देन परमपुरुषेणानुगृहीतो भवति, ततश्च तदोकः तस्य जीवस्य स्थानं हृदयमग्रज्वलनं भवति, अग्रे ज्वलनं

प्रकाशनं यस्य तदिदमग्रज्वलनं तत्प्रसादात्—परमपुरुषप्रसादात्प्रकाशितद्वारो विद्वांस्तां नाडीं विजानातीति तया विदुषोगतिरुपपद्यते ॥ तदोकोऽधिकरणं समाप्तम् ॥

टी० सू० तदोकोग्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो विद्यासामर्थ्यात्तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च हार्दानुगृहीतः शताधिकया ॥ १६ ॥ अवान्तरसङ्गतिमाह "एव"मिति, उत्क्रान्तौ ब्रह्मणि सम्पत्तौर्विद्वदविदुषोस्तुल्यत्वात् समाना चेत्यादिसूत्रमत्र वक्तव्यं तथा न कृतं, तत्र हेतुर्विदुषोब्रह्मसम्पत्तावविवादः, तत्रेत्यादि किं विदुषो मूर्द्धन्यनाड्यैव गमननियमः सम्भवति? नेति किं ययोर्ध्वमायन्निति यादृच्छिकगमनानुवादः? उत नाडीविशेषेण गमननियमनविधिः? किं नाड्योदुर्विवेचाः? उत सुविवेचाः? दुर्विवेचात्वे यादृच्छिकगत्यनुवादपक्षस्य न्याय्यत्वान्नियमासम्भवः, सुविवेचत्वे नियमविधिपरत्वोपपत्तेर्गतिनियमसम्भव । परे तु अपरविद्याविषयमिमं विचारमाहुः तत्पूर्ववदयुक्तं तस्य हैतस्य हृदयस्याग्रं प्रद्योतते तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रामतीति इदं वाक्यमत्रापेक्षितं पूर्वत्रोपात्तत्वात्तत्रोदाहृतं तदोकोऽधिकरणं समाप्तम् ॥

रश्म्यनुसाराधिकरणम् ।

सू० रश्म्यनुसारी ॥ १७ ॥

भा० विदुषो हृदयाच्छताधिकया मूर्द्धन्यनाड्या निर्गतस्यादित्यरश्मीननुसृत्यादित्यमण्डलगतिः श्रूयते । "अथ यत्रैतस्माच्छरीरादुत्क्रामत्यथैतैरेव रश्मिभिरूर्ध्वमाक्रामत" इति, तच्च रश्म्यनुसारेणैवेत्ययं गतिनियमः सम्भवति नेति चिन्तायां निशि मृतस्य विदुषोरश्म्यनुसारासम्भवादनियमः, वचनं तु पक्षप्राप्तविषयमिति प्राप्ते उच्यते "रश्म्यनुसारी"ति, रश्म्यनुसार्य्येव विद्वानूर्ध्वं गच्छति कुतः, "अथैतैरेव रश्मिभिरित्यवधारणात्, पाक्षिकत्वे

ह्येवकारोऽनर्थकः स्यात् । यदुक्तं हि निशि मृतस्य रश्म्यसम्भवात् रश्मीननुसृत्य गमनं नोपपद्यत इति तन्न निश्यपि सूर्य्यरश्म्यनुसारः सम्भवति, लक्ष्यते हि निश्यपि निदाघसमये औष्ण्योपलब्ध्या रश्मिसद्भावः हेमन्तादौ तु हिमाभिभवाद्दिने ऽप्यौष्ण्यानुपलम्भः, श्रूयते च नाडीरश्मीनां सर्वदाऽन्योन्यान्वयः, तद्यथा "महापथ आतत उभौ ग्रामौ गच्छतीमं चामुं चैवमेवैत आदित्यस्य रश्मय उभौ लोकौ गच्छन्तीमं चामुञ्च अमुष्मादादित्यात्प्रतायन्ते त आसु नाडीषु सृप्ता आभ्यो नाडीभ्यः प्रतायन्ते तेऽमुष्मिन्नादित्ये सृप्ता इति, तस्मान्निश्यपि रश्मिसम्भवान्निशि मृतानामपि विदुषां रश्म्यनुसारेणैव ब्रह्मप्राप्तिरस्त्येव ॥ रश्म्यनुसाराधिकरणं समाप्तम् ॥

टी० सू० रश्म्यनुसारी ॥ १७ ॥ अत्रान्तरसङ्गतिः स्फुटा ? किं रश्म्यनुसारेण गमननियमो विदुषः सम्भवति नेति ? किं रश्मिभिरूर्ध्वमाक्रामत इति वाक्यं प्रासिकगमनानुवादकम् ? उत नियमविधिपरं ? किं निशि प्रेतस्य रश्म्यनुसारेण गमनं सम्भवति नेति ? किं निशि रश्मयस्सम्भवन्ति नेति ? न चेन्निशि रश्म्यनुसारसम्भवाद्भवेत्, प्रासिकगत्यनुवादकतया नियमासम्भवः, सन्ति चेन्निशि रश्म्यनुसारसम्भवाच्छ्रुतेर्नियमविधिपरतया रश्मिभिरेव गतिनियमसम्भवः । पूर्वपक्षमुक्त्वा राद्धान्तमाह "उच्यत" इति, ऊष्मोपलम्भयोग्यरश्मिसद्भावसत्यप्यन्धकारस्थितिरुपपद्यते रश्मीनामल्पत्वात् यथोद्धृताग्नौ प्रदेशे सूक्ष्माग्न्यवयवसंपर्कादौष्ण्योपलब्धावपि सूक्ष्माग्न्यवयवैर्न तिमिरं निरस्यते तद्वदिति । नाडीषु सृप्ताः सम्बद्धा इत्यर्थः ॥ रश्म्यनुसाराधिकरणं समाप्तम् ॥

निशाऽधिकरणम् । **सू० निशि नेति चेन्न सम्बन्धस्य यावद्देहभावित्वाद्दर्शयति च ॥ १८ ॥**

मु० इदमिदानीं चिन्त्यते विदुषो निशि मृतस्य ब्रह्मप्राप्तिरस्ति नेति, यद्यपि निशायां सूर्य्यरश्मिसम्भवाद्रश्म्यनुसारेण गतिर्निशायामपि सम्भवति तथाऽपि निशामरणस्य शास्त्रेषु गर्हितत्वात् परमपुरुषार्थलक्षणब्रह्मप्राप्तिर्निशामृतस्य न सम्भवति, शास्त्रेषु दिवामरणं प्रशस्तं विपरीतं निशामरणं, "दिवा च शुक्लपक्षश्च उत्तरायणमेव च । मुमूर्षतां प्रशस्तानि विपरीतं तु गर्हितम्" इति, दिवामरणनिशामरणयोः प्रशस्तत्वविपरीतत्वे चोत्तमाधमगतिहेतुत्वेन स्याताम । अतो निशिमरणाधोगतिहेतुत्वान्न ब्रह्मपाप्तिहेतुरिति चेन्न विदुषः कर्मसम्बन्धस्य यावद्देहभावित्वात् ।

टी० सू० निशि नेति चेन्न सम्बन्धस्य यावद्देहभावित्वाद्दर्शयति च ॥ १८ ॥ सङ्गतिः स्फुटा किं निशि मृतस्य विदुषो ब्रह्मप्राप्तिः सम्भवति नेति? किंवा निशामरणस्याधोगतिहेतुत्वं निशि मृतस्य ब्रह्मप्राप्त्यभावं ज्ञापयति नेति? निशामरणनिन्दावचनं किं विद्वदविद्वत्साधारणं? मुताविद्विषयमिति, स धारणत्वे निशि मरणस्याधोगतिहेतुत्वेन ब्रह्मप्राप्त्यभावावगमात् निशि मृतस्य न ब्रह्मप्राप्तिः, अविद्वद्विषयत्वे निशामरणस्याधोगतिहेतुतया ब्रह्मप्राप्त्यभावानवगमान्निशि मृतस्यापि स्याद् ब्रह्मप्राप्तिः पूर्वपक्षमुक्त्वा राद्धान्तमाह "नचे"ति, प्रारब्धकर्मणोऽनेकदेहहेतुत्वसम्भवात् कथं कर्मसंबन्धस्य यावद्देहभावित्वं प्रारब्धनमाप्तिरस्तु अभुक्तपूर्वाण्यपि कर्माणि सन्ति कर्मणोयावद्देहभावित्वेन कथं निशामरणस्याधोग-

तिहेतुत्वं परिहृतं, तथा च सति निशामरणनिन्दावचनस्य का गतिरित्यत्राह—

मू० एतदुक्तं भवति, अनारब्धकार्याणामघोगतिहेतुभूतानां कर्मणां विद्यासम्बन्धेनैव विनाशादुत्तरेषां चाश्लेषात्प्रारब्धकार्यस्य च चरमदेहावधित्वाद्दन्यहेत्वभावाद्विदुषो निशि मृतस्यापि ब्रह्मप्राप्तिः सिद्धैव। दर्शयति च श्रुतिः 'तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये अथ संपत्स्य" इति, दिवा च शुक्लपक्षश्चेत्यादिवचनमविद्वद्विषयम् ॥ निशाऽधिकरणं समाप्तम् ॥

टी० "एतदुक्तं भवती"ति, दिवानिशाविभागनिरपेक्षं प्रारब्धकर्मावसाने मोक्षश्रवणात्तस्य तावदेव चिरमिति वाक्यमुपात्तं नन्वप्रशस्तकाले निशि मृतं शरीरं न चरमं स्यात्, चारम्ये सिद्धे हि ब्रह्मप्राप्तिसिद्धिः, नैवम् "अथ यो दक्षिणे प्रमीयते पितृणामेव महिमानं गत्वेत्यारभ्य तस्माद्ब्रह्मणो महिमानम् प्राप्नोती"ति दक्षिणायनाद्यप्रशस्तकालमृतस्यापि ब्रह्मप्राप्तिश्रवणात् अप्रशस्तकालमृतस्यापि ब्रह्मप्राप्तिश्रवणात् अप्रशस्तकालमरणेन हेतुना चरमदेहत्वं न बाध्यम् अतो यथोक्त एवार्थ इति । इतरे त्वयोऽपीदं सूत्रद्वयमपि रश्म्यनुसारविषयमेकमधिकरणमाहुः निशि रविरश्मयो न सन्तीति चेत् न नाडीरविरश्मिसंबन्धस्य यावद्देहभावित्वात्, तथा अमुष्मादादित्यात्प्रतायन्त इति श्रुतिर्दर्शयतीति योजयन्ति, न यदि निशि रवि रश्मयः स्युः तर्हि निशि मृतस्य ब्रह्मप्राप्तिर्न स्यात् तस्य रविरश्म्यनपेक्षत्वे दिवाऽपि तैर्विना गमनसंभवाद्रश्म्यनुसारशास्त्रवैयर्थ्यं रात्रौ मृतस्य ब्रह्मप्राप्तिर्वा न स्यात्, माभूदिति न वाच्यं विद्यायाः पाक्षिकफलतया तत्र प्रवृत्त्यनुपपत्तेः, यावद्देहं प्रतीक्षणकल्पनमप्ययुक्तं स यावत् क्षिपेन्मनस्तावदादित्यं गच्छेदिति शैघ्र्यावगमादित्युपपादयन्ति निशि मृतस्य ब्रह्मप्राप्तिर्न स्यादिति प्रसक्ता निशामरणनिन्दावचनम-

वलम्बमानानां नानिष्टः स्यात् विद्यायाः पाक्षिकफलत्वं च निशामरणस्यविद्यानिष्पत्त्यभावनिबन्धनत्वाश्रवणेन परिहृतं स्यात्, अतोऽपेक्षितं स्यात् निशि मृतस्य मोक्षसमर्थनमिति तदर्थमधिकरणभेदो न्याय्यः नाडीरविरश्मिसंबन्धनियमाभिधानमपेक्षितमिति चेत् सत्यं, तस्य तु प्रतिज्ञायामपेक्षितत्वादाभिप्रायिकत्ववर्णनमुचितम् अन्यथाऽपेक्षितार्थान्तरप्रतिज्ञाया उपपत्तेश्चानभिहितत्वप्रसङ्गात्, प्रतिज्ञाहेत्वोरुभयोरप्याभिप्रायिकत्वकल्पनादपि पूर्वप्रतिज्ञाया उपपत्तिमात्रस्याभिप्रायिकत्वकल्पनं न्याय्यमिति । निशाधिकरणं समाप्तम् ॥

दक्षिणायनाधिकरणम् ।

सू० अतश्चायनेऽपि दक्षिणे ॥ १९ ॥

सू० निशि मृतस्यापि विदुषो ब्रह्मप्राप्तौ यो हेतुरुक्तः तत एव हेतोर्दक्षिणेऽप्ययने मृतस्य ब्रह्मप्राप्तिः सिद्धा, अधिकाशङ्का तु "अथ यो दक्षिणे प्रमीयते पितृणामेव महिमानं गत्वा चन्द्रमसः सायुज्यं गच्छती"ति दक्षिणायने मृतस्य चन्द्रप्राप्तिश्रवणाच्चन्द्रमसं प्राप्तानां च तेषां यदा तत्पर्यवैत्यथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्त्तन्त इति पुनरावृत्तिश्रवणात्, भीष्मादीनां च ब्रह्मविद्यानिष्ठानामुत्तरायणप्रतीक्षादर्शनात् दक्षिणायने मृतस्य ब्रह्मप्राप्तिर्न सम्भवतीति, परिहारस्तु अविदुषां पितृयाणेन पथा चन्द्रमसं प्राप्तानामेव पुनरावृत्तिर्विदुषस्तु चन्द्रं प्राप्तस्यापि, तस्माद्ब्रह्मणो महिमानमाप्नोतीति वाक्यशेषात्तस्य दक्षिणायनमृतस्य चन्द्रप्राप्तिर्ब्रह्मप्रपित्सतो विश्राममहेतुमात्रमिति गम्यते वाक्यशेषाभावेऽपि पूर्वोक्तादेव बन्धहेत्वभावाद्विदुषश्चन्द्रं प्राप्तस्यापि ब्रह्मप्राप्तिरनिवार्या, भीष्मादीनां यो-

गमभावात्स्वच्छन्दमरणानां धर्मप्रवर्त्तनायोत्तरायणप्राप्त्यप्रदर्शनार्थस्तथाविधाचारः । ननु च विदुषो मुमुक्षून्प्रति पुनरावृत्त्यपुनरावृत्तिहेतुत्वेन कालविशेषविधिर्दृश्यते "यत्र कालेत्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः । प्रयाता यान्ति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ । अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणं तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥ धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम् । तत्र चान्द्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्त्तते । शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते । एकया यात्यनावृत्तिमन्यया वर्त्तते पुनरि"ति तत्राह—

टी० सू० अतश्चायनेऽपि दक्षिणे ॥ १९ ॥ अवान्तरसङ्गतिः स्फुटा किं दक्षिणायनमृतस्यापि विदुषो ब्रह्मप्राप्तिः सम्भवति नेति ? किमत्र योऽदक्षिण इति दक्षिणायनमृतस्य चन्द्रप्राप्तिवचनं ब्रह्मप्राप्त्यभावं गमयति नेति ? चन्द्रप्राप्तानामावृत्तिवचनं किं विद्वदविद्वत्साधारणम् ? उताविद्वद्विषय?मिति किं भीष्मादीनामुत्तरायणप्रतीक्षाकालविधानस्मरणसहकृतसामान्यश्रुत्यनुरोधेन साधारणत्वसमाश्रयणं न्याय्यम् ? उत ब्रह्मणो महिमानमिति वाक्यशेषानुरोधेनाविद्वद्विषयत्वसमाश्रयणं न्याय्य ? मिति साधारण्याश्रयणे न्याय्ये सत्यावृत्तिवचनस्य साधारण्येन ब्रह्मप्राप्त्यभावावगमकतया न ब्रह्मप्राप्तिः, अविद्वद्विषयत्वाश्रयणे न्याय्ये सत्यावृत्तिवचनस्याविद्वद्विषयतयाऽथयोऽदक्षिण इति वाक्यस्य ब्रह्मप्राप्त्यभावानवगमकत्वाद्दक्षिणायनमृतस्य विदुषोऽपि ब्रह्मप्राप्तिः स्यात्, दक्षिणायनमृतस्येति उदगयने प्रमीयते दक्षिणे प्रमीयत इत्यत्र धूमादिमार्गलिङ्गाभावात् ब्रह्मप्राप्तिवचनाच्चार्चिरादिगतस्यैव मरणकालविशेषेण मार्गे संमानविशेष उच्यत इत्यर्थः । उत्तरसूत्रशङ्कामाह "नत्वि"ति,

सू० योगिनः प्रति स्मर्यते स्मार्त्ते चैते ॥ २० ॥

भा० नाच मुमुक्षून्प्रति मरणकालविशेषोपादानं स्मर्य्यते, अपि तु योगिनो योगनिष्ठान्प्रति स्मार्त्ते स्मृतिविषयभूते स्मर्त्तव्ये देवयानपितृयाणाख्ये गती स्मर्य्येते, योगाङ्गतया अनुदिनं स्मर्त्तुं, तथा ह्युपसंहारः "नैते सृती पार्थ जानन् योगी मुह्यति कश्चन। तस्मात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवार्जुनेति। अग्निर्ज्योतिर्धूमो रात्रिरिति च देवयानपितृयाणे प्रत्यभिज्ञायेते । उपक्रमे च यत्र काले त्विति काल-शब्दः कालाभिमानिदेवतातिवाहिकपरः, अग्न्यादेः कालत्वासम्भवात्, अतस्तेऽर्चिषमभिसम्भवन्तीति विहितदेवयानानुस्मृतिश्च विद्यानिष्ठान्प्रति विधीयते, न मुमुक्षून्प्रति मरणकालविशेषः ॥ दक्षिणायनाधिकरणं समाप्तम् ॥

टी० सू० योगिनः प्रति स्मर्य्यते स्मार्त्ते चैते ॥ २० ॥ स्मार्ते इति सौत्रं पदं तद्व्याचष्टे "स्मृती"ति, योगयुक्तो भव मार्गानुसन्धानरूपयोगयुक्तो भवेत्यर्थः । अन्यथा सङ्गत्यभावप्रसङ्गात्, यत्र काले त्विति, मध्ये उपसंहारे च मार्गविधानपरत्वदर्शनान्महावाक्यस्वारस्येनोपक्रमो बाध्यत इत्यभिप्रायेणाग्निर्ज्योतिरित्यादिवचनमुक्तं, योगिन इति सौत्रयोगिशब्दश्चतुर्विधभगवदुपासकसाधारणः, भक्तियोगस्य तेषां साधारणत्वात्, तत्र मुमुक्षोर्देवयानानुसंधानमैश्वर्य्यार्थियोगिनः पितृयाणानुसन्धानमिति विधीयत इति श्रुतौ गतिद्वयं स्थितं तदनुसन्धानमत्र विधीयत इत्यर्थः । न मुमुक्षून्प्रति कालविशेष इति, विधीयत इत्यन्वयः, । अत्र परे चापरे च योगिनः प्रतीति सूत्रमेवं व्याचक्षते योगिनः प्रति स्मार्त्तोपासनार्थोऽय

स्मार्तः कालविनियोगः प्रत्यासन्नत्वात्, अतः श्रौतेषूपासनेषु नावतरति यदि तत्रापि कालवाचिशब्दः कालाभिमानिदेवतापरः तदा न श्रुतिविरोध इति, अग्न्यादिशब्दानां कालवाचित्वाभावेन नैते सृती इति निगमनाच्च कालविधिपरत्वायोगात् विषयव्यवस्थया निर्वाहो भाष्येऽनादृतः । अन्ये त्विदं सूत्रमेवं व्याचक्षते योगिनः—प्राणायामेन वायुविजयपराः योगिनः प्रति एतौ अयनरूपकालौ स्मर्य्येते, ते हि शक्नुवन्त्येव स्वच्छन्देन मर्त्तुममर्त्तुं चेति तदयुक्तं प्रशस्तकाले मर्त्तव्यमिति विधिश्चेदग्न्यादिकीर्त्तनस्य विकलत्वान्नैते सृती इत्युक्तत्वाच्छ्रुतिसिद्धमार्गप्रत्यभिज्ञाभङ्गप्रसङ्गाच्च ॥ दक्षिणायनाधिकरणं समाप्तम् ॥ इति शम् । नमः पूर्वाचार्येभ्यः ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजाचार्यविरचिते शारीरकमीमांसाभाष्ये चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

श्रीमते रामानुजाय नमः

अथ चतुर्थोऽध्यायस्य तृतीयः पादः आरभ्यते ॥

अर्चिराद्यधिकरणम् । **सू० अर्चिरादिना तत्प्रथितेः ॥ १ ॥**

भा० विदुष उत्क्रान्तस्य नाडीविशेषेण हार्दानुग्रहाद्गत्युपक्रम उक्तः, तस्य गच्छतो मार्ग इदानीं निर्णीयते तच्च श्रुतिषु मार्गप्रकारा बहुधाऽऽम्नायन्ते छान्दोग्ये तावत् "यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्त एवमेवं विदि पापं कर्म न श्लिष्यते" इत्युपक्रम्य ब्रह्मविद्यामुपदिश्याम्नायते अथ यदु चास्मिञ्छव्यं कुर्वन्ति यदु च नार्चिषमेवाभिसम्भवन्त्यर्चिषोऽहरह्न आपूर्य्यमाणपक्षमापूर्य्यमाणपक्षाद्यान् षडुदङेति मासांस्तान् मासेभ्यः संवत्सरं संवत्सरादादित्यमादित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषे,

मानवः स एनान् ब्रह्म गमयत्येष देवपथो ब्रह्मपथ एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्त्तं नावर्त्तन्ते नावर्त्तन्त" इति, तथाऽत्रैवाष्टमे "अथैतैरेव रश्मिभिरूर्ध्वमाक्रमत इति कौषीतकिनस्तु देवयानमार्गमन्यथाऽधीयते "स एतं देवयानं पन्थानमापद्याग्निलोकमागच्छति स वायुलोकं स वरुणलोकं स आदित्यलोकं स इन्द्रलोकं स प्रजापतिलोकं स ब्रह्मलोकमि"ति, तथा बृहदारण्यके "य एवमेतद्विदुर्य्ये चेमेऽरण्ये श्रद्धां ।

टी० सू० अर्चिरादिना तत्प्रथितेः ॥ १ ॥ पादसङ्गतिमाह "विदुष" इति, ब्रह्मविदो मार्ग इति दर्शयितुं यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्त इत्याद्युदाहृतं शब्यं—शवयोग्यं संस्कारं यत् यदि शवसंस्कारं यदि कुर्वन्ति यदि वा न कुर्वन्ति अर्चिषमेव तेऽभिसंभवन्ति प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । उदङ् आदित्य इत्यध्याहार्य्यं छान्दोग्ये अर्चिरादिका गतिः श्रूयते कौषीतकीवाक्ये अग्निलोकादिका बृहदारण्यकेऽप्यर्चिरादिका तत्रैव वाय्वादिका च आडम्बरं वाक्यविशेषः अन्यत्र विद्यान्तरे किं विद्वानर्चिरादिना एकमार्गेण गच्छति? उत ततोमार्गान्तरेण वेत्यनियमः? किं सर्वविद्यास्वेको मार्ग आम्नायते? उत नानामार्गा? इति, किं क्रमान्तराम्नानात् नानामार्गसमाश्रयणं न्याय्यम्? उतादित्यादिप्रत्यभिज्ञानेन मार्गैकत्वाश्रयणं न्याय्यमिति, नानामार्गाश्रयणस्य न्याय्यत्वे नानाविद्यासु नानामार्गाम्नानादनियमः, मार्गैकत्वाश्रयणे न्याय्ये सर्वविद्यासु मार्गैकत्वाम्नानादर्चिरादिनैवेति नियमः, अनेकरूपत्वादित्यनेन क्रमभेदः क्रमिभेदश्च विवक्षितः । एवं प्राप्त इति क्रमक्रमिभेदात्कथं मार्गैक्यमित्यत्राह—

सू० सत्यमुपासते तेऽर्चिषमभिसंभवन्ति, अर्चिषोऽहरह्न आपूर्य्यमाणपक्षमापूर्य्यमाणपक्षाद्यान्षण्मासानुदङ्ङादित्य

एति सामान्मासेभ्यो देवलोकं देवलोकादादित्यमादित्याद्वैद्युतं वैद्युतात्पुरुषो मानवः स एत्य ब्रह्म लोकान् गमयति" इति, तत्रैव पुनरन्यथा। यदा वै पुरुषो ऽस्माल्लोकात्प्रैति स वायुमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा रथचक्रस्य खन्तेन स ऊर्ध्वमाक्रमते स आदित्यमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते, यथा आडम्बरस्य खन्तेन स ऊर्ध्वमाक्रमते स चन्द्रमसमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा दुन्दुभेः खमित्यादि, तत्र संशयः किमर्चिरादिरेक एव मार्ग आभिः श्रुतिभिः प्रतिपाद्यते इति तेनैव ब्रह्म गच्छति विद्वान्? उत तस्मादन्ये अन्यत्र मार्गा इति तैर्वाऽनेन वेत्यनियम इति, किं युक्तम् अनियम इति, कुतः अनेकरूपत्वान्नैरपेक्ष्याच्चेत्येवं प्राप्तेऽभिधीयते—अर्चिरादिनेति, अर्चिरादिरेक एव मार्गः सर्वत्र प्रतिपाद्यते, अतोऽर्चिरादिनैव गच्छन्ति कुतः तत्प्रथितेः, तस्यैव सर्वत्र प्रथितेः, प्रथितिः-प्रसिद्धिः तस्यैव सर्वत्र प्रत्यभिज्ञानादित्यर्थः, प्रत्यभिज्ञानात्स एव मार्गः सर्वत्र न्यूनाधिकभावेन प्रतिपाद्यत इति विद्यागुणोपसंहारवदन्यत्र उक्तानामन्यत्रोपसंहारः क्रियते, छान्दोग्ये तावदुपकोसलविद्यायां पञ्चाग्निविद्यायां चैकरूप एवाम्नायते, वाजसनेयके च पञ्चाग्निविद्यायां तथैवार्चिरादिरस्यान्तर आम्नायते, अनन्तत्वापि स एवेति प्रतीयते, अन्यत्रापि सर्वत्राग्न्यादित्यादयः प्रत्यभिज्ञायन्ते ॥ अर्चिराद्यधिकरणं समाप्तम् ॥

टी० सर्वत्रेति प्रत्यभिज्ञानं दर्शयति "छान्दोग्ये ताव"दिति, अत्यान्तर इति संवत्सरशब्दस्थाने देवलोकशब्द इति भावः । सर्वत्र बहुषु प्रदेशेष्वित्यर्थः । परविद्यासु ब्रह्मप्रत्यभिज्ञानेऽपि गुणानन्त्यादुपसंहारो न शक्यते इति विद्यैक्यासम्भवः, मार्गान्वयिनां पदार्थानां द्वादशसंख्याऽन्तर्भूतत्वात् चिन्तायोग्यतयाऽन्यादिप्रत्यभिज्ञानुगुण्येन मार्गैक्यमिति भिदा । अत्र परे तु भिन्नविद्याशेषत्वाच्च भिन्नत्वम् । अथैतैरेव रश्मिभिरित्यवधारणात् यावत् क्षिपेन्मनस्तावदादित्यङ्गच्छेदिति शैघ्र्यवचनाच्चेति पूर्वपक्षयुक्तीराहुः । भिन्नविद्याशेषत्वेऽपि सुकृतदुष्कृतप्रहाणे भिन्नत्वादर्शनान्मन्दतया तदुपेक्षा । रश्मिभिरेवेत्ययोगव्यवच्छेदे एवकारमात्रस्य प्रमाणसिद्धबाधकत्वायोगात् अर्चिरादीनां देवतात्वेन मार्गदैर्घ्यहेतुत्वाभावेन शैघ्र्याविरोध इति तदनास्था । अन्ये तु ये चत्वारः पथयो देवयाना इति मन्त्रवर्णाद्बहुत्वावगमाच्च पूर्वपक्षमाहुः । अर्चिरादिका वाय्वादिका सूर्य्यद्वारेणेति सूर्यादिका रश्मिमती देवलोकवती वरुणादिलोकादिमती चेति चतुष्टयार्थिक्यादमुमुक्षुविषयत्वाच्च तदनुपन्यासः । मन्त्रवर्णस्तु चातुराश्रम्याभिप्रायो वा ऐष्टिकपाशुकसौमिकदार्वीहोमिकप्रत्यभिप्रायो वा । अर्चिराद्यधिकरणं समाप्तम् ॥

वाय्वधिकरणम् ।

वायुमब्दादविशेषविशेषाभ्याम् ॥ २ ॥

मू० अर्चिरादिनैव गच्छन्ति विद्वांस इत्युक्तम्, तत्रार्चिरादिके मार्गे छन्दोगा मासादित्ययोरन्तराले संवत्सरमधीयते मासेभ्यः संवत्सरं संवत्सरादादित्यमिति, वाजसनेयिनस्तु तयोरेवान्तराले देवलोकम् ।

टी० सू० वायुमब्दादविशेषविशेषाभ्याम् ॥ २ ॥ सङ्गतिः स्फुटा संवत्सरादित्ययोर्मध्यप्राप्तौ वायुदेवलोकौ किमनियतक्रमेण निवेशयितव्यौ? उतनेति,? किं वायुदेवलोकशब्दावर्थान्तरपरौ? उत नेति किं देवलोकशब्दस्य देवावासपरत्वं न्याय्यमुत वायोर्देवगृहत्वश्रवणानुरोधेन

वायुपरत्वं न्याय्यं? देवावासपरत्वे न्याय्ये तयोः शब्दयोरर्थान्तरपरत्वाद् नियतक्रमेण निवेशः, वायुपरत्वे सत्यर्थान्तरत्वाभावादनियतक्रमेण निवेशाभावः स्यात् । अर्चिरादिनैवेत्यादि, संशयं वक्तुं विषयं शोधयति तत्रेत्यादिना, श्रुत्यर्थपाठप्रवृत्तिमुख्यकाण्डाः क्रमप्रमाणानि, तत्र प्रातिपदिकाभिहितो विभक्त्यभिहितश्च श्रौत एवेत्यत्र पञ्चम्यभिहितं संवत्सरदेवलोकयोर्मासादूर्ध्वत्वमविशिष्टं, तत्र संवत्सरस्य मासादूर्ध्वभावित्वे अधिककालानां न्यूनकालोत्तरनिवेशरूपार्थस्वभावोऽधिकहेतुरस्ति अतो मासानन्तरं संवत्सरप्राप्तिः, तत ऊर्ध्वमादित्यात् पूर्वं देवलोक इति स्थितं, बृहदारण्यके अन्यत्रादित्यात्पूर्वं वायुः श्रुतः कौषितकीवाक्येऽग्नेः परत्वेन वरुणात् पूर्वत्वेन वायुः पाठक्रमसिद्धः तच्च पाठक्रमात् बलीयसा वाजसनेयकोक्तश्रौतक्रमेण पाठक्रमप्राप्त्याग्न्यनन्तरत्वस्य बाधितत्वादादित्यात् पूर्वं एव वायुः प्राप्तः देवलोकश्च प्राप्तः तत्र संशय इत्यर्थः ॥

सू० मासेभ्यो देवलोकं देवलोकादादित्यमिति, उभयथापि मार्गस्यैकत्वादुभावुभयत्रोपसंहार्यौ, तत्र मासादूर्ध्वमभिहितयोः संवत्सरदेवलोकयोः पञ्चम्याऽभिहितस्य श्रौतक्रमस्य तुल्यत्वेऽप्यर्चिषोऽहरह्न आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान्षडुदङेति मासांस्तानित्यधिककालानां न्यूनकालेभ्य उत्तरोत्तरत्वेन निवेशदर्शनात् संवत्सरस्यैव मासादनन्तरं बुद्धौ वि रिवृत्ते . संवत्सर एव मासादूर्ध्वं निवेशयितव्य इति, तत ऊर्ध्वं देवलोक इति निश्चीयते, अन्यच्च वाजसनेयिनः "यदा वै पुरुषोऽस्माल्लोकात्प्रैति स वायुमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा रथचक्रस्य

खन्तेन स ऊर्द्धमाक्रमते स आदित्यमागच्छतीत्यादित्यात्पूर्वं वायुमधीयते। कौषीतकिनस्तु स एतं देवयानं पन्थानमापद्याग्निलोकमागच्छति स वायुलोकमित्यग्निलोकशब्दनिर्दिष्टादर्चिषः परं वायुलोकमधीयते, तत्र कौषीतकिनां पाठक्रमेणार्चिषः परत्वेन प्राप्तस्य वायोर्वाजसनेयितान्तेन स ऊर्ध्वमाक्रमते स आदित्यमागच्छतीत्यूर्द्धशब्दनिर्दिष्टश्रौतक्रमेण पाठक्रमाद्बलीयसा आदित्यात्पूर्वं प्रवेशो निश्चीयते, अत आदित्यात्पूर्वं संवत्सरादूर्द्धं देवलोकोवायुश्च प्राप्तौ तत्रेदं चिन्त्यते किं देवलोकोवायुश्चार्थान्तरभूतौ यथेष्टक्रमेण विद्वानभिगच्छेत्? उतानर्थान्तरत्वेन संवत्सरादूर्द्धं देवलोकं सन्तं वायुमभिगच्छेदिति? किं युक्तं, भिन्नार्थत्वं प्रसिद्धेः, भिन्नार्थत्वे चोर्ध्वशब्देन पञ्चम्या चोभयोः संवत्सरादित्यान्तराले श्रुतिक्रमेण प्राप्तत्वाद्विशेषाभावाच्च यथेष्टमिति प्राप्ते उच्यते वायुमब्दादिति, वायुं संवत्सरादूर्ध्वमभिगच्छेत् कुतः—

टी० मासेभ्यो देवलोकं देवलोकादादित्यमिति देवलोकस्यादित्यात् पूर्वत्वं पञ्चम्यभिहितं स ऊर्ध्वमाक्रमत इति वायोरादित्यात्पूर्वत्वं प्रातिपदिकाभिहितं विशेषाभावाच्चेति यथापूर्वं संवत्सरस्य मासानन्तरत्वे पञ्चमीमात्रादधिकोऽधिककालानां न्यूनकालोत्तरनिवेशो हेतुरुक्तः, तथाऽत्र श्रुतिप्रमाणादधिकं प्रमाणं नास्तीत्यर्थः । सिद्धान्तमाह "वायु"मिति, अविशेषविशेषाभ्यां—सामान्यविशेषाभ्यां, देवलोक—शब्दः सामान्यशब्दः वायु—शब्दो विशेषः । लोकपरत्वव्यावृत्त्यर्थमाह "वायुश्चासा"विति, उक्त-

भा० अविशेषविशेषाभ्यां वायोरेव निर्दिष्टत्वात्, देवलोकशब्दो ह्यविशेषेण सामान्येन देवानां लोक इत्यनेन रूपेण वायुमभिधत्ते स वायुमभिगच्छति तस्मै स तत्रेति वायुशब्दो विशेषेण वायुमभिधत्ते, अतो देवलोकवायुशब्दाभ्यामविशेषविशेषाभ्यां वायुरेवाभिधीयत इति, संवत्सरादूर्ध्वं वायुमेवाभिगच्छेत् कौषीतकिनां वायुलोकशब्दश्चाग्निलोकशब्दवत् वायुश्चासौ लोकश्चेति व्युत्पत्त्या वायुमेवाभिधत्ते, वायुश्च देवानामावासभूत इत्यन्यत्र श्रूयते "योऽयं पवत एष देवानां गृहा" इति, वाय्वधिकरणं समाप्तम् ॥

टी० स्वाबयवार्थस्य प्रामाणिकत्वं दर्शयति "वायुश्च देवाना"मिति, ननु "संवत्सरः खलु वै देवानां पुरि"ति श्रुत्यनुरोधेन देवलोक-शब्दस्य संवत्सरविषयत्वं किं न स्यात्, नैवं संवत्सरस्य देवपुरत्वोक्तेः स्तुतिमात्रत्वात् वायोर्देवगृहत्वस्य वास्तवत्वादवास्तवग्रहाणेन वास्तवस्वीकारस्य न्याय्यत्वाच्च ज्योतिर्मयचक्रत्ववैमानिकदेवतागणस्य वायुपाशधृतत्वात् वायोर्देवगृहत्वं हि यथार्थः । परे चापरे चाहुः मासानन्तरमर्थक्रमात् संवत्सरस्तदनन्तरं देवलोकः तदनन्तरं वायुरिति वायुमब्दादिति सूत्रनिर्देशः छान्दोग्यश्रुत्यपेतः, तत्र संवत्सरस्य पठितत्वादिति तदयुक्तं देवलोकवायुशब्दयोः सामान्यविशेषरूपेणैकार्थत्वे संभवत्यर्थभेदकल्पनाऽनुपपत्तेः, देवलोकादूर्ध्वं वायोर्निवेशे सति देवलोकादादित्यमिति श्रौतक्रमभङ्गश्च देवलोकस्य सूत्रेणानिरूपितत्वं च स्यात्, वायोरब्दादूर्ध्वं निवेशपरत्वादस्य सूत्रान्तराभावाच्च संदिग्धेऽर्थे न्यायश्च वक्तव्य एव स ऊर्ध्वमाक्रमते स आदित्यमागच्छति देवलोकादादित्यमागच्छति देवलोकादादित्यमिति श्रौतक्रमसाम्यात्, भवति च संशयः वायुदेवलोकयोरेकत्वे च न संशयसम्भवः, अत एवाविशेषविशे-

षाभ्यामिति सौत्रपदस्य वायोरग्न्यानन्तर्यं शाब्दक्रमविशेषाभावादादित्यात् पूर्वत्वे ऊर्द्ध्व-शब्देन विशेषावगमाच्चेति व्याख्यानमप्ययुक्तम्, अतो यथाभाष्यमेव सूत्रार्थः । अन्यैस्तु वायुः किमग्नेरुपरि निवेशयितव्यः ? उत संवत्सरस्योपरि ? उतादित्यस्याधस्तात् ? इति संशय उक्तः । तदचतुरम् अग्नेरानन्तर्य्यपक्षस्तावन्मन्दः, तस्य पाठक्रमप्रतिपन्नस्य श्रौतक्रमेण स्फुटबाधात्संशयशिरोऽनारूढ़यन्तु वायुदेवलोकयोरेकत्वेऽनुत्थितं स्यात्, अतः पृथक्त्वैकत्वे संशयितव्ये एकत्वे नियमेन वायुप्राप्तिः पृथक्त्वे विकल्पेन प्राप्तिश्च फलम्, अतः सहेतुकः सफलः संशयो भाष्योक्त एव ज्यायान् ॥

वाय्वधिकरणं समाप्तम् ॥

वरुणाधिकरणम् ।

सू० तडितोऽधिवरुणः संबन्धात् ॥ ३ ॥

भा० कौषीतकिनां स एतं देवयानं पन्थानमापद्याग्निलोकमागच्छति स वायुलोकं स वरुणलोकं स आदित्यलोकं स इन्द्रलोकं स प्रजापतिलोकं स ब्रह्मलोकमित्यत्राग्निलोकशब्दस्यार्चिःपर्य्यायत्वेन प्राथम्यमविगीतं, वायोश्च संवत्सरादूर्द्ध्वं निवेश उक्तः, आदित्यस्याप्यत्र प्राप्तपाठक्रमबाधेन देवलोकादादित्यमादित्याच्चन्द्रमसमिति वाजसनेयकोक्तश्रुतिक्रमाद्देव लोकशब्दाभिहिताद्वायोरुपरि निवेशः सिद्धः, इदानीं वरुणेन्द्रादिषु चिन्ता प्राप्ता किमेते वरुणादयो यथापाठं वायोरूर्ध्वं निवेशयितव्याः ? आहोस्विद्विद्युतोऽधीति विशये, अर्चिःप्रभृतिषु सर्वेषु चिंषोऽचरिति श्रुतिक्रमोपरोधाद्विद्युतः परस्ताच्च तत्पुरुषो मानवः स एनान् ब्रह्म गमयतीति विद्युत्पुरुषस्य

ब्रह्मगमयितृत्वश्रवणाच्च सर्वत्रावकाशाभावेनाप्राप्तौ चोपदेशवैयर्थ्यायावश्यं कस्यचिद्बाध्यत्वे पाठक्रमानुरोधेन वायोरनन्तरं वरुणो निवेशितव्यः वाय्वादित्ययोः क्रमस्य बाधितत्वेन

टी० सू० तडितोऽधिवरुणः सम्बन्धात् ॥ ३ ॥ किं वरुणादयो यथापाठंनिवेशयितव्याः? किं विद्युतोऽर्ध्वो? ति किं वरुणस्य विद्युत्सम्बन्धानुरोध उपपन्नो नेति? अनुपपत्तौ यथापाठनिवेशः, उपपत्तौ विद्युतोऽधिनिवेशः, कौषीतकीनामित्यादिना वक्ष्यमाणार्थवैशद्याय पूर्वोक्तार्थं द्रढयति, तत्रार्चिषः प्राथम्ये वायोः संवत्सरात् पूर्वत्वे[1] आदित्यस्य वायोरूर्ध्वत्वे च कौषीतकीवाक्याविगानं विगीतविषये तस्य दौर्बल्यं चाह निरूपितांशनिरूपणीयांशप्रदर्शनार्थेन कौषीतकिनामित्यादिना, आदित्यस्यापीति, अत्र कौषीतकीवाक्ये उपदेशवैयर्थ्यायेति क्रमिबाधादपि क्रमबाधो न्याय्यः इति भावः । इन्द्रप्रजापती अपि अत्रैव निवेशयितव्याविति, वरुणे वाय्वन्तरे सति इन्द्रप्रजापत्योरन्यत्र निवेशे क्रमद्वयभङ्गः स्यात्, तस्मादेकक्रममात्रभङ्गेन तयोरपि क्रमिणोः सावकाशत्वं युक्तमिति भावः । वरुणस्तावदित्यादि विद्युच्च वरुणाभिमानविषयं जलं च मेघोदरस्थं तत्र विद्युतः स्फुटतरदृश्यत्वात् सलिलस्य तथा दृश्यत्वाभावाच्च सलिलस्य विद्युत उपरि स्थितिर्गम्यते एवमभिमानविषययोः सम्बन्धानुरूपमभिमानिदेवतयोरपि ।

सू० इन्द्रप्रजापती अपि अत्रैव निवेशयितव्याविति प्राप्ते उच्यते तडितोऽधिवरुण इति, वरुणस्तावद् विद्युत उपरिष्टान्निवेशयितव्यः कुतः सम्बन्धात्, मेघोदरवर्त्तित्वाद्विद्युतो हि वरुणेन सम्बन्धो लोकवेदयोः प्रसिद्धः, एतदुक्तं

१ ऊर्ध्वत्वे पा० ।

भवति वरुणादीनामुपदेशावैयर्थ्याय क्वचिन्निविशतिव्यत्वे सति पाठक्रमादर्थक्रमो बलीयानिति विद्युतोऽधिवरुणो निवेशयितव्यः, ततश्चामानवस्य गमयितृत्वं व्यवधानसहमित्यवगम्यते तस्य व्यवधानसहत्वादिन्द्रादेश्च उपदिष्टस्यावश्यं निवेशयितव्यस्य वरुणादुपरि उपदिष्टत्वादागन्तूनामन्ते निवेशयितव्यत्वाच्च वरुणादुपरीन्द्रादिर्निवेशयितव्य इति, ॥ वरुणाधिकरणं समाप्तम् ॥

टी० संबन्धो न्याय्य इति तदिदमभिमानिन ऊर्ध्वं जलाभिमानी वरुण इति भावः । किं च वायुपर्जन्यपृथिवीक्रमेण पर्जन्यः स्वर्गादनन्तरस्थः तडित्ततोऽप्यधस्तडित्पुरुषस्योपरि वरुणो मेघोदरे तडित्सम्बन्धोऽस्तु तेन पाठक्रमं बाधित्वा कथं तडिदुपरि वरुणनिवेशः कथं वेन्द्रप्रजापत्योस्तत्रावकाश इत्यत्राह "एतदुक्त"मिति, अर्थक्रमस्य पाठक्रमात् बलीयस्त्वेन वरुणस्य तडिदुपरि निवेशः कौषीतकीपाठक्रमानुरोधात् आगन्तूनामन्ते निवेशयितव्यत्वरूपान्मीमांसासिद्धन्यायाच्चेन्द्रप्रजापत्योर्वरुणोपरिनिवेशः । तडितोऽधिगमयितृत्वाव्यवधानाय वरुणस्तडितः पूर्वं निवेश्यः तथा सति मेघोदरसंबन्धरूपार्थक्रमोऽपि स्यादिति चेन्न तथा सतीन्द्रप्रजापत्योर्यथापाठं वरुणतडिन्मध्यनिवेशेऽर्थक्रमभङ्गात् तडिदानन्तर्य्यं वरुणेन्द्रप्रजापतीनां पाठक्रमभङ्गप्रसङ्गः, तस्मात्पाठक्रमानुरोधेन अर्थक्रमानुविधाने सम्भवति न पाठक्रमभङ्गो युक्तः । तडितोगमयितृत्वमव्यवहितमिति न श्रुतं तस्मात्तस्य गमयितृत्वं व्यवधानसहमित्ययमेव क्रम इत्यर्थः । अत्रास्मदाचार्य्याणां वरदमिश्राणाम् अयं श्लोकः "अर्चिरहस्सितपक्षानुदगयनाब्दमरुदर्केन्दून् । अपि वैद्युतवरुणेन्द्रप्रजापतीनातिवाहिकानाहुरि"ति, । वरुणाधिकरणं समाप्तम् ।

आतिवाहिकाधिकरणम् ।

सू० आतिवाहिकास्तल्लिङ्गात् ॥ ४ ॥

श्रु० इदमिदानीं चिन्त्यते, किमर्चिरादयो मार्गचिन्हभूता? उत भोगभूमयः? अथवा विदुषां ब्रह्म प्रेप्सतामतिवोढार? इति, किं तावद् युक्तं मार्गचिन्हभूता इति, कुतः उपदेशस्य तथाविधत्वाल्लोके हि दृश्यते ग्रामान्प्रति गन्तृणामेवंविधोदेशिकैरुपदेशः—इतो निष्क्रम्यामुकं वृक्षममुकीं नदीममुकं च पर्वतपार्श्वं गत्वा ऽमुकं ग्रामं गच्छेति । अथवा भोगभूमय एताः स्युः कालविशेषतया प्रसिद्धानामहरादीनां मार्गचिन्हत्वानुपपत्तेः, अन्यस्य च मार्गचिन्हभूतस्यैतेषामनभिधायित्वाद्, भोगभूमित्वं च एत एव लोका यदहोरात्राण्यर्द्धमासा मासा ऋतवः संवत्सरा इत्यहरादीनां लोकत्ववचनादुपपद्यते, अत एव कौषीतकिनोऽग्निलोकमागच्छतीत्यादिना लोक-शब्दानुविधानेनार्चिरादीन् पठन्तीत्येवं प्राप्ते ब्रूमः आतिवाहिका इति, विदुषामतिवाहे परमपुरुषेण नियुक्ता आतिवाहिकाः देवताविशेषाः एतेऽर्चिरादयः, कुतः तल्लिङ्गात्—अतिवहनलिङ्गात्, अतिवहनं हि गन्तृणां गमयितृत्वं तच्च तत्पुरुषोऽमानवः स एनान्ब्रह्म गमयतीत्युपसंहारे श्रूयमाणं पूर्वेषामप्यविशेषश्रुतानां स एव संबन्ध इति गमयति ।

टी० सू० आतिवाहिकास्तल्लिङ्गात् ॥ ४ ॥ अनन्तरसङ्गतिः स्फुटा किमर्चिरादयो मार्गसिद्धभूता भोगभूमयः? उतातिवोढार? इति, किं लौकिकोपदेशप्रक्रमानुरोधो न्याय्यः किमेते एव लोका यदहोरात्राण्यर्द्धमासा ऋतवः संवत्सर इति वाक्यानुरोधो युक्तः? उत गमयितृत्वलिङ्गानुरोध

उचितः ? आद्ये मार्गचिन्हत्वं, द्वितीये भोगभूमित्वं, तृतीये त्वातिवाहिकत्वम् । अथवेत्यादि, भोगभूमित्वस्याप्यवाचकाः शब्दा इत्यत्राह "एत एव लोका" इति, लोका अहरादिशब्दवाच्या इत्यस्य वाक्यस्यार्थ इति पूर्वपक्षिणो हृदयम् । अत्राहरादिकालविशेषाणां लोकशब्दवाच्यत्वमुक्तं स्यात् न भोगभूमीनामहरादिशब्दवाच्यत्वमित्यत्राह "अत एव कौषीतकिन" इति, लोक–शब्दानुविधानमनुवृत्तिः तस्मै स तत्र विजिहीर्षते इत्यपि लोकत्वसाधकहेतुरर्थसिद्धः । राद्धान्तमाह "एव"मिति, तर्ह्यहरादिशब्दाः कथं देवतावाचिन इत्यत्राह–

सू० वदन्ति चार्चिरादयः शब्दाः अर्चिराद्यात्मभूतानभिमानिदेवताविशेषान्, तं पृथिव्यब्रवीदितिवत् । यद्येवं तत्पुरुषोऽमानवः स एनान् ब्रह्म गमयतीति वैद्युतस्यैव पुरुषस्य ब्रह्म प्रति गमयितृत्वश्रुतेः, विद्युतः परेषां वरुणादीनां कथमातिवाहिकत्वेनान्वय इत्यत आह–

सू० वैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुतेः ॥ ५ ॥

ततो विद्युत उपरि वैद्युतेनामानवेनैवाहिवाहिकेन विदुषामाब्रह्मप्राप्तेर्गमनम् । कुतः तच्छ्रुतेः स एनान् ब्रह्म गमयतीति तस्यैव गमयितृत्वश्रुतेः, वरुणादयस्तु अनुग्राहका इति तेषामप्यतिवाहिकत्वेनान्वयो विद्युत एव ॥ आतिवाहिकाधिकरणं समाप्तम ॥

टी० "वदन्ति चे"ति, तं पृथिव्यब्रवीत् आपो वा अकामयन्त अग्निर्वाग् भूत्वा मुखं प्राविशत् आदित्यश्चक्षुर्भूत्वा अक्षिणी प्राविशदितिवदिति भावः । उत्तरसूत्रशङ्कामाह–"यद्येव"मिति, सू० वैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुतेः ॥ ५ ॥ ततः–शब्दस्य पश्चाद्भावपरत्वव्यावृत्त्यर्थं व्याचष्टे "ततो विद्युत" इति, तर्ह्यातिवाहिकेषु वरुणादीनामन्वयः कथमित्य-

त्राह "वरुणाद्यस्त्वि"ति, परेषां पक्षे नातीव विरोधः सगुणोपासकवि-षयमित्येतावत् तु पूर्वमेव प्रत्युक्तं तेषां परेषां च उपपादनप्रकारे वैषम्यमेव न तूपपाद्यवैषम्यं, स एतान् ब्रह्म गमयतीति गमयितुरमानवत्वं दर्शयति इदं त्वविशेषणं मानवगमयितृत्वव्यवच्छेदकत्वात् पूर्वेषां मानवत्वेन गमयितृत्वे लिङ्गम्, अमानवत्वं नाम मनोरङ्गगातिगत्वं न अचेतनानाम-ग्न्यादीनां गमयितृत्वायोगात्, संपिण्डितकरणग्रामस्योत्क्रान्तस्यापि स्वात-न्त्र्येण गमनायोगात् अर्चिराद्यभिमानिनो देवा आत्मानो गमयितारोऽभ्युप-गन्तव्या इति, अमानवशब्दस्य यौगिकत्वेऽपि व्यवच्छेद्यस्य मानवत्वं गम-येत् न गमयितृत्वं, विशेषणं हि स्वप्रत्यनीकाकारयोगं व्यवच्छेद्यस्य दर्शयति न त्वाकारान्तरसाम्यं चन्द्रमसा संवादादिदर्शनात् अत्यन्तापटुकरणत्व-मपि दुर्वचम् अतस्तदादरः । अन्ये तु वरुणस्य तडित्सम्बन्धो वर्षद्वारकः स तस्य वाय्वादित्याभ्यामपि तुल्यः वायुर्वै वृष्ट्या ईशे तस्माद्वायुप्रच्युता दिवो वृष्टिरिति याभिरादित्यस्तपति रश्मिभिस्ताभिः पर्जन्यो वर्षतीति च तयो-र्वृष्टिहेतुत्वश्रवणात्ततश्च केवलार्थक्रमेण विद्युत उपरिवेशनादपि पाठ-क्रमसहकृतार्थक्रमवशादादित्यस्याधस्ताद्वरुणो निवेशनीय इति सिद्धान्त-यन्ति तडितोऽधीति सूत्रं विद्युत उपरि वरुणनिवेशनपरं व्याख्यातं तत्र वाय्वादित्यतडिद्भिः संबन्धस्य समानतयाऽतिप्रसङ्गमपहाय एवं शङ्कान्तरमेव-मुपन्यस्तं स एतान् ब्रह्म गमयति इति श्रवणाद्विद्युदामन्त्येन नेतव्यत्वप्र-तीयते न तु स्वयं गन्तृत्वं तत्र प्रजापतिरिन्द्रश्च चेतनत्वात् स्वस्वलो-कावधि नेतारौ विद्युतस्त्वचेतनत्वात् इन्द्रलोकावधिनेतृत्वानुपपत्तेर्ने-तृविशेषाकाङ्क्षायां वरुणस्य विद्युत्सम्बन्धश्चास्तीत्याकाङ्क्षासहकृतात् संब-न्धाद्विद्युत उपरि वरुणो निवेशनीय इत्युक्त्वा तद्वदर्चिरादीनामप्यचेत-नत्वेन नेतृत्वानुपपत्तेस्तत्रापि नेतृभिरन्यैर्भवितव्यमिति शङ्कापरिहारा-र्थमर्चिरादीनां चेतनत्वेन नेत्रन्तरनैराकाङ्क्ष्यप्रतिपादकमातिवाहिका इत्यादिसूत्रं व्याख्यातम् । अस्मिन्सूत्रे मार्गपरत्वे भोगभूमित्वं वार्चिरादीनां पूर्वपक्षीकृत्य देवतात्वं समर्थितं तत्प्रकारिणां गुहासि देवोऽसीत्यादि-श्रुतौ तमग्निरभिप्रवहति तं वायुरभिप्रवहतीत्यादिना पृथिव्यग्निर्वा-

युरन्तरिक्षं लोको दिशोऽहोरात्रेऽर्धमासामासाऋतवः संवत्सरो दिव्यगन्धर्वाअप्सरसोऽग्निर्देवा आदित्यश्चन्द्रमा इत्यातिवाहिका उच्यन्ते, त एवैते अर्चिरादयस्तन्नामधेयक्रमप्रत्यभिज्ञानलिङ्गात् देवानामेव महिमानं गत्वा आदित्यस्य सायुज्यं गच्छतीति विदुषां तत्र सायुज्यप्राप्तिरर्चिरादीनां देवतात्वे लिङ्गम् । अतो न तत्र नेत्रन्तरापेक्षा, विद्युतस्त्वचेतनतया तदपेक्षाऽस्तीति तस्या उपरि वरुणो नेतेति पूर्वपक्षं परिसमाप्य सिद्धान्त उच्यते, वैद्युतेनैवेति सूत्रेण, आदित्याद्वैद्युतं वैद्युतात्पुरुषो मानव एत्य ब्रह्मलोकान् गमयतीति अमानवस्य पुरुषस्य ब्रह्मलोकगमयितृत्वं वैद्युतस्यापादनत्वं चावगम्यते, अतो विद्युदभिमानी पुरुषो वैद्युतः स च ब्रह्मलोकादर्वाचीनेषु लोकेषु नेतेति प्रतीतम् । अतोनेत्रन्तरनिराकाङ्क्षत्वाद्वरुणो यथाश्रुति वायोरुपर्येव वर्तते न तु तस्यास्ति नेतृत्वमिति सिद्धान्तसूत्रं वर्णयन्ति । अतोच्यते आदित्यादधस्ताद्वरुणनिवेशनस्य सिद्धान्तितत्वं तावदयुक्तं पाठक्रमार्थक्रमयोरुभयोरपि श्रौतक्रमबाध्यत्वात् स वायुमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा रथचक्रस्य खन्तेन ऊर्ध्व आक्रमते स आदित्यमागच्छतीति देवलोकादादित्यमिति च वायोरनन्तरमादित्यस्य श्रौतक्रमप्राप्तत्वात् तयोर्मध्ये स वायुलोकं स वरुणलोकं स आदित्यलोकमिति पाठक्रमानुरोधेन वरुणनिवेशनं हि श्रौतक्रमबाधितं स्यात्, एतदुक्तं भवति वाय्वादित्ययोर्मध्ये तडित उपरि च वरुणनिवेशनमर्थक्रमप्राप्तं तत्र वाय्वादित्ययोरर्थक्रमस्य क्रमानुगृहीततया प्राप्तं तत्र वाय्वादित्ययोरर्थक्रमस्य श्रौतक्रमबाधितत्वादबाधितार्थक्रमेण तडित उपरि वरुणनिवेशनमेव युक्तमिति । किंच अर्थक्रमानुगृहीतपाठक्रमेण क्रमनिर्णये कर्त्तव्यत्वे वृष्टिहेतुत्वलक्षणार्थक्रमसचिवेन स आदित्यलोकं स इन्द्रलोकं स प्रजापतिलोकमिति पाठक्रमेणादित्यादुपरि इन्द्रनिवेशनप्रसङ्गः, आदित्याच्चेन्द्रमसमिति श्रौतक्रमविरोधात्तदयुक्तमिति चेत्पूर्वदर्शितश्रौतक्रमविरोधात् वायोरूर्ध्वं वरुणनिवेशनमयुक्तं यतः श्रौतक्रमाविरोधात् विद्युतः परं वरुणनिवेशनमेव युक्तम् अत एव तडितोऽधीति सिद्धान्तसूत्रं न तु पूर्वपक्षविषयम् ।

अत एवातिवाहिका इति सूत्रद्वयमधिकरणान्तरं भवितुमर्हतीति तस्य परोक्तयोजनाऽनुपपन्ना ॥ आतिवाहिकाधिकरणं समाप्तम् ॥

कार्याधिकरणम् ।

सू० कार्यं बादरिरस्य गत्युपपत्तेः ॥ ६ ॥

भा० अर्चिरादिनैव गच्छति विद्वान् अर्चिरादिरमानवान्तश्च गण आतिवाहिको विद्वांसं ब्रह्म गमयतीत्युक्तम्, इदमिदानीं चिन्त्यते किमयमर्चिरादिको गणः कार्यं हिरण्यगर्भमुपासीनान्नयति? उत परब्रह्मोपासीनानेव? अथ परब्रह्मोपासीनान् प्रत्यगात्मानं ब्रह्मात्मकतयोपासीनांश्चेति विशये कार्यमुपासीनानेव गमयतीति बादरिराचार्यो मन्यते कुतः, अस्य हिरण्यगर्भमुपासीनस्यैव गत्युपपत्तेः, न हि परिपूर्णं सर्वज्ञं सर्वगतं सर्वात्मभूतं परं ब्रह्मोपासीनस्य तत्प्राप्तये देशान्तरगतिरुपपद्यते, प्राप्तत्वादेव नित्यप्राप्तपरब्रह्मविषया ऽविद्यानिवृत्तिमात्रमेव हि परविद्याकार्यं कार्यं, तु हिरण्यगर्भरूपं ब्रह्मोपासीनस्य परिच्छिन्नदेशवर्तिप्राप्यप्राप्त्यर्थं गमनमुपपद्यते, अतोऽर्चिरादिक आतिवाहिकगणस्तमेव नयति ॥

टी० सू० कार्यं बादरिरस्य गत्युपपत्तेः ॥ ६ ॥ अत्रान्तरसङ्गतिमाह "अर्चिरादिनैवे"ति, कार्यं हिरण्यगर्भमुपासीनानिति, कार्योपासकस्य कार्यप्राप्तिः परोपासकस्य परप्राप्तिश्च तत्क्रतुन्यायसिद्धा, अत उपासितृविशेषे निश्चिते प्राप्तिसन्देहाभावात् संशयस्योपासितृभेदमूलत्वात् स एनानित्युपासितॄणां प्रतिपन्नत्वाच्च उपासीनानित्यध्याहृतं, नयतिपदं सिद्धान्तसूत्रादाकृष्टं किमर्चिरादिको गणःकार्यं हिरण्यगर्भमुपासीनानेव नयति? उत परं ब्रह्म उपासीनानेव? उत परं ब्रह्मो-

पापासीनान्प्रत्यगात्मानं ब्रह्मात्मकतयोपासीनांश्चेति, किं परब्रह्मणि प्राप्ये गतिब्रह्मलोकशब्दावुपपद्येते नेति ब्रह्मोपासीनानामेव गमयितृत्वे तस्य इत्थं विदुर्ये चेमे इत्यादिवाक्यसामञ्जस्यमस्ति नेति यदा तदा नोपपद्येते तदा कार्य्यमुपासीनानेव नयेत्, यदा गतिब्रह्मलोकशब्दावुपपद्येते यदा च तस्य इत्थमित्यादिवाक्यसामञ्जस्यमस्ति तदा ब्रह्मोपासीनानेव नयेत्, यदा सामञ्जस्यं नास्ति तदा परं ब्रह्मोपासीनान् प्रत्यगात्मानं ब्रह्मात्मकतयोपासीनांश्च नयेत् उपास्तिनयत्त्वोर्द्वयोरपि क्रमं हिरण्यगर्भः कार्य्यमुपासीनानित्यादि सर्वगतत्वात् ब्रह्मणो मुक्तेन तत्प्राप्त्यर्थं न क्वचिद्गन्तव्यं सर्वगतत्वेऽपि देशविशेषप्राप्तानेव जानाति नान्यमिति न नियमोऽस्ति येन क्वचिद्गन्तव्यं सर्वज्ञत्वात् क्वचित्कल्याणगुणपूर्त्तिः क्वचिदपूर्त्तिरिति न तदर्थं गन्तव्यं सर्वतः परिपूर्णत्वात्, सम्बन्धविशेषसम्पादनाय नान्यत्र गन्तव्यं सर्वात्मत्वादिति विशेषणानां तात्पर्य्यं नित्यप्राप्तिश्चेदुपासनावैयर्थ्यमित्यत्राह "नित्यप्राप्ते"ति,

सू० विशेषितत्वाच्च ॥ ९ ॥

म० पुरुषो ऽमानवः स एत्य ब्रह्मलोकान् गमयतीति लोक–शब्देन बहुवचनेन च लोकविशेषवर्तिनं हिरण्यगर्भमुपासीनमेवामानवो गमयतीति विशेष्यते । किंच प्रजापतेः सभां वेश्म प्रपद्यत इति कार्य्यस्य हिरण्यगर्भस्य समीपगमनमर्चिरादिना गतोऽभिसन्धत्ते । नन्वेवं तत्पुरुषोऽमानवः स एनान् ब्रह्म गमयतीत्ययं निर्देशो नोपपद्यते हिरण्यगर्भनयने हि स एनान्ब्रह्माणं गमयतीति निर्देष्टव्यं स्यात् अत आह–

सू० सामीप्यात्तु तद्व्यपदेशः ॥ ८ ॥

भू० "यो ब्रह्माणं विदधाती"ति हिरण्यगर्भस्य प्रथमजत्वेन ब्रह्मसामीप्यात्तस्य ब्रह्म-शब्देन व्यपदेश इति गत्यनुपपत्तिविशेषणादिभिरुक्तैर्हेतुभिर्निश्चीयते इत्यर्थः । अथ स्यात् अर्चिरादिना हिरण्यगर्भप्राप्तौ एष देवपथो ब्रह्मपथ एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेतीत्यमृतत्वप्राप्त्यपुनरावृत्तिव्यपदेशो नोपपद्यते हिरण्यगर्भस्य कार्य्यभूतस्य द्विपरार्द्धकालावसाने विनाशशास्त्रात् आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुनेति वचनाद्धिरण्यगर्भं प्राप्तस्य पुनरावृत्तेरवर्जनीयत्वादिति तत्राह—

टी० सू० विशेषितत्वाच्च ॥ ७ ॥ एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्ति इत्यादिषु कर्मधारयः स्वीकृतः तद्भावस्त्वर्थं बहुवचनेन चेत्युक्तं, बहुवचनान्तलोक-शब्दे तात्पर्य्यम् ॥ उत्तरसूत्रशङ्कामाह "नन्वि"ति, । सू० सामीप्यात्तु तद्व्यपदेशः ॥ ८ ॥ गत्यनुपपत्तिविशेषणादिभिरिति आदि-शब्देन ब्रह्मेति निर्देशोपपत्तिर्गमनोपपत्तिश्च विवक्षिता कार्ये कारणोपचार इत्यर्थः । उत्तरसूत्रशङ्कामाह—

सू० कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमभिधानात् ॥ ९ ॥

भू० कार्य्यस्य ब्रह्मलोकस्यात्यये तदध्यक्षेण हिरण्यगर्भेणाधिकारिकेणावसिताधिकारेण विदुषा सह स्वयमपि तत्राधिगतविद्योऽतः कार्य्याद् ब्रह्मलोकात्परं ब्रह्म प्राप्नोती-

त्यर्च्चिरादिना गतस्यामृतत्वप्राप्त्यपुनरावृत्त्यभिधानात् ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले परामृतात् परिमुच्यन्ति सर्वे” इति वचनाच्चावगम्यते ॥

सू० स्मृतेश्च ॥ १० ॥

भा० स्मृतेश्चायमर्थोऽवगम्यते “ब्रह्मणा स ह ते सर्वे सम्प्राप्ते प्रतिसंचरे । परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पद”-मिति, अतः कार्य्यमुपासीनमेवार्च्चिरादिको गणो नयतीति वादरेर्मतम् । अथ जैमिनिः पक्षान्तरपरिग्रहेण प्रत्यवतिष्ठते ।

सू० परं जैमिनिर्मुख्यत्वात् ॥ ११ ॥

भा० परं ब्रह्मोपासीनमेवार्च्चिरादिर्नयतीति जैमिनिराचार्य्यो-मन्यते कुतः, मुख्यत्वात् तत्पुरुषोऽमानवः स एनान् ब्रह्म गमयतीति ब्रह्म-शब्दस्य परस्मिन्नेव ब्रह्मणि मुख्यत्वात् प्रमाणान्तरेण कार्य्यत्वनिश्चये सत्येव हि लाक्षणिकत्वं युक्तं, न च गमनानुपपत्तिः प्रमाणं परस्य ब्रह्मणः सर्वगतत्वेऽपि विदुषो विशिष्टदेशगतस्यैवावि-द्यानिवृत्तिशास्त्रात्, यथा हि विद्योत्पत्तिर्वर्णाश्रमधर्मशौ-चाचारदेशकालाद्यपेक्षा तमेतं वेदानुवचनेनेत्यादिशास्त्रा-दवगम्यते तथा निःशेषाविद्यानिवर्त्तनरूपविद्यानिष्पत्ति-रपि विशिष्टदेशगतिसापेक्षेति गतिशास्त्रादवगम्यते ॥

टी० “अथ स्या”दिति, सू० कार्य्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः पर-मभिधानात् ॥ ९ ॥ अयमर्थः कथमवगत इत्यत आह “ते ब्रह्मलोक” इति

परामृतात्परामृतं प्राप्य ल्यब्लोपे पञ्चमीति पूर्वपक्षिणोऽभिप्रायः । सू० स्मृतेश्च ॥ १० ॥ परस्य ब्रह्मायुषः अन्तेति पक्षान्तरपरियक्षेण पूर्वपक्षात्पक्षान्तरेण न तु कृत्स्नसिद्धान्तेनेत्यर्थः सू० परं जैमिनिर्मुख्यत्वात् ॥ ११ ॥ विद्यानिष्पत्तिः विद्या हि स्वमाहात्म्यात् सूक्ष्मशरीरस्थितिहेतुरनुवर्तते तस्या निष्पत्तिः कार्य्यकरत्वावस्थापत्तिः । यद्वा निष्पत्तिर्नितरां विकासः सा गतिसापेक्षेत्यर्थः नित्यत्वेऽपि । कालविशेषापेक्षावत् सर्वगतत्वेऽपि देशविशेषापेक्षा युक्तेति भावः । नित्यमुक्तया कालविशेषापेक्षा न चेच्छास्वत्रैयर्थ्यं प्रत्यक्षविरोधश्च, उत्क्रान्त्यनुपपत्त्या न गतिरिति चेत्तत्राह—

सू० विदुष उत्क्रान्तिप्रतिषेधादि तु पूर्वमेव परिहृतम् । यत्तु ब्रह्मलोकानिति लोक—शब्दबहुवचनाभ्यां विशेषणात्कार्य्यभूतहिरण्यगर्भप्रतीतिरिति तदयुक्तं निषादस्थपतिन्यायेन ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोक इति कर्मधारयस्यैव युक्तत्वात्, अर्थस्य चैकत्वे निश्चिते बहुवचनस्य अदितिः पाशानितिवदुपपत्तेः, परस्य ब्रह्मणः परिपूर्णस्य सर्वगतस्य सत्यसङ्कल्पस्य स्वेच्छापरिकल्पिताः स्वासाधारणा अप्राकृताश्च लोका नात्यन्ताय न सन्तीति श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणप्रामाण्यात् ॥

सू० दर्शनाच्च ॥ १२ ॥

दर्शयति च श्रुतिः मूर्द्धन्यनाड्या निर्गत्य देवयानेन गतस्य परब्रह्मप्राप्तिम्, एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति, यदुक्तं प्रजापतेः सभां वेश्म प्रपद्य इत्यर्चिरादिना गतस्य कार्य्ये प्रत्यभिसंधिर्दृश्यत इति तत्रोत्तरम् ।

सू० न च कार्य्ये प्रत्यभिसन्धिः ॥ १३ ॥

न चायं प्रत्यभिसन्धिः कार्य्ये हिरण्यगर्भे अपि तु परस्मिन्नेव ब्रह्मणि वाक्यशेषे "यशोऽहं भवामि ब्राह्मणानामिति तस्याभिसन्धातुः सर्वाविद्याविमोकपूर्वकसर्वात्मभावाभिसंधानात्, अश्व इव रोमाणि विधूय पापं चन्द्र इव राहोर्मुखात् प्रमुच्य धूत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसंभवानीत्यभिसंभाव्यस्य ब्रह्मलोकस्याकृतत्वश्रवणात् सर्वबन्धविनिर्मोकस्य च साक्षात् श्रवणात्, अतः परमेव ब्रह्मोपासीनमर्चिरादिरातिवाहिको गणो नयतीति जैमिनेर्मतम् । इदानीं बादरायणस्तु भगवान्स्वमतेन सिद्धान्तमाह—

टी० "विदुष" इति, यस्त्वित्यादि नाऽन्त्यन्ताय न सन्तीति, न न सन्तिनिषेधप्रसङ्गो नास्ति सन्त्येव अत्यर्थं सन्त्येवेत्यर्थः । स्वेच्छापरिकल्पिता इत्यर्थः परमव्योमशब्दादीनां हृदयगुहादिस्थानपरत्वापादनेन लोकविशेषापलापो न युक्तः तयन्तमस्य रजसः पराके हिरण्मये परे कोशे विरजं ब्रह्मनिष्कलं तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिस्तद्य आत्मविदो विदुरिति तदक्षरे परमे व्योमन्नित्यादिभिर्दुरपन्हवत्वादिति प्रमाणदार्ढ्यं विवक्षितम् । सू० दर्शनाच्च ॥ १२ ॥ तस्यायोपसंपत्तिवचनेन देवयानेन प्राप्तिसिद्धिः । उत्तरसूत्रशङ्कामाह "यदुक्त"मिति, । सू० न च कार्य्ये प्रत्यभिसंधिः ॥ १३ ॥ उपपादकवाक्यवशात् परस्मिन्नेवेत्युक्तम् ॥

सू० अप्रतीकालम्बनान्नयतीति बादरायण उभयथा च दोषात्तत्क्रतुश्च ॥ १४ ॥

सू० अप्रतीकालम्बनान् प्रतीकालम्बनव्यतिरिक्तान्नयत्यर्चिरादिरातिवाहिको गण इति भगवान्बादरायणो मन्यते, एतदुक्तं भवति, कार्य्यमुपासीमान्नयतीति नायं पक्षः सम्भवति परस्यैवोपासीनानित्ययमपि नियमो नास्ति न च प्रतीकालम्बनानपि नयति, अपि तु ये परं ब्रह्मोपासते ये चात्मानं प्रकृतिवियुक्तं ब्रह्मात्मकमुपासते तानुभयविधान्नयति ये तु ब्रह्मकार्य्यान्तर्भूतं नामादिकं वस्तु देवदत्तादिषु सिंहादिदृष्टिवद्ब्रह्मदृष्ट्या केवलं वा तत्तद्वस्तूपासते न तान्नयति, अतः परं ब्रह्मोपासीनानात्मानञ्च प्रकृतिवियुक्तं ब्रह्मात्मकमुपासीनान्नयतीति, कुतः उभयथा च दोषात्, कार्य्यमुपासीनान्नयतीति पक्षे अस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्येत्यादिकाः श्रुतयः प्रकुप्येयुः, परमेव ब्रह्मोपासीनानिति च नियमे ॥

टी० सू० अप्रतीकालम्बनान्नयतीति बादरायण उभयथा च दोषात्तत्क्रतुश्च ॥ १४ ॥ प्रतीकालम्बनव्यतिरिक्त एव हि परब्रह्मोपासीनः तन्नयतीति दर्शनात् जैमिनिमतात् सिद्धान्तिमतस्य कोविशेष इत्यत्राह "एतदुक्त"मिति, कार्य्यमुपासीनोऽपि प्रतीकालम्बनो नामादिषु ब्रह्मदृष्ट्योपासीनश्च प्रतीकालम्बनः न च प्रतीकालम्बनानित्यत्र प्रतीकालम्बन–शब्दो दृष्ट्युपासनपरमाह गोबलीवर्दन्यायात् प्रतीकालम्बनव्यतिरिक्तेषु केषांचिदर्चिरादिगतिर्जैमिनिनोक्ता प्रतीकालम्बनव्यतिरिक्तत्वोपाधियेषु तान् सर्वान्नयतीति सिद्धान्तमतमिति विशेषः कार्यमुपासीनान् नयतीति नायं पक्ष इति हिरण्यगर्भोपासीनानामर्चिरादिगतिरनुपपन्ना अर्चिरादिना गतस्य परब्रह्मप्राप्तेः, न हि हिरण्यगर्भोपासकस्य परब्रह्मप्राप्तिः, यथोपासनं हि फलं तस्मादर्चिरादिना परब्रह्मोपासक एव

गच्छति न कार्य्योपासक इत्यर्थः । उदाहृतश्रुतिवाक्यप्रतिपन्नयोरन्यतरस्य प्रतीकालम्बनत्वादप्रतीकालम्बनान् नयतीति प्रतिज्ञानं व्याहतमित्यत्राह "पञ्चाग्नी"ति, तत्र प्रतिपन्नयोरुभयोरप्यप्रतीकालम्बनत्वं साधयितुं सूत्रकारस्तत्क्रतुश्चेत्युक्तवानित्यर्थः ॥

मू० तद्य इत्थं विदुर्ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते तेऽर्चिषमभिसम्भवन्तीति पञ्चाग्निविदोऽर्चिरादिगणो नयतीति श्रुतिः प्रकुप्येत्, अत उभयस्मिन्नपि पक्षे दोषः स्यात्तस्मादुभयविधान्नयतीति तदेतदाह तत्क्रतुश्चेति, तत्क्रतुः तथोपासीनस्तथैव प्राप्नोतीत्यर्थः, यथा क्रतुरस्मिंल्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति तं यथा यथोपासत इति न्यायात् पञ्चाग्निविदोऽप्यर्चिरादिना गतिश्रवणात् अर्चिरादिना गतस्य ब्रह्मप्राप्त्यपुनरावृत्तिश्रवणाच्च, अत एव तत्क्रतुन्यायात् प्रकृतिविनिर्मुक्तब्रह्मात्मकात्मानुसन्धानं सिद्धं नामादिप्राणपर्यन्तप्रतीकालम्बनानां तूभयविधश्रुतिसिद्धोपासनाभावादचिन्मिश्रोपासने तत्क्रतुन्यायाच्चार्चिरादिना गतिर्ब्रह्मप्राप्तिश्च न विद्यते। तमिमं विशेषं श्रुतिरेव दर्शयतीत्याह—

टी० तद्य इत्थं विदुर्ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासत इत्यत्र पञ्चाग्निविद्यानिष्ठस्यार्चिरादिगतिश्रवणात् तया गतस्य ब्रह्मप्राप्त्याऽपुनरावृत्तिश्रवणात् फलस्य च यथोपासनभावित्वात् अर्चिरादिना ब्रह्मप्राप्तिफलोपासननिष्ठः पञ्चाग्निविद्यानिष्ठो ब्रह्मोपासक एव, तत्र तद्य इत्थं विदुर्ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासत इति विभागान्यथानुपपत्त्या स्वात्मविशिष्टब्रह्मोपासनं ब्रह्मात्मकस्वात्मोपासनं चेति कल्प्यं ब्रह्मप्राप्त्यानुगुण्यात् पृथङ्निर्देशावैयर्थ्याच्चेत्यर्थः। के पुनरत्र प्रतीकालम्बना इत्य-

त्राह "नामादी"ति, । सू० विशेषं च दर्शयति ॥ १५ ॥ यावन्नाम्नोगतं देवादिनाम्नो गोचर इत्यर्थः, ब्रह्मणा सह ते सर्वे इत्यादिवचनं नार्चिरादिगतपुरुषविषयम् अपि तु चतुर्मुखलोकस्थयोगिविषयं "ते ब्रह्मलोके इति ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोकः तत्र वर्त्तमाना ब्रह्मनिष्ठाः परान्तकाले अन्तकाले च मामेवेत्युक्तचरमदेहावसानसमये परामृतात् प्रसन्नात् ब्रह्मणो हेतोः सर्वे परिमुच्यन्त इत्यर्थः । ब्रह्मलोकशब्दस्य कर्मधारयः स्वतःप्राप्तः वर्तमानशब्दाध्याहारस्तुल्यः अन्तकाल-शब्दस्य चरमदेहावसानपरत्वं स्मृतिप्रसिद्धम् । अतोऽस्मिन्नेव पक्षे स्वारस्यम्"। अधिकरणार्थमुपसंहरति "तस्मादि"ति, अत्र परेषां पूर्वपक्षसूत्राण्येव सिद्धान्तसूत्राणि परं जैमिनिरित्यादिसूत्रत्रयं पूर्वपक्षविषयं तत्तु सर्वाधिकरणेतिविरोधात् सूत्रकाराभिप्रायविरुद्धं सत्यपि सिद्धान्तोपक्रमेऽधिकरणे सिद्धान्तावसानत्वं सर्वत्र दृष्टं न तु पूर्वपक्षावसानत्वं परविद्याप्रकरणे गति-

सू० विशेषं च दर्शयति ॥ १५ ॥

भा० यावन्नाम्नो गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवतीत्यादिका श्रुतिर्नामादिप्राणपर्यन्तप्रतीकमुपासीनानाम् ।

कीर्तनं स्तुत्यर्थमित्यनुपपन्नम् अन्यफलतयाऽवगम्यमाने नान्यस्तुत्यनुपपत्तेः, गतिर्हि सगुणविद्याफलत्वेन मता । यदुक्तं प्रजापतेः सभामित्यत्र कार्य्ये प्रत्यभिसन्धिरुपपद्यते ते यदन्तरेति पूर्ववाक्यविच्छेदात् प्रकरणाद्धि श्रुतिवाक्ये बलीयसी इति तदयुक्तं यशोऽहं भवामि ब्राह्मणानामिति सर्वात्मकत्वकीर्तनात्सगुणब्रह्मणस्सर्वात्मत्वकीर्त्तनानुपपत्त्या च परप्रकरणाविच्छेद इति, यतः, न च वाच्यं सगुणेऽपि ब्रह्मणि सर्वकामत्वादिवदुपासनार्थं प्रशंसार्थं वा तदिति तत्र पूर्वापरवाक्ययोः परविषयत्वेऽवगम्यमाने मध्यगतवाक्यस्य पदश्रुतेर्वाऽन्निना सिञ्चेदितिवदयोग्यार्थत्वेन दुर्बलत्वात्प्रजापतिशब्दस्य परविषयत्वेऽपि प्रजापतिश्चरति गर्भे अन्तरितिवत् प्रयोगोपपत्तेः, परविषयत्वकार्यविषयत्वयोरेकवाक्यत्वानुपपत्त्या वाक्यभेदकल्पनप्रसङ्गात् एकवाक्यात्मकत्वे सम्भवति वाक्यभेदा-

योगाच्च प्रत्यभिसन्धिरनुपपन्नः, परब्रह्मण एव निरवधिकानन्दस्वरूपस्य सर्वान्तरात्मत्वात्सर्वात्मत्वकीर्तनस्य प्रशंसार्थत्वमप्युक्तम् । यत्तूक्तं विभोर्गन्तव्यत्वानुपपत्तिर्भूगतेन प्रदेशान्तरगमनवत् पयसो दध्याद्यवस्थापत्तिवच्चांशभेदेनावस्थाभेदेन च गन्तव्यभावोऽनुपपन्नः निरंशत्वादवस्थाभेदशून्यत्वाच्च ब्रह्मणः गन्तुश्च जीवस्य ब्रह्मावयवत्वे तद्विकारत्वे च तत्प्रहाणेन स्थित्यभावात् गमनमयुक्तं, मध्यमपरिमाणत्वे अनित्यत्वात् अणुत्वे कृत्स्नशरीरवेदनानुपपत्तेः, व्यापित्वे गत्यनुपपत्तेश्च न मार्गगमनं, संसार्यात्मनः पारमार्थ्ये बन्धादनिर्मोक्षः, मोक्षे स्वरूपनाश इत्यादि तर्कबलात् परं जैमिनिरित्यादिसूत्राणां पूर्वपक्षविषयतेति तदप्ययुक्तं ग्रामादिगतेरिव ब्रह्मसंयोगार्थत्वाभावादर्चिरादिगतेर्निःशेषप्रतिबन्धनिवृत्त्यर्था हि सा, तस्याश्च कालापेक्षावद्गुणापेक्षा युज्यते यावन्न विमोक्ष्य इति कालापेक्षा ह्युपलभ्यते परिप्राणविकल्पेन गमनानुपपत्तिरपरविद्याफलत्वेऽपि प्रसज्जेदिति स्वव्याघातः,–

मू० गत्यनपेक्षं परिमितफलविशेषं च दर्शयति, तस्मादचिन्मिश्रं केवलं वा चिद्वत्तु ब्रह्मदृष्ट्या तद्वियोगेन च

टी० न च गतेर्मिथ्यात्वेन तत्रोपपत्तिः, विभुत्वस्य गतिमात्रविरोधित्वात्सत्यगमनमेव विभुत्वविरोधीति चेन्न दृष्टान्ताभावात् व्याप्त्यसिद्धेः, विभुत्वगत्योर्विरोधो नाम नियमेन भिन्नाधारत्वलक्षणः, ततश्च यत्र विभुत्वाभावस्तत्रैव सत्यगतिदर्शनात् विरोधो निश्चीयेत, न च विभुत्वानाश्रयघटादिनिष्ठं गमनं त्वन्मते सत्यं तस्मात् गतिमात्रं विभुत्वविरोधीति स्वव्याघातो दुस्तरः, अणुत्वे कृत्स्नदेहवेदनानुपपत्तावपि तुल्यो व्याघातः, तत्रापि वास्तवकृत्स्नवेदनस्यैवाणुत्वविरोध इति चेत् पूर्ववद् दृष्टान्ताभावात् व्याप्त्यसिद्धेः प्रभाप्रभावन्न्यायेनानुपपत्तिरपि नास्तीति प्रागेवोक्तं, संसारित्वस्य पारमार्थ्येऽपि स्वरूपत्वाभावादनिर्मोक्षस्वरूपनाशौ न स्याताम् । यत्तु संसारस्य कर्मनिमित्तत्वे सूत्त्वापराधसम्भवात् कर्तृत्वशक्तिसद्भावाच्च निःशेषकर्मक्षयाऽनुपपत्त्यादि

जल्पितं तज्ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुत इति शास्त्रबलादीश्वर- प्रसादशक्तिद्वारा निवर्तनीयत्वाच्चोपपन्नं, या तु स्वपक्षे मोक्षोपपत्तिः सा च प्रागेव ध्वस्ता, अप्रतीकालम्बनानिति पृथगधिकरणमन्ये सगुणब्रह्मव्यति- रिक्तविकारालम्बनाः प्रतीकालम्बनाः तेषां त्रिवृत्करणतृतीयस्थानसम्बन्धा- भावात् प्रतीकविशेषणत्वेन ब्रह्मणोऽप्युपासितत्वाच्चेमेऽरण्य इत्यत्र तेषामप्युपादानात्सर्वान् विकारालम्बनानमानवो ब्रह्मलोकं नयतीति पूर्वपक्षं कृत्वा प्रतीकालम्बनान्वर्जयति तद्व्यतिरिक्तान्विकारालम्बनान् नयतीत्युभयथाऽभ्युपगमेऽपि दोषाभावादिति योजयन्ति, तत्र तावद- धिकरणभेदोऽनुपपन्नः त्रिशिरस्के विचारे जैमिनिपक्षस्य सिद्धान्त्येकदे- शिमतत्वाद्प्रतीकालम्बनानित्यस्य साक्षात्सिद्धान्तपरत्वाच्चाधिकरणभे- दानुपपत्तिरुभयथा च दोषादिति पठमानत्वाददोषादिति पदमनुप- पन्नम् उभयथा दोषानौचित्यं च स्वपक्षे दोषाभावमात्रादपि परपक्षे दोषोद्घाटनं हि स्वपक्षदार्ढ्यहेतुः । अपरे तु सामीप्यात्तु तद्व्यपदेश इत्यत्र पूर्वपक्षमुक्त्वा सिद्धान्तं वक्तुमन्तरा चिन्तान्तरपरं कार्य्यात्यय इत्येतद्व्याचक्षते ।

मू० य उपासते न तान्नयति, अपि तु परं ब्रह्मोपासीनाना- त्मानं च प्रकृतिवियुक्तं ब्रह्मात्मकं चोपासीनानातिवाहि- को गणो नयतीति सिद्धम् ॥ कार्याधिकरणं समाप्तम् ॥ इति श्रीभगवद्रामानुजाचार्यविरचिते शारीरकमीमांसा- भाष्ये चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

टी० कार्य्यब्रह्मप्राप्तानां पुनरावृत्तिरस्ति तेषामिह न पुनरावृत्ति- रिति वाजसनेयके इह—शब्दश्रवणात्तस्य कल्पविशेषत्वात् कल्पान्तरे आवृ- त्तिरिति पूर्वपक्षं कृत्वा श्वो भूते निर्वपेदिति श्वोभावस्येव सर्वकल्पा- नामिह—शब्दार्थत्वाविशेषादन्यथा अनावृत्तिः स्यादिह स्यादिति वाक्य- भेदप्रसङ्गात्, एकया यात्यनावृत्तिमन्ययाऽऽवर्तते पुनरित्युक्तवैषम्याभावप्र- सङ्गाच्च कार्य्यब्रह्मप्राप्तानामपि नावृत्तिरिति । अतस्तत्सामर्थ्यात्

कार्य्यात्यये तदध्यक्षेण सह परब्रह्मप्राप्तिरिति एवं निर्णीय परं जैमिनिरिति पूर्वोक्तस्य पूर्वपक्षस्य सिद्धान्तमाहुः, तत्र चाप्रतीकालम्बनात् प्रतीकालम्बनव्यतिरिक्तान् कार्य्यब्रह्मोपासकान् परब्रह्मोपासकांश्च नयतीति हिरण्यगर्भोऽहम्भविष्यामीति प्रवृत्ताः कार्य्यब्रह्मोपासकाः उभयेषामप्यर्चिरादिमार्गेण गतिः तयोर्ध्वमायन्नित्यादिश्रुतेः, पर्य्यङ्कविद्यापञ्चाग्निविद्ययोः कार्य्यब्रह्मोपासकस्यार्चिरादिश्रवणात् कार्य्यब्रह्मविदः क्रममुक्तितोऽनावृत्तिः परब्रह्मविदस्तु सद्योमुक्तिः अर्चिरादिना सत्यलोकमतिक्रम्य कारणे ब्रह्मणि सूक्ष्मदेहस्य करणानाञ्च प्रविलय इति परं जैमिनिरित्यनेन न विरोधः, ब्रह्मणो विभुत्वेऽपि कार्य्यमण्डलातिक्रमरूपा गतिर्जीवत्वस्यौपाधिकत्वाल्लिङ्गगमनमेव गतिरिति सिद्धान्तयन्ति तत्र हिरण्यगर्भं प्राप्तानां सर्वेषां पुनरावृत्तिश्चेदयुक्ता ब्रह्मलोकगतानां श्वेतमहाभीषादीनां पुनरावृत्तिस्मरणात् तत्रत्यज्ञानिनामपुनरावृत्तिश्चेदभिमता, यत्तु हिरण्यगर्भो भविष्यामीति कार्य्यब्रह्मोपासीनानामर्चिरादिगत्या तत्प्राप्तिरिति तदयुक्तं हिरण्यगर्भस्य क्षेत्रज्ञतया तदुपासकानाममृतत्वप्राप्त्यभावादेवार्चिरादिगत्यनुपपत्तेः, तस्य च कार्य्यत्वकर्मवश्यत्वानुपास्यत्वादि च मुहुरुपपादितम्, अतस्तदुपासकानामप्रतीकालम्बनत्वमयुक्तं, जापकोपाख्याने ब्रह्मकायं प्रविशतो जापकस्य जिह्वया निष्क्रान्तस्य मूर्द्धन्यनाड्या निष्क्रमणाभावादर्चिरादिगत्यभावः स्फुटतरः। अथवा नेच्छते तत्र ब्रह्मकायनिषेवणम् उत्क्रामति च मार्गस्थः शीतीभूतोनिरामय इति ब्रह्मकायनिषेवणमनिच्छतो मुक्तिमार्गस्थतयोत्क्रमणवचनाच्च हिरण्यगर्भं प्राप्तवतो नार्चिरादिगतिः, अर्चिरादिना प्राप्यत्वं च न चतुर्मुखलोकस्योपपद्यते नारदादीनामादित्यमण्डलमभित्त्वा ब्रह्मलोकगमनदर्शनात्, "अपुनर्भवाय कोशं भिनत्ति कोशं भित्त्वा शीर्षकपालं भिनत्तीत्युपक्रम्य पृथिवीं भिनत्ति अपो भिनत्तीत्यारभ्याव्यक्तम्भिनन्ति अक्षरं भिनत्ति मृत्युं भिनत्तीत्यभिधानात् ब्रह्माण्डतदावरणात् बहिर्भूतत्वादव्यक्ताक्षरतमसां च न शरीरानुप्रविष्टपृथिव्यादीनां भेदनं तत्रोच्यते कोशं भिनत्ति शीर्षकपालं भिनत्तीत्यभिधाय पृथिव्यादिभेदनप्रतिपादनस्य पार्थिवाण्डक

टाहतदावरणविषयताया अवर्जनीयत्वात्, जापकोपाख्याने द्वाभ्यां मुक्तं त्रिभिर्मुक्तमिति मुक्तप्राप्यस्य परमस्थानस्य गुणत्रयोत्तीर्णत्वाभिधानात् न कालस्तत्र वै प्रभुरित्यत्राकालकाल्यत्वप्रतिपादनात्, ब्रह्मलोकस्य च प्राकृतत्वेन गुणत्रयोत्तीर्णत्वायोगात् द्विपरार्द्धावसानत्वेन अकालकाल्यत्वायोगादत एवाक्षरे परमे व्योमन्नित्यक्षरत्वश्रवणविरोधाच्च तमसः परत्वाद्ययोगाच्च न चतुर्मुखलोकोऽर्चिरादिप्राप्यः कार्यब्रह्मोपासकान् परब्रह्मोपासकांश्च नयतीत्युभयथा शब्दव्याख्यानमनुपपन्नम् एवमुभयथाभाव एव दोषाच्च स कारणं कारणं तु ध्येय इति कार्य्योपासनं हि प्रतिषिध्यते क्रममुक्त्यभ्युपगमादविरोध इति चेन्न अर्चिरादिगतस्य क्रममुक्तेः श्रुतिविरुद्धत्वात्, स एतान् ब्रह्म नयतीति हि श्रुतिः न तु क्रमेण गमयतीति हिरण्यगर्भादीनां मोक्षप्रदत्वाभावादेव तदुपासकानामर्चिरादिगत्ययोगाच्चैवं व्याख्यातुमयुक्तं कार्य्योपासकस्यार्चिराद्यन्वये पर्यङ्कविद्यादिकं प्रमाणमिति चेत् न कारणत्वबलादाकाशादिशब्दानां प्रसिद्धार्थपरत्वाभाववदर्चिराद्यन्वयबलेन तस्याप्युपास्यसमर्पकशब्दस्य कार्य्यपरत्वासिद्धेः, विग्रहाद्यन्वयात् कार्य्यत्वमिति चेत् विलक्षणविग्रहयोगस्यैव कारणत्वसाधकत्वात् । अन्ये त्वाहुः कार्य्यं ब्रह्म हिरण्यगर्भलोकः परं वापरं चेत्युपक्रम्य स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकमिति प्रयोगदर्शनात्सर्वगतस्य परब्रह्मणो गन्तव्यत्वायोगात् पर्य्यङ्कविद्यायां हृदनदीवृक्षादिविशेषवत्त्वदर्शनात् हिरण्यगर्भसामीप्येन लोकस्य ब्रह्मशब्दवाच्यत्वोपपत्तेश्च लोकप्राप्तिरिति पूर्वपक्षं कृत्वा ब्रह्मशब्दमुख्यत्वात् लोकस्यस्य हिरण्यगर्भस्य सतः परमात्मनः प्राप्यत्वेऽपि पूर्वपक्षयुक्तीनां सम्भवान्मुक्तानां चतुर्मुखलयावधिब्रह्मलोके भोगाभ्युपगमाद्धिरण्यगर्भाकारं परं ब्रह्मैव नयतीति सिद्धान्तयन्ति । अत्र चतुर्मुखलोकप्राप्तिरेव विद्याफलं तत्राप्रलयात् भोगः तल्लोकनाशे सृज्यताहेतुकर्माभावात् मोक्ष इति बादरिमतं, ब्रह्मलोकप्राप्त्यनन्तरमेव ब्रह्मणि लयः तेन लिङ्गनाशः, ततश्च गुणाष्टकाविर्भावात्समानभोगता ब्रह्मलोके लीने परमाकाशप्राप्तिः तत्र च भोग इति जैमिनेरभिप्राय इति पक्षद्वयवैषम्यं दर्शितं भवति, अप्रतीकालम्बनानिति किं

सर्वेऽप्युपासका देवयानेन ब्रह्मलोकं यान्ति? उत नेति चिन्ता, तत्र देवयानेन गतान्सर्वानमानवः परं ब्रह्म हिरण्यगर्भाख्यं नयति? उत नेति? द्वे सृती अशृणवं पितॄणामहं देवानामुत मर्त्यानामिति मार्गद्वित्वं प्रतिज्ञाय अथ ये यज्ञेन दानेन तपसा लोकं जयन्ति ते धूममभिसंविशन्तीतीष्टादिकारिणां धूमादिप्राप्तिश्रवणात् तद्व्यतिरिक्तसर्वोपासकानामुत्तरमार्गस्य प्राप्तत्वादब्रह्मविदां पञ्चाग्निवित्प्रभृतीनामप्यर्चिरादिश्रवणात् एष पन्था ब्रह्मणो भानुवित्तस्तेनैति ब्रह्मवित्पुण्यकृत्तैजसश्चेति तैजसाख्यपञ्चाग्निवित्प्रभृतिपुण्यकृतां ब्रह्मविन्मार्गगमनदर्शनादयं वा य एषोऽग्निश्चित इत्यादि चित्याग्न्युपासनेष्वपि देवयानश्रवणाद्विद्ययैव तदारोहन्ति यत्र कामाः परागता इत्यन्ते ब्रह्मलोकप्राप्तिश्रवणाच्च सर्वोपासकानां देवयानप्राप्तौ सिद्धायां स एनानिति विशेषेणोक्तत् देवयानेन गतान्सर्वानमानवो ब्रह्म गमयतीति पूर्वपक्षं कृत्वा यावन्नाम्नो गतमित्यादि फलप्राप्तौ ब्रह्मलोकस्य देवयानापेक्षायां प्रमाणाभावाच्च सर्वेषां देवयानप्राप्तिरिति सिद्धेःपञ्चाग्निवित् प्रभृतीनामब्रह्मविदामपि ब्रह्मलोकप्राप्ततया प्रमासिद्धानां लोकवासमात्रमेव, न तत्रत्यचतुर्मुखप्राप्तिः ब्रह्मविदामेव चतुर्मुखप्राप्तिः एवमुभयथाभावे दोषाभावात्सर्वेषां ब्रह्मप्राप्तौ ब्रह्म-शब्दस्य कार्य्यवचनत्वे परवचनत्वे चोभयथाऽपि ब्रह्मविदामितरतुल्यफलत्वमितरेषां ब्रह्मवित्तुल्यफलत्वं चेति दोषप्रसङ्गात्, ततश्च तत्क्रतुन्यायविरोधात्, अतो देवयानेन ब्रह्मलोकगतेषु अब्रह्मविदो न ब्रह्म गमयति ब्रह्मविदस्तु गमयति अब्रह्मविदोऽपि तत्र लब्धज्ञानाश्चेत् क्रमेण मुच्यन्ते यथा पञ्चाग्निविदः यथा च चित्याग्निचिद इति सिद्धान्तयन्ति अत्र ब्रूमः कार्यं ब्रह्म ब्रह्मलोकः चतुर्मुखः परं ब्रह्मेत्ययुक्तं तस्यापि सृज्यत्वश्रवणेनानपोदितेन कार्य्यब्रह्मन्तर्भावावगमात् न च तत्र ब्रह्मगुणानां ज्ञानानन्दैश्वर्य्यादीनां नित्याविर्भूतित्वात् परमात्मत्वं वेदापहारादिषु ज्ञानशक्त्यैश्वर्य्यादीनां परिमितत्वदर्शनात् योगाधीनभगवत्साक्षात्कारत्व—तदाहितसर्गशक्तित्वदर्शनादुभयभावनान्वयेनानुपास्यत्वावगमाच्च ब्रह्माविश्वः कतमः स्वयम्भूः प्रजापतिः संवत्सर इति संवत्सरोऽसावादित्यो य एष आदित्ये

पुरुषः स परमेष्ठी ब्रह्मात्मेत्यादिश्रुतयस्तु ब्रह्माण्डोदरवर्त्तितत्तद्विभूतिविशेषनिर्वाहकत्वाभिप्रायतया न निरङ्कुशैश्वर्य्ये प्रमाणं हिरण्यगर्भः समवर्त्ततेत्याद्यष्टत्वं त्वाकाशप्राणादिवाक्यतुल्यन्यायत्वादुपपत्त्यन्तरैश्च परमपुरुषपरमिति समर्थितम् अपरेषां प्रतिक्षेपे दर्शितैरनन्यायैर्देवयानमार्गस्य चतुर्मुखलोकप्राप्तिहेतुत्वमयुक्तमिति तच्च सिद्धान्तेऽनुमन्तव्यं ह्रदनदीश्वत्थसंस्थानादियोगो न चतुर्मुखलोकत्वे प्रमाणं तनवकारमाम्बिनप्तमो ब्रह्मलोक इत्युपक्रम्य उत परस्मात् उतापरस्मात्परस्तृतीयादथवा चतुर्थात्सहस्रस्थूणे विधृते दृढ उग्रे यत्र देवानामधिदेव आस्ते इति चतुर्मुखलोकात्परतः परत्र सहस्रस्थूणाविशिष्टस्थानविशेषावगमात्, अतः सत्यलोकचतुर्मुखयोर्देवयानप्राप्यत्वपरब्रह्मत्वाभावात् चतुर्मुखलोके गुणाष्टकाविर्भाव आप्रलयान्मुक्तानां तत्रावस्थानं ततः परमाकाशप्राप्तिरित्यनुपपन्नम् । अनन्तरं चाब्रह्मविदोऽपि देवयानेन गच्छन्तीति न युक्तं स एनान् ब्रह्म गमयतीति देवयानगतानामविशेषेण ब्रह्मप्राप्तिश्रवणात् न पञ्चाग्निविदां ब्रह्मप्राप्तिश्रवणं स एनानिति वाक्यसंकोचकं तेषामब्रह्मवित्त्वे प्रमाणान्तराभावात् देवयानगतिश्रवणेनैव तत्रापि ब्रह्मवेदनस्य कल्प्यत्वात् चित्याग्निविदां प्रकरणे देवयानश्रवणं प्रासङ्गिकमहोनत्वात् परविद्याप्रकरणान्त्वपि स्यात् तेनेति ब्रह्मवित्पुण्यकृत्तैजसश्चेत्यत्र ब्रह्मविद एव पदान्तरविशेष्यत्वसंभवात् तदपि नाब्रह्मविदां देवयानगतौ प्रमाणं द्वे सृती अशृणवमित्यत्र द्वित्वावधारणमपि नास्मिन्नर्थे प्रमाणम् अथ ये यज्ञेन दानेनेति वाक्यस्य परविद्याव्यतिरिक्तश्रेयःप्रदर्शनार्थत्वसंभवात्, एवं सर्वत्र ब्रह्मवेदनकल्पनप्रकरकरणोत्कर्षसामानाधिकरण्यप्रदर्शनार्थत्वादिभिर्निर्वाहसंभवात् न क्वचिदपि श्रुतिरब्रह्मविदां देवयानगमने प्रमाणम्, अत एव देवयानगतान्सर्वान् वा न वेति चिन्ता निरवकाशा हिरण्यगर्भमेव परं ब्रह्म मन्वानस्य नाब्रह्मविदां परब्रह्मप्राप्तिः तत्र गुणाष्टकाविर्भावात् ब्रह्मसमानभोगः तत्र परब्रह्मप्राप्तानामपुनरावृत्तिरिति सर्वमिदमनुपपन्नम् । अब्रह्मविदां श्वेतमहाभीषकरैवतप्रभृतीनां ब्रह्मसभायामासिकाप्रतिपादनात्, क्षुत्पिपासाकामाद्यभिभवपुनर्जन्मप्रतिपा-

दृनात् च, श्वेतादीनामब्रह्मवित्त्वं च पुनरावृत्त्यैव सिद्धम् । नन्वब्रह्मविदां देवयानेन परब्रह्मप्राप्तिरेव निवार्य्यते न तु परब्रह्मप्राप्तिमात्रम् अमानवेन नयनं देवयानगतब्रह्मविदामेव नान्येषाममानवनीतानामेव, अपुनरावृत्तिर्नान्येषां ब्रह्मप्राप्तानाम्, अतः सर्वमुपपन्नमिति नैवं नान्यः पन्थाऽयनाय विद्यत इति ब्रह्मविद्व्यतिरिक्तानां ब्रह्मप्राप्तिनिषेधात्, तत्राप्यब्रह्मविदां देवयानेन ब्रह्मप्राप्तिर्निषिध्यते न ब्रह्ममात्रमिति चेत् तर्ह्यब्रह्मवित्त्वयाऽभिमतानां पञ्चाग्निविदां देवयानगतिर्न स्यात् यद्युच्येत विशिष्टमिह निषेध्यमब्रह्मविदां देवयानविशिष्टब्रह्मप्राप्तिर्नास्ति तस्मादब्रह्मविदां ब्रह्मप्राप्तिविधुरदेवयानगतिर्देवयानगतिविधुरब्रह्मप्राप्तिश्चोपपद्यते इति तदयुक्तम् अयनायेत्येतावन्मात्रस्य श्रुतत्वात् देवयानेन ब्रह्मणा इत्यध्याहारप्रसङ्गाच्च । ननु नाध्याहारापेक्षा अयनं वेद्देवयानपूर्वकं ब्रह्मकर्मकं च विवक्षितमिति चेन्न त्वया देवयानविधुरब्रह्मप्राप्तेर्ब्रह्मप्राप्तिविधुरदेवयानगतेश्चाभ्युपगतत्वात् । किञ्च अयन—शब्दस्य कस्सङ्कोचः येन विशिष्टायनविवक्षाऽऽश्रीयेत । अब्रह्मविदां देवयानगमनशास्त्रं ब्रह्मप्राप्तानां केषांचित्पुनरावृत्तिशास्त्रं चेति चेन्न तयोस्तद्विषयत्वेऽयन-शब्दसङ्कोचः तत् सङ्कोचे तयोस्तद्विषयत्वमित्यन्योन्याश्रयप्रसङ्गात्तस्मादस्मिन्मते श्रुत्यसङ्कोचः शास्त्रद्वयार्थवत्त्वं च तदेवोपपन्नमिति तावकः पक्षोऽनुपपन्नः । किञ्च सर्वैरितरैरधिकरणभेदो वर्णितः तदयुक्तं सूत्रकारशैलीविरोधात् अस्मिन्शास्त्रे सर्वत्र बादरायणकीर्त्तनस्य स्वपक्षान्तरमतव्यावृत्तिविवक्षामूलत्वं तावत् दृश्यते, तदुपर्यपि बादरायणः सम्भवादित्यत्र कर्मकाण्डदेवताधिकरणप्रसिद्धजैमिनिमतात् वैषम्यविवक्षया बादरायणकीर्तनं दृष्टं मध्वादिष्वसम्भवादनधिकारं जैमिनिः, भावं तु बादरायणोऽस्ति हि, धर्मं जैमिनिः पूर्वं तु बादरायणः, शेषत्वात् पुरुषार्थवादो यथाऽन्येष्विति जैमिनिः, अधिकोपदेशात्तु बादरायणस्यैवं तद्दर्शनात् परामर्शं जैमिनिः, अनुष्ठेयं बादरायणः साम्यश्रुतेरित्यधिकरणेषु पूर्वसूत्रोपन्यस्तस्वपक्षान्तरमतव्यावृत्त्यर्थत्वं बादरायणकीर्त्तनस्य दृष्टं यत्र स्वपक्षान्तरमतमङ्गीकृतं तत्र न बादरायणकीर्त्तनं दृष्टं यथा अनुस्मृते-

बादरिः सम्पत्तेरिति जैमिनिः सुकृतदुष्कृते एवेति तु बादरिः सुकृतदुष्कृते एवेति तु बादरिः, अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः, तद्भूतस्य तु नातद्भावो जैमिनेरपि, आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिरित्यादिषु ऋष्यन्तराणां मिथोविरुद्धेषु मतेषु चरमस्याङ्गीकारात् बादरायणमतस्य पृथक्कीर्तनाभावश्च दृष्टः प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाश्मरथ्यः अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः, तदुपलक्षणार्थेति तु कार्ष्णाजिनिः, सुकृतदुष्कृते एवेति तु बादरिः, स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः, आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिरित्यादिषु, सूत्रेषु, अतो बादरायणकीर्तनम् ऋष्यन्तरमतवैषम्यप्रदर्शनार्थम् उभय-शब्दश्चोपन्यस्ताकारद्वयपरो दृष्टः, उपपूर्वमपीत्येके, बहिस्तूभयथाऽपि, अभावं बादरिः, भावं जैमिनिर्द्वादशाहवदुभयविधमिति च, एवमुभयशब्दकीर्तितमतद्वयव्यावृत्त्यर्थत्वदर्शनात् बादरायणकीर्तनस्य ऋष्यन्तरमतवैषम्यप्रदर्शनार्थत्वात्, अत एव दोषशब्दस्य नञ्पूर्वकत्वायोगाच्च त्रिशिरस्कविचारास्पदैकार्थविषयत्वं कार्यं बादरिरित्यादिसूत्रसमुदायस्य स्वरसतः प्रतिपन्नमिति युक्तमेकाधिकरण्यम्, दर्शनाच्चेति सूत्रे तयोर्ध्वमायन् तस्य तावदेवेति वाक्यमितरैरुदाहृतं ततोऽपि परं ज्योतिरुपसम्पद्येति वाक्योदाहरणं सफलम् अस्य वाक्यस्य साक्षान्मोक्षपरत्वसंप्रतिपत्त्या क्रमयुक्तिविषयत्वेन निर्वाहस्यानुपपन्नत्वादत्र च शरीरादुत्थानश्रवणेनार्चिरादिगतविषयत्वस्य दुरपह्नवत्वाच्च ॥ कार्याधिकरणं समाप्तम् ॥

इति श्रीहरितकुलतिलकवाग्विजयिसूनुना श्रीरङ्गराजदिव्याज्ञालब्धवेदव्यासापरनामधेयेन श्रीमद्वरदाचार्यपादसेवासमधिगतभगवद्रामानुजविरचितशारीरकमीमांसाभाष्यहृदयेन श्रीसुदर्शनसूरिणा विलिखितायां श्रुतप्रकाशिकायां चतुर्थोध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

—o—

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

अथ चतुर्थेऽध्याये चतुर्थः पाद आरभ्यते ।

संपद्याविर्भावाधिकरणम् ।

सू० संपद्याविर्भावः स्वेन शब्दात् ॥ १ ॥

भा० परं ब्रह्मोपासीनानामात्मानञ्च प्रकृतिवियुक्तं ब्रह्मात्मकमुपासीनानामर्चिरादिना मार्गेणापुनरावृत्तिलक्षणा गतिरुक्ता, इदानीं मुक्तानामैश्वर्यप्रकारं चिन्तयितुमारभते—इदमाम्नायते "एवमेवैष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत" इति, किमस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपन्नस्य देवादिरूपवत्साध्येन रूपेण सम्बन्धोऽनेन वाक्येन प्रतिपाद्यते ?

टी० सू० सम्पद्याविर्भावः । स्वेन शब्दात् ॥ १ ॥ पादसङ्गतिमाह परं ब्रह्मेत्यादिना, विषयवाक्ये न च पुनरावर्त्तत इति श्रवणादपुनरावृत्तिलक्षणेत्युक्तं, किमस्माच्छरीरादित्यादिवाक्ये मुक्तस्य साध्येन रूपेण संबन्ध प्रतिपाद्यते? उत स्वाभाविकस्वरूपाविर्भावः? किंच स्वरूपाविर्भावपरत्वे मोक्षशास्त्रस्य पुरुषार्थावबोधित्वं सम्भवति? नेति किं स्वरूपस्य स्वतोऽपरिच्छिन्नानन्दत्वं सम्भवति न? ति किमानन्दस्वरूपस्य तिरोधानं संभवति नेति, किमाविर्भावपरत्वेऽभिनिष्पत्तिशब्दवैयर्थ्यमस्ति नेति च यदा वैयर्थ्यं यदा च तिरोधानासम्भवेन स्वतोऽपरिच्छिन्नानन्दायोगात् शास्त्रस्य न पुरुषार्थपर्यवसानं तदा साध्येन रूपेण सम्बन्धः प्रतिपाद्यः स्यात्, यदा नाभिनिष्पत्तिव्यपदेशवैयर्थ्यं यदा च तिरोधानसम्भवेन स्वतोऽपरिच्छिन्नानन्दत्वोपपत्तेः मोक्षशास्त्रस्य पुरुषार्थपर्यवसानं तदा स्वाभाविकस्वरूपाविर्भावः प्रतिपाद्यः स्यात्, रूपेण—आकारेण, न च दुःखनि-

वृत्तिमात्रं परं ज्योतिरुपसम्पन्नस्य पुरुषार्थ इति, अत्रायं भावः दुःखनिवृत्तिमात्रं मोक्षश्चेत्संसारनिर्विशेषः स्यात्पुरुषार्थापुरुषार्थमिश्रत्वात् दुःखनि-

सू० उत स्वाभाविकस्य स्वरूपस्याविर्भाव? इति संशये साध्येन रूपेण संबन्ध इति युक्तम्, अन्यथा ह्यपुरुषार्थावबोधित्वं मोक्षशास्त्रस्य स्यात्स्वरूपस्य स्वतोऽपुरुषार्थत्वदर्शनात्, न हि सुषुप्तौ देहेन्द्रियव्यापारेषु उपरतेषु केवलस्यात्मस्वरूपस्य पुरुषार्थसम्बन्धो दृश्यते, न च दुःखनिवृत्तिमात्रं परं ज्योतिरुपसम्पन्नस्य पुरुषार्थः, येन स्वरूपाविर्भाव एव मोक्ष इत्युच्येत स एको ब्रह्मण आनन्दः श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवतीत्यादिभ्योमुक्तस्य सुखानन्त्यश्रवणात्, न चापरिच्छिन्नानन्दरूपचैतन्यमेवास्य स्वरूपं, तच्च संसारदशायामविद्यातिरोहितं परं ज्योतिरुपसम्पन्नस्याविर्भवतीति शक्यं वक्तुं, ज्ञानस्वरूपस्य तिरोधानासम्भवात् प्रकाशपर्यायस्य ज्ञानस्य तिरोधानं तद्विनाश एवेति हि पूर्वमेवोक्तम् ॥

टी० वृत्तिः सुखप्राप्तिश्चेष्टे दुष्टे सुखानिवृत्तिर्दुःखप्राप्तिश्चानिष्टे दृष्टे, तत्र दुःखनिवृत्तेरिष्टत्वात्सुखनिवृत्तेरनिष्टत्वादिष्टानिष्टमिश्रो मोक्षः संसारतुल्य इति, तस्मात्पुरुषार्थापुरुषार्थमिश्रो न मोक्ष एवेति स्वरूपभूतस्यैवापरिच्छिन्नस्यानन्दस्य तिरोधाननिवृत्तौ तथात्वं प्रकाशत इति श्रुत्यर्थ इत्यत्राह—

सू० न च प्रकाशमात्रस्यानन्दता सम्भवति सुखस्वरूपता ह्यानन्दस्वरूपता, सुखस्वरूपत्वं चात्मनोऽनुकूलत्वं

प्रकाशमात्रात्मवादिनः कस्य प्रकाशोऽनुकूलवेदनीयो भवेदिति प्रकाशमात्रात्मवादिनः कथञ्चिदप्यानन्दस्वरूपता दुरुपपादा, स्वरूपापत्तिमात्रे च साध्ये स्वरूपस्य नित्यनिष्पन्नत्वादुपसम्पन्नस्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति वचनमनर्थकं स्यात्, अतोऽपूर्वेण साध्येन रूपेण संबध्यते, एवं चाभिनिष्पद्यत इति वचनं मुख्यार्थमेव भवति स्वेन रूपेणेत्यप्यानन्दैकान्तेन स्वासाधारणेनाभिनिष्पद्यत इति सङ्गच्छते इत्येवं प्राप्तेऽभिधीयते सम्पद्याविर्भाव इति, अयं प्रत्यगात्मार्चिरादिना परं ज्योतिरुपसम्पद्य यं दशाविशेषमापद्यते स स्वरूपाविर्भावरूपः, नापूर्वाकारोत्पत्तिरूपः, कुतः स्वेन शब्दात्स्वेन रूपेणेति विशेषणोपादानादित्यर्थः । आगन्तुक[1]देहपरिग्रहे हि स्वेन रूपेणेति विशेषणमनर्थकं स्यात ॥

टी० "न वे"ति, तदुपपादयति "ज्ञानस्वरूपत्वे"ति, तिरोधानतद्विवृत्त्योः सम्भवेऽपि पुरुषार्थरूपत्वं स्वरूपस्य प्रतिक्षिपति "न च प्रकाशे"ति, कस्येति अनुकूलत्वं नाम सप्रतियोगिको धर्मविशेषः प्रकाशवदित्यर्थः अन्यथाऽनुकूलत्वमेव न स्यादिति भावः । न केवलं तर्कविरोधः श्रुतिविरोधश्चेत्याह "स्वरूपापत्ती"ति, अनर्थकं स्यात् अभिनिष्पत्तिशब्दानर्थक्यमित्यर्थः । स्वेन-शब्दः कथमित्यत्राह 'स्वेने'ति, स्व-शब्दोऽसाधारण्यपरः, न त्वसाध्यत्वपरः अभिनिष्पत्तिवचनात्स्वरूपेणाभिनिष्पद्यते रूपविशिष्टतया साध्यत इति रूपं साध्यमित्यर्थः एवं चेति स्व-शब्दाभिनिष्पत्तिशब्दावुभावपि मुख्यावित्यर्थः । राद्धान्तं वक्तुं सूत्रमुपादत्ते "सम्पद्ये"ति, यं दशाविशेषमिति दशावस्था ज्ञानविकासस्य काल-

[1] आगन्तुकविशेषपरिग्रहे हीति पा० ।

विशेषाऽभावादस्यात्वं ज्ञानस्य विकासाद्दैत्वात्स्वाभाविकत्वं स्वेन रूपेणेति विशेषणमनर्थकं स्यादिति कथमानर्थक्यं स्वासाधारण्य मुक्त-मित्यत्राह–

सू० अविशेषणेऽपि तस्य स्वकीयरूपत्वसिद्धेः । यत्तूक्तं स्वरूपस्य नित्यप्राप्तत्वादुपसंपद्याभिनिष्पद्यत इति वचनमनर्थकमिति तत्रोत्तरम्–

सू० मुक्तः प्रतिज्ञानात् ॥ २ ॥

कर्मसम्बन्धतत्कृतदेहादिविनिर्मुक्तः स्वाभाविकेन रूपेणावस्थितोऽत्र स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इत्युच्यते अतो नित्यप्राप्तस्यापि स्वरूपस्य कर्मरूपाविद्यानिरोहितस्य तिरोधाननिवृत्तिरत्राभिनिष्पत्तिरुच्यते, कुतः प्रतिज्ञानात्सा हि प्रतिपाद्यतया प्रतिज्ञाता, कुत इदमवगम्यते, य आत्मेति प्रकृतं प्रत्यगात्मानं जागरिताद्यवस्थात्रितयविनिर्मुक्तं प्रियाप्रियहेतुभूतकर्मारब्धशरीरविनिर्मुक्तं च प्रतिपादयितुम् ॥

टी० "अविशेषणेऽपी"ति, परं ज्योतिरुपसम्पद्याभिनिष्पद्यत इत्येतत्सम्बन्धादेव तदसाधारणत्वं सिद्धं न ह्यन्यस्य रूपेणान्यो निष्पद्यते अतस्तत्सम्बन्धादेव तदसाधारण्यं सिद्धमिति स्वेन पदमनर्थकं स्यादित्यर्थः । उत्तरसूत्रशङ्कामाह "यत्तूक्त"मिति, सू० मुक्तः प्रतिज्ञानात् ॥ २ ॥ मुक्त इति प्रतिज्ञाखण्डं व्याचष्टे "कर्मे"ति, ततः किमित्यत्राह "अत"-इति, पूर्वमसिद्धायास्तिरोधाननिवृत्तेर्वाचकत्वादभिनिष्पत्ति–शब्दो नानर्थक इत्यर्थः । प्रतिज्ञानादिति हेतुं व्याचष्टे "सा ही"ति, सा तिरोधाननिवृत्तिः, निवृत्ततिरोधानं स्वरूपं प्रतिज्ञातमिति भावः तथा प्रतिज्ञातमिति कथमवगतम् इत्यत्राह "कुत इद"मिति, य आत्मेत्यादि

जाग्रदाद्यवस्यासूच्यमानासु प्रत्यवस्थम् एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामीत्युक्तं, तत्र एतं त्वेव तेऽनुव्याख्यास्यामीति प्रतिपर्यायमुक्तैतच्छब्दस्य प्रकृतपरामर्शित्वाद्य आत्मेत्यादिना प्रकृतस्यापहतपाप्मत्वादिगुणकत्वादपहतपाप्मत्वादीनां च जाग्रदाद्यवस्थस्यासम्भवात् गुणाष्टकयुक्तं स्वाभाविकरूपकथनमेव प्रतिज्ञातुं श्रोतुराशयपरीक्षार्थं जाग्रदादिकथनन्तस्मात्

भू० एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामीति पुनः पुनरुक्त्वा एवमेवैष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इत्यभिधानात्, अतः कर्मणा संबद्धस्य परं ज्योतिरुपसंपद्य बन्धनिवृत्तिरूपा विनिर्मुक्तिः स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इत्युच्यते, स्वरूपाविर्भावेऽप्यभिनिष्पत्ति-शब्दो दृश्यते युक्त्याऽयमर्थो निष्पद्यत इत्यादिषु, यच्चोक्तम् आत्मस्वरूपस्य सुषुप्तावपुरुषार्थत्वदर्शनात् स्वरूपाविर्भावे मोक्षशास्त्रस्यापुरुषार्थावबोधित्वं स्यादिति कृत्वा देवाद्यवस्थावत्सुखसम्बन्ध्यवस्थान्तरप्राप्तिरभिनिष्पत्तिरिति, तत्रोत्तरम्–

टी० व्याख्यास्यामीत्युक्तं व्याख्यातव्यरूपं स्वाभाविकमेवेत्यर्थः ततः किमित्यत्राह "अतः कर्मणे"ति, अभिनिष्पत्ति-शब्दः कथं वाचक इत्यत्राह "स्वरूपाविर्भावेपी"ति, निष्पद्यत इत्यादिष्विति आदि-शब्देन विचार्य्य च पुनःपुनः इदमेकं सुनिष्पन्नमित्यादिप्रयोगो विवक्षितः एवमयमर्थः साध्यत इति सिद्धिपर्यायत्वेन प्रयुज्यमानोऽभिनिष्पत्ति-शब्द आविर्भावस्यापि वाचक इत्यर्थः । उत्तरसूत्रशङ्कामाह "यच्चोक्त"मिति,

सू० आत्मा प्रकरणात् ॥ ३ ॥

भू० स्वरूपेणैवायमात्माऽपहतपाप्मत्वादिसत्यसङ्कल्पत्वपर्यन्त-

गुणाः इति प्रकरणादवगम्यते य आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसङ्कल्प इति हि प्रजापतिवाक्यप्रक्रमः, इदं च प्रकरणं प्रत्यगात्मविषयमित्युत्तरावेदाविर्भूतस्वरूपत्वित्यत्र प्रतिपादितम्, अतोऽपहतपाप्मत्वादिस्वरूप एवायमात्मा संसारदशायां कर्माख्ययाऽविद्यया तिरोहितस्वरूपः परं ज्योतिरुपसंपद्याविर्भूतस्वरूपो भवति, अतः प्रत्यगात्मनोऽपहतपाप्मत्वादयः स्वाभाविका गुणाः परं ज्योतिरुपसम्पन्नस्याविर्भवन्ति नोत्पद्यन्ते, यथोक्तं भगवता शौनकेनापि—

टी० सू० आत्मा प्रकरणात् ॥ ३ ॥ परमात्मविषयं हीदं वाक्यमित्यत्राह "इदं चे"ति, स्वाभाविकत्वे सर्वदोपलब्धिर्भवेदिमे गुणा इत्यत्राह "अत"इति, आनन्दश्चेदौपाधिकाकारसम्बन्धनिबन्धनो न भवति संसारदशायां स्वाभाविकानन्दस्य तिरोहितत्वादौपाधिकरूपसम्बन्धसापेक्ष आनन्दयोगो भवति, अत एव सुषुप्तौ चानन्दायोगो न त्वानन्दस्यौपाधिकाकारहेतुत्वस्वाभाव्यात् तिरोधाननिवृत्तौ स्वाभाविक एवानन्द आविर्भवतीति स्वरूपाविर्भावपरत्वे मोक्षशास्त्रस्य नापुरुषार्थावबोधित्वमित्यर्थः । परे चापरे च परं ज्योतिरिति ज्योतिःशब्दस्य भौतिकपरत्वशङ्कायामात्मविषयत्वप्रतिपादकमात्मा प्रकरणादिति सूत्रं व्याचक्षते तदयुक्तम् अस्माभिर्दहराधिकरणे निर्णीतत्वात्तैश्च ज्योतिर्दर्शनादित्यत्र समर्थितत्वाच्च भौतिकविषयत्वशङ्काऽनुदयादधिकशङ्काहेत्वभावाच्च अतोऽपुरुषार्थत्वपरिहारपरत्वं युक्तम् । अनध्याहारे सूत्रवैयर्थ्यात् तत्परिहारार्थोऽध्याहारो न दोषाय अपि तु गुणायैव तस्मिंश्च न्याये सत्यात्मसम्बन्धितया श्रुतगुणाविषयोऽध्याहारो न्याय्यः कः पुनर्विशेषः पूर्वावस्थात इति शङ्कायां द्वितीयसूत्रमवतारयन्ति, तत्र परे प्रष्टव्याः किं

काल्पनिकाकारनिवृत्तिः स्वरूपं वा तदतिरिक्तं वेति, आद्ये मोक्षोपायवैयर्थ्यं, द्वितीये निवृत्तिर्बाध्या वा न बाध्या चेत् अपुनरावृत्तिश्रुतिविरोधः, अबाध्या चेत् परमार्थविशेषवत्त्वं निवृत्तिर्जडा वा न वा जडा चेदजडस्य

मू० "यथा न क्रियते ज्योत्स्ना मलप्रक्षालनान्मणेः ॥ दोषप्रहाणान्न ज्ञानमात्मनः क्रियते तथा ॥ यथोदपानकरणात् क्रियते न जलाम्बरम् । सदेव नीयते व्यक्तिमसतः सम्भवः कुतः ॥ तथा हेयगुणध्वंसादवबोधादयो गुणाः । प्रकाश्यन्ते न जन्यन्ते नित्या एवात्मनो हि ते" इति, अतो ज्ञानानन्दादिगुणानां कर्मणाऽऽत्मनि संकुचितानां परं ज्योतिरुपसंपद्य कर्मरूपबन्धक्षये विकासरूपाविर्भावो नानुपपन्न इति सुष्ठूक्तं संपद्याविर्भाव इति ॥ संपद्याविर्भावाधिकरणं समाप्तम् ॥

टी० जडधर्मत्वं स्यात् ततश्च भवद्भिरुक्ता एव दोषाः स्युः विजातीयनानात्वञ्च स्यात् अजडा चेत्सजातीयनानात्वं स्यात्सा च निवृत्तिः कस्मै प्रकाशते, यदि ब्रह्मणः तदयुक्तं स्वानुभवस्वभावस्याविद्यया विनाऽप्यन्यानुभवरूपत्वविरोधात् । यदि स्वस्मै तदा प्रत्यगर्थद्वयप्रसङ्गः । अन्ये तु परं ज्योतिरुपसम्पन्नस्य जक्षणादिश्रवणात् विलक्षणसंसारिकफलप्राप्तोऽयं मुक्त इति पूर्वपक्षं कृत्वा मुक्तात्मप्रतिपादनप्रतिज्ञानात् जक्षणादेः साङ्कल्पिकत्वोपगतेश्च सिद्धान्तपरमधिकरणान्तरं द्वितीयसूत्रं व्याचक्षते तदयुक्तं सङ्कल्पादेव तच्छ्रुतेरित्यत्र पितृलोकादिसृष्टेः सत्यसङ्कल्पमूलतया उपपादयिष्यमाणत्वात् । अत्र वक्तव्याभावादश्लिष्टविनष्टोत्तरपूर्वाघत्वात्सांपराये विधूतकर्मत्वाच्च परं ज्योतिरुपसंपन्नस्य संसारित्वशङ्काऽनुदयात्, अभिनिष्पन्नरूपं किमपहतपाप्मत्वादिविशिष्टस्वरूपम्? उत जक्षणादिनिष्पादनशक्ति? रिति विचारे पूर्वकर्मसंबन्धभाजः पाप्मप्रागभावप्रध्वंसात्यन्ताभावरूपापहतपाप्मत्वा-

त्वयोगात्तदाविर्भावानुपपत्तेः, जक्षणादिशक्तिरिति पूर्वपक्षं कृत्वा पुण्यपापहेतुभूतव्यापारचिरध्वस्तदेहेन्द्रियशोकादिहेतुषु सत्स्वपि पापजरामृत्युत्पत्तिप्रतिबन्धशक्तेर्नित्यायाः प्राक्तिरोभूताया आविर्भावोपपत्तेर्जक्षणादिशक्तेरपि सत्यसंकल्पत्वान्तर्भावाच्चापहतपाप्मत्वादिलक्षणं स्वरूपमिति सिद्धान्तपरमधिकरणान्तरं तृतीयं सूत्रं व्याचक्षते तदयुक्तम्—अपहतपाप्मत्वादिलक्षणं स्वरूपमिति व्यवस्थापिते सति ब्राह्मेण जैमिनिरित्यधिकरणस्यानुत्थानप्रसङ्गात्, अतोऽपुरुषार्थाभिनिष्पत्तिवचनवैयर्थ्यशङ्कापरिहारपरत्वमेव सूत्रद्वयस्य न्याय्यम् । संपद्याविर्भावाधिकरणं समाप्तम् ॥

अविभागेन दृष्टत्वाधिकरणम् ।

सू० अविभागेन दृष्टत्वात् ॥ ४ ॥

भा० किमयं परं ज्योतिरुपसंपन्नः सर्वबन्धविनिर्मुक्तः प्रत्यगात्मा स्वात्मानं परमात्मनः पृथग्भूतमनुभवति? उत तत्प्रकारतया तदविभक्त? मिति विशये सोऽश्नुते सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा विपश्चिता यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्त्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिं तदा विद्वान्पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः। सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति चेत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यो मुक्तस्य परेण साहित्यसाम्यसाधर्म्यावगमात् पृथग्भूतमनुभवतीति प्राप्ते उच्यते ।

टी० सू० अविभागेन दृष्टत्वात् ॥ ४ ॥ अवान्तरसङ्गतिः स्पष्टा मुक्तः किमात्मानं परमात्मनः पृथग्भूतमनुभवति ? उत तत्प्रकारतया तदविभक्तं? किं साहित्यसाम्यसाधर्म्यवचनान्यविभागेनानुभवे विरुध्यन्ते ने? ति किं प्रकारभूतस्यैव साहित्यादिकमुपपन्नं ने? ति न चेत्तद्वचनविरोधात्पृथग्भावेनानुभवः, उपपन्नं चेत्तद्वचनाविरोधादविभागेनानुभवः, यथाऽवस्थितस्योपास्यत्वे यथोपासनभावित्वे च फलस्य स्थिते कथं पूर्वपक्षोत्थानमिति

शङ्कायां सहश्रुतिसाम्यश्रुतिसाधर्म्यस्मृतीनां बलात्तत्क्रतुन्यायोऽपोदित इत्य- भिप्रायेण पूर्वपक्षमाह "सह ब्रह्मणे"ति, श्रुतेर्भोक्तृसाहित्यपरत्वं पूर्वप- क्षिणोमतं साम्यसाधर्म्यशब्दौ नार्थभेदविवक्षया प्रयुक्तौ अपि तूदाहृत- श्रुतिस्मृतिवचनस्यत्वात् प्रयुक्तौ साम्यस्य परम्ये सति प्रकारप्रकारिभावा- दिलक्षणवैषम्यं बद्धावस्थायामेवेति पूर्वपक्षिणोऽभिप्रायः ॥

सू० "अविभागेने"ति, परस्माद् ब्रह्मणः स्वात्मानमविभागे- नानुभवति मुक्तः, कुतः दृष्टत्वात् परं ब्रह्मापसम्पद्य निवृत्ताविद्यातिरोधानस्य याथातथ्येन स्वात्मनो दृष्टत्वात् स्वात्मनः स्वरूपं हि तत्त्वमस्ययमात्मा ब्रह्म ऐतदात्म्यमिदं सर्वं सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्यादिसामानाधिकरण्यनिर्देशैर्य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्यात्मा श- रीरं य आत्मानमन्तरो यमयति स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः। अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानां स त आत्मा इत्या- दिभिश्च परमात्मात्मकं तच्छरीरतया तत्प्रकारभूतमिति प्रतिपादितम् ॥

टी० अविभागेनेतीति याथातथ्येन स्वरूपं दृष्टमस्तु ततः किमि- त्यत्राह 'स्वात्मनः स्वरूपं ही"ति, स्वरूपैक्यभ्रान्तिनिरासार्थमाह "य आत्म- नी"ति, अहं ब्रह्मास्मीत्येवानुभवतीति अहमर्थस्य तत्पर्यन्तत्वेन तद्बुद्धि- शब्दयोश्च तत्पर्यन्तात्त्वात्तथात्वेनानुभवतीत्यर्थः। न कश्चिद्विरोधः सह- श्रुतेर्भोग्यसाहित्यपरत्वात् भोग्यसाहित्यस्य ब्रह्मपर्यन्तत्वेऽपि सम्भवात्त- त्पर्यन्तत्वेनानुभवनेन विरोध इत्यर्थः। उक्तप्रकार एवाविभागः न तु स्वरू- पैक्यमविभागः। तथा सति पूर्वापरवैघट्यादित्याह—

सू० अवस्थितेरिति काशकृत्स्न इत्यत्र, अतो ऽविभागेनाहं ब्रह्मास्मीत्येवानुभवति, साम्यसाधर्म्यव्यपदेशो ब्रह्मप्रका-

रभूतस्यैव प्रत्यगात्मनः स्वरूपं तत्सममिति देवादिप्राकृतरूपप्रहाणेन ब्रह्मसमानशुद्धिं प्रतिपादयन्ति सह श्रुतिस्त्वेवं भूतस्य प्रत्यगात्मनः प्रकारिणा ब्रह्मणा सह तद्गुणानुभवं प्रतिपादयन्तीति न कश्चिद्विरोधः । ब्रह्मप्रकारतया तदविभागोक्तेर्हि सङ्कल्पादेव तच्छ्रुतेरित्यादि न विरुध्यते ।

टी० "ब्रह्मप्रकारतये"ति, परं त्वत्र स तत्र पर्यंतीत्यधिकरणाधिकर्त्तव्यभावेनोपसम्पत्तौ कर्मकर्तृभावेन च भेदं पूर्वपक्षं कृत्वा तत्त्वमसीत्यादिवाक्यैः परमात्मनो दृष्टत्वाद्यथादर्शनं फलत्वाच्चदीसमुद्रनिदर्शनादिभिश्चाविभागं सिद्धान्तयन्ति स्वे महिम्नि प्रतिष्ठित इतिवत्स तत्र पर्येति इत्यादीनामर्थः अस्मिन्पक्षे परविद्याप्रकरणस्थानां मुक्तौ भेदश्रुतीनां गुणानुभवश्रुतीनां चामुख्यार्थत्वमिति तासामभेदश्रुतीनाञ्च मुख्यार्थत्वानुगुणः एव प्रबलः । भेदश्रुत्यमुख्यार्थत्वदोषोऽपरेषामपि समानः । औपाधिकनामरूपप्रहाणेन संश्लेषे दृष्टान्तो नदीसमुद्रघटकरकाकाशादिरिति सर्वमुपपन्नम् । अन्ये तु सह ब्रह्मणा यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेवेत्यत्र तादृक्त्वमुक्तं न तु तद्भावः, सर्वव्याप्त्यस्त्वमसीत्यादिभेदव्यपदेशात् मुक्तस्य स्वपरविज्ञानवत्तया स्वापप्रलययोरिव विभागशक्तिमत्तया निर्बाधायोगात् शुकस्सर्वगतो भूत्वा सर्वात्मा सर्वतो मुखः । प्रत्यभाषत धर्मात्मा

सू० अधिकं तु भेदनिर्देशादधिकोपदेशादित्यादि च ॥ अविभागेन दृष्टत्वाधिकरणं समाप्तम् ॥

भोःशब्देनानुनादयन्निति सर्वात्मभूतस्यापि सम्भाषणादिदर्शनात् वेदान्तेषु य एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति स इदं सर्वं भवतीत्याम्नातो मुक्तस्य सर्वात्मभावः संश्लेषमात्रमिति पूर्वपक्षं कृत्वा भोक्तृभोग्येश्वर्यैर्जले जलवत्क्षीरे नीरवदविभागं गच्छति नामरूपविलयप्रतिपादनसामानाधिकरण्याभ्यां परे व्यये सर्वे एकं भवन्तीत्यादिश्रुतेश्च शक्तिभेदस्य

विद्यमानत्व इदवादा अविरुद्धाः, अविभागापत्त्यापि स्वपरसम्बोध उपपन्नः सुषुप्ताविव करणाधीनज्ञानत्वे सत्युपरतकरणत्वाभावात्, अतः स्थित एव सर्वात्मभावे शरीरभेदेन विहर्तुमिच्छति चेद्विहरतीति सिद्धान्तयन्ति अस्मिन्पूर्वपक्षात्सिद्धान्तस्य शब्दमात्रेण भेदः । न त्वर्थतः स्वपरसम्बोधविभागस्यानपगमात्तत्कार्य्यसम्बोधस्य पृथग्व्यहाराणां च विद्यमानत्वात्कदाचिदसम्बोधेनापि तिष्ठतीति चेत्तदयुक्तं करणानपेक्षज्ञानस्य सङ्कोचकाभावात्, यद्यप्यसम्बोधः तथाऽपि सुषुप्तात्मनां परस्परैक्याभावात्तद्वदविभागः देहाद्युपाधिसम्बन्धाच्च परस्परैक्यमिति चेत्तर्हि सूक्ष्माचित्त्वादिव भेदो दुपह्नवः, अचितः शक्तिमात्रशेषत्वाभावाच्चानावस्यत्वात् तस्माद्भेद इति चेत्तर्हि निःसम्बोधेऽपि तस्मिन्नीश्वरात्सर्वज्ञाद्भेदः स्यादेव अन्यतरशिरसि भेदकधर्मस्य विद्यमानत्वात् । किञ्च यद्ययुतसिद्धिरविभागः अस्मत्सिद्धान्ताभ्युपगमः स्यात् न ह्यध्यस्तभेदनिवृत्तिः, ब्रह्माज्ञानपक्षप्रसङ्गात्, नाप्यौपाधिकभेदनिवृत्तिः भास्करमतादविशेषापातात् नाप्येकसमुदायान्तर्भावः, देवदत्तस्य परिषत्सामानाधिकरण्यवत् स इदं सर्वमिति सामानाधिकरण्यस्य मुख्यत्वायोगात्, नापि सर्वथा भेदनिवृत्तिः शक्तितो भेदस्याभ्युपगमात्, विभागशक्तिव्यतिरिक्तभेदाभाव इति चेत् किं तदा विभागो नास्ति किंतु विभागशक्तिरेवेति मतं तच्च अणुत्वस्य स्थितत्वात् अणुत्वं त्यक्तंच वा त्यक्तं चेत्सर्षपघटमहीधरादीनामिव स्वरूपगतपरिमाणविरहेण लयाभ्युपगमे स्वरूपानित्यत्वमेव स्यात् । न चेत्तद्विभागशक्तिव्यतिरेकभेदस्य स्थितौ नाविभागः । किञ्च विभागशक्तिव्यतिरिक्तनित्यभेदानभ्युपगमे विभागशक्त्या कदाचिदात्मानं विभज्य विहरन्मुक्तः किं पूर्वमुक्त एवात्मा वा रामकृष्णादिवत्परमात्मैकदेशो वेति विशये सतीदानीमुद्धृतशीकरस्य पूर्वप्रलीनशीकरांशानन्यत्वनिश्चयस्येव देवदत्तात्मानन्यत्वनिश्चयस्य दुष्करत्वान्मुक्तेश्वरांशसंकरः स्यात् ततश्च कदाचिन्मुक्तस्यापि जगद्व्यापारसम्भवः स्यात्, ईश्वरः सर्वज्ञत्वाच्छक्तिमात्रावशेषमपि मुक्तमसङ्कीर्णं जानातीति न जगद्व्यापारप्रसङ्ग इति चेत् तर्ह्यसङ्कीर्णतया ज्ञानं भेदकाकारेण विना स्वरूपभेदेन वा विनाऽनुपपन्नमिति विभागशक्तिव्यति-

रित्तभेदाऽभावरूपाविभागोऽनुपपन्नः । भोक्तृभोग्येश्वराणां विरुद्धस्वभावत्वाच्च मुक्तस्य तैरविभागोऽप्यनुपपन्नः । अतः पूर्वपक्षाद्विशेषासिद्धिर्दुरूपपादा । अविभागेन दृष्टत्वाधिकरणं समाप्तम् ॥

ब्राह्माधिकरणम् ॥ **सू० ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः ॥ ५ ॥**

भा० प्रत्यगात्मनः परं ज्योतिरुपसंपद्य निवृत्ततिरोधानस्य स्वरूपाविर्भाव एवेत्युक्तं, तच्च येन स्वरूपेणायमात्माऽऽविर्भवति तत्स्वरूपं श्रुतिवैविध्याद्विचार्यते — किमपहतपाप्मत्वादिकमेवास्य स्वरूपमिति तेन रूपेणायमाविर्भवति? उत विज्ञानमात्रमेवे?ति तेन रूपेण? अथोभयोरविरोध इत्युभयस्वरूपेणेति? किं तावत्प्राप्तं ब्राह्मेणेति जैमिनिराचार्यो मन्यते, ब्राह्मेणापहतपाप्मत्वादिनेत्यर्थः । अपहतपाप्मत्वादयो हि दहरवाक्ये ब्रह्मसम्बन्धितया श्रुताः ब्राह्मेणेति कुतोऽवगम्यते उपन्यासादिभ्यः, उपन्यस्यन्ते हि ब्रह्मगुणाः अपहतपाप्मत्वादयः प्रत्यगात्मनोऽपि प्रजापतिवाक्ये "य आत्माऽपहतपाप्मेत्यादिना सत्यसङ्कल्पइत्यन्तेन, आदि—शब्देन सत्यसङ्कल्पत्वादिगुणायत्ता जक्षणादयः, जक्षत्क्रीडन् रममाण इत्यादिवाक्यावगता व्यवहारा गृह्यन्ते, अत एभ्य उपन्यासादिभ्यः प्रत्यगात्मनो विज्ञानमात्रस्वरूपत्वं न सम्भवतीति जैमिनेर्मतम् ॥

टी० सू० ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः ॥ ५ ॥ अवान्तरसङ्गतिमाह "प्रत्यगात्मन"इति प्रथमाधिकरणेन सङ्गतिरित्यर्थः अपहतपाप्मत्वादिकमेवेत्येवकारेण स्वप्रकाशत्वव्यावृत्तिः, विज्ञानमात्रमेवेति

मात्र–शब्देनांशतो जाड्यव्युदासः एवकारेण गुणाष्टकव्युदासः, किं गुणाष्टकविशिष्टमेवास्य स्वरूपम्? उत विज्ञानमात्रमेव उतोभयं स्वरूपं किं गुणाष्टकवैशिष्ट्यज्ञानमात्रस्वरूपत्वविषयश्रुत्योः प्राबल्यदौर्बल्यविभागो युज्यते नेति? तयोः किमविरोधः सम्भवति नेति विज्ञानघन एवेत्यवधारणं किं गुणान्तरं व्यावर्त्तयितुं शक्नोति नेति? यदाऽवधारणं गुणान्तरव्यावर्त्तनक्षमन्तदानीमविरोधासम्भवेन प्राबल्यदौर्बल्यविभागाश्रयणस्य न्याय्यत्वाद्दूषितद्वयपक्षापेतयाऽन्यतरस्वरूपत्वसिद्धिः, यदा न व्यावर्त्तनक्षमं तदा विरोधाभावेन प्राबल्यदौर्बल्यविभागाश्रयणस्यायुक्तत्वादुभयस्वरूपत्वम् अपहतपाप्मत्वादेः कथं ब्राह्मत्वमित्यत्राह "अपहतपाप्मत्वादयो ही"ति, व्यवहाराः–प्रवृत्तयः न सम्भवतीति, स्वरूपं जडं ज्ञानत्वे ज्ञानाश्रयत्वायोगादिति भावः ॥

सू॰ चितितन्मात्रेण तदात्मकत्वा-दित्यौडुलोमिः ॥ ६ ॥

वृ॰ चैतन्यमात्रमेवास्यात्मनः स्वरूपमिति तेन रूपेणाविर्भवतीत्यौडुलोमिराचार्य्यो मन्यते, कुतः, तदात्मकत्वात्तावन्मात्रात्मकत्वादस्य प्रत्यगात्मनः, "स यथा सैन्धवघनोऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नो रसघन एव एवं वा अरेऽयमात्मानन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एव विज्ञानघन एवेत्यवधारणाद्विज्ञानमात्रमेवास्य स्वरूपमित्यवगम्यते, अतोऽस्य गुणान्तराभावादपहतपाप्मेत्यादयः शब्दाः विकारसुखदुःखाद्यविद्यात्मकधर्मव्यावृत्तिपरा इति चितितन्मात्ररूपेणाविर्भाव इत्यौडुलोमेर्मतं, । सम्प्रति भगवान्बादरायणः स्वमतेन सिद्धान्तमाह–

टी० सू० चितितन्मात्रेण तदात्मकत्वादित्यौडुलोमिः ॥ ६ ॥ तेनेति सूत्रे भाष्ये च तृतीयान्तनिर्देशः औपचारिकः, विकारसुखदुःखादीति आदि–शब्दादुपेक्षायहणं विजर इत्यादिपदानि निर्विकारत्वपराणि विशोकोनिर्दुःखः सत्यकामः सत्यमकादाचित्कं सुखमस्येति सत्यकामपदं कादाचित्सुखराहित्यपरं न तु नित्यसुखत्वपरं सत्यसंकल्पः उपेक्षारहितः न ह्युपेक्षकः सत्यसंकल्पः मोघेन संकल्पेन रहित इति वा पूर्वपक्षार्थः ॥

सू० एवमप्युपन्यासात्पूर्वभावादविरोधं वादरायणः ॥ ७ ॥

मू० एवमपि विज्ञानमात्रस्वरूपत्वप्रतिपादने सत्यपि सत्यकामत्वादीनां पूर्वोक्तानां गुणानामविरोधं वादरायण आचार्य्यो मन्यते, कुतः, उपन्यासात् पूर्वभावादौपनिषदाद्य आत्माऽपहतपाप्मेत्याद्युपन्यासात्प्रमाणात्पूर्वेषामपहतपाप्मत्वसत्यसंकल्पत्वादीनामपि भावाद्विद्यमानत्वात्तुल्यप्रमाणकानामितरेतरबाधो न युज्यते इत्यर्थः । न च वस्तुविरोधादपहतपाप्मत्वादीनामविद्यापरिकल्पितत्वं न्याय्यं विशेषाभावाद्विपरीतं कस्मान्न भवतीति न्यायात् । तुल्यबलत्वे ह्यशक्यस्यावधारणस्यान्यपरत्वमेव न्याय्यम् ॥

टी० सू० एवमप्युपन्यासात्पूर्वभावादविरोधं वादरायणः ॥ ७ ॥ विज्ञानमात्रप्रतिपादनपरत्वापातप्रतीतिं विज्ञानघन एवेत्यादिवाक्यस्याभ्युपगम्य परिहरति एवमपीत्यादिना, अपहतपाप्मेत्यादिके वाक्ये सत्यपि तत्पूर्वपक्षीकृत्य ह्यौडुलोमिमतमुदीरितमिति शङ्कायां सूत्रतात्पर्य्यमाह "तुल्यप्रमाणकाना"मिति, एवकारः, कस्यचिद्वाक्यस्य शेषभूततया न स्वतन्त्रार्थप्रतिपादकः अवधारणीयसापेक्षत्वादवधारणस्य, अतः शेषभूतैवकारस्वारस्याय न शेषिभूतपदजातभङ्गः कार्य्यः । अपि तु शेषिणमभ-

हृत्वा शेषभूतभङ्ग एव कार्यः, तस्मादेवकारस्वारस्यार्थं वाक्यान्तरगता गुणा न भञ्जनीया इति विज्ञानरूपत्वमपहतपाप्मत्वादिकत्वं च तुल्यप्रमाणकत्वादेवकारभङ्गेनापि स्वीकर्त्तव्यमित्यर्थः । न च वस्तुविरोधादिति वस्तुविरोधो ज्ञानस्य ज्ञानान्तराश्रयत्वासंभवः स किं व्याप्त्याऽभिधीयते? उत श्रुतिबलात्? व्याप्त्या चेत् ज्ञानं कस्यचित् गुणभूतं दृष्टमिति ब्रह्म च तथा-स्यात् श्रुतिप्रतिपन्नत्वाच्च गुणभूतमिति चेत्तत एव श्रुतिबलात् गुणाश्रयत्वमप्यङ्गीक्रियताम् । यत्तु न ज्ञानं ज्ञानान्तराश्रयमिति तच्च ज्ञानत्वप्रयुक्तमपि तु गुणभूतज्ञानत्वप्रयुक्तम्, आत्मनस्तु गुणत्वाभावात् ज्ञानस्वरूपस्यापि ज्ञानाश्रयत्वे व्याप्तिविरोधोऽपि नास्तीत्यनुसंधेयं, विशेषाभावादिति, उभयमपि श्रुतिसिद्धत्वाविशेषाच्चान्योन्यबाधकं, बाधकं चेद्विपर्य्ययेण स्यादित्यर्थः । अशक्यस्य गुणान्तराबाधेन निर्वोढुमशक्यस्य अन्यपरत्वमविरुद्धार्थान्तरपरत्वमभ्युपगम्य वदतस्तात्पर्यमाह—

मू० एवमप्यविरोध इत्यभ्युपगम्य वदन् ज्ञानमात्रमेवास्य स्वरूपं नान्यत्किञ्चिदस्तीत्ययमर्थो विज्ञानघन एवेत्यादिभिर्न प्रतिपाद्यत इति मन्यते कस्तर्हि विज्ञानघन एवेत्यवधारणस्यार्थः कृत्स्नोऽप्यात्मा जडव्यावृत्तः स्वप्रकाशो नान्यायत्तप्रकाशः स्वल्पोऽपि प्रदेशोऽस्तीत्ययमर्थो वाक्यादेव सुव्यक्तः, स यथा सैन्धवघनोऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नो रसघन एव एवं वा अरेऽयमात्माऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एवेति, न चैवं प्रत्यगात्मनो धर्मिस्वरूपस्य कृत्स्नस्य विज्ञानघनत्वेऽप्यपहतपाप्मत्वसत्यसङ्कल्पत्वादिधर्मसम्बन्धो वाक्यान्तरावगतो विरुध्यते यथा सैन्धवघनस्य कृत्स्नस्य रस—

टी० "एवमपी"ति, अपहतपाप्मत्वादिविरुद्धार्थप्रतीत्यभावं मन्यत इत्यर्थः । तमेव चोद्यपूर्वकमुपपादयति "कस्तर्ही"त्यादिना, वाक्यादेव सुव्यक्तत्वं वाक्यैकदेशभूतदृष्टान्तवाक्येनोपपादयति "स यथे"ति, आत्मनः सर्वत्र विज्ञानघनत्वं स्यात् ततः किं गुणाश्रयत्वस्येत्यत आह "न चैव"मिति, "स यथेति दृष्टान्तवाक्येऽप्यविरोधः कथमवगत इत्यत आह "यथे"ति, दृष्टान्तवाक्यगतावधारणस्य कोऽर्थः तत्रोपजीव्यांशश्च क इत्यत्राह "इदमत्र वाक्यतात्पर्य्य"मिति, प्रदेशभेदे जडत्वं व्यावर्त्यमित्यर्थः । विज्ञानस्वरूपत्वमित्येतद्व्याचष्टे "स्वप्रकाशस्वरूपत्व"मिति, परे तु तृतीयं सूत्रमेवं वर्णयन्ति ज्ञानमात्रस्वरूपत्वेऽपि सत्यसङ्कल्पत्वादीनां व्यावहारिकत्वादविरोधं वादरायणो मन्यत इति, तदयुक्तं व्यावहारिकत्वाश्रयणस्य विरोधफलत्वेनाविरोधसूत्रप्रणयनस्य निष्प्रयोजनत्वात्सम्भवत्यविरोधादुभयपरमार्थे विरोधफलभूतव्यावहारिकत्वाश्रयणायोगात्सत्यकामत्वादीनां दुःखाद्यभावपरत्वेन निर्वाहेऽभिमते तेषां पदानामुख्यत्वाच्च अपरैरविरोधः । अन्येषां पक्षे सन्मात्ररूपेण सर्वात्मभावेन स्थित एवान्येन विभक्तेन रूपेण नानाशरीरवर्त्तिना विहरतीति यदुक्तं तच्चिन्त्यम् ।

मू० घनत्वे रसनेन्द्रियावगते चक्षुराद्यवगताः रूपकाठिन्यादयो न विरुध्यन्ते, इदमत्र वाक्यतात्पर्य्यं—यथा रसवत्त्वाम्रफलादिषु त्वगादिप्रदेशभेदेन रसभेदे सत्यपि सैन्धवघनस्य सर्वत्रैकरसत्वं तथाऽऽत्मनोऽपि सर्वत्र विज्ञानस्वरूपत्वं स्वप्रकाशस्वरूपत्वमित्यर्थः । ब्राह्माधिकरणं समाप्तम् ॥

टी० किं स्वरूपं सर्वात्मभावेन तिष्ठति विपरीता ज्ञानेनाधिष्ठितशरीरो विहरतीत्यभिप्रायः, तत्र स्वरूपस्य सर्वात्मभावोऽनुपपन्नः अणुत्वात्, तत्प्रहाणेन सन्मात्रब्रह्मतापत्तिर्जलबिन्दोर्बिन्दुत्वप्रहाणेन समुद्रतापत्तितुल्या, ततश्च जृम्भमाणस्य तरङ्गस्य पूर्वप्रलीनबिन्दुविशेषा-

श्रयत्वनिर्धारणवत् विसर्पतो ज्ञानस्य मुक्तात्मविशेषाश्रयत्वनिर्द्धारणायोगात् न मुक्तोविरहतीति वक्तुं युक्तम् । ननु मुक्तस्यात्मभावो नाम जलबिन्दोः समुद्र इव न भेदकाकारप्रहाणेन लयः किन्तु क्षीरे नीरस्येव भेदकाकाराप्रहाणेन संसर्गः, तस्य च स्वरूपस्य विसर्पणसङ्कोचनविभागाविभागविषयाः शक्तयः सन्ति, अतो विभागशक्त्या विभक्त एकदेशो विहरतीति चेत् विभक्तांशः किमिदन्तया भाति? उताह? मिति, आद्ये च सोंऽशोऽनादिश्चेद्धर्मभूतनित्यज्ञानविज्ञानविकासाद्यभ्युपगमादस्मदीय एव पक्षः स्यात्सादिश्चेत् प्रत्यगर्थैकदेशस्य पराक्तया परिणामाच्चाविकारत्वश्रुतिभङ्गः । अहमिति भातीति चेत्तस्याहमिति भासमानस्य विभक्तस्यांशस्यांशान्तरं किमिदन्तया भाति? उताहन्तया? आद्ये तयोरात्मान्तरत्वं विभक्तस्यांशस्यादिमत्त्वं ध्रुवस्यैकस्य परिणामित्वं च स्यात्, द्वितीये च परस्परापेक्षयाऽहमिति भासमानावंशौ किमहं चाहं चेति समुच्चयार्हौ भवतः किमहमेवेति, आद्ये मिथोभेदकधर्मग्रहणेन विना समुच्चयावभासायोगात् व्यावर्तकधर्मग्रहणं स्याज्जीवान्तरव्यवच्छेदायैक्यग्रहणं च स्यात्, तच्चेदन्तया व्यावृत्तिरहन्तयैकत्वञ्च वक्तव्यम् । अत एकं प्रत्येकस्याहन्तयेदन्तया च भानं विरुद्धमिति समुच्चयानर्हमहमेवेति भातीति चेत्तर्हि भेदकधर्माभावात् विभक्तत्ववादोऽर्थशून्यः स्यात् । अधिष्ठेयदेहभेदसम्बन्ध एव भेदकाकार इति चेत्र धर्मभूतज्ञानसम्बन्धेनापि करचरणादीनामिवाधिष्ठेयत्वोपपत्तेः, अतः सन्मात्ररूपेण सर्वात्मभावेनावस्थानमन्येन विभक्तरूपेण नानाशरीरवर्त्तिना विहरणं चानुपपन्नम् ॥ ब्राह्माधिकरणं समाप्तम् ॥

संकल्पाधिकरणम् । **सू० सङ्कल्पादेव तच्छ्रुतेः ॥ ८ ॥**

मू० मुक्तः परं ब्रह्मोपसम्पद्य ज्ञानस्वरूपोऽपहतपाप्मत्वादिसत्यसङ्कल्पत्वपर्यन्तगुणक आविर्भवतीत्युक्तं, तमधिकृत्य तस्य सङ्कल्पत्वप्रयुक्ता व्यवहाराश्च सूत्र्यन्ते "स तत्र पर्य्येति

जक्षत् क्रीडन् रममाणः स्त्रीभिर्वा यानैर्वा ज्ञातिभिर्वे"ति किमस्य ज्ञात्यादिप्राप्तिः प्रयत्नान्तरसापेक्षा ? उत परमपुरुषस्येव सङ्कल्पमात्रादेव भवती ? ति विशये लोके राजादीनां सत्यसङ्कल्पत्वेन व्यवह्रियमाणानां कार्य्यनिष्पादने प्रयत्नान्तरसापेक्षत्वदर्शनादस्यापि तत्सापेक्षेति प्राप्ते उच्यते सङ्कल्पादेवेति, कुतः तच्छ्रुतेः, स यदि पितृलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्तीति हि सङ्कल्पादेवास्य पित्रादीनां समुत्थानं श्रूयते, न च प्रयत्नान्तरसव्यपेक्षत्वाभिधायिश्रुत्यन्तरं दृश्यते। येनास्य सङ्कल्पादेवेत्यवधारणस्य विज्ञानघनन एवेतिवद् व्यवस्थापनं क्रियते॥

टी० सू० संकल्पादेव तच्छ्रुतेः ॥ ८ ॥ अवान्तरसंगतिमाह "मुक्त"-इति, विज्ञानघन एवेतिवत्संकल्पादेवेत्यवधारणस्य सङ्कोचशङ्कया च सङ्गतिरभिप्रेता । प्रयत्नान्तरेति प्रयत्न–शब्दः सङ्कल्पव्यतिरिक्तव्यापारपरः, सत्यसङ्कल्पत्वं किं प्रयत्नान्तरसापेक्षम् ? उत ने ? ति विशय इत्यर्थः । मुक्तस्य किं ज्ञात्यादिप्राप्तिः प्रयत्नान्तरसापेक्षा ? उत सङ्कल्पमात्रमूला ? किमस्य सत्यसङ्कल्पत्वं राजादीनामिव [illegible]? उत परमपुरुषस्येव, किं सङ्कल्पादेवेत्यवधारणं राजादितुल्यतां निवर्त्तयितुं प्रभवति ने ? ति किमीश्वरसङ्कल्पवन्मुक्तात्मसङ्कल्पस्यामोघत्वं सम्भवति नेति ? किमस्य जक्षणादयो व्यापाराः पुण्यपापारूपतया बन्धका भवन्ति नेति ? बन्धकाश्चेतत्सङ्कल्पस्य कर्माधीनप्रतिघातसम्भवेनेश्वरवत्तत्सङ्कल्पस्यामोघत्वाभावेनावधारणस्य राजादितुल्यतानिवर्त्तनाक्षमत्वान्मुक्तस्य ज्ञात्यादिप्राप्तिः प्रयत्नान्तरसापेक्षा स्यात्, यदा बन्धका न भवन्ति तदा मुक्तात्मनः कर्माधीनप्रतिघातासम्भवेनेश्वरवदमोघसङ्कल्पत्वसम्भवेनावधारणस्य राजतुल्यत्वनिवर्त्तनक्षमत्वात् मुक्तस्य ज्ञात्यादिप्राप्तिः सङ्कल्पमात्रमूला स्यात् । अस्यापि तत्सापेक्षेति ज्ञात्यादिप्राप्तिः प्रयत्नान्तरसापेक्षेत्यर्थः, सङ्कल्पादेवेत्येवकारस्तु विज्ञानघन एवेति

वदयोगव्यवच्छेदपरः न त्वन्ययोगव्यवच्छेदपर इत्यभिप्रायः । राद्धान्ते विज्ञानघन एवेतिवदित्यनेन सङ्गतिविशेषोऽप्यभिप्रेतः ॥

सू० अत एव चानन्याधिपतिः ॥ ६ ॥

यतो मुक्तः सत्यसङ्कल्पः अत एवानन्याधिपतिश्च, अन्याधिपतित्वं हि विधिनिषेधयोग्यत्वं विधिनिषेधयोग्यत्वे हि प्रतिहतसङ्कल्पत्वं भवेत्, अतः सत्यसङ्कल्पत्वश्रुत्यैवानन्याधिपतित्वं च सिद्धम् । अत एव स स्वराड् भवतीत्युच्यते । संकल्पाधिकरणं समाप्तम् ॥

सू० अत एव च नान्याधिपतिः ॥ ६ ॥ सत्यसङ्कल्पत्वोपपादकमिदं सूत्रं जक्षणादिव्यापाराणां पुण्यपापरूपत्वेन सङ्कल्पप्रतिघातसम्भवान्मोघसङ्कल्पत्वशङ्काव्युदासेनावधारणस्य सङ्कोचनिरासकं हीदम् । अक्षरार्थमाह "यत"इति, अन्याधिपतित्वं विवृणोति "विधिनिषेधे"ति, अनन्याधिपतित्वसत्यसङ्कल्पत्वयोरुपपाद्योपपादकभावं व्यतिरेकेण दर्शयति "विधिनिषेधयोग्यत्वे ही"ति, ननु सत्यसङ्कल्पत्वात् विधिनिषेधायोग्यत्वं तदयोग्यत्वात्सत्यसङ्कल्पत्वमित्यन्योन्याश्रय इत्यत्राह "अतः सत्यसंकल्पत्वश्रुत्यैवे"ति, सङ्कल्पादेवेत्यवधारणासङ्कोचः स्वतः प्राप्तः मुक्तस्य जक्षणादिव्यापाराणां पुण्यपापरूपत्वमश्रुतं न च तत्कल्प्यं स्वर्गिणां कर्मफलभूतेषु तिरश्चां व्यापारेषु च व्यभिचारात्, अतः सङ्कोचकाभावादसङ्कुचितेनावधारणेन सत्यसंकल्पत्वं सिद्धमिति तयैव श्रुत्या विधिनिषेधागोचरत्वं च ज्ञापितमित्यर्थः । उक्ततर्कानुगृहीतं श्रुत्यन्तरं च विधिनिषेधायोग्यत्वे प्रमाणमित्याह—"अत एवे"ति, अनेन सूत्रस्य च-शब्दार्थो व्याख्यातो भवति, एवमनेन सूत्रेण मुक्तानामीश्वरवद् आत्मगुणान्वयः प्रतिष्ठापितो भवति अपहतपाप्मत्वं नाम न पापप्रध्वंसवैशिष्ट्यमपि तु पुण्यपापसजातीयव्यापारेषु सत्स्वपि तत्फलसंबन्धानर्हत्वमित्यत्रैव हि स्पष्टं दर्शितम् । अत्रानधिपतिरिति नोक्तं किन्त्वनन्याधिपतिरिति, अत्रायमभि-

प्रायः स्वाभाविकशेषिणः परमपुरुषादनन्योऽनाधिपतिर्मुक्तस्येति अन्यथा ह्यनधिपतिरित्येव ब्रूयात्, अन्य-शब्दो बहुव्रीहिसूचनार्थ इति चेन्न अनन्याधिपतिरित्युक्तेऽप्यन्येषामिति समाससद्भावात्, अतोऽन्यशब्दस्योक्त एवार्थ इति संप्रदायः । परे तु संकल्पादेव पित्रादि सृजन्नपि मुक्तोऽनन्याधिपतिः न स्वामिनं संकल्पयतीत्येतदर्थपरमनन्याधिपतिशब्दमाहुः तत्र को हेतुः स्वामिपारतन्त्र्यस्यापुरुषार्थत्वादिति चेत्पित्रादिपारतन्त्र्येऽपि तुल्यं पित्रादयः प्रियङ्कराश्च स्युरतस्तान्संकल्प इति चेत्तत्स्वामिनोऽपि तुल्यम्, अतो नायमर्थ उपपन्नः । अपरेषामपि तुल्यमनुपपत्तिः । अन्ये तु अत एवेति सूत्रमधिकरणान्तरमाहुः सर्वेश्वरत्वपरवाक्यैर्मुक्तस्यापीश्वरोऽधिपतिरिति पूर्वपक्षं कृत्वा मुक्तस्य सत्यसङ्कल्पत्वादेव नास्याधिपतिरित्याहुः कथं दुःखहेतुविरहेण मुक्ते तदापादनायोगात् दुःखासद्भावादेव तन्निवर्तनायोगात्स्वतःसिद्धानन्दतया तदापादनतन्निवर्तनायोगात्प्रवृत्तस्य विघाते निवृत्तस्य प्रवर्तने च प्रवृत्तिनिवृत्तिविषयसङ्कल्पयोर्मोघत्वप्रसङ्गाच्च । अथ येऽन्यथा विदुरन्यराजानस्ते क्षय्यलोका भवन्तीत्यन्यराजत्वतः क्षय्यलोकतां दर्शयन्नात्मविदोऽनन्यराजत्वं दर्शयति स स्वराड् भवतीत्यादिश्चायमेवार्थ इति । अत्र ब्रूमः—अधिपति-शब्दस्य शेषिवाचित्वमभिमतं चेत्तदप्रतिषेध्यं शेषलक्षणस्य मुक्तात्मनि विरोधासम्भवात् । यदि नियन्तृत्वं विवक्षितं तच्च मुक्तं प्रति सम्भवत्येव । तथा हि नियमनशब्देन यदि नियमनसामान्यं विवक्षितं तदा धारणमपि तदन्तर्गतत्वेन विवक्षितं स्यात् तत्तावदप्रतिषेध्यं सगुणान्समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहमिति वचनात्स्वेच्छया परप्रवृत्तिनिवृत्त्योरुत्पादनरूपनियमनरूपविशेषो यदि विवक्षितः तत्प्रतिषेधस्तावत्स्वपक्षस्यैव घातकः, जगद्व्यापारवर्जमित्यत्रेश्वराधीनं मुक्तस्य सङ्कल्पादि प्रवर्तते अस्य जगद्व्यापारवर्जितेषु स्वभोगार्थेषु नित्यं सङ्कल्पो भूयात् मा भूत्तत्सङ्कल्पविरुद्धेषु जगद्व्यापारेष्वित्यपवर्गप्रदानसमय एवेश्वरः सङ्कल्पयतीत्यभ्युपगमात्, अपवर्गप्रदानोत्तरकाले तु न तादधीन्यमिति चेन्न जगद्व्यापारविषयसङ्कल्पोत्पत्तिप्रतिबन्धे तत्प्रतिबन्धकेश्वरसङ्कल्पस्य नित्यस्य वा तदा

सञ्जातस्य वा विद्यमानस्यप्यापेक्षितत्वात् । न हि प्रतिबन्धकासन्निधौ कार्यप्रतिबन्धसम्भवः । अथ मतं—प्राथमिकसङ्कल्पजन्यः कश्चिदतिशयो मुक्तात्मगतः सर्वदा जगद्व्यापारं प्रतिबध्नाति न तदेश्वरनियाम्यत्वं न ह्यतिशयाधायकानां नियन्तृत्वम् आधायकविनाशेप्याहितातिशयस्य कार्य्याकरत्वदर्शनादिति चेत्तच्च कल्पनागौरवप्रसङ्गात्, ईश्वरसङ्कल्पजन्यातिशयस्य स्थायित्वाभ्युपगमादपि वरं हीश्वरसङ्कल्पस्यैव स्थायित्वोपगमः । अतः स्ववचनव्याघातः सर्वेश्वरत्वबाधिश्रुतिस्वारस्यभङ्गश्च स्यात्, यस्यात्मा शरीरमिति श्रुतिविरोधश्च । काष्ठाप्राप्तं नियाम्यं हि शरीरं, न चात्मशब्दो बद्धमात्रपरः सर्वदेवसर्वभूतानां बद्धानां तन्नियाम्यत्वस्योक्तत्वात्, नाप्यन्तःकरणविषयः अमुख्यत्वादात्मशब्दस्य, यो मनसि तिष्ठन्नित्यनेन पुनरुक्तत्वाच्च, येन येन धाता गच्छति तेन सह गच्छतीति मुक्तस्य परमात्मानुविधानश्रुतिविरोधश्च नित्यस्य परसापेक्षत्वमीश्वरप्रमितिनित्यपदार्थगतपरिमाणादिषु सर्वसंप्रतिपन्नत्वात्सम्भवति ॥ सङ्कल्पाधिकरणं समाप्तम् ॥

अभावाधिकरणम् ।

सू० अभावं बादरिराह ह्येवम् ॥ १० ॥

सू० किं मुक्तस्य देहेन्द्रियाणि न सन्ति? उत सन्ति? अथवा यथासङ्कल्पं सन्ति? न सन्ति चे? ति विशये शरीरेन्द्रियाणामभावं बादरिराचार्यो मन्यते कुत आह ह्येवम् “न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशत” इति शरीरसम्बन्धे सुखदुःखस्यावर्जनीयत्वमभिधायास्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति मुक्तस्याशरीरत्वं ह्याह श्रुतिः ।

सू० अभावं बादरिराह ह्येवम् ॥ १० ॥ यथा सङ्कल्पमित्यनेन सङ्कृतिर्दर्शिता, किं मुक्तस्य देहेन्द्रियाणि न सन्ति ? उत सन्ति ? उत यथासङ्कल्पं सन्ति न सन्ति चेति ? तदर्थं स एकधा भवतीत्यादिश्रुतिरशरीरत्वश्रुतिं सङ्कोचयितुं शक्नोति नेति ? किं स एकधा भवतीत्यादिश्रुतिर्मुक्तस्य सशरीरत्वं प्रतिपादयितुं प्रभवति ? उत न ? प्रतिपादनेऽपि किं सशरीरत्वमात्रं प्रतिपादयति ? उत-तस्यैच्छत्वमप्यवगमयति ? तदर्थमेकधाभवनत्रिधाभवनादिकं मुक्तस्य शरीरेण विना सम्भवति ? उत न ? असम्भवे च मुक्तस्य ब्रह्मानुभवैकभोगस्य तद्व्यतिरिक्तदेहसर्गादाविच्छादिकं सम्भवति ने ? ति यथोर्जीवस्यानेकशरीरपरिग्रहः सम्भवति नेति च, यदा ऽनेकशरीरपरिग्रहो न सम्भवति यदा च शरीरेण विनापि त्रिधाभवनादिकमुपपद्यते, तदा स एकधेत्यादिवाक्यस्य शरीरप्रतिपादकत्वाभावेनाशरीरत्वश्रुतिसङ्कोचनासामर्थ्यान्मुक्तो ऽशरीर एव स्यात्, यदा ऽणोरप्यनेकशरीरयोगः सम्भवति, यदा च शरीरेण विना त्रिधाभवनादिकमनुपपन्नं ब्रह्मानुभवैकभोगस्य देहसर्गादीच्छा च न स्यात्तदा शरीरस्यावश्यापेक्षितत्वादिच्छाधीनान्वयव्यतिरेकत्वाभावाच्च तत्प्रतिपादकवाक्येनाशरीरत्वश्रुतिसङ्कोचे सति मुक्तः सशरीर एव स्यात्, यदाऽनेकशरीरपरिग्रहोपपत्तिः अनेकधाभवनस्य शरीरसापेक्षं ब्रह्मानुभवैकभोगस्य देहसर्गादाविच्छा च सम्भवति तदानीमैच्छशरीरप्रतिपादनद्वारेण स एकधा भवतीत्यादिवाक्येनाशरीरत्वश्रुतेः सङ्कोचे सति मुक्तो यथेच्छं सशरीरोऽशरीरश्च स्यादिति, शरीरेन्द्रियाणामभावमिति । अभावप्रतिसम्बन्धि किमित्यपेक्षायां तन्वभाव इति सूत्रस्थतनु—शब्देन प्रतियोगिविशेषावगम इति भावः । शरीरसम्बन्ध इति, शरीरत्वप्रयुक्तं दुःखहेतुत्वमिति भावः । एवमशरीर एवेत्येकः पक्षः ॥

सू० भावं जैमिनिर्विकल्पामननात् ॥ ११ ॥

भा० मुक्तस्य शरीरेन्द्रियभावं जैमिनिराचार्यो मन्यते, कुतः विकल्पामननात् विविधः कल्पो विकल्पः वैविध्यमित्यर्थः, "स एकधा भवति त्रिधा भवति पञ्चधा भवति

सप्तधे"त्यादिश्रुतेः, आत्मन एकस्याच्छेद्यस्यानेकधाभावा-सम्भवात्त्रिधाभावादयः शरीरनिबन्धना इत्यवगम्यते, अशरीरत्ववचनं तु कर्मनिमित्तशरीराभावपरं, तदेव हि शरीरं प्रियाप्रियहेतुः, । भगवांस्तु बादरायणः स्वमतेन सिद्धान्तमाह—

टी० सू० भावं जैमिनिर्विकल्पामननात् ॥ ११ ॥ अत्र शरीरवाचि-शब्दो न श्रुत इत्यत्राह "आत्मन एकस्ये"ति, द्विधाशब्दादीनां धर्मिभेद एव स्वारस्यं तदखण्डमकरोद् द्विधेत्यादिप्रयोगात् द्रव्यत्वपृथिवीत्वादिजा-तिसंयोगादिगुणपरिपरिस्पन्दरूपक्रियासहस्रान्वितेऽपि घटे द्विधा त्रिधा-सहस्रधाऽभूदिति प्रयोगाभावाच्च तथाऽऽप्यात्मनि स्वरूपभेदासम्भवात् शरीरद्वारकमित्यर्थः । तर्ह्यशरीरत्वश्रुतिः कथमित्यत्राह "अशरीरत्ववचनं त्वि"ति, स्ववाक्येनैव तदुपपादयति "तदेव ही"ति, प्रियाप्रियहेतुतया शरीरस्य निषेधात् प्रियाप्रिययोश्च कर्मफलत्वात्कर्मकृतशरीरविषयो नि-षेध इत्यर्थः । अतः सशरीरत्वश्रुतेर्निवारकाभावात् कादाचित्कहेत्वन्तरा-नुक्तेश्च सर्वदा सशरीरत्वं फलितमिति सूत्राभिप्रायः । सिद्धान्तसूत्रमव-तारयति "भगवांस्त्वि"ति, ।

सू० द्वादशाहवदुभयविधं बादरायणोऽतः ॥ १२ ॥

भू० सङ्कल्पादेवेत्येतदतः—शब्देन परामृश्यते, अत एव सङ्क-ल्पादुभयविधं सशरीरमशरीरं च मुक्तं भगवान्बाद-रायणो मन्यते, एवं चोभयी श्रुतिरुपपद्यते—द्वादशाहवत्, यथा द्वादशाहमृद्धिकामा उपेयुः द्वादशाहेन प्रजाकामं याजयेदित्युपैतियजतिचोदनाभ्यां सङ्कल्पभेदेन सत्रमही-नश्च भवति । यदा शरीराद्युपकरणवत्त्वं तदा तानि शरीरा-द्युपकरणानि स्वेनैव सृष्टानीति नास्ति नियम इत्याह—

टी० सू० द्वादशाहवदुभयविधं बादरायणोऽतः ॥ १२ ॥ अतः-पदं व्याचष्टे "सङ्कल्पादेवे"ति, त्रिधा भवनादेर्हेत्वाकाङ्क्षायां सत्यसङ्कल्पत्वश्रुतिरेव पूरयति व्यापारान्तरेष्वपि तस्यैव हेतुत्वश्रवणेनौचित्यादिति भावः । सूत्रस्य वाक्यार्थमाह "अत एवे"ति, ननु उभयी श्रुतिरिति सशरीरत्वाशरीरत्वश्रुती विवक्षिते, अशरीरत्वश्रुतेः कर्मकृतशरीरपरत्वमुक्तं कर्मकृतशरीराभावश्च सर्वदाऽस्ति तत्कथं कदाचिदशरीरत्वे सा प्रमाणं, नैवं प्रमाणतया विवक्षितत्वाभावात् सत्यसङ्कल्पादिवाक्यानुगृहीतया सशरीरत्वश्रुत्या यथेच्छशरीरत्वे चाभ्युपगते सत्यशरीरत्वश्रुतिरप्यर्थवती सशरीरत्वश्रुतिरप्यबाधिता स्यादिति भाष्यार्थः । सङ्कल्पभेदेन सत्रत्वेऽहीनत्वे च प्रामाणिके सति तत्तत्प्रयोगविशेषेषु सङ्कल्पभेदो नियामक इत्यर्थः । बहुयजमानसङ्कल्पात्सत्रम् एकस्य सङ्कल्पादहीनं, । पूर्वसूत्रसङ्गतमुत्तरसूत्रार्थं संक्षिपन्सूत्रमवतारयति 'यद्वे''ति, ॥

सू० तन्वभावे सन्ध्यवदुपपत्तेः ॥ १३ ॥

भा० स्वेनैव सृष्टतनुप्रभृत्युपकरणाभावे परमपुरुषसृष्टैरुपकरणैर्भोगोपपत्तेः सत्यसङ्कल्पोऽपि स्वयं न सृजति ।

यथा स्वप्ने "अथ रथान् रथयोगान् पथः सृजत इत्यारभ्य अथ वेशन्तान् पुष्करिण्यः स्रवन्त्यः सृजते स हि कर्त्तेति य एषु सुप्तेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्मिमाणः तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते तस्मिँल्लोकाः श्रितास्सर्वे तदु नात्येति कश्चने"ति चेश्वरसृष्टै रथाद्युपकरणैर्जीवो भुङ्क्ते तथा मुक्तोऽपि लीलाप्रवृत्तेनेश्वरेण सृष्टैः पितृलोकादिभिर्लीलारसं भुङ्क्ते ॥

टी० सू० तन्वभावे सन्ध्यवदुपपत्तेः ॥ १३ ॥ परमपुरुषसृष्टैरद्वारकसृष्टैरित्यर्थः । भोगोपपत्तेरिति देहादिसृष्टेर्ब्रह्मानुभवान्तर्गतत्वे तत

एव तदिच्छाऽसम्भवे, अनुपगम्यमानेऽपि एकधाभवनादिश्रवणबलात्तदनुगुणप्रकारपरिकल्पनेन निर्वाहो न्याय्य इति भावः ॥ यथेति अस्य निर्वाहस्यौचित्यप्रदर्शनार्थं सूत्रे सन्ध्यदृष्टान्तोपादानमित्यभिप्रयन्सार्थत्वमाह–

सू० भावे जाग्रद्वत् ॥ १४ ॥

भू० स्वसङ्कल्पादेव सृष्टतनुप्रभृति पितृलोकाद्युपकरणभावे जाग्रत्पुरुषभोगवन्मुक्तो लीलारसं भुङ्क्ते परमपुरुषोऽपि लीलाऽर्थं दशरथवसुदेवापितृलोकादिकमात्मनः सृष्ट्वा तैर्मनुष्यधर्मैर्लीलारसं यथा भुङ्क्ते, तथा मुक्तानामपि स्वलीलायै पितृलोकादिकं स्वयमेव सृजति, कदाचित्, कदाचिच्च मुक्ताः सत्यसङ्कल्पत्वात् परमपुरुषलीलान्तर्गतस्वपितृलोकादिकं स्वयमेव सृजन्तीति सर्वमुपपन्नम् ॥

ननु आत्माऽणुपरमाण इत्युक्तं, कथमनेकशरीरेष्वेकस्याणोरात्माभिमानसम्भव इत्यत्राह–

टी० सू० भावे जाग्रद्वत् ॥ १४ ॥ सूत्रं योजयति स्वसङ्कल्पादेवे"ति, ननु मुक्तस्य पित्रादिसर्गसापेक्षत्वे ब्रह्मानुभवादन्यपरत्वं ब्रह्मणि भोग्यतावैकल्यं पित्रादीच्छाया अकर्मकृतत्वं च न स्यादिति शङ्कायामाह "परमपुरुषोऽपीति, पितृलोकादिसृष्टेर्भगवल्लीलान्तर्गतत्वे निदर्शनं दशरथादिसृष्टिः, तदन्तर्गतत्वादेव पित्रादिसृष्टावपि मुक्तस्य न ब्रह्मानुभवादन्यपरत्वं ब्रह्मसम्बन्धिलीलाविशेषस्यानुकूलत्वं ब्रह्मणः प्रियतमत्वातिशयनिबन्धनम्, अत एव न ब्रह्मणः प्राप्यत्ववैगुण्यं मुक्तात्मनां पित्रादीच्छाया अकर्मकृतत्वं भगवतोवसुदेवादिकल्पनेच्छाया इवोपपन्नमित्यर्थः। उत्तरसूत्रशङ्कामाह "नन्वि"ति, ।

सू० प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयति ॥ १५ ॥

यथा प्रदीपस्यैकस्यैकस्मिन्देशे वर्त्तमानस्य स्वप्रभया देशान्तरावेशस्तथाऽऽत्मनोऽप्येकदेशस्थितस्यैव स्वप्रभारूपेण चैतन्येन सर्वशरीरावेशो नानुपपन्नः, यथा चैकस्मिन्नपि देहे हृदयाद्येकप्रदेशवर्त्तिनोऽपि चैतन्यव्याप्त्या सर्वस्मिन्देहे आत्माभिमानस्तद्वत् । इयान्विशेषः अमुक्तस्य कर्मणाऽसंकुचितज्ञानस्य देहान्तरेष्वात्माभिमानानुगुणा व्याप्तिर्न सम्भवति मुक्तस्य त्वसंकुचितज्ञानस्य यथासङ्कल्पमात्माभिमानानुगुणा व्याप्तिरिदमिति ग्रहणानुगुणा च नानुपपन्ना, तथा हि दर्शयति—"बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च भागो जीवः स विज्ञेयः स चानन्त्याय कल्पत" इति, अमुक्तस्य कर्म नियामकं मुक्तस्य तु स्वेच्छेति विशेषः । ननु परं ब्रह्म प्राप्तस्यान्तरबाह्यज्ञानलोपं दर्शयति श्रुतिः, "प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरमि"ति, तत्कथं मुक्तस्य सार्वज्ञ्यमुच्यते तत्रोत्तरम्—

टी० प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयति ॥ १५ ॥ अत्र वक्तव्यं सर्वंगुणाद्वाऽऽलोकवदित्यत्रापेक्षितत्वादुक्तं, स्वरूपस्यैकदेशस्यत्वेऽपि धर्मस्य प्रदेशान्तरे कार्य्यकरत्वमात्रं दृष्टान्तोपजीव्यं, तर्हि वस्त्वन्तराण्यपि ज्ञानेनाधितिष्ठेदित्यत्राह "इयानि"ति, आत्माभिमानानुगुणेति प्रवर्त्तकत्वशक्तिविशिष्टेत्यर्थः । आत्माभिमानो हि शरीरित्वाभिमानः तदेकप्रवर्त्यं हि शरीरं तत्प्रेरकत्वं शरीरित्वमिति, इदमिति ग्रहणानुगुणेति प्रकाशकत्वशक्तिरुक्ता । तथा हि दर्शयति स्वरूपाणुत्वे ज्ञानेनानेकशरीरित्वोपपत्तौ च श्रुतिरस्तीत्यर्थः । अमुक्तेष्वपि सौभर्य्यादिष्वनेकशरीरपरिग्रहो दृश्यते

मुक्तस्य को भेदः मुक्तोऽनेकशरीरपरिग्रहत्वमश्चेत्पूर्वावस्थायामपि करो-त्वित्यत्राह "अमुक्तस्य कर्म"ति, उत्तरसूत्रशङ्कामाह "नन्वि"ति, ।

सू० स्वाप्ययसम्पत्त्योरन्यतरापेक्ष-माविष्कृतं हि ॥ १६ ॥

भा० नेदं वचनं मुक्तविषयम् अपि तु स्वाप्ययसम्पत्त्योरन्यतरापेक्षं स्वाप्ययः सुषुप्तिरित्युक्तं, सम्पत्तिश्च मरणं वाङ्मनसि सम्पद्यत इत्यारभ्य तेजः परस्यां देवतायामिति वचनात्तयोश्चावस्थयोः प्राज्ञप्राप्तिर्निःसंबोधत्वं च विद्येते, अतस्तयोरन्यतरापेक्षमिदं वचनं सुषुप्तिमरणयोर्निःसंबोधत्वं मुक्तस्य च सर्वज्ञत्वमाविष्कृतं हि श्रुत्या "नाह खल्वयमेवं सम्प्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति नो एवेमानि

टी० सू० स्वाप्ययसंम्पत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हि ॥ १६ ॥ सता सोम्य तदा संपन्नो भवतीत्यादिभिः स्वापे ब्रह्मसम्पत्तिः प्रसिद्धेति मृतौ ब्रह्मसम्पत्तिविषयं प्रमाणमाह "तेजः परस्याम्"इति, अस्य वाक्यस्य मरणविषयत्वद्योतनाय वाङ्मनसीत्यादिकमुक्तं, ब्रह्मसम्पत्तिनिर्बोधत्वयोस्तदा सम्भवे सति ह्यस्य वाक्यस्य तयोरन्यतरपरत्वमिति शङ्काव्यावृत्त्यर्थमाह "तयोश्चावस्थयो"रिति, इति—वचनाद्विद्येते इत्यन्वयः सूत्रखण्डान्तरं व्याचष्टे "सुषुप्तौ"ति, सता सोम्य तेजः परस्यां देवतायामिति च सुषुप्तिमरणयोर्ब्रह्मसम्पत्तिश्रुतिश्चानुसन्धेया । सङ्कल्पादेवेत्यनेन मनःसिद्धेः शरीरेन्द्रियविषयोऽयं विचार इति परेक्तं शरीराभावपक्षेऽपि न भोगानुपपत्तिः । अत्र दृष्टान्तः सन्ध्यवदिति, तत्र शरीरावस्थानं मतोऽवस्थानाय न भोगाय शरीरस्थितेरन्यथासिद्धत्वादिति तन्वभाव इत्यस्यार्थः

भा० भूतानि विनाशमेवापीतो भवति नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति सुषुप्तिवेलायां निस्सम्बोधत्वमुक्त्वा तस्मिन्नेव वाक्ये

मुक्तमधिकृत्य स वा एष दिव्येन चक्षुषा मनसैतान्कामान् पश्यन् रमते य एते ब्रह्मलोक इति सर्वज्ञत्वमुच्यते, तथा सर्वं ह पश्यः पश्यति सर्वमाप्नोति सर्वश इति च स्पष्टमेव सर्वज्ञत्वमुच्यते ।

टी० माहुः तत्र मनःसृष्टादीश्वरस्येव तत्साम्यापन्नस्य मुक्तस्य मनोऽनपेक्षसङ्कल्पोपपत्तेः सङ्कल्पान्मनःसिद्धिरनुपपन्ना, स्वप्ने चेश्वरसृष्टदेहादिसद्भावस्य प्रामाणिकत्वान्मनोमात्रेण भोगोपपत्तौ न स्वप्नो दृष्टान्तः स्यात् । अपरे तु स्वप्ने मानसभोगस्य भ्रान्तिकृतत्वाच्छरीरभोगस्य कर्मकृतत्वान्मुक्तस्य भ्रान्तिकर्मणोरभावात् भोगासम्भवं पूर्वपक्षं कृत्वा मनसैतान्कामान्स एकधा भवतीत्यादिश्रुतेः स्वप्ने केवलमनसा भोगदर्शनाच्च भ्रान्तिकर्मणोरभावेऽपि भोगसम्भवं राद्धान्तयन्तः तन्वभाव इत्यधिकरणान्तरमाहुः । तत्र तादर्थ्यनैरन्तर्य्याभ्यामधिकरणान्तरत्वमयुक्तम् ईश्वरसृष्टदेहलाभादेव मनसैव भोगेऽपि न दृष्टान्तः । अन्येऽप्यैकाधिकरण्यं वदन्तः स्वप्ने मनसैव रूपरसाद्यनुभवो दृष्टान्तः स्वप्नधीश्च न स्मृतिः किन्त्वनुभवः दोषसचिवत्वात् भ्रान्तिः, मुक्तस्य तु योगसचिवत्वाद्यथार्थ इत्याहुः तदपि पूर्वमेव दत्तोत्तरम् अत ईश्वरसृष्टदेहवत्त्वे प्रामाणिके सति स्वप्नजागरौ दृष्टान्तौ केवलेश्वरप्रयत्नसृष्टत्वजीवव्यापारद्वारकेश्वरप्रयत्नसृष्टत्वाभिप्रायाविति युक्तं, तदुपन्यासश्च देहसृष्टौ जीवपरयोरभिप्रायाविरोधज्ञापनार्थ इति युक्तं, प्रदीपवदावेश इत्यादिसूत्रद्वयमधिकरणान्तरमितरे त्रयोऽपि वर्णयन्ति स एकधा भवति त्रिधा भवतीति मुक्तसृष्टानि शरीराणि साल-

सू० तथा मरणे च निस्सम्बोधत्वमेतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यतीत्युक्तं, न पश्यतीत्यर्थः अतः प्राज्ञेनात्मनेति वचनं स्वाप्ययसम्पत्त्योरन्यतरापेक्षम् ॥ अभावाधिकरणं समाप्तम् ॥

टी० भञ्जिकावचिरात्मकानि निर्मनस्कानि आत्मनो मनसश्च भेदानुपपत्तेरिति पूर्वपक्षं कृत्वा मनस एकत्वेऽपि एकमनोनुवर्तीनि समनस्कान्यपराणि सत्यसङ्कल्पत्वात्स्रष्टा उपाधिभेदेन भिन्नः सन्नात्मा तान्युपाधिभूतान्यधितिष्ठति तत्केन कं विजानीयादित्यादिभिर्मुक्तस्य द्वितीयदर्शनाभावादनेकशरीराधिष्ठानलक्षणैश्वर्य्यानुपपत्तिपरिहारपरं स्वाप्ययसम्पत्त्योरिति सूत्रं सुषुप्तौ कैवल्ये च द्वितीयदर्शनाभावः तदधिकारवशात्तदाविष्कृतं हि सगुणविद्याविपाकः स्वर्गादिवदस्यान्तरमिति तत्रैश्वर्य्योपपत्तिरिति परे व्याचक्षते, तत्र तावदर्थनैरन्तर्य्याभ्यामधिकरणभेदानुपपत्तिः मनःसृष्टावीश्वरस्येव मनोऽनपेक्षसङ्कल्पोपपत्तेः आत्मभेदस्यान्तःकरणोपाधिकत्वाभावाच्चैकमनोमूलत्वनिर्बन्धोऽत्यन्तानुपपन्नः सगुणविद्याया एव परविद्यात्वात् साक्षान्मोक्षस्यैव परविद्याफलत्वाद्विज्ञानप्रतिषेधस्य स्वाप्ययकैवल्यविषयत्वमैश्वर्य्यस्य सगुणविपाककत्ववचनं नानुपपन्नम् । अपरे तु सुषुप्त्युत्क्रान्तिविषयोविज्ञानप्रतिषेध इति वदन्ति तत्पक्षेऽपि विरुद्धांशः प्रागेव प्रत्युक्तः आत्मभेदस्य निरुपाधिकत्वात् । अन्ये तु अणोरनेकशरीरवृत्त्ययोगात्महत्त्वेऽपि भृत्यादिशरीरवृत्तेरपुरुषार्थत्वान्मुक्तानां मुक्तान्तरानुपसर्जनत्वादमुक्तानां मोक्षस्यानारोहणायोगाच्च जीवान्तरावेशायोगान्मुक्तसृष्टशरीराणि निरात्मकानीति पूर्वपक्षं कृत्वा विभागशक्तियोगान्मुक्तादणुपरिमाणादात्मसहस्रोत्पत्तेः "आत्मनां तु सहस्राणि बहूनि भरतर्षभ योगी कुर्य्याद्बलं प्राप्य तैश्च सर्वैर्महीं चरेदि"ति स्मृत्या सङ्कोचविभागादिशक्तेर्दर्शितत्वात् स्वेषु शरीरेष्वहङ्कारकरणात् स्व्यादिशरीरेष्वहङ्कारकरणाकरणयोर्विरोधाभावात् भृत्यादिशरीरेषु चैतन्यप्रभासंसर्गणाहङ्काराकरणात्तथा कूटस्थपुरुषस्य जीवसमष्टेर्व्यष्टिजीवत्वेनानुपयुक्तादंशाद्विभज्य तत्तच्छरीरेष्वात्मप्रवेशनोपपत्तेश्च सात्मकानीति सिद्धान्तयन्ति तत्र मुक्तानां परस्परगुणभावाभावेऽपीश्वरानुसञ्चरणाय संसारमण्डले पित्रादिसङ्कल्पनं भवतीत्यमुक्तानां मोक्षस्यानारोहणानुपपत्तिर्न वक्तव्या, अत एव भृत्यादिशरीरेष्वनुप्रवेशस्यापुरुषार्थत्वादिति न वक्तव्यम् अविभक्तनामरूपजीवसमूहव्यतिरेकेण कूटस्थपुरुषो नाम न

कश्चित्प्रामाणिकः जीवसमूहविषयतया वचनोपपत्तेः । यस्त्वेकस्माज्जीवादात्मसहस्रं सङ्कल्पनं विभागशक्तिमत्त्वादिति तत्पूर्वमेव निरस्तम् । आत्मनां तु सहस्राणीत्यत्रात्म-शब्दो देहवचन इति न तद्वचनं विभागशक्तौ प्रमाणं स्त्र्यादिशरीरेष्वहङ्कारकरणाकरणे भृत्यादिशरीरेषु चैतन्यप्रभासंसर्गणाहङ्कारं न करोतीति विभागकल्पना च निर्मूला । भृत्यादिभावस्यानिष्टत्वात्स्वयमेवाहङ्कारकरणाभावश्चेत् शरीरसंबन्धस्यैव दुःखहेतुत्वदर्शनात् शरीरसृष्टिरपि न स्यात्, स्वेच्छायत्ततया शरीरस्य दुःखहेतुत्वं चेत् भृत्यादिभावेनाधिष्ठेयत्वेऽपि तुल्यम् ॥ अभावाधिकरणं समाप्तम् ॥

जगद्व्यापारवर्जाधिकरणम् ।

सू० जगद्व्यापारवर्ज्जं प्रकरणादसन्निहितत्वाच्च ॥ १७ ॥

भू० किं मुक्तस्यैश्वर्यं जगत्सृष्ट्यादि परमपुरुषासाधारणं सर्वेश्वरत्वमपि? उत तद्रहितं केवलपरमपुरुषानुभवविषय? मिति संशयः, किं युक्तं जगदीश्वरत्वमपीति, कुतः निरञ्जन परमं साम्यमुपैतीति परमपुरुषेण परमसाम्यापत्तिश्रुतेः, सत्यसङ्कल्पत्वश्रुतेश्च, न हि परमसाम्यसत्यसङ्कल्पत्वसर्वेश्वरासाधारणजगद्व्यापाररूपजगन्नियमेन विनोपपद्येते, अतः सत्यसङ्कल्पत्वपरमसाम्योपपत्तये समस्तजगन्नियमनरूपमपि मुक्तैश्वर्य्यमित्येवं प्राप्ते प्रचक्ष्महे जगद्व्यापारवर्जमिति, जगद्व्यापारो-निखिलचेतनाचेतनस्वरूपस्थितिप्रवृत्तिभेदनियमनन्तद्वर्ज्जं निरस्तनिखिलतिरोधानस्य निर्व्याजब्रह्मानुभवरूपं मुक्तस्यैश्वर्य्यं, कुतः प्रकरणात्, निखिलजगन्नियमनं हि परं ब्रह्म प्रकृत्याम्नायते "यतो

वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्म”ति, यद्येतन्निखिलजगन्नियमनं मुक्तानामपि साधारणं स्यात् ततश्चेदं जगदीश्वरत्वरूपं ब्रह्मलक्षणं न सङ्गच्छते ॥

टी० सू० जगद्व्यापारवर्जं प्रकरणादसन्निहितत्वाच्च ॥ १७ ॥ सत्यसङ्कल्पताविचाररूपत्वात्सङ्गतिरर्थसिद्धा । जगत्सृष्ट्यादि सर्वेश्वरत्वं सर्वेश्वरत्वप्रकारो हि सृष्ट्यादिः परमपुरुषानुभवविषयं तदनुभवान्तर्गतशरीरसर्गादिविषयं किं मुक्तस्य जगद्व्यापारविषयमैश्वर्य्यमस्ति नेति ? परमसाम्यसत्यसङ्कल्पत्वश्रवणं किं मुक्तस्यैश्वर्य्यस्य जगद्व्यापारविषयत्वमवगमयितुं शक्नोति ने ? ति किं जगन्नियमनस्य मुक्तैश्वर्य्यान्तर्भावे यतो वा इमानीत्यादिब्रह्मलक्षणवाक्यं विरुद्ध्यते नेति ? किं मुक्तस्य सृष्टिप्रकरणासन्निधानेन जगद्व्यापारस्य ब्रह्मलक्षणत्वाश्रयणं न्याय्यम् ? उत मुक्तस्य विकारलोकानुसञ्चरणश्रवणेन जगन्नियमनस्य ब्रह्मलक्षणत्वाश्रयणञ्च न्याय्यं, किं मुक्तस्य विकारलोकानुसञ्चरणं नियमनार्थम् ? उत केवलभोगार्थं?केवलभोगार्थत्वे किंमुक्तस्यापरिच्छिन्नानन्दत्वविरोधः स्यादुत ? नेति, ? अत्र तदर्थोविचारस्त्रिविधः किं विकारलोकानां भोगानित्यत्वेनानन्दानित्यता स्यादुत नेति ? किं विकारलोकानां भोग्यत्वं विकारात्मत्वात् ? उत ब्रह्मविभूतित्वात् ? । किञ्च किं मुक्तस्यास्वातन्त्र्यमानन्दवैकल्यमापादयति ? उत नेति स्वातन्त्र्यं अस्वातन्त्र्यरूपत्वादानन्दावहम् ? उतात्माभिमानानुरूपत्वात् । किञ्च स्वतन्त्रस्यानावृत्तिः

भू० असाधारणस्य हि लक्षणत्वं, तथा सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽसृजतेति ब्रह्म वा इदमेकमेवाग्र आसीत्तदेकं सन्नव्यभवत् तच्छ्रेयोरूपमत्यसृजत क्षत्रं यान्येतानि देवक्षत्राणीन्द्रो वरुणः सोमो रुद्रः पर्जन्यो यमो मृत्युरीशानः”

इति आत्मा वा इदमेव एवाग्र आसीत् नान्यत्किञ्चन मिषत् स ऐक्षत लोकान्नुसृजा इति स इमांल्लोकानसृजत इति ।

टी० सम्भवति ने? ति किमनावृत्तिश्रुतिश्चातुर्मास्यादाव्यफलत्वश्रुतिवच्चिराभिप्राया? उत मुख्यार्था? किं मुक्तात्मानावर्तनविषयः सङ्कल्प ईश्वरस्य न सम्भवति? उत सम्भवति? यदा न सम्भवति तदानावृत्तिश्रुतेश्चिराभिप्रायत्वेनावृत्तिसम्भवादानन्दः परिच्छिद्यते । स्वातन्त्र्यं स्वातन्त्र्यरूपत्वात्सुखरूपं चेत् तद्वैकल्यादानन्दवैकल्यं विकारलोकानां विकारात्मकतया भोग्यत्वे तदनित्यत्वादानन्दानित्यत्वम्, अतः केवलभोगार्थत्वाभावेन विकारलोकानुसञ्चरणस्य नियमनार्थत्वाज्जगद्व्यापारस्य ब्रह्मलक्षणत्वात्तद्यत्वमन्याय्यमिति तस्य लक्षणत्वाभावेन तदविरोधात्परमसाम्यादिश्रवणस्य मुक्तैश्वर्यं जगद्व्यापारान्तर्भावावगमकत्वाज्जगद्व्यापारविषयमैश्वर्यं मुक्तस्य सम्भवेत्, यदा मुक्तानावर्तनविषयः सङ्कल्पस्य ईश्वरस्य सम्भवति तदाऽनावृत्तिश्रुतेर्मुख्यत्वेनानावृत्तिसम्भवाद्वानन्दानित्यत्वं, यदा च स्वातन्त्र्यमात्माभिमानानुरूप्यात् सुखरूपं तदा मुक्तेषु स्वात्माभिमानाननुरूपत्वात् स्वातन्त्र्यस्य तद्वैकल्याद्वानान्दवैकल्यं, यदा च विकारलोकानां मुक्तभोग्यत्वं

मू०एको ह वै नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशानो नेमे द्यावापृथिवी न नक्षत्राणि नापो नाग्निर्न सोमो न सूर्य्यः स एकाकी न रमते तस्य ध्यानान्तस्थस्यैका कन्या दशेन्द्रियाणि"इत्यादिषु यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तर इत्यारभ्य य आत्मनि तिष्ठन्नित्यादिषु च निखिलजगन्नियमनं परमपुरुषं प्रकृत्यैव श्रूयते, असन्निहितत्वाच्च, न चैतेषु निखिलजगन्नियमनप्रसङ्गेषु मुक्तस्य सन्निधानमस्ति येन जगद्व्यापारस्तस्यापि स्यात् ।

टी० ब्रह्मविभूतितया तदा विकाररूपस्यानित्यत्वेऽपि सर्वावस्थासु जगतो ब्रह्मविभूतित्वस्यानपायित्वेन नानन्दविच्छेदः । एवं विकारलोकानुसञ्चरणस्य नियमनार्थत्वाभावेऽप्यपरिच्छिन्नानन्दत्वाविरोधात्केवलभोगार्थतया तदविरोधेन जगद्व्यापारस्य ब्रह्मलक्षणत्वाश्रयणस्य न्याय्यत्वात्परमसाम्यादिश्रवणस्य मुक्तैश्वर्य्ये जगन्नियमनान्तर्भावानवगमकत्वात् जगद्व्यापारवर्जमेव मुक्तैश्वर्य्यं स्यात् । यद्यनावृत्तिः शब्दादित्यधिकरणान्तरं तदाऽनावृत्त्यनुबन्धिनी विचारपरम्परापृथगनुसन्धेया । तादर्थ्यसम्भवस्तु सङ्गतिमात्रोपयोगी द्रष्टव्यः । पूर्वपक्षमुक्त्वाराद्धान्तमाह "जगदि"ति, निर्व्याजब्रह्मानुभवरूपं यथाऽवस्थितब्रह्मानुभवरूपमित्यर्थः । सृष्ट्यादेरपि नियमनविशेषरूपत्वाज्जगद्व्यापारशब्दोक्तिः कन्या—मनःप्रकाशकत्वात्, कनदीप्ताविति धातुः ।

सू० प्रत्यक्षोपदेशान्नेति चेन्नाधिकारिकमण्डलस्थोक्तेः ॥ १८ ॥

भू० स स्वराड् भवति तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति स इमाँल्लोकान्कामान्नीकामरूप्यनुसञ्चरन्नि"ति प्रत्यक्षेण श्रुत्या मुक्तस्य जगद्व्यापार उपदिश्यते ।

अतो न जगद्व्यापारवर्जमिति चेत्तन्न आधिकारिकमण्डलस्थोक्तेः, आधिकारिकाः—अधिकारेषु नियुक्ता हिरण्यगर्भादयः, मण्डलानि—तेषां लोकाः तत्स्था भोगा मुक्तस्याकर्मवश्यस्य भवन्तीत्ययमर्थस्तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीत्यादिनोच्यते अकर्मप्रतिहतज्ञानो मुक्तोविकारलोकान् ब्रह्मविभूतिभूताननुभूय यथाकामं तृप्यतीत्यर्थः । तदेवं विकारान्तर्वर्त्तिन आधिकारिकमण्डलस्थान्सर्वान् भोगान् ब्रह्मविभूतिभूताननुभवतीत्यनेन वाक्येनो-

च्यते न जगद्व्यापारः, यदि संसारिवन्मुक्तोऽपि विकारान्तर्वर्त्तिनो भोगान् भुङ्क्ते तर्हि बद्धस्येव मुक्तस्यापि अन्तवदेव भोग्यजातमल्पं च स्यात्तत्राह—

टी० सू० प्रत्यक्षोपदेशाच्चेति चेन्नाधिकारिकमण्डलस्थोक्तेः ॥ १८ ॥ कामान्नित्वकामरूपित्वसर्वलोकसञ्चारश्रवणाज्जगतस्तदधीनत्वं सिद्धमिति मुक्तस्येश्वरत्वमपि स्यादिति पूर्वपक्षोत्थानं प्रत्यक्षेणेति व्याख्येयस्य व्यासेनोपादानत्वद्व्याचष्टे "श्रुत्ये"ति, विकारलोकान्कार्य्यभूतलोकान्, विकारशब्दो धर्मिपरः, हेयातीतस्य मुक्तस्य हेयास्पदविकारलोकभोगापेक्षा कथमित्यत्राह "अकर्मे"ति, भगवद्विभूतित्वेनात्यन्तभोग्यता स्यादित्यर्थः । एवं कामान्नीत्यादिश्रुतिवाक्यं व्याख्यातम्, उक्तश्रुतिवाक्यार्थप्रतिपादकस्य सूत्रस्यार्थं निगमयति "तदेवमि"ति, उत्तरसूत्रशङ्कामाह "यदी"ति, ।

सू० विकारावर्त्ति च तथा हि स्थितिमाह ॥ १९ ॥

भा० विकारे जन्मादिके न वर्त्तते इति विकारावर्त्ति, निर्धूतनिखिलविकारं निखिलहेयप्रत्यनीककल्याणैकतानं निरतिशयानन्दं परं ब्रह्म सविभूतिकं सकलकल्याणगुणमनुभवति मुक्तः, तद्विभूत्यन्तर्गतत्वेन विकारवर्त्तिनां लोकानामपि मुक्तभोग्यत्वं, तथा हि परस्मिन् ब्रह्मणि निर्विकारेऽनवधिकातिशयानन्दे मुक्तस्यानुभवितृत्वेन स्थितिमाह श्रुतिः "यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते अथ सोऽभयं गतो भवति, रसो वै सः रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दीभवतीत्यादिका तद्विभूतिभूतं जगत्तत्रैव वर्तते तस्मिँल्लोकाः श्रिताः सर्वे तदु

नात्येति कश्चने"ति श्रुतेः, अतः सविभूतिकं ब्रह्मानुभवन् विकारान्तर्वर्तिन आधिकारिकमण्डलस्थानपि भोगान् भुङ्क्ते इति सर्वेषु लोकेषु कामचार इत्यादिनोच्यते न मुक्तस्य जगद्व्यापारः ॥

टी० सू० विकारावर्त्ति च तथा हि स्थितिमाह ॥ १९ ॥ मुक्तस्य सविभूतिकब्रह्मानुभवितृत्वेन स्थितिवचनात्सर्वत्र कामचारादयो भवन्ति न नियन्तृत्वादिकमित्यर्थः ॥

सू० दर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने ॥ २० ॥

अस्य प्रत्यगात्मनो मुक्तस्य नियाम्यभूतस्य नियन्तृभूतपरमपुरुषासाधारणं जगद्व्यापाररूपं नियमनं न सम्भवतीत्युक्तं, निखिलजगन्नियमनरूपो व्यापारः परमपुरुषासाधारण इति दर्शयतः श्रुतिस्मृती—"भीषाऽस्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः भीषाऽस्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चम" इति एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठत इत्यादि, तथा "एष सर्वेश्वर स एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसम्भेदाये"ति च श्रुतिः, स्मृतिरपि "मयाऽध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम्। हेतुनाऽनेन कौन्तेय जगद्धि परिवर्त्तते विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगदिति च, तथा मुक्तस्य सत्यसङ्कल्पत्वादिपूर्वकस्याप्यानन्दस्य परमपुरुष एव हेतुरिति श्रुतिस्मृती दर्शयतः । "एष ह्येवानन्दयाति

मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते । स गुणान्समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते । ब्रह्मणोऽपि प्रतिष्ठाहममृतस्याव्ययस्य च ।

टी० दर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने ॥ २० ॥ ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहमिति ब्रह्म—जीवः अमृतं मोक्षः शाश्वतधर्मो ज्ञानं सुखमानन्दः अन्याधीनत्वनित्यत्वयोर्विशेषमाशङ्क्य परिहरति यद्यपि इत्यादिना, तस्य—अपहतपाप्मत्वादिगुणस्य, तथाविधत्वं स्वाभाविकत्वं तस्य प्रत्यगा-

भा० शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकान्तिकस्य चे"ति, यद्यप्यपहतपाप्मत्वादिः सत्यसङ्कल्पत्वपर्य्यन्तो गुणगणः प्रत्यगात्मनः स्वाभाविक एवाविर्भूतः तथाऽपि तस्य तथाविधत्वमेव परमपुरुषायत्तं तस्य नित्यस्थितिश्च तदायत्ता, परमपुरुषस्यैतन्नित्यतायां नित्येष्टत्वान्नित्यतया वर्तत इति न कश्चिद्विरोधः । एवमेव परमपुरुषभोगोपकरणस्य लीलोपकरणस्य च नित्यतया शास्त्रावगतस्य परमपुरुषस्य नित्येष्टत्वादेव तथाऽवस्थानमस्तीति शास्त्रादवगम्यते । अतो मुक्तस्य सत्यसङ्कल्पत्वं परमपुरुषसाम्यञ्च जगद्व्यापारवर्ज्जम् ॥

त्मस्वरूपस्य नित्यस्थितिस्तदायत्तेत्यर्थः, । तदुपपादयति "परमपुरुषस्ये"ति, मुक्तस्वरूपतद्गुणनित्यत्वं परसङ्कल्पायत्तमित्युक्तम्, अन्यदपि नित्यं वस्तु तदधीनस्थित्यादिकमित्याह "एवमि"ति, मुक्तस्य नियन्तृत्वाभावान्नानन्दवैकल्यं प्रत्युत तत्पौष्कल्यमेव, सर्वेषां हि स्वात्माभिमानानुगुणा भोग्यव्यवस्था तद्विपर्ययव्यवस्था च, तथा पुरुषपश्वादिषु दृश्यते तस्मादात्मन आविर्भूतयथाऽवस्थितस्वरूपस्य शेषत्वमेव स्वाभाविकं रूपमप-

रोचयतः स्वशेषिपरमपुरुषपरिचरणमेव प्रियतमं स्यात्तद्विपर्ययेणेशितृत्वमत्यन्तानिष्टमेव तस्मान्नानन्दवैकल्यम् अपि तु तत्पौष्कल्यमेव ॥

सू॰ भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च ॥ २१ ॥

भा॰ ब्रह्मयाथात्म्यानुभवरूपभोगमात्रेण मुक्तस्य ब्रह्मसाम्यप्रतिपादनाच्च लिङ्गात् जगद्व्यापारवर्ज्जमित्यवगम्यते "सोऽश्नुते सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा विपश्चिते"ति अतो मुक्तस्य परमपुरुषसाम्यं सत्यसङ्कल्पत्वञ्च परमपुरुषासाधारणनिखिलजगन्नियमनश्रुत्यानुगुण्येन वर्णनीयमिति जगद्व्यापारवर्ज्जमेव मुक्तैश्वर्य्यं, । यदि परमपुरुषायत्तमेव मुक्तस्यैश्वर्य्यं तर्हि तस्य स्वतन्त्रत्वेन तत्सङ्कल्पान्मुक्तस्य पुनरावृत्तिसम्भवाशङ्केत्यत्राह—

सू॰ अनावृत्तिःशब्दादनावृत्तिः शब्दात् ॥ २२ ॥

यथा निखिलहेयप्रत्यनीककल्याणैकतानो जगज्जन्मादिकारणं समस्तवस्तुविलक्षणः सर्वज्ञः सत्यसङ्कल्प आश्रितवात्सल्यैकजलधिः परमकारुणिको निरस्तसमस्तसमाभ्यधिकसम्भावनः परब्रह्माभिधानः—

टी॰ सू॰ भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च ॥ २१ ॥ ब्रह्मेत्यादि स एवंवित्सर्वेषां भूतानां मतो भवति यथैषा देवतैव न यथैतां देवतां सर्वाणि भूतान्यवन्ति न ह्येवमेवंविदं सर्वाणि भूतान्यवन्ति तेनो एतस्यै देवतायै सायुज्यं सलोकतां तु यन्तीत्यादिवाक्यान्यप्यभिप्रेतानि छागो वा मन्त्रवर्णादिति न्यायात्सामान्येनावगतसाम्यं भोगसाम्ये दृष्टे तादृशसाम्यविशेषे पर्यवस्यतीति भावः । परमात्मनियाम्यत्वादिश्रुत्यानुगुण्याच्चायमर्थ इति वदन्नधिकरणार्थमुपसंहरति "अत"इति, अनन्तरसूत्रं शङ्कामुखेनावतारयति

"यदी"ति, अपुनरावृत्तिश्रुतिः पार्थिकविषया ईश्वरस्वातन्त्र्यात्कस्यचिदनावृत्तिसम्भवादिति च पूर्वपक्ष्यभिप्रायः । सू० अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात्, ॥ २२ ॥ यथेत्यादि भगवता मुक्तस्यापरित्याज्यत्वोपपादनार्थमुक्तस्यब्रह्मानुभवजिहासाऽनुदयज्ञापनार्थं प्रामाणिकत्वे दृष्टान्तसिद्ध्यर्थे च निखिलहेयप्रत्यनीकत्वादिगुणाः, उक्ताः अन्येन निवृत्तिशङ्काव्यावृत्त्यर्थं निरस्तसमाभ्यधिकसम्भावन इति पदं, स यदि पितृलोककाम इत्याद्युक्तभगवत्परिचरणार्थविग्रहव्यावृत्त्यर्थं पुनर्जन्मदुःखालयमशाश्वतमिति वचनमुपात्तं, दुःखालयत्वादिविशेषणाभावेऽप्येतदैकार्थ्यं स्यादित्यभिप्रायेण पुनर्जन्म न विद्यत

सू० परमपुरुषोऽस्तीति शब्दादवगम्यते, एवमहरहरनुष्ठीयमानवर्णाश्रमधर्मानुगृहीततदुपासनरूपतत्समाराधनप्रीतः उपासीनाननादिकालप्रवृत्तानन्तदुस्तरकर्मसञ्चयरूपाविद्यां विनिवर्त्य स्वयाथात्म्यानुभवरूपानवधिकातिशयानन्दं प्रापय्य पुनर्नावर्तयतीत्यपि शब्दादेवावगम्यते, शब्दश्च "स खल्वेवं वर्तयन् यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यते न च पुनरावर्तत" इत्यादिकः, तथा भगवता स्वयमेवोक्तं "मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतं नाप्नुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः । आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन? मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यत" इति, न चोच्छिन्नकर्मबन्धस्यासङ्कुचितज्ञानस्य परब्रह्मैकानुभवैकस्वभावस्य तदेकप्रियस्यानधिकातिशयानन्दं ब्रह्मानुभवतोऽन्यापेक्षातदर्थारम्भाद्यसम्भवात् पुनरावृत्तिशङ्का । न च परमपुरुषः सत्यसङ्कल्पोऽत्यर्थप्रियं ज्ञानिनं लब्ध्वा कदाचिदावर्तयिष्यति ।

टी० इति वचनमुदाहृतम् । अनेनावृत्तिः कर्मकृता न भवति इमाँल्लोकानित्युक्तकामसञ्चारादिति च फलितं । पुनरावृत्तिहेतुत्वेन सम्भावितानि शिरांस्याशङ्क्य परिहरति न चेत्यादिना, प्रमाणस्यानुग्राहकत-र्कप्रतार्थतां चार्थाद्दर्शयति स्वेच्छा वा कर्म वा, भगवत्सङ्कल्पो वा त्रयमेव पुनरावृत्तिहेतुतया सम्भावितं, तत्र स्वेच्छाकर्मभ्यामावृत्तिशङ्कां परिहरति "न चे"ति, तदर्थारम्भाद्यसम्भवादिति कर्म विद्यमानं चेत्सजातीयकर्मान्तरारम्भरुचिरूपां वासनामुपजनय्य तद्द्वारा कर्मान्तरं कारयति कर्मणः सवासनस्य नष्टत्वात् कर्मान्तरासम्भवात् न कर्म पुनरावृत्तिहेतुः, अनवधिकातिशयानन्दभगवदनुभवैकतानस्य नान्यापेक्षेति न स्वयं स्वस्य पुनरावृत्तिहेतुरित्यर्थः । भगवत्सङ्कल्पस्य पुनरावृत्तिहेतुत्वं परिहरति "न चे"ति, मुक्तान् पुनर्नावर्त्तयिष्यामीति सङ्कल्पो नान्यथा स्यादित्यभिप्रायेण सत्यसङ्कल्प इत्युक्तं, ज्ञानिनोऽत्यर्थं प्रियत्वाच्च तथा सङ्कल्पः । अत्यर्थप्रियत्वे प्रमाणं दर्शयति "य एवमाहे"ति, एवं न चोक्तचेत्यादिना ऽपुनरावृत्तिश्रुतेरनुग्राहकस्तर्क उक्तो भवति । परं तु प्रत्यक्षोपदेशादित्यत्र आप्नोति स्वाराज्यमित्युदाहृत्य सवितृमण्डलादिस्थानेषु भोगोक्तेर्न जग-

भू० य एवमाह "प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः । उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् ॥

टी० द्व्यापार इत्याहुः, स्वाराज्यशब्दस्य परमाकाशावस्थानेऽप्युपपत्तेस्तस्यानुपादानं सर्वलोकक्रमणशङ्काबीजत्वादिमान् लोकानित्याद्युपादानमुचितं तेन हि निरङ्कुशैश्वर्यं दर्शितं भवति विकाररूपं विकारातीतं च नित्यमुक्तं परं ब्रह्म द्विधा हि स्थितिमाह "पादोऽस्ये"ति, न तत्र सूर्यो भाति न तद्भासयते सूर्य इति प्रत्यक्षानुमाने च विकारावर्तित्वं दर्शयत इति व्याचक्षते किमर्थं सूत्रद्वयमिति चेत् विकारालम्बनानां निर्विकारपररूपप्राप्तिरनुपपन्ना अतत्क्रतुत्वादित्यभिप्राय इति चाहुः इदमपि विकारालम्बना न प्राप्नुवन्तीत्यध्याहारसापेक्षत्वादनुपपन्नम्, अध्याहारेऽपि जगद्व्यापारवर्जनस्यानुपयोगिसूत्रद्वयं परं नाप्नुवन्ति सगुणेऽपि न

निरवद्यञ्च मैश्वर्य्यमिति ज्ञापनार्थमिति चेत् अति अतिदूराभिप्रायकल्पनमेव दोषः, तथा हि स्थितिमाहेत्यत्रैव निर्विकारस्वरूपविषयश्रुतीनामपि विवक्षितत्वे पुनःप्रत्यक्ष–शब्देन परस्वरूपविषयश्रुत्युपादानवैयर्थ्यं च ऐश्वर्य्यं वेदन्तवत् तस्मादावृत्तिरिति शङ्काव्युदासार्थमनावृत्तिः शब्दादिति सूत्रमिति निर्गुणप्राप्तावावृत्तिशङ्काया अभावादित्याहुः । तदयुक्तमकर्मकृतसङ्कल्पैश्वर्य्ये ऐश्वर्य्यत्वादावृत्तिशङ्काया मन्दतरत्वात्, अतः पाराधीन्यकृता ऽऽवृत्तिशङ्काव्युदासपरत्वमेव युक्तं सूत्रस्य, सगुणनिष्ठविषयत्वं चायुक्तं निर्गुणप्राप्तेरप्रामाणिकत्वात् विशेषणवैयर्थ्यं निर्गुणप्राप्त्यभावादेवात्रावृत्तिशङ्काऽनुदयश्चानुपपन्नः । अपरे तु वेदान्त एव मुक्तस्य भेदेनावस्थानं मन्यमानानां मतमभ्युपगम्य तत्र सावधिकमैश्वर्य्यप्रतिपादनार्थमिदमधिकरणमित्याहुः । तत्र परेषामिव सूत्रयोजना अस्मिन् पक्षे विकारप्रलये

सू० आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम् ।

टी० तदाश्रितैश्वर्य्यप्रलयादावृत्तिः स्यादेव अविभागपक्ष एवानावृत्तिरित्याह अनावृत्तिः शब्दादितीत्याहुः । तत्तावदयुक्तम् अप्रामाणिकपक्षस्य निरसनमेव हि कर्त्तव्यं न तु तदभ्युपगमेन निर्वाहः, सावधिकैश्वर्य्यप्रतिपादनमेव तन्निरसनमिति चेन्न प्रतीकालम्बनोपासनानां सावधिकैश्वर्य्ये कथितेऽपि तेषां निरस्तत्वाभावात् अप्रामाणिकत्वसमर्थनं हि निरसनं सावधिकैश्वर्य्यं प्रामाणिकं चेत् कथं तस्य निरासः अनावृत्तिसूत्रमविभागपक्ष एवेति अशाब्दमविभागशब्दस्याप्रकृतत्वात्, अर्थस्वभावादविभागपक्षविषयत्वमिति चेन्न अक्षरपरमव्योमगतानां मुक्तानामैश्वर्य्यप्रच्युत्यसम्भवादेवार्थस्वभावासिद्धेः, विकारलोकाश्रितमैश्वर्य्यं प्रध्वस्तमिति चेत् ततः किमीश्वरस्येव तदानीमप्रच्युतगुणाष्टकत्वादपरिच्छिन्नानन्दत्वोपपत्तेः, न हि जगत्प्रलयादीश्वरस्यैश्वर्य्यभङ्गः तथा तदवस्थतदनुभवरूपमैश्वर्यं मुक्तानामपि न भ्रश्येत अतस्सूत्रासङ्गतिः । ननु विभागपक्षे सावधिकैश्वर्य्यप्रसङ्गो विवक्षितः न तु तत्पक्षनिर्वाह इति चेत् न जगद्व्यापारवर्जत्वप्रसङ्ग इति सूचितत्वाभावात् । यथा नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गः कृत्स्न-

सू० बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते ॥

टी० प्रसक्तिरिति च तस्मात्सूत्रस्वारस्यविरोधः त्रिकारावर्त्तीत्यादिसूत्रद्वयवैयर्थ्यातिदूरलक्षणादोषः पूर्ववत्, अविभागपक्षे वा कथं जक्षत् क्रीडन् रममाणः सङ्कल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्तीत्याद्यैश्वर्य्यमुपपद्यते किमीश्वरव्यापारा एव तदभिन्नस्य मुक्तस्य क्रीडात्वेनोच्यन्ते ? उत व्यापारान्तराणि ? प्रथमे बद्धस्यापि तदभिन्नत्वादीश्वरव्यापार एव क्रीडाः किन स्युः, उपाधितो भिन्नत्वादिति चेत् तर्हि ईश्वरस्यापि ते व्यापारा लीला न स्युस्तस्यापि सवितृमण्डलाद्युपाधिभिर्भिन्नत्वात् भिन्नत्वेऽपि सर्वज्ञः स्वलीलात्वेन सर्वत्र प्रत्यभिसन्धत्त इति चेत्तर्हि बद्धव्यापारेष्वपि प्रत्यभिसन्धानात् दुःखित्वेन लीलात्वं तद्व्यापाराणां न स्यात् एवं मुक्तानामपीश्वराद-भिन्नत्वात् प्रत्यभिसन्धानाच्च दुःखित्वमिति तेषामविभागपक्ष एवावृत्तिः यदीश्वरव्यापाराद् व्यापारान्तराणि मुक्तानां लीला तर्हि व्यापारान्तरत्वमाश्रयभेदात्स्यात् अन्यथेश्वरव्यापारानतिरेकेण प्रागुक्तदोषप्रसङ्गात् आश्रयभेदेन व्यापारान्तरत्वे मुक्तेश्वरविभागपक्ष एवाङ्गीकृतः स्यात् । अन्ये तु वर्णयन्ति प्रकरणादिति य आत्मेत्यादिमुक्तप्रकरणस्य भोगगोचरत्वान्न जगद्व्यापार इति असन्निहितत्वात् सृष्टिप्रकरणेष्वसन्निहितत्वात् परमाकाशस्यस्य मुक्तस्य विकारस्थानेष्वसन्निहितत्वादिति प्रत्यक्षोपदेशादिति आप्नोति स्वाराज्यमित्युपदेशान्न निरवग्रहं मुक्तस्यैश्वर्य्यमिति चेत् आधिकारिकपदावच्छेदकदेशविशेषेषु हिरण्यगर्भसायुज्यं गतस्य तदधीनभोगोक्तेः न तु परमाकाशस्यस्येति, विकारावर्त्तीति, परमे व्योमन्सोऽश्नुत इति मुक्तैश्वर्य्यस्य परमकाशस्यस्य विकारस्थानावर्त्तितया परमात्मन एव जगदनुप्रवेशादि-

सू० वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभ इति । सूत्राभ्यासः शास्त्रपरिसमाप्तिं द्योतयतीति सर्वं समञ्जसम् ॥

जगद्व्यापारवर्जाधिकरणं समाप्तम ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजाचार्य्यविरचिते शारीरकमीमां-

साभाष्ये चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥ समाप्तश्चाध्यायश्चतुर्थो, ग्रन्थश्चापि, शास्त्रं च परिसमाप्तम् ।

नमो भगवते रामानुजमुनये योगिवर्याय । नमः पूर्वाचार्येभ्यः । नमो भगवते बोधायनाय वेदान्तविशदीकरणदीक्षाय ॥ श्रीः श्रीः श्रीः श्रीरस्तु श्रीरस्तु श्रीरस्तु ॥

दिरिति दर्शयतश्चैवमिति यत्पराणमाकाशं तत्र मे स्थानं कुर्वतः पुनर्भवायेत्यादि श्रुतिः स्मृतिश्च परमाकाशस्थितिं दर्शयत इति सोऽश्नुत इति भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च न जगद्व्यापारः, इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते तेषु ब्रह्मलोकेषु परावतो वसन्ति तेषामिह न पुनरावृत्तिरिति इमं—शब्दे ह—शब्दविशेषितत्वाद् ब्रह्मलोकगतानामन्यस्मिन्मानव आवर्ते पुनरावृत्तिशङ्कां व्युदस्यति "अनावृत्तिः शब्दा"दिति, इमं—शब्देह—शब्दौ सन्निहितत्वमात्रावलम्बनौ न तु व्यक्तिविशेषपरौ श्रुतेरनित्यार्थत्वप्रसङ्गात्, अतो नावर्तान्तरे पुनरावृत्तिः मानव आवर्ते जन्माभावोऽनावृत्ति—शब्देनोच्यते गमनमात्रं न प्रतिषिध्यते अतस्सर्वेषु कामचारो भवतीत्यदोषः, ब्रह्मलोकगतानां मानवावर्तगमनं स्वदेशात् परदेशगमनवदुपपन्नं, तस्मात् ब्रह्मलोकगतानामिह पुनर्जन्मेत्यनावृत्तिरुपपन्ना । तदेवं मुक्तैश्वर्यं निरवग्रहमिति तत्र ब्रूमः मुक्तप्रकरणे भोगप्रतिपादनस्य हेतुतयोक्तिर्विफला तावता जगद्व्यापाराप्रतिषेधात् विकारस्थानेष्ववस्थिधानादिति चायुक्तम् अन्तिमसूत्रे मुक्तस्य स्वदेशात्परदेशगमनवत्सर्वलोकसञ्चरणस्याभ्युपगमाद्विमाँल्लोकानिति श्रुतत्वाच्च, आदित्रेत्रस्य हिरण्यगर्भस्योभयभावनान्वितस्य मुक्तप्राप्यत्वायोगान्मुक्तस्य तत्पारतन्त्र्या योगाच्च द्वितीयसूत्रार्थोऽनुपपन्नः । विकारस्थाने सञ्चरणाभ्युपगमादेवानन्तरसूत्रद्वयार्थोऽनुपपन्नः, तथा हि स्थितिमाहेत्यस्य प्रत्यक्षानुमाने इति प्रत्यक्ष—शब्दन पुनरुक्तिश्च । श्रुत्यन्तरविषयः प्रत्यक्ष—शब्द इति चेन्न एकार्थविषयानेकश्रुत्युपादानस्य सूत्रभेदसापेक्षत्वाभावात् तद्भावे च सूत्रान्तराणामपि करणप्रसङ्गाच्च यदि तत्सूत्रद्वयं मुक्तैश्वर्यस्य परमाकाशस्थितिमात्रपरं तन्निरवग्रहैश्वर्यविरुद्धं, यदि तत्रैवावस्थानपरं तदा विका-

रस्थानसञ्चरणतदभ्युपगमविरोधः । अन्तिमसूत्रस्य चेहादिशब्दानां सन्निहितार्थमात्रपरतयाऽन्यस्मिन्नावर्त्ते पुनरावृत्तिशङ्काव्युदासपरत्वं चानुपपन्नं वैदिकशब्दानामनित्यव्यक्तिविशेषवाचित्वशङ्कायाः समाननामरूपत्वाच्चेत्यत्रैव निरस्तत्वेनात्र तच्छङ्काया एवानुत्थानात् । अत ईश्वरपाराधीन्यप्रयुक्तशङ्कैवात्र परिहर्त्तव्या, सा च सुपरिहृता, अतो यथाभाष्यमेवाधिकरणवर्णनं युक्तम् । इति सर्वं समञ्जसमिति, सर्व–शब्देन भेदश्रुत्यभेदश्रुतिघटकश्रुतिगुणादिविधिनिषेधश्रुतिभगवत्कृपा–स्वातन्त्र्यादिपरवाक्यप्रत्यक्षादीन्यभिप्रेत्य तेषां सामञ्जस्यमुक्तम्, इति–शब्दोऽखिलभुवनेत्यादिभाष्योक्ताशेषार्थपरामर्शी । सर्व–शब्देनानुदाहृतश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणवचांसि तदनुग्राहकतर्कजातं च विवक्षितं, तेषामनया दिशा सामञ्जस्यं द्रष्टव्यम् । उक्तार्थबाधकत्वेन ये प्रमाणतर्काः परैः प्रयुक्ताः तेषां सर्वेषां परिहारोऽत्राऽस्त्येव, एतदनन्तर्भूतार्थो नास्ति, तस्मादुक्तप्रकारेण बाधकप्रमाणतर्कपरिहारश्चानुसंधेयः इत्यभिप्रायेण इति सर्वं समञ्जसमित्युक्तम् ॥ जगद्व्यापारवर्जाधिकरणं समाप्तम् ॥ समुदिताधिकरणसंख्या । १५६ । समुदितसूत्रसंख्या । ५४५ ।

इति श्रीहरितकुलतिलकवाग्विजयिसूनुना श्रीरङ्गराजदिव्याज्ञालब्धवेदव्यासापरनामधेयेन श्रीमद्वरदराजाचार्यपादसेवासमधिगतभगवद्रामानुजविरचितशारीरकमीमांसाभाष्यहृदयेन श्रीसुदर्शनसूरिणा विलिखितायां श्रुतप्रकाशिकायां चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः । अध्यायः समाप्तः । ग्रन्थः समाप्तः । ४ । शास्त्रं च समाप्तम् ।

नमो भगवते बोधायनाय वेदान्तविशदीकरणदीक्षाय ॥

नमः पूर्वाचार्येभ्यः ।

गुरवे वरदार्याय कुर्वीमहि नमस्क्रियाम् ।
यत्पदाम्भोजसेवा नः सूते वेदान्तसंपदम् ॥
श्रीमते व्यासविदुषे यतीन्द्राङ्घ्रिरजोजुषे ।
नमः कारुण्यवपुषे मायावादतमोमुषे ॥
व्यासार्यचरणाम्भोजयुगलं शरणं भजे ।
यद्गिरां परिणामस्य फलं नो भाष्यवेदनम् ॥